2022 Yılı
Türk Dünyası Kültür Başkenti
Tarih ve Şehir
Sempozyumu

24-25 Mart 2022 / Bursa

Bursa Büyükşehir Belediyesi Kitaplığı

2022 Yılı Türk Dünyası Kültür Başkeni Tarih ve Şehir Sempozyumu

Editör / Kültür Konseyi Adına Dr. Metin ERİŞ

Kapak Tasarım / Aziz Hasan AY

ISBN / 978-625-7546-12-6

BASKI / BYC Tanıtım Matbaa Reklam Turizm San. ve Tic. A.Ş.

SERTİFİKA NO / 52371

Basım Yılı ve Yeri / Kasım 2022, Bursa

Yapım / © 2022 Bursa Kültür A.Ş. Bu kitabın tüm yayın hakları Bursa Kültür A.Ş.'ye aittir. Yazılı izin olmadan kısmen ya da tamamen yeniden basılamaz.
Dağıtım / Bursa Kültür A.Ş. –
Merinos Atatürk Kongre Kültür Merkezi B Kapısı Osmangazi-Bursa/Türkiye
Tel: + 90 224 253 26 46 Faks: + 90 224 253 14 85
info@bursakultur.com / www.bursakultur.com

2022 Yılı
Türk Dünyası Kültür Başkenti
Tarih ve Şehir
Sempozyumu

24-25 Mart 2022 / Bursa

S u n u m

Şehirler, iktidar yeteneği olanların umududur. Bir şehrin muhasara altına alınması, fethedilmesi, ele geçirilmesi, düşürülmesi, bir duanın fiiliyat kısmıdır. Kimi şehirler inşa, kimi şehirler ihya edilip özgün bir duruş kazandırılarak yekdiğerinden ayrılırlar. Krallar, sultanlar, hanlar, beyler; devletlerinin sınırlarını genişletmek için girdikleri şehirleri inşa ve ihya ederek abat etmişlerdir.

Bazı şehirler inşa ve ihya edilerek devletlerin medeniyet ölçütlerinin uygulama, geliştirme ve yayılma merkezi olarak kabul edilse de bazı şehirler imha edilerek tarih sahnesinden silinmeye mahkûm edilmişlerdir. Bu yüzden tarihi mirası yoğun şehirlerin hikâyeleri yüzlerce hatta binlerce yıl öncesine uzanır. Bir işaret taşı, bir deniz feneri, bir kutup yıldızı gibi yeryüzünün farklı noktalarından başını uzatan bu şehirler değişen/dönüşen dünyanın belleği, şahidi ve başvuru kaynağıdır.

Şehirler, medeniyetlerin özü, özetidirler. Kimi uzun yolların kesişme noktasında, kimi bir deniz kenarında, kimi bir adada, kimi bir çölde kurulmuş. Kimini ibadetin merkezi, kimini ticaretin kalbi, kimini şehirlerin anası, kimini kültür ve sanatın şehri diye anmışlar. Kiminde eşsiz mimari, kiminde ticari hayat, kiminde toplumsal hayatın farklılığı, kiminde yaşam tarzının özgünlüğü öne çıkmış. Bu şehirlerin her biri, tarihleri boyunca nice medeniyete beşiklik etmiş, nice kültürün harmanlandığı merkez olmuştur.

Bursa, Osmanlı'nın "dibacesi" olarak bilinir. Müslümanlar ilk kez Abbasiler döneminde, Türkler ise ilk kez Selçuklular döneminde Bursa bölgesine gelmişlerdir. 1097 yılında Haçlı Savaşları'na sahne olan bölge, yapılan savaşlarla tekrar Türklerin eline geçse de Bizanslılar bazı anlaşmalarla 1326'lara kadar buralardaki hâkimiyetlerini sürdürdüler.

Osman Bey'in devlet tasavvurunun merkezinde bursa vardı ve mutlak alınmalıydı. Uzun bir kuşatma sonrası şehrin fethi, 1326 yılında Orhan Bey'e nasip oldu. 1326 tarihi aynı zamanda Bursa'nın ve Bursa'ya benzeyen şehirlerin inşa, ihya ve imar sürecinin de başlangıç noktası sayılır. Bursa bu

tarihten itibaren, İstanbul'un fethine kadar sadece bir "Osmanlı başkenti" olarak kalmadı. Büyük bir şehir niteliği kazanması ve sürekli yenilenen ve genişleyen bir şehir olması noktasında sur dışına taşan yapılaşmasıyla önemli eserler kazandı…

Bu yıl, 2022 Türk Dünyası Kültür Başkenti Bursa çerçevesinde şehrimizin kültürel ve fiziksel tarihini, fetih öncesinden sosyo kültürel kimliğine varıncaya kadar çeşitli perspektiflerle incelemek ve tanıtmak amacıyla iki gün süre ve altı oturumda tamamlanan bir "Türk Dünyası Başkenti Tarih ve Şehir Sempozyumu" düzenledik.

Ülkemizdeki akademisyenlerle birlikte farklı ülkelerin üniversitelerinden şehrimize teşrif eden ve alanında uzman akademisyenlerimiz, önemli konuları masaya yatırdıl

Sempozyum vesilesiyle şehrimizde ağırladığımız tüm konuklarımıza bir kez daha teşekkür ediyor, sempozyumun önemli çıktılarından biri olan bu çalışmanın Bursa araştırmalarına gönül verenlere ilham olmasını diliyorum.

Alinur AKTAŞ
Bursa Büyükşehir Belediye Başkanı

İ ç i n d e k i l e r

Açılış Konuşmaları **9 - 18**

Bir Rüya ve Gerçek Olarak Türk Dünyası Kültür Başkenti Bursa
Dr. Metin Eriş (Kültür Konseyi Başkanı) **10**

Tarih ve Şehir Sempozyumu
Alinur Aktaş (Bursa Büyük Şehir Belediye Başkanı) **14**

Türk Dünyası Başkenti Bursa
Yakup Canbolat (Bursa Valisi) **16**

Birinci Oturum

Oturum Başkanı: **Prof. Dr. Bilsel Küçüksipahioğlu**

Fetih Öncesi Bursa **19 - 48**

Prof. Dr. Mustafa Hamdi Sayar: *Eski Çağda Bursa* 20

Dr. Öğr. Üyesi Kutlu Akalın: *Bursalı Dio ve İzmitli Dio* 26

Umut Var: *Bizans Apokaliptik Literatüründe Bithynia* 36

Prof. Dr. Tülay Metin: *Anadolu'da İlk Türk Fetihleri ve Bursa Bölgesi* 42

İkinci Oturum

Oturum Başkanı: **Prof. Dr. Ahmet Ağırakça**

Anadolu'nun Türkleşmesi ve Bursa **49 - 122**

Prof. Dr. Cevdet Yakupoğlu: *Osmanlı Devletinin Üstünlük Mücadelesine Karşı: Güçlü Bir Rakip Candaroğlu İsfendiyar Bey* 50

Nurettin Gemici: *Seyehatnamelerde Bursa* 82

Doç. Dr. Hüsnü Koyunoğlu: *Katip Çelebi'nin Cihannüma'sında Bursa* 108

Üçüncü Oturum

Oturum Başkanı: **Prof. Dr. Tülay Metin**

Osmanlılar ve Bursa'nın Fethi **123 - 176**

Prof. Dr. Fahamettin Başar: *Fetih Sürecinde Bursa* 124

Prof. Dr. Hasan Basri Öcalan: *Osmanlı Döneminde Bursa'nın Kültür Kodları* 138

Doç. Dr. Yahya Başkan: *Osmanlı'da Türkmen Aşiretlerinin Emanete (Beyliğe) Dönüşme Süreci* 156

Dördüncü Oturum

Oturum Başkanı: **Prof. Dr. Cevdet Yakupoğlu**

Bir Medeniyet Merkezi Olarak Bursa **177 - 252**

Doç. Dr. Arzu İspalar Çahantimur: *Taşınmaz Kültür Varlıklarıyla Bir Medeniyet Merkezi Olarak Bursa* 178

Prof. Dr. Ahmed Nedim Serinsu: *Süleyman Çelebi Hz. ve Mevlid-i Şerif* 202

Prof. Dr. Abdullah Kızılcık: *Bursalı Mehmet Efendinin İlim ve Fenne Dair Hizmetleri* 222

Zeki Böleken: *Erken Osmanlı Mimarisinde Malzeme Sorunu ve Bursa Yeşil Medrese* 230

Beşinci Oturum

Oturum Başkanı: **Prof. Dr. Nurettin Gemici**

Tarihî İpek Yolunun Garp Ayağı Bursa ve İpek Böcekciliği **253 - 326**

Prof. Dr. Ahmet Ağırakça: *Sultan II. Murad Devri Bursa İlim Adamlarından Muhammed İbn Mahmud es-Şirvani "Eserleri ve Dayandığı Kaynaklar"* 254

Prof. Dr. Cafer Çiftçi: *Bursa'nın Ekonomik Gelişimi* 262

Prof. Dr. Hülya Tezcan: *Geçmişten Günümüze Bursa'da İpek Böceği Yetiştiriciliği ve İpekli Ürünler* 286

Dr. Öğr. Üyesi Doğan Yavaş: *Tanzimattan Sonra Bursa Şehrinde Gelişme Olgusu* 310

Altıncı Oturum

Oturum Başkanı: **Prof. Dr. Abdullah Kızılcık**

Sosyo-Kültürel Yapısıyla Bursa **327 - 390**

Doç. Dr. Naim Ürkmez: *Tanzimat'tan I. Dünya Savaşına Bursa'da Salgın Hastalıklar* 328

Doç. Dr. Vakkas Toprak: *Modern Bursa'nın İnşasında Ahmet Refik Paşa'nın Rolü* 356

Dr. Öğr. Üyesi Yasemin Ulutürk Sakarya: *Tanpınar'ın Bursa'sı* 380

Açılış Konuşmaları

Açılış Konuşması

Bir Rüya ve Gerçek Olarak Türk Dünyası Kültür Başkenti Bursa

Dr. Metin Eriş
Kültür Konseyi Başkanı

Sayın Valim, Bursa Büyük Şehir Belediye Başkanı Değerli Hanımefendiler, Beyefendiler ve Gençler

İnsanoğlunun yaşarken en fazla dikkat etmesi gereken hususlardan birinin zamanın hakkını vererek en doğru şekilde kullanılması şuurunda olmasıdır. Ama doğru olduğu düşünülen adımların bile zaman zaman tam istenilen, düşünülen kareye yerleşmediği ve planlanan uygulamaların başka zeminlerde, daha görkemli veya hiç düşünülmeyen bir zeminde şekillendiği görülür… Tıpkı bugün Bursa'da gerçekleştireceğimiz sempozyum gibi. Bu sempozyumun temelinin 2019 yılının ortalarında atılmış olduğunu söylemeliyim... Öyle ki, *2019 yılının Kasım ayında Bilecik'te "Boydan Devlete Söğüt'ten İstanbul'a"* başlığı ile gerçekleştirilen bir çalışmada, Kültür Konseyi olarak planımız 2020 ve 2021 yıllarında önce Bursa'da ve sonra Edirne'de benzer çalışmaları yaparak konuyu İstanbul'a taşımak ve Osmanlı'nın başkentleriyle medeniyet anlayışını vurgulamaktı. Zira başkentler, toplumların medeni dünyasının şekillendiği yerleşim yerleridir.

"Boydan Devlete Söğüt'ten İstanbul'a" başlığının tercih edilmesindeki ana sebep bu idi.. Ayıca çoğu dile getirilerek söylenir ve bilinmesi istenir ki Türkler basit göçmen topluluklarıdır. Oysa devlet olma hayallerini gerçekleştirirken atalarımız, hareketli topluluklar olma vasıfları yanında şehir medeniyetlerinin de görkemli kurucuları olmuşlardır.. Bunun en önemli örneklerinden biri, Osmanlı Devletidir. **Büyük ve hâkim devlet olma vasfını mükemmelleştirecek olan Osmanlı,** asırlara damgasını vuran şehir medeniyeti anlayışı ile rakipleri ve düşmanları tarafından da örneklenmiştir. Kısaca Osmanlı asırlara hükmederken şehirleşmedeki örnek üslûbu ile de zamanın değerlerinin önünde olacaktır… Bu düşünceler Kültür Konseyi'ni Osmanlı'nın şehir anlayışının tecelli noktası Başkentlerinin incelenmesi noktasına getirmiş ve "Söğüt" ile yola çıkılmıştı…

Kültür Konseyi olarak böylesi bir konuyu ele alarak yola çıkışımızda ve tasvibe sunuşumuzda bir başka husus daha vardı. Yüzyıllar geride kalırken Türkiye de, Çağların akış seyri içerisinde, istese de istenmese de, ülke bir şekilde şehirleşecekti. Fakat yeni nesillerin arkalarında kalanlarına tam sahiplendiklerini söylemekse mümkün değildi. Hatta daha acısı **"şehirleşirken yabancılaşma"** ortamı doğuyordu. O hâlde hedefe gençleri alan kültürel çalışmalara ihtiyaç vardı ve bunun birinci basamağı kendi içinden veya başka yörelerden gelmiş gençlere yaşadıkları şehirlerin *öncelikle*

sosyo-kültürel varlıklarını çok yönlü sunmak olmalıydı. Ortaya çıkansa, adı kitap, sözlü tartışmalar, paneller, konferans veya sempozyumlar olan veya her neyse *gençlerimiz için millet olma şuurunun ne anlam taşıdığını veren çalışmaların gerçekleştirmesinin gerektiği idi.. Konuda en önemli nokta ise ülkemizin münevverlerine ve ilim insanlarına düşen görevdi… Tıpkı ülkemizin her yöresinde ve bu vesile ile Bursa'da gerçekleşecek toplantımızda olduğu gibi…*

Bursa Valimiz sayın Yakup Canbolat ile yaptığımız görüşmelerde, iki konuda heyecanlandıklarına şahit olmuştuk... Biri "81 İlde Kültür ve Şehir-Bursa" uygulaması başlığı altındaki bir kitap çalışması, diğeri ise şehrin sosyo-kültürel varlığını ele alacak ve yeni nesillere aktaracak toplantıların gerçekleştirilmesiydi… Çalışmalara başlandı da. Ama devreye beklenilmeyen salgın süreci girecekti. Bu olumsuz durum her iki konuda da gecikmeye yol açacaktı **ama bir başka husus, çalışmalara hem renk katacak hem de coşku.** *Zira Bursa'mız 2022 yılı için Türk Dünyası Kültür Başkenti şansını elde etmişti.* Sonrası artık kültür hayatının unsurlarını bir araya getirmekten ibaretti. *Ve gerçekleştirmeyi tasarladığımız çalışma "Boydan Devlete" yapısından "Kültür Başkenti" projesine düşünüyordu.* Öyle ki ***zaman bir bilinmeyeni daha güzele yönelecek tarzıyla kurgulamıştı!***

Ve böylece yurdumuzun çeşitli yörelerinde bulunan Bursa aşık ise ilim insanlarımızla birlikte Kültür Başkenti Bursa'mızda önemli bir çalışmayla öncülük etme şansı imkânı doğdu. Şüphesiz böylesi bir çalışmanın gerçekleştirilmesinde beraberlik ruhu önemliydi, ki doğrusu bu noktada birçok teşekkürü dile getirmem gerekir. Önce ilim insanlarımızın böylesi bir toplantıya katkıda bulunma isteklerinin olmasıydı, ki kendilerine şükran borçluyuz. Bilâhare Bursa valimizin kültürel ufkunun Bursa Büyük Şehir Belediyesine ve Bursa Kültür A.Ş.'ne yansımış olması önemliydi. Nitekim. Kültür A. Ş.'nin Başkanından bütün fertlerine uzanan bir işbirliği duygusuna yansıyacaktı bu olumlu anlayış… Kendilerine teşekkür borçluyuz. Bir başka teşekkürü de, kendileriyle istişare ettiğimiz, toplantımıza katılan veya katılmayan ilim insanlarımızın bütün zorluklara rağmen katkıda bulunma hususunda gönül gözlerinin açık oluşuna, göndermek isterim. Ama Kültür Konseyi yönetiminde oluşu ile değil bir kültür insan olarak Prof. Dr. Birsel Küçüksipahioğlu'nun bugünün temelinin şekillenmesindeki çabaları ise doğrusu teşekkürlere sığmaz. Eksik olmasın ve gönlü hep zengin olsun… Ve bir dileğimizi dile getirmek istiyorum bu vesile ile… Ümid ederim ki bu değerli çalışma da "81 İl'de Kültür ve Şehir- Bursa" gibi kitaplaşır. Konuda

Kültür Konseyi olarak biz, üzerimize düşen teknik çalışmaların tamamında yardımcı olacağımız muhakkaktır.

Konuşmamı tamamlarken, bu vesile ile başta Bursa'lı gençlerimizi, ilim insanlarını ve Bursa halkını **Türk Dünyası Kültür Başkenti hüviyetine sahiplendikleri için kutladığımızı dile getirmek isterim...**

Açılış Konuşması

Tarih ve Şehir Sempozyumu

Alinur Aktaş
Bursa Büyük Şehir Belediye Başkanı

Şehirler, iktidar yeteneği olanların umududur. Bir şehrin muhasara altına alınması, fethedilmesi, ele geçirilmesi, düşürülmesi, bir duanın fiiliyat kısmıdır. Kimi şehirler inşa, kimi şehirler ihya edilip özgün bir duruş kazandırılarak yekdiğerinden ayrılırlar. Krallar, Sultanlar, Hanlar, Beyler; devletlerinin sınırlarını genişletmek için girdikleri şehirleri inşa ve ihya ederek âbat etmişlerdir. Bazı şehirler inşa ve ihya edilerek devletlerin medeniyet ölçütlerinin uygulama, geliştirme ve yayılma merkezi olarak kabul edilse de bazı şehirler imha edilerek tarih sahnesinden silinmeye mahkûm edilmişlerdir. Sayın Valim, Kültür Konseyinin değerli mensupları, ilim insanlarımız ve Bursalı dostlarımız bu yüzden tarihî mirası yoğun şehirlerin hikâyeleri yüzlerce hatta binlerce yıl öncesine uzanır. Bir işaret taşı, bir deniz feneri, bir kutup yıldızı gibi yeryüzünün farklı noktalarından başını uzatan bu şehirler değişen/dönüşen dünyanın belleği, şahidi ve başvuru kaynağıdır.

Şehirler, medeniyetlerin özü, özetidirler… Kimi uzun yolların kesişme noktasında, kimi bir deniz kenarında, kimi bir adada, kimi bir çölde kurulmuştur... Böylece kimini ibadetin merkezi, kimini ticaretin kalbi, kimini şehirlerin anası, kimini kültür ve sanatın şehri diye arılmışlar. Kiminde eşsiz mimarî, kiminde ticarî hayat, kiminde toplumsal hayatın farklılığı, kiminde yaşam tarzının özgünlüğü öne çıkar. Böylece şehirlerin her biri, tarihleri boyunca nice medeniyete beşiklik etmiş kimi nice kültürün harmanlandığı merkez olmuştur.

Bursa, osmanlı'nın "dibacesi" olarak bilinir. Müslümanlar ilk kez Abbasiler döneminde, Türkler ise ilk kez Selçuklular döneminde Bursa bölgesine gelmişlerdir. 1097 yılında Haçlı savaşları'na sahne olan bölge, yapılan savaşlarla tekrar Türklerin eline geçse de Bizanslılar bazı anlaşmalarla 1326'lara kadar buralardaki hâkimiyetlerini sürdüreceklerdir. Osman bey'in devlet tasavvurunun merkezinde Bursa vardı ve burası mutlak alınmalıydı.

Uzun bir kuşatma sonrası şehrin fethi, 1326 yılında Orhan bey'e nasip oldu. 1326 tarihi aynı zamanda Bursa'nın ve Bursa'ya benzeyen şehirlerin inşa, ihya ve imar sürecinin de başlangıç noktası sayılır. Bursa bu tarihten itibaren, İstanbul'un fethine kadar sadece bir "Osmanlı Başkenti" olarak kalmayacaktır. Büyük bir şehir niteliği kazanması ve sürekli yenilenen ve genişleyen bir şehir olması noktasında sur dışına taşan yapılaşmasıyla önemli eserlere sahiplenecektir.

Değerli katılımcılar,

İki gün sürecek ve altı oturumda tamamlanacak olan bu sempozum ile amacımız Türk Dünyası çerçevesinde Bursa'nın kültürel ve fizikî tarihini, fetih öncesinden sosyo kültürel kimliğine varıncaya kadar çeşitli perspektiflerle incelemek ve tanıtmaktır. Aramızda ülkemizin çeşitli üniversitelerden gelen alanında uzman akademisyenlerimiz bulunuyor… Ben bu vesileyle bütün misafirlerimize hoşgeldiniz diyor, sempozyumun hayırlara vesile olmasını diliyorum.

Açılış Konuşması

Türk Dünyası Kültür Başkenti Bursa

Yakup Canbolat
Bursa Valisi

Değerli Milletvekilleri, Büyükşehir Belediye Başkanım, Üniversitelerimizin Çok Seçkin ve Kıymetli Hocaları, Hanımefendiler, Beyefendiler, Kıymetli Basın Mensupları;

2022 Yılı Türk Dünyası Kültür Başkenti Bursa Tarih ve Şehir Sempozyumu için medeniyetler beşiği, kültürler harmanı, Osmanlı Dibacesi Ulu Şehir Bursa'yı teşrifleri ile onur duyduğumuz tüm konuklarımıza hoş geldiniz diyor, sizleri saygıyla selâmlıyorum.

Biliyoruz ki, medeniyetler tarihi bir yandan da şehirlerin tarihidir. Medeniyetler şehirde hayat bulur. Çünkü şehirler medeniyetlerin büyüyüp serpildiği beşiklerdir. Tarih yine şehirlerde yazılır. Şehir ile ilişkisi olmayan

tarih yok gibidir. Tarihin var olması ve yaşaması şehrin var olmasına ve yaşamasına kaçınılmaz bir şekilde bağlıdır. Bu sebeple şehir olmadan tarih olamaz diyebiliriz.

Şehirler, dinî, tarihî ve kültürel miraslarla tezyin edilmiştir. O şehirde yaşayan insanlar tezyin edilen bu değerlerle yoğrulur, kemâle erer. Camiler, medreseler, bedestenler, hanlar, şadırvanlar, sokaklar ve evler bizlere birer inanç önderi, mânevî bir pir, tarih muallimi ve kültür elçisi olur. Öyle ki geçmişimizi, kültürel mirasımızı ve inanç tarihimizi bizlere şehirlerimiz anlatır ve hatırlatır.

Yalnızca aklınıza ve zihnimize değil, bu mekânlar, aynı zamanda ruhumuza, gönlümüze ve kalbimize de seslenir. Ediplere, Yazarlara, Şairlere ilham kaynağı olur tarihî şehirler. Anadolu şehirlerimiz kültür ve sanatın başkenti olabilecek onlarca şehirler doludur. Doğal güzellikleri, farklı mimarî yapıları, zengin tarihî değerlerle yüklü ve farklı kültürleri buluşturan eşsiz şehirlerimiz vardır Anadolu'muzda.

Hacı Bayram Veli Hazretleri şehri ne kadar güzel ifade etmiştir: "İnsan, şehri inşa ederken, aslında taşın toprağın arasında kendisini inşa eder. Gönülde her ne var ise, şehir olarak görünür. Gönlü taş olanın şehri taş, gönlü aşk ile dolu olanın şehri gülistan olur" der. Ahmet Hamdi Tanpınar Beş Şehir Kitabında; "Cedlerimiz inşa etmiyorlar, ibâdet ediyorlardı. Maddeye geçmesini ısrarla istediklerini bir ruh ve imanları vardı. Taş, ellerinde canlanıyor, bir ruh parçası kesiliyordu" der.

Bugün sizleri misafir etmekten onur duyduğumuz Ulu Şehir Bursa'ya baktığımızda aynen bunu görebilmekteyiz... Bursa gerçekten de Osmanlı'nın "dibâcesi" yani önsözüdür. İpeğin ve zanaatında ilk merkezlerinden biri olan kent, aslında yüz yıllarca Roma'nın görkemli hikâyesinin düğüm noktasını oluşturmuş, bundan dolayı adını Bithynia Kralı Prusias'tan ama ana karakteristik özelliğini Osmanlı İmparatorluğu'ndan almıştır. Burcu evliya, yani velilerin kalesi olan Bursa, bir sanayi ve ticaret merkezi olmasının yanı sıra, aynı zamanda tarım kenti, turizm kenti, kaplıca kenti, üniversite kenti, balıkçılık kenti, dağ, orman, göl ve deniz sporları kentidir.

Bursa, dört sultan döneminde gelişerek oluşan şehir kültürüyle sadece bir devletin başkenti değil aynı zamanda yeni coğrafyalarda, benzerleri tekrar tekrar üretilecek bir şehir prototipi olmuştur. El sanatları ve halk sanatları

alanında Unesco Yaratıcı Şehirler arasına seçilen, Anadolu'nun Batıya açılan kapısı durumunda olan ilimiz, 2020 Yılı Kültür Başkenti Özbekistan'ın Hive şehrinde düzenlenen "Türksoy Kültür Bakanları Daimi Konseyi" 38. Dönem Toplantısı'nda "2022 Türk Dünyası Kültür Başkenti" ilan edilmiştir. Bu paye Bursa'ya yakışmıştır.

Ahmet Hamdi Tanpınar'a kulak verelim. Ne diyor Bursa'da Zaman şiirinde;

Bu hayâle uyur Bursa her gece,
Her şafak onunla uyanır, güler
Gümüş aydınlıkta serviler, güller
Serin hülyasıyla çeşmelerinin.
Başındayım sanki bir mucizenin,
Su sesi ve kanat şakırtılarından
Billûr bir âvize Bursa'da zaman.

2022 Yılı Türk Dünyası Kültür Başkenti Bursa'da bu sempozyumun gerçekleşiyor olmasından dolayı memnuniyetimi ve heyecanımı bir kez daha ifade etmek isterim.

Sempozyuma emeği geçen Bursa Büyükşehir Belediyesi Kültür AŞ'ye, sempozyuma katkı sunan çok kıymetli Kültür Konseyi Başkanı Metin Eriş Beye, ekibine ve ilim insanlarımıza teşekkür ediyor, iki gün sürecek sempozyumun ilimize hayırlar getirmesini temenni ediyor, sizlere saygı, sevgi ve en kalbi muhabbetlerimi sunuyorum.

Birinci Oturum
Fetih Öncesi Bursa

Oturum Başkanı: **Prof. Dr. Bilsel Küçüksipahioğlu**

Prof. Dr. Mustafa Hamdi Sayar

Eski Çağda Bursa

Dr. Öğr. Üyesi Kutlu Akalın

Bursalı Dio ve İzmitli Dio

Umut Var

Bizans Apokaliptik Literatüründe Bithynia

Prof. Dr. Tülay Metin

Anadolu'da İlk Türk Fetihleri ve Bursa Bölgesi

Prof. Dr. Hamdi Sayar

Mustafa H. Sayar, 1974 ile 1978 yılları arasında İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Klâsik Diller, Klâsik Arkeoloji ve Eski Çağ Tarihi bölümlerinde eğitim gördü. 1989 yılında Perinthos, Herakleia (Marmara Ereğlisi, Tekirdağ) ve çevresi Antik Yazıtları ve tarihi- coğrafyası konulu tezi ile Viyana Üniversitesi'nden Doktor unvanını aldı. 1993 yılında İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Eski Çağ Tarihi Bölümünde Eski Çağ Tarihi alanında Doçent oldu.

1978-2021 yılları arasında Türkiye'de ve yurtdışında yapılan çeşitli arkeolojik kazılara heyet üyesi olarak katıldı. Yurtiçinde ve yurtdışında Trakya ve Çukurova bölgelerinin Eski Çağ tarihi, Eski Çağ Dönemi Anıtları ve Eski Çağ tarihi-coğrafyası üzerine konferanslar verdi. Alexander von Humboldt Vakfı'nın bursu ile Köln Üniversitesi, Eski Çağ Tarihi Bölümünde Çukurova Eski Çağ yazıtları ile ilgili yayın çalışmaları yaptı ve bu çalışmaları kapsamında çeşitli uluslararası bilimsel dergilerde yayınlanan makalelerinin yanı sıra 2000 yılında Çukurova'nın Dönemi şehirlerinden Anazarbos'un Eski Çağ yazıtlarını Bonn'da yayınladı. Sayar, 1999-2002 yılları arasında Bonn Üniversitesi, Arkeoloji Bölümünde, Çukurova´nın Eski Çağ yerleşim arkeolojisi kültürel gelişim sürecinin incelenmesine yönelik ilmî araştırma projesi kapsamında kitap çalışmalarını sürdürerek 2004 yılında Bonn, Duisburg ve Münih Üniversitelerinden bilim insanlarıyla birlikte Çukurova bölgesinde Eski Çağ kültürlerinin karşılıklı etkileşimlerine ilişkin çalışmalarını içeren kitabını Bonn'da yayınladı. 1990'dan bu yana üyesi olduğu Uluslararası Eski Çağ Tarihi-Coğrafyası Derneğinin 2014 yılından beri Başkan Yardımcılığına seçilmiş olan Sayar, Bonn'da yayınlanan Epigraphica Anatolica, Stuttgart'ta yayınlanan Orbis Terrarum, Sofia'da yayınlanan Archaeologica Bulgarica dergilerinin yayın kurulu üyesidir. 2003'ten beri İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümünde, Eski Çağ Tarihi Profesörü olarak görev yapmakta olan Sayar, 2006'dan bu yana İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Merkezi Müdürü ve İstanbul Üniversitesi Anadolu Araştırmaları ve Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergilerinin editörüdür. Ayrıca Sayar, 2004'ten bu yana UNESCO'nun alt kuruluşlarından biri olan Uluslararası Anıtlar ve Sitler Konseyi (ICOMOS) Türkiye Milli Komitesi üyesi olan Sayar, 2020 yılında UNESCO-ICOFORT (Kaleler ve Tahkimat Yapıları) alt komisyonu Türkiye üyesi olmuştur.

Eskiçağda Bursa

Bursa'nın kuruluşu Amasya'lı coğrafyacı Strabon'a göre Lydia kralı Kroisos'a karşı savaşan Pruses ismindeki bir soylu kişinin Bursa'yı kurduğundan bahseden kaynaklarda geçer (Strabon XII, 4, 3). M.Ö.1. yy. sonlarında yaşamış ve M. S. 1. yy. başında coğrafya eserini yazmış olan Amasya'lı coğrafyacı Strabo'nun aktardığı bu kuruluş efsanesinin biraz değiştirilmiş şekli M.S. 6. yy. da yaşamış Byzantion'lu Stephanos'un eserinde de görülür. Onun anlatımına göre Prusias isminde bir kral M. ö. 6. yy. da Pers kralı Kuroş'a karşı savaşmıştır. Bu kral M.Ö. 6. yy. da Prusa'nın kurucusuydu. Eğer bu anlatım gerçek olarak kabul edilirse Prousa ilk olarak bir yerel önder olan Prousias'ın adından türetilmiş olan Prousa adıyla M.Ö. 6. yy. da Bithynia krallığının kurulmasından çok önce kurulmuştu. M. Ö. 7 ve 6. yy. da bölgeye hâkim güç Lydia krallığı idi. Bölgedeki halk ise henüz yerleşik düzene geçmemiş olan Trak kökenli Bithynia'lı kabileler ve boylardı. Lydia krallığını tarihten silen Persler bu bölgeye M.Ö. 546 yılında geldiklerinde Bithynia kabileleri varlıklarını sürdürmekteydiler. M.Ö. 5. yy. da ise Bithynia'lı önder Doidalses kabileleri birlikte hareket etmeğe ikna ederek bölgede bir devlet yapısı oluşturmaya başladı. (Memnon FGrH 434 F 1. 12. 3). Doidalses'in halefi Boteiras ve ondan sonra bölgeyi yöneten Bas tarihi kaynaklar tarafından aktarılan Bithynia yerel krallarıdır. Bas, M. Ö. 4. yy. sonlarında Anadolu'dan Persleri çıkarmak isteyen Makedonya kralı İskender'in Kuzey Anadolu'nun yönetimi için atadığı satrap Kalas tarafından yenilgiye uğratılır. (Memnon FGrH 434 F 1. 12. 3). Bithynia bölgesi İskender sonrası dönemde bir Anadolu yerel krallığı olarak tarihte yerini aldı. M. Ö. 4. yy. sonlarında başşehri Nikomedia (=İzmit) olan Bithynia krallığının egemenlik alanı İzmit körfezinin güney sahiline kadar uzanıyordu.

M.Ö. 2. yy. ın ilk çeyreğinde M.Ö. 188 ile 183 yılları arasında aynı isimle Bithynia kralı I. Prousias tarafından bir kez daha kurulmuş olan Bursa şehri Eski Çağlarda Bithynia ya da Mysia Olympos'u olarak tanımlanan Uludağ eteğinde Gölbaşından Ulubat gölüne kadar uzanan ovada Bithynia krallığının genişleyen egemenlik alanında kurulmuştur. (Arrian, Bithynika fragm. 63; FGH 156 F 3). Şehri kuran kişi olarak Eski Çağ kaynakları her ne kadar Bithynia kralı I. Prousias'ın ismini aktarmaktalarsa da Bursa'nın kurulduğu

yıllarda Roma devletinin takibatından kaçarak Bithynia kralına sığınan Hannibal'in de Bursa'nın Uludağ'ın eteğinde kurulmasında önemli tavsiyeleri olduğu düşünülmektedir. (Plinius, nat. hist. V 148). Kartaca Kralı Hannibal, 202 yılında Roma'lılara Kuzey Afrika'da yenildikten sonra yaklaşık 20 yıl boyunca Roma tarafından takip edilmiş, önce Seleukos kralı III. Antiokhos'a sığınmış (Livius 33,45; 34, 60, Cornelius Nepos, Hannibal 7 ve 188 yılında da Bithynia kralı Prusias'tan kendisini kabul etmesini istemiştir. (Strabon XII 4,3; Cornelius Nepos, Hannibal 10, 1; Iustinus XXXII 4, 2). Bu dönemde Bursa'nın bugün kurulduğu yerde daha önceden bulunan yerleşimin yerinde şehir olarak Olympos (=Uludağ) eteğindeki Prousa anlamına gelen *Prousa epi to Olympo* veya *Prousa pros to Olympo* isimleriyle ya da Latince *Prusa ad Olympum* adıyla düzenlendiği anlaşılmaktadır. Prousa Eski Çağda Mysia Olympos'u olarak adlandırılan Uludağ'ın eteğinde Bithynia krallığının en güneybatısındaki şehir olarak kuruldu. Kolayca tahkim edilebilen konumuyla stratejik yönden büyük önem taşımaktaydı. (Orosius VI 2, 23). Kral I. Prusias'ın burayı Bergama krallığı ile yaklaşmakta olan savaş öncesinde çatışmaya hazırlamak için ileri üs olarak tahkim ettirdiği düşünülebilir.

Esasen Prousias daha M. Ö. 202 yılında Makedonya kralı V. Philippos tarafından tahrip edilen Kios (=Gemlik) şehir devletini deniz kenarındaki Bursa anlamına gelen Prusias ad Mare adıyla ve hemen sonrasında V. Philipp tarafından yıkılarak harabeye dönmüş olan Myrlea şehrini Apameia adıyla yeniden kurarak krallığını güneybatı yönünde genişletmiş ve bu genişlemenin en uç noktasında Olympos (=Uludağ) eteklerinde verimli bir ovaya hakim durumdaki Prusa şehrini kurmuştu. (Strabon XII 4, 3). Böylece M. Ö. 2. yy. ın ilk çeyreğinin sonuna doğru Bithynia krallığı Uludağ eteklerine ve Rhyndakos (=Ulubat) gölüne kadar genişlemiş bulunuyordu. Bursa'nın kurulduğu yerin 2 km kadar kuzeydoğusunda Therma Basilika adını taşıyan kaplıcalar yer almaktadır. Çekirge bölgesindeki Eski Kaplıca olarak tanımlanan yerdeki kalıntılar Roma dönemi kaplıcalarının kalıntılarıdır. Dion'un M.S. 82 yılındaki bir söylevinde inşa ettirdiğinden bahsettiği revaklı avluları ve işlikleri olan hamam yapısı belki de kaplıca yapılarından biriydi.

Prousa 3. Mithridates savaşında Roma'lılar tarafından işgal edildi ve de iure, M.Ö. 74 yılında kurulan Bithynia eyaletine dahil edildi. Kral VI. Mithridates'in ölümünden sonra Roma'lıların M.Ö. 63 yılında çıkardığı lex Pompeia ile M.Ö. 62 yılında Roma merkezi yönetimine dahil edilerek hukuken ve fiilen Bithynia eyaletindeki 12 özerk şehirden biri oldu.

Bursa'nın Milattan sonra 1. yüzyıl sonu ve 2. yüzyıl ilk çeyreğindeki durumu hakkında en ayrıntılı bilgileri o dönemde eyalet valisi olarak Bithynia'ya gönderilen genç Plinius'un imparator Traian ile olan mektuplaşmalarından ve Bursa'nın ünlü hemşehrisi hatip Dion Cocceianus Chrysostomos'un (= Altın Ağız) söylevlerinden edinmekteyiz. Plinius özellikle şehirdeki imar faaliyetleri sırasında yapılan usulsüzlükler yüzünden şehrin malî durumunun bozulduğunu belirterek şehirden gelen talep üzerine bir hamam yapısının inşa edilmesine izin verdiğini yazar. (Plinius, Epistula X 17 A-B Epistula X 23). Plinius devlet yardımıyla yapılmaya başlanıp bitirilmeyen veya kısa sürede yıkılacak duruma gelmiş olan yapıları inşa eden ya da verilen malî desteği zamanında tam olarak kullanamayan Prusa vatandaşlarından verilen paraları geri istemeğe başlamıştır. Buna karşılık şehrin vatandaşlarından ihtiyacı olanlara ücretsiz zeytinyağı dağıtarak geri aldığı meblağı imparator Traian'ın da önerisiyle bu yönde değerlendirmiştir.

Nutuklarından birinde Prousa şehrinin çok eski bir şehir olmadığını belirten Dion (Oratio 27) ise şehir meclisinin üyesi olması dolayısıyla şehrinin önemini ve rekâbet gücünü arttırmaya çalışmaktaydı (Steph. Byz. II 260). Buna yönelik olarak şehir meclisinin üye sayısının 100 üye ekleyerek arttırmayı başardı (Oratio 28). Prusa onun sayesinde yeni kurulan yargılama bölgesinin (= dioikesis = conventus) merkezi oldu (Oratio 23). Dion çok istemesine ve büyük gayret göstermesine rağmen şehre *civitas libera et foederate* statüsü verilmesini başaramadı. Sürgünden memleketine dönen Dion şehre yeni yapılar kazandırmakla görevlendirilmişti. Bu görevini icra ederken kendi şahsî kaynaklarınımı yoksa kamu kaynaklarını kullandığı kaynaklardaki ifadelerden net olarak anlaşılamamaktadır. Prousa şehrinde başta revaklı bir avluya sahip bir yapı = stoa olmak üzere birçok kamu yapısının inşaasının giderlerini karşılamış ve bundan dolayı birçok kimsenin kıskançlığını üzerine çekmişti. Bazı hemşehrileri ona birçok yapıyı önemsemeden keyfî bir şekilde yıktırması yüzünden tepki göstermişlerdir. İmparator tarafından verilen izinle Prusa'daki imar faaliyetlerini gerçekleştiren Dion yapmayı öngördüğü projeleri tanıttığında bazı hemşehrileri ona maddî katkıda bulunmayı vaadetmişler ancak yapım aşamasında bu sözlerini yerine getirmemişler ve bu inşa faaliyetleri beklenenden de yavaş ilerlemiştir. Dion Marmara denizi kıyısındaki komşuları Apameia = Mudanya şehri ile olan uyuşmazlığı gidermek için aracılık yapmaya çalıştı. Çünkü Prusa egemenlik alanında üretilen orman ürünleri ve ahşap malzemenin ihracı ve şehrin ihtiyacı olan

hammaddelerin ithâli için Apameia'nın limanı Prusa için hayatî önem taşımaktaydı. Dion'un kendisi de tarımdan çok hayvancılıkla uğraşmaktaydı ve bu faaliyetinden dolayı hemşehrileri tarafından tahıl stoklayıp sonra yüksek ücretle satmakla suçlanmıştı. Oysa Dion daha çok bağcılık ve hayvancılıkla uğraşmaktaydı. Prusa şehrinin Eski Çağ dönemi mezar taşlarının yazıtlarından edindiğimiz bilgilere göre Prusa şehri ve çevresinde çeşitli meslekler icra edilmekteydi. Bunlar arasında özellikle büyük çiftlik alanlarının vekilharçlığını yapanlar, keten dokuyanlar, kaba kumaştan giysi ve çuval dikenler, ağaç kütüklerini ormandan toplayıp kullanım alanına nakledenler önemli yer tutmaktadır. Bunların yanısıra esnaf loncaları ve kült derneklerinin varlıklarını da yazıtlardan öğrenmekteyiz. Mezar taşlarının üzerlerindeki kabartmalarda da çok sayıda saban kabartması, çift sürme sahneleri ile, tarım işlerinde ve günlük hayatta kullanılan öküz, eşek, at gibi hayvanlar ile bağ bıçakları ve üzüm salkımlarını keser vaziyette tasvir edilmiş çiftçiler Bursa'nın ziraat ve ormancılık alanında Eski Çağdaki önemini vurgulamaktadır. Bursa çevresinde kırsalda çeşitli tahıl türlerinin yoğun olarak ekildiği anlaşılmaktadır. Bursa'da bulunmuş yazıtlarda şehirde banker, doktor, avcı gibi meslekler belgelenmektedir. Ayrıca imparator tarafından görevlendirilmiş bir malî işler uzmanı (Procurator) Asia Eyâletinde gladyatör oyunlarının düzenlenmesinden sorumlu olarak görevlendirildiği yazıtlardan anlaşılmaktadır. Mezar yazıtları Bursa bölgesinde çok sayıda askerin doğu cephesine yapılan sevkiyat sırasında hayatlarını kaybettiklerini kanıtlamaktadır. Bazı mezar yazıtları da Bursa bölgesinde çok sayıda emekli askerin = veteranın iskân edildiğini göstermektedir. Bir başka yazıt bir dinî mekânın hazinesinden sorumlu kişiyi belgelemektedir. Bursa ovasının verimli topraklarında zeytincilik, bağcılık ve bahçeciliğin yanısıra çeşitli meyvalar ve tahıl ürünleri yetişmekteydi.

Roma imparatorluk döneminde Prusa şehrinin yerel yönetim organları olarak şehir ve halk Meclisleri oluşturulmuştu. Ayrıca âkil adamlar meclisi olarak tanımlanabilecek bir Danışma meclisi vardı. Şehrin yönetimindeki en üst yetkili "Arkhont" olarak tanımlanmakta ve aynı zamanda meclise de başkanlık yapmaktaydı. Roma İmparatorunu yüceltmek için oluşturulan İmparator kültünün temsilcisi olan imparatorluk kültü, rahiplik görevi dile de Prousa'da önemli bir görevdi. Ayrıca şehir ve halk meclisi yazışmalarını düzenleyen yazı işleri bürosundaki görevler de büyük sorumluluk taşımaktaydı. Diğer bir görevli de "Censor" ünvanını taşımaktaydı ve görev

alanı meclis üyeleri arasında bu görevi yapmasının artık doğru olmayacağı düşünülenleri görevden alarak, yerlerine daha önce memuriyet yapmış olanlar arasından yenilerinin atanmasını düzenlemekteydi. Pazar yerlerinin düzenini sağlayan memurların başındaki zabıta şefi "Agoranomos" ünvanını taşımaktaydı. Prousa'da şehrin vatandaşlarına eğitim veren bir gymnasium olduğu anlaşılmaktadır. Bu kurumun başında da müdür konumunda bir Gymnasiarkh buılunmaktaydı. Prusa'da ayrıca vatandaşları ikâmet ettikleri bölgelere göre örgütleyen mahalle teşkilâtı olan Phyle Sisteminin de var olduğunu Bursa'da bulunmuş yazıtlardan anlıyoruz, ancak şehirde kaç phyle oluşturulduğunu tespit etmek mümkün olamamaktadır.

Prousa diğer şehirlerin de katıldığı oyunlar düzenleme hakkını M. S. 3. yy. ın ikinci yarısında imparatorlar Valerianus ve Gallienus dönemlerinde elde etmişti. Oyunlar imparatorun izniyle düzenlenmekte ve Olympia ve Pythia adlarını taşımaktaydılar ve dört yılda bir düzenlenmekteydiler.

Roma imparatorluk devrine tarihlenen yazıtlar ve sikkelrden öğrendiğimize göre şehirde başta Apollon, Zeus, Athena, Tyche ve Poseidon olmak üzere hemen tüm tanrılara tapınım vardı. Ancak hangi tanrılar için tapınaklar yaptırıldığı tespit edilememektedir. Ayrıca Anadolu Ana Tanrıçası Kybele ve şehrin kurucusu I. Prousias için oluşturulmuş bir kurucu kültü vardı. Roma imparatorluk döneminin ilk 270 yılında refah içinde yaşayan ve gelişen bir şehir olan Bursa M.S. 257 ve 258 yıllarında Gotlar tarafından yağmalandı (Zosimos I, 35, 2). Bithynia bölgesinde yağmalanan diğer şehirler Nikaia (=İznik), Kios (=Gemlik), Apameia (=Mudanya) dır. Şehrin surlarının Got saldırılarına karşı koymak için M. S. 3. yy. ortalarında yenilendiği anlaşılmaktadır. M.S. 325 yılında Prusa'nın Nikaia (=İznik) komnsilinde temsil edildiği anlaşılmaktadır. İmparator II. Konstantios 351 yılında Roma imparatorluğu tahtına göz koymuş olan Vetranio'nun tahttan feragati sonrasında ona Prusa = Bursa şehrini ikâmet yeri olarak bırakmıştır. M. S. 5. yy. da Roma ordusuna esir düşen Hunlar Prusa ovasına yerleştirildiler. Bursa 6. yy. da kuzeybatı Anadolu da konuşlanmış olan Scholia olarak tanımlanan askerî unsurlardan birinin karargâhıdır.

1326-1376/77 Bursa Osmanlı Devletinin başşehri olur.

Dr. Öğretim Üyesi Kutlu Akalın

İstanbul Medeniyet Üniversitesi Tarih Bölümü'nde görev yapmaktadır. Bilkent Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nden mezun olduktan sonra aynı üniversitede Tarih Bölümü'nde yüksek lisansını tamamlamıştır. Doktora eğitimine ABD'de Princeton Üniversitesi'nde devam etmiş ve "Co-Existence and Persecution: Sixth-Century Constantinople according to John of Ephesus" başlıklı bir Doktora tezi tamamlamıştır.

İstanbul Medeniyet Üniversitesinde Geç Antik Çağ ve Bizans tarihi alanındaki çalışmalarının yanı sıra Eski Mezopotamya ve Akdeniz tarihi ile, Helenistik ve Roma dönemi Anadolu Tarihi dersleri ve Latince, Klâsik Yunanca ve Klâsik Süryanice eğitimleri vermektedir.

Bursalı Dio ve İznikli Dio

Bursalı Dio'nun MS 40-50 yılları arasında Bursa'da doğduğu biliniyor. Babası Pasikrates Dio'nun özellikle iyi bir eğitim almasını sağladı. Dio yetişkin yaşlarında Bursa'da önemli kamu görevlerinde bulundu. Kamu görevinin bir parçası olarak nutuklar yazıp, hitabette bulundu, bu dönemde filozoflara karşı bir muhabbeti olmadığı hatta biraz husumet güttüğü düşünülüyor.

İmparator Vespasianus hâkimiyeti sırasında (MS 69-79) Roma'ya gitti. Roma'da felsefeye yönelik negatif tutumunun değiştiğini ve özellikle Stoacı ve Platoncu felsefeyle ilgilendiğini görüyoruz. Stoacı filozof Musonius Rufus ile (MS 20/30-101) yakın irtibatta olduğu bilinir. Meşhur Stoacı filozof Epiktetos da Musonius Rufus'un öğrencisiydi. 82'ye kadar Roma'da olduğunu ve saray efradından bazılarıyla edebiyat ve felsefe çevrelerinde dostluk kurduğu bilinmekte. Sonraki İmparator Domitianus'a karşı bir darbe hazırlığındaki akrabalarından biriyle olan iletişiminden dolayı 82'de Domitianus tarafından hem Roma'dan hem de memleketi Bursa'dan sürgüne gönderildi. Dio o yıllarda Yunanistan'ın meşhur Delphoi kehânet merkezinden aldığı tavsiyeyle bir Kinik filozof gibi dilenci kıyafetleri giydiğini, ve yanında sadece Plato'nun *Phaedo* diyaloğu ile Demosthenes'in *Sahte Elçilik* nutku olduğu hâlde Roma'nın kuzeyinde ve doğusundaki topluluklar arasında seyahatlere çıktığını söyler. Ama bu durumu Sokrates'in Atina içindeki dolaşması ve felsefî tartışmalar açmasına da benzetir. Bu anlatıya göre bütün Balkanlarda, hatta Tuna boylarına kadar bölgede dolaşmıştır. 96'da Domitianus'un suikastle ortadan kaldırılmasından sonra Dio, arkadaşı Nerva'nın ordunun desteğiyle imparator seçilmesini sağladı. Nerva (hak. 96-98) Dio'nun sürgününe son verdi ve Dio memleketi Bursa'ya dönebildi. Bir şükran ifadesi olarak Nerva'nın aile üyelerinden ve Dio'yu himaye eden Cocceius'un adını benimsedi ve daha sonra Roma yurttaşı olunca Cocceianus adını kullanmaya başladı.

Eski Çağda Dio'nun hayatından bahseden iki kaynak, Philostratos ve Synesios onun felsefe ve hitabet alanları arasında önce felsefeye düşmanca ama sonra özellikle sürgün sırasında felsefeyle dolu bir hayat yaşadığını söylerler.

97'de Olympia'da Yunanlara hitâben bir nutuk verdi. 98-99 civarında İmp Traianus'a bir şükran nutku vermek üzere Roma'ya geldi.

Nerva'nın halefi Traianus'a (hak. 98-117) hitâben, krallık hakkında dört nutuk yazdığını biliyoruz. Bazı uzmanlar Traianus ile iyi bir arkadaşlık kurduğunu belirtseler de bazıları bunun kesin olmadığını söylerler. Dio'nun ömrü boyunca yazdığı nutukların çoğunluğu günümüze kalmıştır. Bunlar geleneksel olarak şöyle gruplandırılırlar:

1) Krallığa dair ve Sinoplu Diogenes hakkındaki nutukları (1-6, 8-10).
2) Önemli kent nutukları (7, 11–13, 31–6).
3) Başta Bursa'da olmak üzere, Bitinya'da pek çok şehirde verdiği siyasî nutuklar (38–51).
4) Karışık ama genelde ahlâk konularında yazdığı hitaplar, yazılar, diyaloglar ve metin parçaları (14-30, 52-80).

111-112 yıllarında Bitinya ve Pontus Eyaletinde *legatus Augusti* yani bir nevi olağanüstü vali olarak bulunan Genç Plinius Bursa'da Dio'nun hâlâ siyaset sahnesinde etkin olduğunu ve davalarla uğraştığını rapor eder.

Krallığa Dair Nutuklarının 1.'si ve 3.'sü İmparator Traianus huzurunda okunmuştur. 2 ve 4 ise büyük ihtimâl aynı imparatorun okuması için hazırlanıp yazılı olarak sunulmuştur. 1. ve 3. metinler nutuk şeklinde, 2. ve 4. metinler ise Philippos ile İskender ve İskender ile Diogenes arasında geçen diyaloglar şeklindedir.

Bu metinlerin toplamında Dio kendisini Romalı hükümdara nazaran eski bir Yunan geleneğinin temsilcisi gibi göstermeye çalışmıştır, yani Yunan filozof tarafından eğitilen ve akıl verilen Romalı komutan veya devlet adamı. Yunan tarihinde Romalı devlet adamlarına danışmanlık yapan, akıl veren Yunan filozoflar mefhumu vardır. Meselâ, Polybios ve Panaitios Scipio Aemilianus ile, Posidonios ve Theophanes Pompeius ile böyle hoca-öğrenci, veya danışman-hükümdar ilişkisi kurmuşlardır.

Gerçekte Dio'nun bu iddiasının ne kadar doğru olduğu uzmanlar tarafından yoğun bir şekilde tartışılmaktadır. Bazı uzmanlar Dio'nun böyle yaygın ve iyi bilinen klişeyi hitâbet sanatının içinde kullanmasının normal olduğunu ama Dio ve Traianus'un Dio'nun anlattığı kadar yakın olamayacaklarını söylerler. Dio hakkında yazmış olan Philostratos (y. 170 – 247/250) onu tam bir filozof modeli olarak gösterir. Yani Dio'nun hayatının sonunda kendisini gördüğü mevkiyi Philostratos da aktarmaktadır. Dio'dan özellikle Stoacı tarafı daha ağır basan önemli bir filozof olarak bahseder.

Yaklaşık 373 – 414 yılları arasında yaşamış olan Kuzey Afrika'daki Cyrenaica'nın Piskoposu Synesius da Bursalı Dio'nun metinlerinden etkilenmiş, ancak Dio'yu belki Dio'dan daha yüksek bir ahlâkî seviyede göstermiştir. Synesius'un aktardığı Dio önceleri sadece profesyonel yetenekle hitâbet ve belâgat öğretmenliği yaparken, yani aynı klâsik dönem Yunan şehirlerinde düzgün ve kitleleri etkileyici konuşma dersleri veren Sofistlerden biri iken ancak sürgün yıllarında felsefenin yatıştırıcı ve avutucu ve zamanla geliştirici yanıyla tanıştığını ve adeta din değiştirdiğini anlatır. Dio hayatının son yıllarında kendisini tamamen felsefeye vermiş ve hakikati araştıran yazılar kaleme almıştır.

IX. yy'ın ikinci yarısında, arada bir kesintiyle iki parçalı bir Patriklik yapmış olan Photios da (858-867 ve 877-886 tarihlerinde) müthiş okuma notları külliyatı olan *Myrobiblon*'da Dio'ya "altınağızlı" dendiğini aktarır. Photios şöyle der:

Pasikrates'in oğlu, Bursa'dan, sofist ve filozof; "altın ağızlı" diye adlandırırlar. Okadar ciddiyet budalasıydı ki aslan postun bürünmüş olarak etrafta dolaşırdı. Fizikî olarak ufak tefekti. İmparator Traianus ile çok vakit geçirdi ve hatta bir seferinde imparatorluk zafer arabasında beraber oturdular. "Evren yok edilebilir mi?" isimli bir eseri, Herakles ve Plato övgülerini, dört kitaptan oluşan *Plato'ya Muhalefeten Homeros Savunusu*, beş kitaptan oluşan *İskender'in Erdemleri* eserlerini yazdı.

Bu Photios'unki kısa bir katalog bilgisi olmakla beraber Philostorgios ve Synesios'un tanıtımları başka bağlamlar içinde anlamlı görülebilecek yakıştırmalar. Özellikle Philostratos'un Dio tasvirinde Eski Çağ edebiyatındaki hayat öyküsü janrının pek çok klişesinin kullanıldığı

anlaşılmakta. Fakat Dio'nun kendi eserleri az kayıpla da olsa günümüze kaldığı için gayet şanslıyız.

İki Dio'nun da yaşadıkları dönem, Roma Tarihinde Cumhuriyet kisvesi altında neredeyse mutlak Monarşinin yaşandığı *Principatus* diye adlandırılan dönemdi. Octavianus Augustus tarafından eski Cumhuriyet kurumlarının işleyişine büyük bir reform getirildi. Hem kendi mutlak idaresine uzun yıllar süren iç savaşlarda yaşandığı gibi yeni rakipler ortaya çıkmasına engel oluyordu, hem de Mısır gibi Roma devletinin alanına yeni katılmış ama müthiş zengin topraklardan alınan gelirin kullanımında tek söz sahibi oluyordu.

Görünüşte Romalılar gene Senatoyu doldurup siyasi müzakerelerine devam ediyorlar gene her sene *consul* denilen geleneksel devlet başkanları seçiliyorlardı ancak uygulamada icraat artık senato tarafından vatana hizmetlerinden dolayı Augustus diye adlandırılan Octavianus'ta odaklanmış ve tekelleşmişti. Kendisine ancak "ilk yurttaş" anlamına gelen *princeps* unvanını veriyordu. Eski geleneklere göre "krallık" Romalıların gözünde çok aşağılık bir kurumdu, hatta Iulius Caesar bile fiiliyatta imkânı olsa da kendisini kral ilan etmekten imtina etmişti. Bu gelenek ve *de facto* politik durum arasındaki gerginlikti! Augustus'un "ben kral değilim sadece yurttaşların birincisiyim" söylemiyle bir yeni bir kutba oturtuldu.

Onun MS 14'teki ölümü ile dizginler kendi ailesinden Tiberius'un eline geçti, ancak resmiyette Tiberius Augustus'un veliahtı değildi. Sadece özel mallarının mirasçısı olması elbette ki güçlü devlet başkanının ölümünden sonra Tiberius'un devlet başkanlığını da üstlenmesini beraberinde getirdi. Buna benzer bir durum yani neredeyse başka ülkelerde olsa kral yetkileriyle donanmış şekilde, devleti yöneten *princeps*'lerin idaresi aynı sülâlenin içinde Nero'ya kadar devam etti. Onun 68'deki ölümünden sonra uzun zamandır yaşanmamış bir silâhlı iktidar kavgası yaşandı. 69'daki üç imparator döneminden sonra Flavius sülalesi diye bilinen Vespasianus ve oğulları Titus ve Domitianus'un döneminde bu *principatus* rejimine artık aileden veliahtlık da katıldı. Dio'nun Domitianus döneminde Roma'ya geldiğini ve sürgüne gönderildiğini söylemiştik. Domitianus'un bir suikastla öldürülmesi Nerva isimli bir komutanın başa geçmesine sebep oldu. Tarihte Antoninus sülalesi diye adlandırılan bu döneme 18. yy'ın ikinci yarısında yaşamış olan meşhur Roma tarihçisi Edmund Gibbon insanoğlunun bulabileceği en mutlu ve

müreffeh dönem nitelemesini yapmıştır. Bu dönemin en azından idareciler katında bu kadar başarılı sayılmasının arkasında imparatorların kendi oğullarına değil, askerlikte gösterdiği başarıyla ümit vaat eden kimseleri veliaht olarak göstermeleri yani "seçmeli veliahtlık" veya "liyakatli veliahtlık" sistemi gösterilebilir. Nerva, Traianus, Hadrianus, Antoninus Pius ve Marcus Aurelius babadan oğula değil, her imparatorun mutlaka bu göreve en başarılı olacağını düşündüğü komutanı daha sağlığında veliaht olarak ataması usulüyle tahta çıktılar. Marcus Aurelius dışında diğerlerinin kendi öz oğulları yoktu.

İki Bitinyalı Dio'dan birincisi olan Bursalı Dio bu çok idealize edilmiş ve ilk defa Macchiavelli tarafından beş iyi imparator dönemi diye adlandırılmış dönemde Roma'da faaldi.

Marcus Aurelius'un 180'de ölmesiyle tahta oğlu Commodus başa geçti. Ancak imparatorluk kısa sürede iç karışıklıklara, savaşlara gömüldü. 193'te Septimius Severus'un rakiplerini alt ederek tahta çıkması (ki kendisi İznik yakınlarında da önemli bir savaşta rakibi Pescennius Niger'i yenmişti) hemen öncesindeki döneme göre bir istikrar dönemi başlattı.

İşte bu da ikinci Bitinyalı Dio, İznikli Cassius Dio'nun faal olduğu döneme denk gelir.

Cassius Dio MS 164 civarında İznik eşrafından Roma'da da senatörlük yapmış olan Cassius Apronianus'un oğlu olarak dünyaya geldi. Başta IX. yy'daki Photius olmak üzere pek çok müellif İznikli Cassius Dio'nun, Bursalı Dio'nun kız kardeşinin torunu olduğunu iddia ederler, ancak bu kesin değildir. İznik ile Bursa birbirine çok yakın iki şehir olduğu için en büyük ihtimâl aralarında önceki kuşaklardaki bir evlenme dolayısıyla aile bağı olabilir. Aslında Bursalı Dio'nun isimlerinden biri olan Cocceius veya Cocceianus ise Bizanslı edebiyat yorumcuları tarafından Cassius Dio'ya yakıştırılmış, bundan dolayı da de ikinci Dio'nun birincinin akrabası olacağı savı öne sürülmüştür. Halbuki Cassius Dio'nun kendisi Bursalı Dio'dan akrabası olarak bahsetmemiştir. Cassius Dio Marcus Aurelius'un oğlu Commodus zamanında senatörlük yaptı. Septimius Severus zamanında ise 204'te *consul suffectus* oldu–yani görevi sırasında ölen bir *consul* yerine atandı. 218-228 arasında Bergama ve İzmir'de mali müfettişlik ve Africa'da valilik

görevlerinde de bulundu. 229'da Romalılar arasında gayet nadir şekilde ikinci defa, hatta İmparator Septimius Severus ile beraber, *consul ordinarius* oldu. Bundan sonra tekrar İznik'e döndü ve emekli hayatına çekildi. Eserlerinde de İznik'i her zaman asıl memleketi İtalya'da kaldığı yerleri ise sadece orada konakladığı meskenler olarak adlandırır.

Burada sözünü edeceğimiz *Roma Tarihi* en önemli eseridir. 211-233 yılları arasında 80 kitap hâlinde yazılmıştır. Elbette elimize kalan kısmının çoğunluğu Bizans döneminde Zonaras ve Ksiphilinos gibi yazarlar tarafından çoğaltılan, istinsah edilen ve yorumlanan kısımlarıdır. Roma'nın efsanevî kuruluş yıllarından kendi dönemine 229'a kadar getirir. Kendi anlatımına göre, Septimius Severus'a öncelikle Commodus döneminden itibaren meydana gelen iç savaşlar hakkında bir tarih kitabı sunar. İmparator bunu o kadar beğenir ve Dio'ya övgüde bulunur ki o gece Dio ruyasında asıl Roma Tarihi yazımına başlaması için ilâhî emir alır.

10 veya 15 yıl devamlı araştırmalar yaptığı bilinmektedir. Peloponez Savaşlarının yazarı Thukydides'i model olarak alır. Cassius Dio'nun Roma Tarihi aslında tarih yazımı derslerine konu olabilecek temel unsurları içine alır. Bunlardan en önemli bir örneği Augustus'un devlet idaresini cumhuriyetten monarşiye geçirmesinin açıklandığı yerde görüyoruz. Dio Cassius tıpkı Thukydides'in kendi eserinde yaptığı gibi uzun nutuklar eklemiş ve bu nutuklar Augustus'u ilgilendiriyor gibi görünse de aslında eserinin baş okuyucusu İmparator Septimius Severus'a bir tür nasihat ve tenbih olarak anlaşılabiliyor.

52. Kitap 8-9 danışmanlarından Agrippa'nın Augustus'a verdiği bir söylev ve bakın devlet yönetimi hakkında neler diyor: Kendilerini kâh soyları kâh zenginlikleri veya başka bir şey sebebiyle gururlu kılan kimseler aslında kötü olmasalar da tabiatları gereği Monarşi idaresine prensip olarak karşıdırlar. Eğer bir hükümdar bu kimselerin güçlenmesine izin verirse, güven içinde yaşayamaz ve öte yandan onları sınırlandırmak için önlemler alırsa da bunu adâletle yapamaz. O zaman sen bu insanlarla ne yapacaksın? Şayet ailelerini yerlerinden edersen, zenginliklerinden alırsan, gururlarını örselersen, teban sana iyi gözle bakmaz. Kimsenin soylu bir aileden doğduğu hâlde serpilmesine veya kişilerin zenginliklerinin artmasına veya veya cesur, güçlü ve akıllı olmalarına izin vermemek nasıl olur?

Fakat, öte yandan, bu farklı zümrelerin güçlenmelerine izin verirsen, onlarla yarın öbür gün kolay baş edemeyebilirsin. Doğru şayet sen kendi başına devlet işleriyle ve savaşlarla bizzat yeterli bir şekilde ve her durumun gereksinimlerini yerine getirecek şekilde uğraşabilseydin, ve bu işler için yardımcılara ihtiyacın olmasaydı, durum başka olurdu.

Ama durum o ki, bu devasa âlemi yönetebilmek için yardımcılara ihtiyacın olduğu muhakkak. Ve tabii ki yardımcıların da hem becerikli ve cesur hem de yüksek derecede motive kimseler olmalılar. Şimdi şayet lejyonların idaresini ve önemli makâmları böyle kimselerin yönetimine verirsen, hem sen hem de saltanatının devrilme ihtimâli doğar. Çünkü zaten ruhen motive olmayan kimseler veya kölelikten gelen kimselerin böyle kendi başına buyruk hallere girecekleri düşünülemez. Öte yandan ruhen motivasyonu yüksek kimseler de zamanla özgürlükten vaz geçemez duruma gelecekler ve her tür efendiye baş kaldırma yolunu tutarlar. Hatta böyle kimselere hiç bir görev vermezsen, ve devlet işlerini alelâde kökenden gelen avam mensuplarına verirsen ilk bahsettiğim zümre tarafından eleştirileceksin, kendilerine güvenilmediğini düşünecekler ve gene büyük icraatlerin kısa sürede sona erecek. Cahil ve avamdan gelen bir kimse ne başarabilir? Düşmanlarımız bile onu aşağılamazlar mı? Hangi müttefiğimiz ona itaat eder? Hatta askerler arasında bile onu komutan olarak görmeyi kendilerin zul sayanlar çıkmaz mı? Gene de her ihtimali saymama gerek yok sen de zaten biliyorsun. Ama gene de şunu söylemeye mecburum: Böyle düşük seviyede bir görevli kendisine verilen her görevde çuvallarsa, düşmandan daha çok zarar verir. Görevlerde çuvallamaz da bir şekilde başarılı olursa o zaman da cehâleti yüzünden cesareti artar ve gene sana karşı bir tertibi göze alabilir.

Agrippa şöyle devam ediyor: Böyle bir durum demokrasilerde çıkmaz, ama demokrasilerde yurttaşlar ne kadar zengin olurlarsa devleti ve toplumu kalkındırma ve ilerletme yolunda birbirleriyle rekâbetleri de artar. Kamu da onların bu hallerinden dolayı sevinir. İçlerinden biri Tiran olmaya kalktığında ise diğerleri onu gayet güçlü şekilde cezalandırırlar. Bunun böyle olduğu ve demokrasilerin monarşilerden üstün olduğunu Yunanistan örneğinde görebiliyoruz. Orada halk monarşiye dayanan bir yönetime sahipken pek bir başarıları olmadı. Demokrasiye geçmelerinden sonra çok şöhret kazandılar. Aslında insanlığın diğer milletlerinde de aynı durumu görmekteyiz. Aslında başka milletlere bakmadan kendimize de bakabiliriz: Biz Romalılar da başta

farklı bir idareye sahiptik. O sırada yaşanılan acı tecrübelerden sonra ancak biz de özgürlük istemeye başladık. Ne zaman ki özgürlük elde ettik kısa sürede şu an görülen prestijli ve gururlu statümüze kavuştuk. Demokrasi sayesinde edindiğimiz avantajlara dayanan bir güç bu.

Senato bu gücü kullanarak müzakerelerde bulunur, bu gücü kullanan askerler cesaretlerini tutarlar ve komutanları azimle dolar. Bunlar Tiranlık altında yaşanmaz. Aslında Eski Romalılar zamanla Tiranlığa karşı o kadar büyük bir nefret duymaya başladılar ki o kurumu baştan lanetlediler.

Augustus'un asıl yardımcısı ve danışmanı Maecenas ise tersine şöyle konuşur: Bir süredir zaten monarşi idaresinde devam ediyordun, şimdi iki seçeneğin var. Ya böyle devam edeceksin ya da mevcut gidişatı bırakacaksın ve o zaman yok olacaksın. Maecenas devleti gemiye benzetiyor (52.16):

Daha sayımız azken ve komşularla aramızda önemli bir fark yokken, hükümette bir sorun yaşanmadı ve kısa sürede bütün İtalya'yı boyunduruk altına aldık. Ama ne zaman ki yarımadanın dışına çıktık, pek çok toprağa ve adaya hâkim olduk, ismimiz ve gücümüz bütün denizlere ve topraklar yazıldı, bunun hayrını hiç görmedik. Öncelikle, kendi yurdumuzda ve surlarımızın içinde kutuplaştık ve münâkaşa ettik. Zamanla bu hastalığı lejyonlara da taşıdık. Bu yüzden, şehrimiz, devletimiz, az mürettabata sahip ve dümencisi olmayan büyük bir ticarî gemi gibi bir kaç kuşaktır oradan oraya sürüklenip gidiyor. Bu yüzden onun yeni fırtınaya maruz kalmasına engel olmalısın. Sen de görüyorsun ki gemi su alıyor. Ve sakın karaya yaklaşmasına ve kayalara çarpıp dağılmasına meydan verme. Ama madem ki tanrılar ona acıdı ve seni onun başına idareci ve denetleyici olarak koydu, bu göreve layık olduğunu ispatla ve bu amaçla belirli bir miktar desteğinden fayda görmüş olsa da aslında daha çağlar boyu ayakta kalabileceğini ona bildir.

İşte öncelikle Bursalı Dio İmparator Traianus'a onun Büyük İskender hayranlığını kullanarak nasıl bir devlet adamı olması gerektiğine dair tavsiyede bulunur. İki kuşak sonra yaşamış olan İznikli Cassius Dio da iç savaşları sona erdirmiş olan Septimius Severus'a hitâben yazıya geçirdiği tarih metninde devlet gemisinin nereye gitmekte olduğunu ve onu güvende tutması için imparatorun ne yapması gerektiğini tarihî bir klişe olarak

bambaşka aktörlerin ağzından vermiştir, "Augustus sana söylüyorum Severus sen anla" kabilinde.

Sabırla dinlediğiniz için teşekkür ederim.

Umut Var

Lisans derecesini 2014 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nden aldı. Aynı yıl Melbourne La Trobe Üniversitesi'nde başladığı Lisansüstü eğitimini erken dönem İslâm-Bizans kültürel etkileşimleri üzerine yürüttüğü projenin nihayete ermesiyle 2016'da tamamladı. İkinci Yüksek Lisans derecesini ise 2016-2018 yılları arasında öğrenim gördüğü İstanbul Medeniyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı'ndan "IX. Yüzyıl Doğu Roma İmparatorluğu ve Papalık İlişkileri Bağlamında Patrik Photius Tartışması" başlıklı teziyle aldı. İstanbul Medeniyet Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih Doktora Programı'nda öğrenimine devam etmekte olup 2019'dan beri Mardin Artuklu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Süryani Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde araştırma görevlisi olarak çalışmalarını sürdürmektedir. Latince, Klâsik Süryanice, İngilizce ve Fransızca bilmekte olup Bizans Politik Teolojisi ve Süryani tarih yazıcılığı üzerine çalışmaktadır.

Bizans Apokaliptik Literatüründe Bithynia

Sayın Valim, Sayın Belediye Başkanım, Sayın Metin Eriş, sayın dinleyenler hepiniz hoş geldiniz.

Sempozyum programında gördüğünüz üzere, Bizans apokaliptik geleneğinde Bithynia ve çevresi isimli bildiriyi sunacağım. Bildirimin iskeletinden bahsetmek isterim öncelikle. Bildirinin merkezinde siyasî tarih anlatısı olmadığı için, bir giriş mahiyetinde Bizans dönemi Bithynia'sına değineceğim, hemen arkasından Bizans apokaliptik geleneği unsurlarından bahsettikten sonra bu gelenek dâhilinde Bithynia'nın konumu üzerinde duracağım.

Öncelikle Prof. Dr. Hamdi Sayar ve Dr. Öğr. Üyesi Kutlu Akalın'ın bahsettiği gibi, Bizans döneminde, yani 4.-15. yüzyıllar arasında Bithynia, imparatorluğun başkenti ile doğu Eyâletleri arasında çok önemli bir köprüdür. Öyle ki, Suriye'ye devam eden iki önemli ticaret yolu da Bithynia Eyâleti'nden geçmektedir. Bu ticaret yollarından ilki Eyâlet sınırlarında yer alan Nicaea (günümüzde İznik); diğeri ise Nicomedia (günümüzde İzmit) şehirlerinden geçmektedir. Bölge bunun yanı sıra, askerî olarak da mühim bir konumdadır. Zira imparatorluk askerleri doğuya sefere çıkacakları zaman çoğu zaman burada konaklamaktadırlar. Öte yandan Bithynia, Hıristiyanlık tarihi için de son derece önemlidir. Öyle ki, İmparator I. Konstantinos başkanlığında 325'te toplanan I. İznik Konsili İmparatorluk ve kilise ilişkileri için oldukça önemli sonuçlar doğurmuştur. Aynı şekilde, 787 yılında da İznik'te ikinci defa bir konsil toplanmıştır. Bu İkinci Konsilin merkezinde ise imparatorluğun sosyo-kültürel, siyasî ve hatta ekonomik dinamiklerini etkileyen İkonoklazm yer almaktadır.

Bithynia Eyâleti'nde idari yapılanmaya hızlı bir bakış attığımızda ise bölgede iki önemli şehrin öne çıktığını görüyoruz. Bu şehirler yukarıda da kısaca değindiğimiz Nicaea ve Nicomedia'dır. İmparatorluğun farklı evrelerinde ve farklı dinamiklere bağlı olarak birbiriyle rekâbet hâlinde olan bu iki şehirden Nicaea, 1204 yılında Haçlıların Konstantinopolis'i ele geçirmelerinin ardından imparatorluk tahtına ev sahipliği yapmıştır. Yaklaşık 60 yıl süren bu ev sahipliği 1261'de Konstantinopolis'in Palaiologoslar tarafından tekrardan ele geçirilmesinin ardından sona ermiş; bu önemli şehir ve çevresi Konstantinopolis'e bağlanmıştır.

Bu kısa verilerin ardından Bizans apokaliptik literatürünün muhteviyatından ve öneminden bahsetmek istiyorum. Apokaliptik literatür dünyanın sonuna dair çeşitli teori yahut anlatıların ve bu sonda insanoğlunu bekleyen olay ya da olguların yer aldığı metinlerden oluşmaktadır. Dolayısıyla bu metinlerde «tarihi bilgi» ile «eskatolojik bilgi» iç içe geçmiştir. Apokaliptik literatür dünyanın sonuna dair çeşitli teoriler ya da var olduğu savunulan metinleri yazmıştır. Bu metinlerde okuyucuya verilmek istenen veriler, kutsal kitaplardan yapılan örneklemelerle ve bazı ahitsel kayıtlarla açıklanmaya çalışılmıştır. Apokaliptik literatürün bir diğer önemli özelliği de yazım sürecinin kriz zamanlarına denk gelmesidir. Siyasî, askerî, ekonomik veya topluma ait kriz dönemlerinde apokaliptik metin yazarları, yaşanan bu acıların, zorlukların ya da çilelerin çekilmesi gerektiğini; bu sürecin ardından kurtarıcı bir imparatorun veya Mesih'in gelerek cennetin krallığını yeryüzünde kuracağını savunuyorlardı. Dolayısıyla ben *bu literatür geleneğini kriz dönemlerinden kaçış külliyatı olarak değerlendiriyorum.* Söz konusu metinlerin yazarlarına baktığımızda, yazarlar genel olarak meçhuldür; dolayısıyla metinler anonimdir. Çünkü bu metinler, kriz dönemlerinde yazıldığı için, yönetime, kilise hiyerarşisine ya da bürokrasiye yoğun eleştiriler getiren metinlerdir. Bundan ötürü yazarlar birkaç istisna haricinde kendi isimlerini kullanmaktan kaçınmışlardır. Yazarların kaynakları ise değindiğimiz üzere genelde ahitsel kayıtlar olmakla birlikte bazı yazarlar, metinlerinde belirttiği ölçüde söz konusu anlatıların ilâhî bir aracı ile vizyonlar hâlinde kendilerine ulaştığını belirtmektedirler. Misal *Baalbek Orakl'ı* ve *Adreas Salos Apokaliptik Metni* adlı eserlerde yazar ile iletişime geçen bir melek tasviri ön plandadır. Ancak biz tarihçiler olarak işin ilâhiyat boyutundan ziyade, tarihî bilgi ve eskatolojik bilgi ayrımı noktasında metinlere bakmaktayız. Daha ziyade apokaliptik metinlerdeki eskatolojik verilere dair dair çözümlemelere veya bu metinleri oluşturan literatürdeki temel çerçeveye yoğunlaşıyoruz. Şimdi, Bithynia Eyâleti'ni de anlatılarına dahil eden bu apokaliptik metinleri inceleyelim.

Panoda gördüğünüz 3 apokaliptik metin, 3 farklı eskatolojik temaya sahip olmakla birlikte Nicaea, Nicomedia ve Prusa (günümüzde Bursa) şehirleri özelinde Bithynia Eyâletine değinmektedir. Pseudo Methodios Apokaliptik Metni adlı birinci eserin 7-9. yüzyıllar arasında kaleme aldığı düşünülmektedir. Metnin isminde de anlaşılacağı üzer, yazarı veya yazarlar meçhuldür. Bu apokaliptik metnin yazılış amacı, imanlı Bizans toplumunda başlayan bozulma üzerine halkın artık günahlarından af dilemesi gerektiği

düşüncesidir. Çünkü bahsedildiği üzere, metnin yazıldığı dönem Bizans İmparatorluğu için son derece derin krizlerin yaşandığı bir dönemdir. Zira imparatorluk 7. yüzyılda, hiç beklemediği bir şekilde, Müslüman Arapların güneyden gelen âni baskınları ve fetih politikaları ile çok büyük bir darbe almıştır. Müslümanlar, kısa sürede Kuzey Suriye'yi, ardından İran bölgesini ve Anadolu'nun güney kısımlarını fethetmişlerdir. Tabii, bu denli büyük bir dinamizm ve birden ortaya çıkan güçlü orduya karşı Bizans İmparatorluğu yaklaşık 300 yıl siyasî ve askeri olarak kendisini toparlayamamıştır. Hâliyle bu süreçte, imparatorluk açısından savaşın ve mücadelenin getirdiği sosyo-ekonomik, askerî ve siyasî kriz dönemi doğmuştur. Pseudo Methodios Apokaliptik metninin yazar ya da yazarları ise bu kriz döneminden kurtulabilmek için, Bizans toplumunun günahlarının affı için Tanrıya sığınmalarını şart koşmuştur. Eserde ilgili bölüm:

> *… Sonra birdenbire, [İsmailoğulları] on bin kadar savaş arabası ve atlarla yaklaşacaklar. Çünkü onlar [İsmailoğulları] doğudan yükselecek ve şehirleri birer birer ele geçirip hepsini harap hâlde bırakacaklar. Efes, Bergama ve **Malagina** ise kış uykusuna yatacaktır.*
>
> *Yazıklar olsun sana, Phrygia, Pamphilia ve **Bithynia**; Çünkü hava donduğu vakit İsmailoğulları seni alt edecek. İsmailoğulları yetmiş bin denizci ile alev alev yanan bir ateş gibi gelecekler ve bölge halkını harap edecekler. O vakit gökten bir ses yükselecek ve şöyle diyecek: "Bu intikam bana yeter" ve sonra Rab, Romalıların korkaklığını alıp İsmailoğullarının kalplerine atacak. Böylece yazılan gerçekleşecek: bir adam bini kovalayacak ve iki kişi on bini kaçıracak. Sonra işleri bitirilecek ve denizcileri yok edilecek.*[1]

Yukarıda yer alan metinde İsmailoğulları olarak belirtilen topluluk elbette Müslümanlardır. Müslümanların birden ortaya çıkışı ve Anadolu'daki önemli merkezleri ele geçirdikleri ve buna karşılık sözü edilen merkezlerin de fethin ilk dönemlerinde kolaylıkla Müslümanların eline geçtiklerinden bahsetmektedir. Burada belirttiğim Malagina ise bugünkü Bursa ile Sakarya arasında bir yerleşim yeridir. Malagina, söz konusu yüzyıllarda son derece

1 *Pseudo Methodius Apokaliptik Metninin [günümüze ulaşan] İlk Yunanca Redaksiyonu, 13: 7-10.; Die Apokalypse des Ps. Methodios: Die altesten griechischen und lateinischen Übersetzungen [Yunanca metin], ed. Willem Aerts- George Kortekaas, Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium 569-570, Leuven: Peeters 1998.*

önemli bir kilise hiyerarşisine sahiptir. Hemen arkasından yazar, ele geçirilen bazı bölgeleri kişileştirerek, onlara karşı bir haykırış sergilemektedir. Çünkü Müslüman Araplar bilhassa 718'de hem denizden, hem de karadan ilerleyerek Konstantinopolis'e ulaşmış ve hatta Çanakkale üzerinden geçerek Balkanlar'a kadar çıkmışlardır. Bundan birkaç yıl sonra ise kısa süreli de olsa Selânik'i ele geçirmişlerdir. Böyle bir döneme, Bizanslı apokaliptik metin yazarlarının gözüyle bakıldığında Müslüman fetihlerinden dolayı halkın ve sözü edilen bölgelerin büyük bir "zulüm" süreci yaşadıkları savunulmaktadır. Dolayısıyla ilgili yazar ya da yazarın bu metin dahilinde Bizans toplumuna karşı bir haykırışı söz konusudur: "Günahlarınızın kefaretini ödeyin! İmanınıza sahip çıkın ki, "imanlı" Bizans ordusu karşısındaki "imansız orduya" karşı başarı sağlasın".

İnceleyeceğimiz ikinci metin ise Gregorios Palamas'ın *Triad* adlı teoloji içerikli metnidir. Bu teolojik metin apokaliptik literatüre dahil edilmese de barındırdığı bazı eskatolojik ögeler dolayısıyla son derece önemlidir. Daha önce bahsettiğim üzere, 1204 yılında Haçlıları Konstantinopolis'i, ele geçirmelerinin ardından Bizans İmparatorluğu yönetim merkezini kısa bir süre için Nicaea'ya çekmiştir. Bu metindeki ilgili bölümde Laskaris Hanedanı'nın son üyesi olan ve küçük bir yaşta tahta çıkmak zorunda kalan VI. Ioannes'ın, haksızlığa uğratılarak Mikhael Palaiologos tarafından tahttan indirilmesi ve sonrasında başlayan kriz süreci merkeze alınmıştır. Metinde Ioannes Laskaris'in Nicaea'da melekler tarafından kutsanarak Konstantinopolis'e geleceği ve burada Mesih'ten önce kurtarıcı imparator topos'unu üstleneceği anlatılmaktadır.[2] Bu metnin yazılışındaki amaç ise yazar Palamas'ın Palaiologos hanedanına karşı takındığı muhalif tavırdır. Bu tavır metinde, Bizans apokaliptik geleneğinin önemli bir teması olan son imparator vurgusu ile ortaya çıkmıştır. Bu son ve kurtarıcı imparator toposuna dair Bizans toplumu şu inanıştadır: "Mesih'in gelişinden önce dünyada çeşitli yıkımlar, savaşlar olacaktır. Ancak Tanrı tarafından gönderilen bir imparator bu yıkım ve savaşları sona erdirecek, Hıristiyan barışını dünyada yayacak; bu imparator hâkimiyetinde yaşayan Hıristiyanlar hemen sonrasında, Mesih'in gelişiyle beraber Mesih'in ordusunda savaşmaya hak kazanacaklardır." İlgili metinde söz konusu imparator ise Palaiologos Hanedanı'na karşı VI. Ioannes Laskaris seçilmiştir. Metinde bizim için önemli bir diğer nokta ise kurtarıcı imparator topos'un Nicaea ile kurduğu bağdır

[2] *Gregorios Palamas, The Triads. Ed. N. Gendle. New York, NY: Paulist Press, 1983.*

Son metin ise Bitinyada keşiş olan Atroalı Aziz Pierre'e adanan hagiyografik metindir. Bu metinde yer alan eskatolojik ögeler ise tartışmaya dayalıdır. Metnin merkezinde yer alan bu ögeler ise İslâmî terminolojide Yecüc ve Mecüc olarak bilinen Gog ve Magog'tur. Orta Çağ Hristiyan tarih yazıcılığında milletler tablosunun merkezde yer aldığı en önemli anlatılardan biri de Magog (yada Gog-Magog) anlatısıdır. Bu anlatıya göre, Yâfes'in oğlu Magog'un soyundan gelen bir topluluk, kıyametin yaklaştığı bir vakit yeryüzünde kan dökerek bozgunculuk çıkartacak ve bu topluluk nihayetinde Tanrı tarafından yok edilecektir.

Bu eskatolojik anlatı, Orta Çağ boyunca pek çok kavmin kolektif belleğinde benzer tanımlarla yer almıştır. Zira toplumlar, yakın geçmişte karşılaştıkları ve kendileri için bir tehdit olarak algıladıkları diğer toplulukları yeryüzünde bozgunculuk çıkartacak olan Magog kavmi ile ilişkilendirmişlerdir. Dolayısıyla Magog soyu ya da Gog-Magog şeklinde nitelenen kavimlerin kimliği, zaman ve mekân başta olmak üzere pek çok dinamiğe bağlı olarak değişiklik göstermiştir. Ele alınan hagiyografik metinde, Gog ve Magog'un devler ile beraber Bithynia Olympos'undaki (günümüzde Uludağ) Hristiyan keşişleri yok edecekleri ve söz konusu varlıkların buradan yeryüzüne yayılarak bozgunluk çıkartacağı kaydedilmiştir. [3] Bu metinde diğer pek çok metinde olduğu gibi Gog ve Magog'un Türkler olması tanımlanmasıdır. 1326'da Prusa'nın fethiyle beraber bölgede Olympos merkezli manastırlar ve yarattıkları gelenek Osmanlı hâkimiyetinde varlığını devam ettirmişse de eski konumunu yitirmiştir. İlgili metinde Gog-Magog ve Bithynia Olympos'u merkezli eskatolojik anlatı da bu gelişmelerle açıklanabilir. Öyle ki, bu metinde Olympos'ta yer alan devler anlatısı yüzyıllar sonra J. von Hammer'ın Bursa ve çevresine dair kaleme aldığı eserde, Uludağ'da devlerin yaşadığına dair bir halk inanışından bahsetmesiyle tekrar gün yüzüne çıkmaktadır.[4] Ancak bu anlatının arz ettiği devamlılık elbette takibi zor bir olgudur.

[3] *La Vita retractata et les miracles de S. Pierre d'Atroa. Ubsidia Hagiographica, 31, Bruxelles: Bolandister 1958.*

[4] *Joseph von Hammer-Purgstall, Umblick auf einer Reise von Costantinopel nach Brussa und dem Olympos, und von da Zurück über Nicäa, und Nicomedien, Pesth: Hastleben 1818*

Prof. Dr. Tülay Metin

Denizli'de doğdu. Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nden mezun oldu. Aynı üniversitede Sosyal Bilimler Enstitüsü Orta Çağ Tarihi Bilim Dalında yüksek lisans eğitimini tamamladı. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Orta Çağ Tarihi Bilim Dalında "Türkiye Selçukluları Devrinde Malatya" isimli teziyle doktora eğitimini tamamladı. 2006-2007'de Kuveyt Üniversitesi Dil Merkezinde Arapça eğitimi aldı. 2012 yılında Tebriz Üniversitesi'ne görevli öğretim üyesi olarak giderek İran'da Selçuklu tarihi ile ilgili çalışmalarda bulundu. Aynı zamanda Tahran'da Dehkhoda Enstitüsü'nde Farsça dil derslerine katılarak, lisans, yüksek ve doktora sürecinde aldığı Farsça eğitimini devam ettirdi. 2015 yılında Doçent, 2021 yılında Profesör olan Tülay Metin, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Tarih Bölümü'nde görev yapmaktadır. Selçuklular ve Beylikler tarihi, şehir tarihi, Orta Çağ'da sosyal, kültürel ve iktisadî hayat hakkında çalışmalar yapmaktadır. *Selçuklular Döneminde Malatya*, *Selçuklu Çağında Yaşamak: Orta Çağda Türk Şehri* isimli kitapları, Selçuklu ve beylikler dönemiyle alakalı kitap bölümleri, makale ve tebliğleri bulunmaktadır. İngilizce, Arapça ve Farsça bilmektedir.

Anadolu'da İlk Türk Fetihleri ve Bursa Bölgesi

Bursa Bizans'ın Bitinya'daki iki büyük şehrinden biri idi. Türk hâkimiyetinden önce Bursa çevresi, Bizans döneminde başkent Konstantinapolis ile Anadolu arasında ticarî ve askerî rota üzerinde bulunuyordu. Bu konumundan dolayı etkinliği olan bir şehirdi ve bu durumunu sürekli korumuştur.[1] Eskiden şehirler istilacıların taarruzundan kaçmak, doğal afetlerden ve soğuktan muhafaza için genellikle dağ sırtlarında, yamaçlarda kurulurdu. Bursa da Uludağ'dan inen derelerin aralarında kalan sırtlarda kurulmuştu. Savunmaya elverişli bir kale şehirdi. Tophane bölgesinde iç hisar inşa edilmişti. Şehri çevreleyen dış surlar Pınarbaşı'ndan, Cilimboz deresinden ve Altıparmak bölgesinden geçen geniş bir alanı içine almaktaydı. Bizans İmparatoru Justinianus döneminde (527-565) Bursa'ya çok önem verildiği ve şehrin geliştiği görülmektedir. Bizans'ın ileri gelenleri ve zenginleri şehre yatırım yapmaktaydılar. Söz konusu yatırımlar ve Bursa'nın bulunduğu konum itibariyle şehrin demografik ve sosyo-ekonomik bakımdan hayli ilerlediği anlaşılmaktadır. Bursa, Trakya'nın korunması için stratejik olarak önemli bir konumdaydı. Bundan dolayı Bizans imparatorları şehrin muhafazasına önem vermişler, bu yönde daha sistemli bir politika sürdürmeye çalışmışlardır.

Anadolu'ya yapılan ilk Türk fetihlerinde Bursa ve civarı önemli bir yer almaktadır. Anadolu'da yoğun fetih harekâtının ve Türkler için Anadolu'nun vatan olma sürecinde kırılma noktası Malazgirt Zaferi'dir. Ancak bundan önce Türkler Anadolu'ya gelmeye başlamışlardı. Türkler hareketli bir millet olduğu için sürekli Batıya doğru kararlı bir şekilde ilerleyiş içerisinde olmuşlardır. Anadolu bulunduğu konum dolayısıyla her dönem cazibe merkezi idi. Siyasî, coğrafî, dinî ve kültürel sebepler toplumları Anadolu'ya yöneltmiştir. Türk yerleşiminden önce Anadolu'nun tarihî geçmişine baktığımızda bir bütünlük olmadığı görülmektedir. Türk hâkimiyeti ve egemenliği tesis edilene kadar

[1] *Lale Doğer-Eda Armağan, "Bizans Döneminde (Bursa) ve Gündelik Beslenme Üzerine Bir Deneme", Sanat Tarihi Dergisi, XXIII/2 (2014), s. 18.*

Anadolu'nun sadece bir millete ait bir ülke olmadığı anlaşılmaktadır. Konumundan da kaynaklandığı gibi Doğu-Batı arasında köprü vazifesi gören, birçok milletin gelip geçtiği, geçici veya kısa yerleşmelerin yaşandığı bir yer olmuştur. Muhaceret selinin Anadolu'ya akmasının sebebi Anadolu'nun yoğun bir nüfusa sahip olmaması ve Türklere mukavemet edecek kuvvetli bir askerî organizasyonun bulunmamasıydı. Elbette Anadolu'nun geniş otlakları ve iklimi, Türklerin yaşantısına, hayat tarzına uygun olduğu için buraya gelmelerini teşvik eden en önemli unsurlardı. Zira Türkler daha önce Suriye ve Irak'ın olduğu bölgeye de gidip yerleşmişlerse de, buralarda yoğun bir şekilde yayılmamışlardır. İklimin kendileri ve hayvanları için uygun olmaması ve kalabalık nüfus Türklerin bu bölgelere yerleşmelerini engellemiştir. Ancak Türkler bölgede yönetici sınıf olarak bulunmuşlardır. Bilhassa Malazgirt Zaferi'nden sonra Türklerin, güney yolu ile Anadolu ve Yakınşarka yaptıkları göç ve fetihler, sonuçları itibariyle Türk tarihi bakımından önemli bir sürecin başlangıcı olmuştur. Ve bundan sonra kazanılan muhteşem zaferlerle Avrupa içlerine ve Akdeniz havzasına kadar ulaşarak, ilelebet fetih ruhunun canlı kalması sağlanmıştır.[2]

Zaferden hemen sonra Anadolu'ya yol açılmış ve 10 yıl boyunca Türkmenlerin başlattıkları hızlı göç akışı sonucunda Anadolu'nun neredeyse tamamına sahip olunmuştur. Selçuklu Devletinin kuruluşundan itibaren Anadolu'ya yapılan Türkmen akınları devlet kontrolünde düzenlenmeye başladı.[3] Göçlerin sonrasında XI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Anadolu'da önemli ölçüde Türkleşen ve İslâmlaşan bir çehre hâkim olmaya başladı. Bu bağlamda bir taraftan Selçukluların sürdürdükleri göç ve iskân hareketlerine rağmen diğer taraftan da Anadolu topraklarındaki hâkimiyetini devam ettirme çabası içerisinde olan Bizans'ın mücadelesi göz ardı edilemez. Ancak Bizans'ın içinde bulunduğu iç karışıklık ve meydana gelen ekonomik

---

[2] *Osman Turan, Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi, s. 5.*

[3] *Selçuklu şehzâdelerinden İbrahim Yınal, Kutalmış ve Musa Yabgu'nun oğlu Hasan farklı yerlerden Anadolu'ya akınlarda bulunmuşlardır. Vaspurakan bölgesine akınlarda bulunan Hasan'ın 1048 yılında şehit olmasından sonra, İbrahim Yınal ile Kutalmış birleşerek Pasin ovasında Bizans ordusunu mağlup etmişlerdir (1049). Bkz. Lastivertc, Aristakes, History, İng. çev. R. Bedrosian, New York, 1985, s. 86-89; Urfalı Mateos, Urfalı Mateos Vekayinâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor Zeyli (1136-1162), Çev. Hrant Andreasyan, 3. Baskı, TTK, Ankara, 2000, s. 85-90; M. Altay Köymen, "Anadolu'nun Fethi", Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi, II, 1961, s. 94-95.*

çöküntüden dolayı başvurduğu düzenlemeler sonuçsuz kalıyordu. Nitekim Türklerin düzenli bir şekilde uyguladıkları fetih hareketleri Anadolu'da oldukça etkili oldu.

Bursa'nın bulunduğu bölgenin dışında kalan en önemli iki kent Kütahya ve Eskişehir'dir. Türklerle Bizans arasındaki mücadelelerin buralarda yoğunlaştığı görülmektedir. Eskişehir, Anadolu'da Türklerin ilk ele geçirdikleri yerlerdendir. Malazgirt Zaferi'nden kısa süre sonra fethedilmiştir. Bundan sonra Tük boyları süratle Batıya doğru ilerleyerek Eskişehir'e yerleşmeye başlamışlardır. Türkler hızla Batı Anadolu sahillerine kadar ilerlerken bir taraftan da Kutalmışoğuları liderliğindeki Türkler Marmara sahillerine dayanmışlardır. Bizans'ın Bitinya bölgesindeki diğer bir önemli ve büyük şehri olan İznik'e 1075 yılında hâkim olan Selçuklu Türkleri 1078 yılında Bizans yönetiminde meydana gelen karışıklıklardan faydalanarak ilerlemeye devam etmişlerdir. Süleymanşah'ın idaresinde Türkler Akdeniz, Karadeniz, Adalar Denizi (Ege Denizi) ve Marmara Denizi arasında kalan bütün beldelere hâkim olmuşlardır. Süleymanşah, Bursa çevresiyle Kocaeli yarımadasını ele geçirerek Üsküdar ve Kadıköy'e doğru ilerlemiştir. Böylece İznik ve Bursa civarı Türklerin eline geçmiştir.[4] Süleymanşah'ın sınırlarını Bizans aleyhine genişletmesi sonucunda çaresiz kalan Bizans imparatoru Aleksios bir anlaşma yapmak zorunda kalmıştır. İmparatorun amacı Türkleri Bitinya bölgesinden uzaklaştırmaktı. Bizans ve Selçuklular arasında 1081 yılında Dragos veya Kırkgeçit adıyla anılan bir anlaşma yapılmıştır. Ancak Kırkgeçit çayının iki taraf arasında sınır kabul edildiği bu anlaşma ile Türkler Bitinya bölgesinden uzaklaştırılmadıkları gibi Üsküdar'a kadar olan topraklardaki hâkimiyetlerini devam ettirmişlerdir. anlaşma ile Selçukluların Marmara Denizi kıyılarına kadar hemen hemen bütün Anadolu'ya hâkim olduğu Bizans tarafından kabul ve tasdik edilmiş oldu.[5] Süleymanşah'tan sonra da Büyük Selçuklu sultanı Melikşah'ın buyruğuyla Anadolu'da Selçuklu fetihleri devam etti. Hatta bunu durdurmak için Bizans'ın Kuzey Çin hükümdarına elçi göndererek Selçukluları doğudan sıkıştırmayı istediği fakat sonuç alınamadığı bilinmektedir.[6]

---

4 *Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul, 1998, s. 61-64.*

5 *Anna Komnena, Alexiad Malazgirt'in Sonrası, Çev. Bilge Umar, İstanbul, 1996, s. 126.*

6 *Ali Sevim, "Süleyman Şah I", TDVİA, C. 38, s. 104.*

1097 yılında ise Anadolu'ya gelen Haçlılar, Türklerin ilerleyişini bir müddet de olsa durdurmuş ve Bizans'ın nefes almasını sağlamışlardır. Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan, İznik ve Eskişehir önlerinde Haçlıları durdurmak için büyük çaba göstermiş ancak başarılı olamamıştır. İznik, tekrar Bizans'ın eline geçmiştir. Türkler, güneye doğru çekilmek zorunda kalmışlardır. İznik'in kaybedilmesi üzerine Selçuklular başkenti Konya'ya taşımışlardır. Bu dönemde Selçuklu-Bizans sınırı Eskişehir-Seyitgâzi arasındaki hat boyunca uzanmaktaydı. Bu bölgede çok sayıda Türkmen aile yaşıyordu. Bir müddet sonra; Kılıç Arslan'ın hâkimiyetinin sonlarına doğru veya onun ölümünden sonra Bursa'nın Bizans hâkimiyetine girdiği tahmin edilmektedir.[7]

Kılıç Arslan'ın ölümünden sonra Selçuklular intikâm almak ve kayıplarını kurtarmak için Rumlara karşı ilk ciddi taarruza başladılar. Türkiye Selçuklularının üçüncü sultanı Şahinşah zamanında Selçuklular Anadolu'nun batısında Bizans topraklarında ilerlemeye devam etmişlerdir. I. Kılıç Arslan zamanında I. Haçlı seferinde başta başkent İznik olmak üzere daha önceden fethedilen yerler yeniden Bizans'ın eline geçmişti. Bizans, başkentin önünü tutan Bursa ve Bitinya bölgesini Türk fetihlerine karşı önemle korumaya çalışmıştır. Ancak Türkler, Bursa, Ulubat ve sahillerde Bizans'ın direncini kırmayı başardılar. Bursa, Türkler tarafından 1113'te tekrar zapt edildi. İlerlemeye devam eden Selçuklular Çanakkale boğazına doğru yürüdüler. Ancak bir süre sonra Bursa, Bizans imparatoru Aleksios Komnenos tarafından geri alındı.[8]

Şahinşah döneminden sonra da Selçuklular batıya doğru ilerleme hamlelerinden vaz geçmemişlerdir. Ancak Bursa ve civarına yeniden hâkim olamamışlardır. Bursa önlerinde faaliyet göstermeyi sürdürdükleri görülmektedir. Sultan I. Mesud (1116-1155) döneminde Haçlılar ve Bizans'la yapılan savaşlarda Eskişehir bölgesi çatışma alanı olmaya devam etmiştir. İmparator Manuel, bölge üzerinden Bizans topraklarına devam eden Türk akınlarını durdurmak için Anadolu'ya geçmiş, Konya'ya kadar ilerleyerek 1146 yılında şehri kuşatmış fakat başarısız olarak geri dönmüştür. II. Kılıç Arslan (1155-1192) döneminde İmparator Manuel, Türk akınlarını durdurmak

[7] *Halil İnalcık, "Bursa", TDVİA, C. 6, 1992, s. 446.*

[8] *Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 154; İnalcık, "Bursa", s. 446.*

için yeniden sefere çıkmış, 1160 yılında Eskişehir yakınlarında Türkmenler tarafından ağır kayıplara uğratılarak geri çekilmek zorunda kalmıştır. Bursa'nın hemen yakınlarında sayıları yüz bini aşan Türk nüfusunun yığıldığını görmekteyiz. Manuel, Türklerin bölgede gerçekleştirdiği yağma ve akınları durdurmak için sürekli Anadolu'ya birlikler göndermiştir. Buna rağmen Türklerin Batı Anadolu'ya yayılışları devam etmiştir. XIII. yüzyıl ortalarında Anadolu'da Moğol istilası ile Türkler batıya doğru uçlara yığılmışlar yoğun fetih hareketleri başlatmışlardır. Bolu civarından ve Göller bölgesinden bir sel gibi akan Türkmen kitleleri Bizans'ın hâkimiyetindeki yerleri hızla ele geçirerek, İznik ve Bursa kapılarına kadar dayanmışlardır.[9] Ancak Bursa, İznik ve Alaşehir (Philadelphia) gibi önemli kale şehirler XIV. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlılar tarafından fethedilerek kalıcı bir şekilde Türk hâkimiyeti altına alınmıştır.

Osman Gâzi zamanında 1303'te Ulubat (Apolyond)'a kadar Bursa ovası istilâ edilmiştir. 1308 yılında Osman Bey, Bursa'yı kuşatsa da başarılı olunamamıştır. Ancak şehir üzerinde baskı devam etmiştir. Orhan Bey, beyliğin başına geçince Bizans Bitinyası'nın iki büyük merkezi Bursa ve İznik üzerindeki kuşatmayı sıkılaştırmıştır. 1326 baharında bütün kuvvetleriyle Bursa önüne gelip şehrin teslim almıştır. Bursa'nın düşmesi ve İznik'in kuşatma altında sıkıntıda olması, İstanbul'da Bitinya bölgesinin tamamının kaybedilmek üzere olduğu kaygısını uyandırdı. Ancak Bizans'ın Türkleri durduracak gücü yoktu. Bursa bu tarihten sonra bir daha elden çıkmamak üzere Türk hâkimiyetinde kalmıştır.

Bursa, Osmanlılar tarafından fethinden İstanbul'un fethine kadar geçen 130 sene, baştanbaşa bir Türk şehri olmuş ve mânevî çehresini hiç değiştirmemiştir. Uğradığı değişikliklere, felaketlere rağmen kuruluş çağının havasını saklamıştır. Türkler sahip oldukları şehirlere yeni bir kimlik ve ruh kazandırmışlardır. Bursa'da da bunu görmekteyiz. Evliya Çelebi'nin dediği gibi Bursa "ruhaniyetli bir şehirdir." Ahmet Hamdi Tanpınar, Beş Şehir adlı eserinde "Bursa, bir mucize, bir kahramanlık ve ruhaniyet devridir" derken şehrin hakiki benliğini ortaya koymuştur. Bursa ile ilgili sadrazam Keçeci Fuad Paşa, "Osmanlı tarihinin dibâcesi" benzetmesinde bulunmuştur. Dibace önsöz demektir. Burada Bursa Osmanlı tarihinin müzeyyen ve müzehhep olan

[9] *Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 508-509.*

ilk süslü sayfalarıdır. Yani Bursa Anadolu'da Türk tarihinin mazisine vurulan büyük ve sağlam bir damgadır.

İkinci Oturum

Anadolu'nun Türkleşmesi ve Bursa

Oturum Başkanı: **Prof. Dr. Ahmet Ağırakça**

Prof. Dr. Cevdet Yakupoğlu

Osmanlı Devletinin Anadolu'da Üstünlük Mücadelesine Karşı Güçlü Bir Rakip: Candaroğlu İsfendiyar Bey

Prof. Dr. Nurettin Gemici

Seyehatnâmelerde Bursa

Doç. Dr. Hüsnü Yakupoğlu

Katip Çelebinin Cihannüma'sında Bursa

Prof. Dr. Cevdet Yakupoğlu

1972 yılında Kastamonu'da dünyaya geldi. 1996 yılında Gâzi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Tarih Öğretmenliği Bölümü'nü bitirdi. 1996-1999 yılları arasında Milli Eğitim Bakanlığı bünyesinde Ankara İli Nallıhan İlçesi Çayırhan Lisesi'nde Tarih Öğretmenliği yaptı. 1999 yılında *Gâzi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı*'nda Yüksek Lisansını, 2007 yılında aynı enstitüde Doktora çalışmasını bitirdi. 1999-2007 yılları arasında *Gâzi Üniversitesi Kastamonu Eğitim Fakültesi*'nde Araştırma Görevlisi olarak çalıştı. Şubat 2008'de *Kastamonu Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü*'nde Yardımcı Doçent Dr., Eylül 2011'de Doçent, Ocak 2017'de Profesörlük unvanını aldı. 2008-2011 arasında Tarih bölüm başkan yardımcılığı, 2011-2014 tarihleri arasında Tarih bölüm başkanlığı, 2016-2018 tarihleri arasında Fen Edebiyat Fakültesi Dekan Yardımcılığı, 2018- 2019 tarihleri arasında Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü yaptı. 2018-2021 tarihleri arasında Türk Tarih Kurumu (TTK) Bilim Kurulu Aslî Üyesi olarak görev yaptı.

Prof. Dr. Yakupoğlu'nun uluslararası ve ulusal alanlarda 30 ilmî makalesi; 45 bildirisi; 4 kitabı ve 20 adet kitapta bölüm yazarlığı bulunmaktadır. Yurt dışında Kazakistan, Kırgızistan, Azerbaycan, KKTC ve Fransa gibi ülkelerde çağrılı konuşmacı olarak bulunmuş; sosyal sorumluluk bilinciyle Kastamonu'da birçok tarihî, sosyal ve kültürel projede görev almış, konferans ve seminerler vermiş, Türkiye'nin değişik illerinde alanı ile ilgili saha araştırmalarına katılmıştır.

Osmanlı Devleti'nin Anadolu'da Üstünlük Mücadelesine Karşı Güçlü Bir Rakip: Candaroğlu İsfendiyar Bey

Giriş

XIII. yüzyıl ikinci yarısında Türkiye Selçukluları Devleti'nin zayıflaması sonucu Anadolu'da Türk beyliklerinin doğuşuna şahit olundu. XIV. yüzyıl başlarından itibaren Osmanlılar ve Candaroğulları beylikleri siyasi teşekküller içinde temayüz etmeye başladı. Her iki beylik, bugünkü Bolu üzerinde birbirleriyle komşu olarak münasebetler geliştirdiler. Osmanlı Beyliği ile Candaroğulları Hanedanı arasında evlilikler yoluyla akrabalık tesis olundu. Osmanlılar, Orhan Bey döneminde hem Balkanlarda hem de Anadolu'da Bolu ve Ankara istikâmetinde topraklarını genişlettiler. Karadeniz sahilindeki Ereğli liman kasabasını da Bizans'tan teslim aldılar. Candaroğulları ise I. Süleyman Paşa ile bu hükümdarın halefleri olan Âdil Bey (1345-1361) ve Celâleddin Bâyezid (1361-1385) dönemlerinde güçlenerek Sinop ve Bafra'dan Safranbolu ve Bartın'a, İnebolu'dan Kalecik'e kadar olan geniş bir alanda egemenliklerini pekiştirdiler.[1]

Osmanlılar ile Candaroğulları arasında en ciddi ve en hareketli ilişkiler şüphesiz İsfendiyar Bey (1385-1440) zamanında vuku buldu. Bu bey, Osmanlı padişahlarından I. Murad (1362-1389), Yıldırım Bâyezid (1389-1402), Fetret Dönemi'nde (1402-1413) İsa Çelebi, Musa Çelebi ve Süleyman Çelebi kardeşler, I. Mehmed (1413-1421) ve II. Murad (1421-1451) ile doğrudan doğruya ilişki kurmuş, kudretli ve iş bilir bir Candaroğlu hükümdarıdır.

İsfendiyar Bey'in hanedan şeceresi şu şekilde verilebilir: İsfendiyar Bey bin Bâyezid Bey bin Âdil Bey bin Yakup Bey bin Şemseddin Yaman Candar bin Muhammed Alp Arslan. İsfendiyar Bey, anne tarafından Osmanlı hanedanına dayanmaktadır. Şöyle ki Candaroğlu Bâyezid Bey,

[1] *İki taraf arasındaki ilk münasebetler ve sınır hakkında bkz. Hamza Keleş-Cevdet Yakupoğlu, "Ankara Savaşı'na Kadar Osmanlı-Candaroğulları Münasebetleri", G.Ü. Kastamonu Eğitim Dergisi, Cilt 13, Sayı: 1, Mart, 2005, s.210-213; Yaşar Yücel, "Kastamonu'nun İlk Fethine Kadar Osmanlı-Candaroğulları Münasebetleri", Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi, Cilt: I, Sayı: 1, Ankara, 1963, s.133-144.*

Osmanlı hanedanından Orhan Bey'in oğlu ve Sultan I. Murad'ın da kardeşi olan Rumeli fatihi Şehzade Süleyman Paşa'nın büyük kızı[2] ile evlenmiş, bu izdivaçtan İsfendiyar Bey doğmuştur.

İsfendiyar Bey'in kız kardeşlerinden biri Amasya beyi Emîr Ahmed ile evlidir. Dolayısıyla İsfendiyar Bey'in Amasya Beyliği ile de hısımlığı söz konusudur. Diğer bir ifade ile Emîr Ahmed, İsfendiyar Bey'in eniştesi olmaktadır. İsfendiyar Bey'in iki erkek kardeşi bulunmakta olup bunlardan büyüğü Süleyman Paşa ve küçüğü ise İskender Bey adlarını taşımaktadır.

Osmanlılarla Candaroğulları arasındaki kayda değer ilk ciddi ilişkiler İsfendiyar Bey'in babası Celâleddin Bâyezid devrinde başlamıştır. Bu hükümdar ile Osmanlı padişahı I. Murad birbirleriyle muasır olup bu iki hükümdar arasında yazışmalar vuku bulmuştur. Sultan I. Murad, Balkanlar'da 1370'li yılların başlarındaki fetih hareketlerini Candaroğlu hükümdarına bir elçi ve mektupla bildirmiş, ancak bu fetihnâme zamanımıza kadar ulaşmamıştır. Sözü edilen fetihnâmeye cevap olarak ise Candaroğlu hükümdarı 17 Ağustos 1374 tarihinde Osmanlı sultanına bağlılık mektubu (ubûdiyetnâme) yollamıştır. Bunun karşılığında ise I. Murad, 2 Şubat 1375 tarihli cevabî mektup göndermiştir.[3] Mektupların muhtevasından anlaşıldığı üzere Candaroğulları Beyi, Osmanlıların Balkanlardaki fütuhatını, Bizans'a karşı kurmuş olduğu kesin üstünlüğü ve Anadolu'da daimî surette doğu istikâmetinde gösterdiği genişlemeyi yakın takibe almıştır.

İlerleyen yıllarda Candaroğlu Celâleddin Bâyezid, Sultan I. Murad'ın oğlu Şehzade Yıldırım Bâyezid ile Germiyanoğlu Süleymanşah'ın kızı Sultan Hatun arasındaki evlilik törenleri dolayısıyla Bursa'ya elçi ve hediye göndermiştir (1378-1381 arası). Ancak iki devlet arasındaki ilişkilerin zamanla bozulmaya başladığı görülecektir. Nitekim Osmanlıların hem Avrupa'da ve hem de Anadolu'da güçlenmesi, hatta Beylikler aleyhine toprak genişletmesi,

---

[2] *Bu hatun Sinop'ta 1395 yılında vefat etmiş ve Candaroğulları zamanında inşa olunduğu anlaşılan Sultan Hatun (Aynalı Kadın) Türbesi'ne defnedilmiştir. Bu türbenin bakımı için vakıflar tahsis edilmiştir. İsfendiyar Bey'in babası Bâyezid Bey'in kabri de Sinop'ta İsfendiyarlar Türbesi'ndedir. Bkz. BOA. TD. Nr. 438, s.694; İzdivaç hakkında ayrıca bkz. Fatih Devri Kaynaklarından Düsturnâme-i Enverî-Osmanlı Tarihi Kısmı (1299-1466), Haz. N. Öztürk, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2003, s.26.*

[3] *Söz konusu mektuplar için bkz. Cevdet Yakupoğlu-Namig Musalı, "Candaroğlu Bâyezid Bey ile Sultan I. Murad Arasındaki Mektuplaşmalar (1374-1375)", Kastamonu Beylerinin Mektupları, Matsa Basımevi, 1. Baskı, Ankara, 2022, s.83-100.*

Celâleddin Bâyezid'i endişeye düşürmüştür. Osmanlı hükümdarı da Candaroğulları ile Karamanoğulları Beyliği'nin kendisi aleyhine ittifak oluşturacakları ihtimalini her zaman göz önünde bulundurmuştur. Her şeye rağmen Osmanlılar, Candaroğulları aleyhine olmak üzere Kuzey Anadolu'da topraklarını genişletme imkânı elde etmişlerdir. Celâleddin Bâyezid'in oğlu İsfendiyar Bey ise uzun süren (55 yıl) hükümdarlık müddetince Osmanlı Devleti'nin Kuzey Anadolu'daki bu yayılmasını yavaşlatmış ve akılcı politikalar geliştirerek iktidarını korumasını da bilmiştir.

Aşağıda İsfendiyar Bey'in bunu nasıl başardığına ve Osmanlı Devleti'ne karşı hangi politikaları izlediğine dair değerlendirmelere yer verilmiştir.

İsfendiyar Bey'in Siyaset Sahnesine Çıkışı ve Sinop'a Egemen Olması

1360-1365 yılları arasında dünyaya gelmiş bulunan Candaroğlu İsfendiyar Bey, ilk gençlik dönemlerinde babası Bâyezid Bey adına Sinop'ta valilik yapmış, küçük çaplı bazı askerî eylemlerde yer alarak tecrübe sahibi olmaya başlamıştır. İlerleyen zamanda Anadolu'da doğu yönünde Osmanlı genişleme politikasının farkında olan Bâyezid Bey, buna karşın ittifak kurabileceği siyasi güç arayışı içerisine girmiştir. Bu manâda Kastamonu'nun doğusunda Amasya'ya egemen bulunan Türkmen beyi Hacı Şadgeldi oğlu Emîr Ahmed ile Sivas-Kayseri hükümdarı Kadı Burhaneddin Ahmed, Candaroğulları ile ittifak kurabilecek önde gelen beylerdi. Amasya Beyi Emîr Ahmed ise Bâyezid Bey'in damadı idi. Kadı Burhaneddin, 1381'lerde Emîr Ahmed'in babası Hacı Şadgeldi'yi ortadan kaldırdığı için iki taraf arasında ciddi bir husumet başlamıştı. Bu mücadelede Bâyezid Bey, damadının yanında yer alarak ona askerî yardım kuvveti göndermişti (1382). İşte söz konusu bu yardım kuvvetinin başında Bâyezid'in oğlu İsfendiyar Bey bulunmakta idi.[4] Ancak Kadı Burhaneddin, İsfendiyar Bey'in de dâhil olduğu Amasya ordusunu bozguna uğrattı (1383). Diğer taraftan ise Amasya beyi Emîr Ahmed, Candaroğulları hükümdarının desteğini yeterli görmedi ve ayrıca kayın pederinin kendisine karşı samimi olmayıp, Amasya'yı ilhak etmek istediği

[4] *Aziz b. Erdeşir-i Esterabadî, Bezm ü Rezm, Çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990, s.250,270; Candaroğulları, Amasya Beyliği ve Kadı Burhaneddin Ahmed arasındaki münasebetler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Cevdet Yakupoğlu, İsfendiyar Bey ve Zamanı, Gazi Üniversitesi SBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1999.*

zannına kapıldı. Bunun üzerine Emîr Ahmed, o günlerde doğudaki siyasî hadiseleri yakından takip eden Osmanlı hükümdarı I. Murad'a yaklaşarak, Kadı Burhaneddin'e karşı ondan yardım istedi.[5] I. Murad'ın, Amasya beyinin bu ittifak teklifine sıcak bakmış olduğu görülmektedir. Bu durum elbette ki Candaroğulları için beklenmedik ve son derece tehlikeli bir gelişme olmuştur.

Aynı günlerde Candaroğulları başkentinde, hem Beyliğin ve hem de o tarihlerde şehzadeliği devam eden İsfendiyar Bey'in kaderini belirleyecek derecede mühim gelişmeler meydana geldi. Osmanlılar ise Candaroğulları'nın iç işlerine karışma fırsatı buldular. Şöyle ki Candaroğlu Bâyezid Bey'in, memleketin yönetimini çok sevdiği oğlu İskender Bey'e vermek niyetinde olduğunu duyan büyük oğlu Süleyman Paşa, babasına kızarak kardeşi İskender'i öldürdü. Devamında ise babasının hışmından korkarak kaçıp Osmanlılara sığındı ve Candaroğulları tahtını ele geçirmesine yardımcı olması için Sultan I. Murad'a müracaat etti. Süleyman Paşa'nın bu teklifi, I. Murad'ın Anadolu'daki genişleme politikasına da uygun olduğu için hemen kabul gördü. Bâyezid Bey ise muhtemel bir Osmanlı saldırısına karşı Kadı Burhaneddin'e ittifak teklif etti. Bâyezid Bey'in Amasya Beyi Emîr Ahmed'le yakın münasebet içinde olmasından dolayı Kadı Burhaneddin bu ittifaka sıcak bakmadı. Daha sonra iki beylik arasında bir ittifak kurulsa da, Osmanlı yardımcı kuvvetlerinin başına geçirilen Candaroğlu şehzadesi Süleyman Paşa, daha erken davranarak Kastamonu'ya girerek babası Bâyezid Bey'in kuvvetlerini mağlup etti ve onun Sinop'a çekilmesini sağladı. Bu şekilde Kastamonu, Osmanlı destekli Süleyman Paşa'nın eline geçmiş oldu (1383-1384). Hemen ardından ise I. Murad'ın kuvvetleri de Kastamonu'ya ulaşarak şehri ele geçirip, Süleyman Paşa'yı da göz hapsine aldılar. Böylece ilk defa Osmanlı kuvvetleri, kendisinden sonra Anadolu'daki güçlü beyliklerden biri olan Candaroğulları'nın başkentine egemen oldu. Ancak bu durum çok sürmedi ve Süleyman Paşa bir fırsatını bulup hapisten kurtularak Kastamonu halkının desteği sayesinde Osmanlı kuvvetlerinin şehirden çekilmesini sağladı. Bunun üzerine durumu müsait gören Bâyezid Bey, oğlu İsfendiyar Bey'i Amasya'dan çağırarak onun kuvvetleri sayesinde diğer oğlu Süleyman Paşa'yı Kastamonu'da mağlup etti. Süleyman Paşa ise ikinci bir defa daha I. Murad'ın desteğini alarak

[5] *Bk. Hüseyin Hüsameddin, Amasya Tarihi, III, Necm-i İstikbal Matbaası, İstanbul, 1927, s. 125-127, 128, 131-132.*

Kastamonu üzerine yürüdü ve babasını bir kez daha Sinop'a çekilmeye mecbur bıraktı (1384).[6]

Sinop'ta ikâmete mecbur kalan Bâyezid Bey'in kısa süre sonra vefat ettiği anlaşılıyor (1385). Yanında bulunan ve kardeşi Süleyman Paşa ile mücadelede babasına her seferinde destek olan İsfendiyar Bey, babasının ölümü ile birlikte Sinop'ta müstakil bir Candaroğlu hükümdarı gibi hareket etmeye başladı. Asıl başkent Kastamonu'ya hâkim olan Süleyman Paşa ise bir süreliğine Beyliğin ana kolunu devam ettirmiş oldu. İsfendiyar Bey, ikinci planda kalmasına rağmen Süleyman Paşa'ya Sinop'u kaptırmadı. Böylece Osmanlıların ilk aşamadaki hedefleri gerçekleşti ve Kuzey Anadolu'daki en güçlü rakipleri Candaroğulları Beyliği, Kastamonu ve Sinop kolu olmak üzere resmen ikiye ayrıldı.

İsfendiyar Bey'in Osmanlılara Karşı Kadı Burhaneddin ve Emîr Timur'a Yaklaşması

Bir önceki bahiste görüldüğü üzere İsfendiyar Bey'in Osmanlılar ile arasında kayda değer ilk siyasi ilişkisi Sultan I. Murad'ın son yıllarında vuku bulmuştur. İsfendiyar Bey, ilk birkaç yıl boyunca I. Murad'la iyi geçinme politikasını takip etmiştir. 1389'da vuku bulan Birinci Kosova Meydan Muharebesi'ne bu Beyin de yardımcı kuvvet gönderdiği anlaşılmaktadır. I. Murad'ın bu muharebede şehit düşmesi üzerine Osmanlı tahtına çıkarılan oğlu Yıldırım Bâyezid'in ilk günlerinde de bu hükümdarın Osmanlılarla iyi geçindiği görülmektedir. Ancak Yıldırım'ın Anadolu'da yayılmacı bir politika izleyerek kısa süre içerisinde Saruhan, Aydın, Menteşe ve Germiyan memleketlerini ele geçirmesi (1390) yüzünden İsfendiyar Bey sıranın kendisine gelmesinden endişe duymaya başladı. Topraklarını Osmanlılara kaptıran Batı Anadolu Beyleri ise çok geçmeden değişik yollardan İsfendiyar Bey'in yanına iltica ettiler. Diğer taraftan Kastamonu hükümdarı olan diğer kardeş II. Süleyman Paşa'nın dengesiz siyaseti yüzünden Yıldırım Bâyezid ile arası açılmaya başladı. Nihayetinde Yıldırım, süratle Kastamonu'ya girerek Süleyman Paşa'yı bertaraf etti. Candaroğulları Beyliği'nin Kastamonu ve havalisini içine alan kısmı da bu şekilde Osmanlıların eline geçti (1392).[7]

---

6 *Esterabadî, Bezm ü Rezm, s.283,357-358; Hüseyin Hüsameddin, Amasya Tarihi, III, s.129.*

7 *Ahmedî, Dâstân ve Tevârîh-i Mülûk-i Âl-i Osman, Haz. H. Nihal Atsız, Üç Osmanlı Tarihi, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2015, s.155; Rûhî Tarihi, Haz. H. Erdoğan Cengiz ve Yaşar Yücel, Ankara, 1992, s.392-394; İstanbul'un Fethinden Önce Yazılmış Tarihi Takvimler,*

Böylece bir asra yakın Candaroğulları'na başkentlik yapan Kastamonu elden çıkmış oldu. Kastamonu'da Osmanlı egemenliği, 1402'de vuku bulacak olan Ankara Savaşı'na ve dolayısıyla Yıldırım Bâyezid'in tahttan düşürülmesine kadar devam edecektir.

Yıldırım Bâyezid kuvvetlerinin Kastamonu'yu ele geçirmesi ve kardeşi Süleyman Paşa'nın ortadan kaldırılması üzerine Sinop hâkimi İsfendiyar Bey barış istemek durumunda kaldı. Yıldırım bu teklifi kabul ederek iki taraf arasında barış yapıldı ve Kıvrımbel denilen yerden sınır çizildi. Yıldırım Bâyezid, oğlu Emîr Süleyman Çelebi'yi Kastamonu valisi olarak tayin etti ve Bursa'ya döndü. Böylece Candaroğulları, İsfendiyar Bey'in hükümdarlığında Sinop kolu hâlinde devam etti. Candaroğulları üzerinde ise Osmanlı üstünlüğü biraz daha kendisini hissettirmeye başladı.

Batı Anadolu'da topraklarını Yıldırım Bâyezid'e kaptıran Aydın, Saruhan ve Menteşe Beyleri, memleketlerini onun elinden kurtarabilmek amacıyla yardım ve müttefik bulmak gayesiyle ilk planda Sinop hâkimi İsfendiyar Bey'in yanına sığınmışlardı. Bu son hadiseler İsfendiyar Bey'i tedirgin etmiş, Yıldırım'ın yayılmacı ve baskıcı siyasetine karşı alternatif siyasi hamlelere girişmiştir. Onun, öncelikle iktidarını korumak ve ilave olarak da eski Candaroğulları başkenti Kastamonu'ya yeniden sahip olmak için politikalar geliştirmesi tabii bir durumdur. İsfendiyar Bey'in bu aşamada Sivas hükümdarı Kadı Burhaneddin'e yaklaştığı görülmektedir. O, bu amaçla Kadı Burhaneddin'e değerli hediyelerle birlikte bir elçi gönderdi. Ancak bu elçi, Amasya Beyi ve Osmanlı taraftarı olan Emîr Ahmed tarafından tutuklandı. Bundan dolayı Kadı Burhaneddin, Amasya üzerine yürümek zorunda kaldı. Yıldırım Bâyezid ise İsfendiyar Bey'in kendi tâbiiyetinden çıkması üzerine harekete geçerek Sinop üzerine yürüdü, ancak Kadı Burhaneddin'den çekindiği için Kastamonu'dan öteye geçemedi (1393). Eflak işlerini hallettikten

Yay. Osman Turan, Ankara, 1984, s. 19; Osmanlı Tarihine Ait Takvimler, Yay. H. Nihal Atsız, İstanbul, 1961, s.69; Mehmed Neşrî, Aşiretten İmparatorluğa Osmanlı Tarihi (1288-1485), Haz. Necdet Öztürk, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011, s. 133-134, 135-136; Oruç Bey Tarihi, Haz. H. Nihal Atsız, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2015, s. 43; Şükrüllah, Behçetü't-Tevârîh, Haz. H. Nihal Atsız, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2015, s. 214; Hoca Sadettin Efendi, Tâcü't-Tevârih, Kültür Bakanlığı Yayınları, 3. Baskı, Ankara, 1992, C.I, s. 196-197, 200, 208; İ. Hami Danişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, I, Türkiye Yayınları, İstanbul,1971, s. 97; Yaşar Yücel, Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar, I, TTK, Ankara, 1991, s. 83-85; Yakupoğlu, İsfendiyar Bey ve Zamanı, s. 37-41.

sonra tekrar Sinop üzerine yürüse de yine Kadı Burhaneddin'le olan mücadelesi yüzünden İsfendiyar Bey'in barış tekliflerini kabul etmek zorunda kaldı (1395).[8] Netice olarak İsfendiyar Bey, Kadı Burhaneddin'le olan ittifakı sayesinde her defasında Yıldırım Bâyezid'in elinden kurtulmayı başardı. Bu günlerde Kadı Burhaneddin'in Amasya emîrinden aldığı Maden kalesinin yönetimini İsfendiyar Bey'in oğlu Murad Bey'e vermiş olması[9] da bu iki müttefik arasındaki siyasî ilişkilerin boyutunu göstermektedir.

İsfendiyar Bey, Yıldırım Bâyezid'e karşı Anadolu dışından daha güçlü bir yardımcı güç arayışına girmekten de geri durmadı. O tarihlerde doğunun güçlü hükümdarı Emîr Timur (1370-1405), 1394 yılı başlarında Dicle nehrini aşarak Anadolu topraklarına girmiş bulunuyordu. Onun Anadolu'ya gelişini İsfendiyar Bey'le birlikte Erzincan hâkimi Mutahharten, Karamanoğlu Alâaddin Ali Bey, Dulkadiroğlu Süli Bey ile Aydın, Saruhan, Menteşe ve Germiyan Beyleri de memnuniyetle karşılamışlardı. Ancak Emîr Timur, o günlerde Anadolu'nun son derece karmaşık ve riskli bir siyasi yapıya sahip olmasından dolayı batı istikâmetinde fazla ilerlemedi. Emîr Timur'a ciddi olarak direnebilecek Kadı Burhaneddin ve Yıldırım Bâyezid gibi iki büyük Türk hükümdarı güçlerinin zirvesinde bulunuyorlardı. Buna ilaveten, güneyde bulunan Memlûk sultanı Berkuk da Anadolu'da Timur'un ilerleyişini istemiyordu. Neticede Emîr Timur, 1395 yılında Altın Orda hükümdarı Toktamış Han'ın üzerine yürüdü ve onu mağlup ettikten sonra ülkesine döndü.[10] Bu durumda İsfendiyar Bey'in, Emîr Timur'un Anadolu'ya tekrar yöneleceği günleri beklemekten başka çaresi kalmadı. Çünkü İsfendiyar Bey'in topraklarının hem batısı hem de güneyi Osmanlı sınırları ile çevrili olup, ayrıca Beyliğin eski başkenti Kastamonu bile Yıldırım Bâyezid'in elinde idi. Dahası Yıldırım, birkaç defa Sinop önlerine kadar gelmiş, İsfendiyar Bey'i burada abluka altına almıştı. Dolayısıyla Osmanlı istilasından onu ancak Emîr Timur gibi kudretli bir hükümdar kurtarabilirdi.

---

[8] *Esterabadî, Bezm ü Rezm, s.380-381; Müneccimbaşı Ahmed ibn Lütfullah, Câmiü'd-Düvel, Haz. Ahmet Ağırakça, Akdem Yayınları, İstanbul, 2014, s.158-161; Âşık Paşaoğlu Tarihi, Haz. H. Nihal Atsız, MEB. Yayınları, İstanbul, 1992, s.64-65; Oruç Bey Tarihi, s. 48-49; Yakupoğlu, İsfendiyar Bey, s.41-46.*

[9] *Bezm ü Rezm'de Murad Bey, Kötürüm Bâyezid'in oğlu olarak gösterilmiştir. Bk. Esterabadî, Bezm ü Rezm, s.385.*

[10] *Emîr Timur'un Anadolu'ya ilk girişi ve dönüşü hakkında bkz. Yaşar Yücel, Timur'un Ortadoğu-Anadolu Seferleri ve Sonuçları (1393-1402), TTK, Ankara, 1989, s.9-33.*

Kadı Burhaneddin'in 1398 yılında hayatını kaybetmesi üzerine Yıldırım Bâyezid'in Orta Anadolu'da topraklarını genişletmesi, hem Memlûk Devleti'ni hem de Anadolu Beylerini rahatsız etmişti. Erzincan emîri Mutahharten başta olmak üzere Anadolu Beyleri, Emîr Timur'un Anadolu'ya bir sefer düzenleyerek Yıldırım'a haddini bildirmesini bekler hâle gelmişlerdi. Nitekim Hindistan seferini başarıyla sona erdiren Emîr Timur, akabinde Batı seferine çıkarak 1399-1400 yılı kışında Azerbaycan'a geldi. Karakoyunlu Kara Yusuf ile Celayirli Sultan Ahmed, topraklarını terk etmek zorunda kaldılar. Emîr Timur, Sivas'ı kuşatarak tahrip ettikten sonra Memlûkler üzerine yürüdü ve çocuk yaştaki Sultan Ferec'in kumanda ettiği Memlûk ordusunu Suriye'de ağır bir yenilgiye uğrattı (1401).[11] İsfendiyar Bey'in, Emîr Timur'un bu başarılarını yakından takip etmiş olduğu anlaşılıyor.

İsfendiyar Bey, eski Candaroğulları topraklarını kendi yönetimi altında birleştirmek ve Anadolu'da Osmanlılar ile siyasî güç mücadelesinde büyük kaynaklara dayanmak istiyordu. O, Yıldırım Bâyezid ile yapılacak olan bir muharebenin Emîr Timur tarafından kazanılacağını tahmin ediyordu. İsfendiyar Bey, Emîr Timur'un 1401 yılı sonbaharında Azerbaycan'da bulunduğu günlerde bu hükümdarın katına giderek Alıncak kalesinde bizzat onunla görüşme imkânı buldu. Erzincan emîri Mutahharten ve diğer Anadolu Beyleri de bu esnada Emîr Timur'un huzuruna çıktılar. Görüşme esnasında İsfendiyar Bey'in söz alarak Emîr Timur'un Osmanlılara karşı zafer kazanmasının önünde bir engel bulunmadığına dair deliller sunduğu, Timur'u Anadolu seferine teşvik ettiği ileri sürülmüştür.[12] İsfendiyar Bey'in, Emîr Timur ile Yıldırım arasında vuku bulacak olan savaşın sonucunu çok iyi okuduğu, kendisinin ileri görüşlü bir asker ve devlet adamı olduğu

---

11 *Yücel, Timur'un Ortadoğu-Anadolu Seferleri, s. 56-110.*

12 *Şerefüddin Ali Yezdî, Emîr Timur (Zafernâme), Selenge Yayınları, İstanbul, 2013, s. 378, 382; Âşık Paşaoğlu Tarihi, s. 66-67; Neşrî, Aşiretten İmparatorluğa, s. 143; Oruç Bey Tarihi, s.49; Hoca Sadettin Efendi, Tâcü't-Tevârîh, s. 208; Celâlzâde Sâlih Çelebi, Hadîkatü's-Selâtîn (İnceleme-Metin), Haz. Hasan Yüksel ve H. İbrahim Delice, TTK, Ankara, 2013, s.131,138; Hayrullah Efendi, Devlet-i 'Aliye-i Osmaniye Tarihi, C.V, Matbaa-i Âmire, İstanbul, t.y., s. 65-66; Ali, "Candaroğlu Hükûmeti", Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası, Sene: 14, No. 1 (78), İstanbul, 1340, s. 12; T. Mümtaz Yaman, Kastamonu Tarihi, I, Ahmed İhsan Matbaası, İstanbul, 1935, s. 127; Yakupoğlu, "Büyük Turan Hükümdarı Emîr Timur'un Candaroğlu İsfendiyar Bey ile Münasebetleri", I. Milletlerarası Türkiye – Özbekistan Münasebetleri Sempozyumu Bildiriler Kitabı, Kastamonu Üniversitesi Yayınları, Kastamonu, 2018, s. 7-8.*

görülmektedir. İsfendiyar Bey, Emîr Timur'un Anadolu seferi esnasında onunla birlikte Sarıkamış'a kadar gelmiş ve bilâhare beylik merkezi Sinop'a dönmüştür.[13] Onun bundan sonra iki taraf arasındaki muharebenin sonucunu beklediği anlaşılıyor.

İsfendiyar Bey'in Ankara Muharebesi Sonrası Osmanlı Aleyhine Genişleme Siyaseti

Emîr Timur'un Yıldırım Bâyezid'e karşı 1402 yılı Temmuz ayında Ankara Muharebesi'ni kazanması, bir süreliğine Anadolu Türk tarihinin akışını değiştirmiş, bu coğrafyada ortadan kalkan Türkmen Beylikleri yeniden vücut bulmuş, bazı Beylikler ise topraklarını Osmanlı aleyhine genişletmiştir. Candaroğlu İsfendiyar Bey de sınırlarını genişleten beylerin başında gelmektedir.

Sinop hâkimi İsfendiyar Bey, Beyliğinin eski topraklarını tek elde birleştirme hedefine ulaşabilmek için Emîr Timur'la olan münasebetini devam ettirme yoluna gidip, ona takdim olunmak üzere hediyeler hazırladı. Emîr Timur'un muharebe sonrası Anadolu'daki ileri harekâtını takip etti. Hazırladığı kıymetli armağanları yanına alarak yola çıkıp, Denizli-İzmir yolu üzerinde bulunan ve İlhanlıların Anadolu valisi Emîr Çoban oğlu Demirtaş'ın 1320'lerde yaptırdığı tarihî köprüden geçtikten sonra mola vermiş olan Timur'un yanına ulaştı.

Emîr Timur'un İzmir seferi yolculuğu esnasında İsfendiyar Bey'in onunla görüşmesini Timurlu tarihçisi Nizâmüddin Şâmî (ö.1411) kısa ve açık ifadelerle nakletmiştir: "…Yıldırım Bâyezid'in kavim ve kabilesinden İsfendiyar adında bir Bey, Sinop'tan Emîr Timur nezdine geldi ve beraberinde bin (1000) tane at getirerek ona sundu. Emîr Timur, bu Bey hakkında merhametli davrandı; kendisine taç, kemer, hilat ve altınlar bağışlayarak Anadolu Beyleri arasında ona hususi iltifat gösterip kadrini yükseltti."[14]

Dönem tarihçisi İbn Arabşâh (ö.1450) da konuyla ilgili malûmat sunmuştur. Müellife göre İsfendiyar Bey, Anadolu Beylerinden bağımsız bir hükümdar olup atasından tevarüs ettiği toprakları müstakil olarak yönetiyordu. Onunla Osmanlı padişahları arasında miras ve saltanat

[13] *Âşık Paşaoğlu Tarihi, s.68; Neşrî, İsfendiyar'ın Kastamonu'ya döndüğünü söylerse de bununla Sinop'u kastetmiş görünüyor. Bkz. Neşrî Aşiretten İmparatorluğa, s. 145.*

[14] *Nizâmüddin Şâmî, Zafernâme, Çev. Necati Lugal, TTK, Ankara, 1987, s. 315.*

meseleleri yüzünden kin ve düşmanlık mevcuttu. Bazı şehirler, kaleler, ovalık ve tepelik yerlerden oluşan memleketler onun hükmü altında bulunuyordu. Bunlar arasında *Cezîretü'l-'Uşşâk* namıyla bilinen Sinop şehri vardı. İsfendiyar Bey, çok değerli armağanlarla Timur'un huzuruna çıktı. Timur onu memnuniyetle ve güler yüzle karşılayıp bulunduğu mevkide bıraktı. Sonra ona kendi adına hutbe okutmasını emretti. O da Timur'un bu emrini yerine getirdi.[15]

Bir diğer Timurlu tarihçisi Şerefeddin Ali Yezdî (ö.1454) ise Emîr Timur'un Tonguzluğ (Denizli) yöresinde Temürtaş (Demirtaş)'ın üzerinde köprü yaptırdığı Menderes nehrini geçtiği sıralarda İsfendiyar Bey'in gelerek onun huzuruna çıktığını ve beraberindeki bin (1000) atı hediye olarak sunduğunu, ayrıca bir müddet Timur'un hizmetinde kaldığını zikretmiştir.[16]

Memlûkler döneminin ünlü âlimlerinden ve tarihçilerinden olan İbn Hacer el-Askalânî (ö.1449), *Inbâu'l-Gumr* adlı eserinde 806 senesi (1403 ikinci yarısı) hadiselerini anlatırken İsfendiyar Bey'in Ankara Savaşı sonrasındaki durumuna da işaret etmiştir. Müellife göre Osmanlılara düşman olan Anadolu Beylerinden Sinop hâkimi İsfendiyar, Emîr Timur'a gelmiş ve ondan izzet ikram görmüştür.[17] Yine Memlûk Devleti'ne mensup diğer bir tarihçi İbn Tanrıverdi (ö.1470) de eserinde İsfendiyar Bey'in Emîr Timur ile görüşmesiyle ilgili bilgiler vermiştir.[18]

Sonuç olarak Emîr Timur, İsfendiyar Bey'e Ankara Muharebesi öncesi verdiği sözünü tutarak, tevdi ettiği bir fermanla Candaroğulları'nın bütün eski topraklarını kendisine iade etmiştir. Böylece Sinop'tan Samsun önlerine, Kastamonu'dan Kalecik'e, Tosya'dan Gerede hudutlarına kadar olan memleketler İsfendiyar Bey'in elinde birleşmiştir.[19] Bu şekilde Candaroğulları'nın devamını sağlayan İsfendiyar Bey, 17 yıllık bekleyişten

---

15 *İbni Arabşâh, Acâibu'l-Makdûr (Bozkırdan Gelen Bela), Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2012, s. 318-319.*

16 *Şerefüddin Ali Yezdî, Emîr Timur, s. 401-402.*

17 *Ebu'l-Fadl Şehabeddin Ahmed İbn Hacer el-Askalânî, Inbâu'l-Gumr bi-Enbâi'l-Umr, C.II, Tahkik: Dr. Hasan Habeşî, Kahire, 1994, s. 269.*

18 *İbni Tagrıberdi, en-Nücûmu'z-Zâhire (Parlayan Yıldızlar), Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2013, s. 355.*

19 *Celâlzâde, Hadîkatü's-Selâtîn, s.149,150; Neşrî, Aşiretten İmparatorluğa, s.150; Oruç Bey Tarihi, s.54; Hoca Sadettin Efendi, Tâcü't-Tevârîh, s. 298.*

sonra Kastamonu'yu ele geçirerek bu şehri tekrar Beyliğinin başkenti yapmıştır (1402). Neticede İsfendiyar Bey'in politikasının meyveleri olarak Kastamonu ve Sinop kolları birleştirilmiş; Tosya, Kargı, Koçhisar (Ilgaz), Kurşunlu, Çerkeş, Çankırı ve Kalecik gibi kazalar kurtarılmış, bu çerçevede 1402 yılı öncesine göre Beylik toprakları birkaç kat büyütülmüş, Yıldırım Bâyezid tehlikesi de bertaraf edilmiştir. İsfendiyar Bey, Timur'un Şubat 1405 yılındaki ölümüne kadar ona olan tâbiiyetini devam ettirmiş, 1402-1404 yılları arasında Sinop, Lâdik ve Kastamonu'da bastırdığı paralar üzerinde Timur'un ismini zikrettirmiştir.[20]

Ankara Savaşı sonrası İsfendiyar Bey'in Emîr Timur'la ilişkilerine ve Osmanlı Devleti aleyhine faaliyetlerine dair İspanyol elçisi Clavijo (ö.1412) da zengin muhtevalı bilgiler aktarmıştır. Bu şahıs, 1404 yılı başlarında İstanbul'dan gemiyle Karadeniz'e açılmış, önce yolu üzerinde bulunan ve İsfendiyar Bey'in topraklarına dâhil olan İnebolu'ya (28 Mart 1404), daha sonra da Sinop'a uğramıştır. Clavijo'nun kaleme aldığı elçilik raporlarına göre, müstahkem bir kalesi ve zengin mülkleri olan İnebolu, o tarihlerde İsfendiyar Bey'in egemenliğinde bulunuyordu. Kendisi bunlar için Emîr Timur'a vergi vermekte ve memleketinde Timur adına çıkarılan parayı kullanmakta idi. İnebolu kasabasını İsfendiyar Bey'in bir valisi idare etmekte idi. Clavijo'nun Emîr Timur nezdine giden bir elçi olduğunu öğrenen bu vali, elçilik heyetini karşılayarak onlara ikramda bulunmuştur. Clavijo, Sinop'a geçtiğinde İsfendiyar'ın o esnada Kastamonu'ya gitmiş olduğunu ve Osmanlı hükümdarı Emîr Süleyman Çelebi (Mehmed Çelebi olmalı) ile harp etmek üzere ordu hazırlamakla meşgul bulunduğunu nakletmiştir. Clavijo, Timur'un Ankara Muharebesi'nde Yıldırım Bâyezid'i mağlup ettikten sonra İsfendiyar Bey'e bütün arazisini geri vermiş olduğunu da zikretmiştir.[21]

İsfendiyar Bey'in Osmanlı Fetret Devrinde Takip Ettiği Siyaset (1402-1413)

İsfendiyar Bey, Osmanlı taarruzlarına karşı beyliğinin bütünlüğünü korumak için 1402 senesi sonrası Yıldırım Bayezid'in oğulları arasındaki saltanat mücadelelerinde aktif rol almış, kendisine zarar gelmeyecek surette bir siyaset takip ederek şehzadelerden işine gelen tarafı tutmuştur. Yıldırım'ın

[20] *Yakupoğlu, "Büyük Turan Hükümdarı", s. 12-13.*

[21] *Ruy Gonzâles de Clavijo, Timur Devrinde Kadis'ten Semerkant'a Seyahat, Çev. Ö. Rıza Doğrul, Köprü Yayınları, İstanbul, 2016, s. 73-74.*

Emîr Timur tarafından bertaraf edilmesini müteakip, İsfendiyar Bey'in Osmanlı Devleti tahtına tek başına egemen olma mücadelesi veren şehzadelerle olan münasebetlerine aşağıda yer verilmiştir.

İsfendiyar Bey'in Yeğeni Kara Yahya'nın Mehmed Çelebi ile Muharebesi

Yıldırım Bayezid'in oğullarından Mehmed Çelebi, Ankara mağlubiyeti sonrasında, daha önce valiliğini yaptığı Amasya ve Tokat civarına çekilmek amacıyla emrindeki kuvvetlerle yola çıkmıştı. Ancak Mehmed Çelebi, yolu üzerinde bulunan Candaroğulları topraklarından (bugünkü Tosya-Kargı hattı) geçmeye teşebbüs ettiği için İsfendiyar Bey, kız kardeşinin oğlu Kara Yahya Bey'i bin kişilik bir atlı kuvvetle Mehmed Çelebi üzerine gönderdi. Kendisi ve atının zırhlı olduğu rivayet edilen Kara Yahya, Devrez Çayı kenarında şehzadenin önünü kesti. Ancak Mehmed Çelebi sıkı bir mukavemet gösterince direnci kırılan Kara Yahya, Tosya Kalesi'ne çekilmek zorunda kaldı. Bu olaydan bir müddet sonra ise Batı Anadolu seferi için hazırlanan Emîr Timur, Amasya'da ikâmet ettiğini öğrendiği Mehmed Çelebi'yi huzuruna davet etti. O da bu davete icabet etmek zorunda kalıp Amasya'dan hareketle Osmancık'a, oradan da yine Devrez Çayı civarına geldi. Bunu haber alan Kara Yahya, maiyetindeki Abdullah isimli biri ile İsfendiyar Bey'den kuvvet celp edip hemen yola çıktı. İkinci defa Mehmed Çelebi karşısına çıkan İsfendiyar Bey'in yeğeni yine mağlup olarak geri çekildi.[22] Netice olarak İsfendiyar Bey, yeğeni Kara Yahya vasıtasıyla Osmanlı şehzadesi Mehmed Çelebi ile yaptığı mücadelede etkili olamamıştır. Ancak onun Mehmed Çelebi'ye doğrudan doğruya cephe almaktan ziyade, Osmanlı birliklerinin Candaroğulları topraklarından geçmesine mâni olmak amacıyla bu girişimlerde bulunduğunu tahmin ediyoruz.

İsfendiyar Bey'in İsa Çelebi'ye Yardımı

Yıldırım Bayezid'in oğullarından İsa Çelebi, kardeşi Mehmed Çelebi ile Osmanlı tahtı için yaptığı ilk mücadeleyi kaybetti. Ardından kardeşinin Amasya'da olduğu bir sırada Bursa'yı kuşattı. Bunu haber alan Mehmed Çelebi, üç bin atlı ile Amasya'dan hareket ederek on günde Bursa'ya ulaştı ve

[22] *Rûhî Tarihi, s. 400; Celâlzâde, Hadîkatü's-Selâtîn, s.150-151; Neşrî, Aşiretten İmparatorluğa, s. 170-171; Müneccimbaşı, Câmiü'd-Düvel, s. 204, 209; Hoca Sadettin Efendi, Tâcü't-Tevârîh, s. 300-302, 321.*

İsa Çelebi'yi ikinci kez mağlup etti. Bursa önlerinden çekilmek zorunda kalan İsa Çelebi, peşine takılan birlikleri atlatarak dağ yolları üzerinden Kastamonu'ya İsfendiyar Bey'in yanına ulaştı. İsfendiyar Bey, İsa Çelebi'yi iyi karşılayıp yanında ağırladı ve ona askerî destek vermeyi kabul etti. Beraberce Ankara şehri üzerine vararak burasını ele geçirmeyi kararlaştırdılar. İsfendiyar Bey bu savaş için sahibi bulunduğu Kastamonu, Bakır Küresi, Tosya, Çankırı, Kalecik ve Canik (Samsun) bölgesinden asker topladı. Akabinde bu iki Bey, birlikte Ankara (Selasil) Kalesi'ni kuşattılar. Mehmed Çelebi durumdan haberdar olunca hemen üç bin askerle yola çıktı. Ankara'yı düşüremeyeceklerini tahmin eden İsfendiyar Bey ve İsa Çelebi müttefik kuvvetleri bunun üzerine Gerede'ye doğru hareket ettiler. Bu davranışlara bakılacak olursa onların Bursa üzerine yürümek istedikleri anlaşılmaktadır. Ancak Mehmed Çelebi de on günlük bir yürüyüşten sonra Gerede önlerine geldi. Müttefik kuvvetleri mecburen savaşa girmek durumunda kaldılar. Savaşta üstünlüğü Mehmed Çelebi elde edince İsfendiyar Bey ve İsa Çelebi kuvvetleri bozularak Kastamonu yönüne çekildiler (807 / 10 Temmuz 1404-28 Haziran 1405).[23]

Kastamonu'da İsfendiyar Bey'in yanında kalmaya devam eden İsa Çelebi kardeşinin Tokat'a gittiği haberini duyunca yanına 150-200 kişi alarak Kastamonu'dan ayrıldı. İsfendiyar Bey, herhangi bir toprak kaybına uğramasa da askerî bir mağlubiyet almış ve Mehmed Çelebi'nin şehzadeliği günlerinde onun karşısında üçüncü defa muvaffak olamamıştır.

İsfendiyar Bey'in Mehmed, Musa ve Süleyman Çelebiler Arasında Denge Siyaseti

Rumeli'ye hâkim olan diğer Osmanlı şehzadesi Süleyman Çelebi, kardeşi Mehmed Çelebi'nin kuvvetini kırmak için Anadolu'ya geçmiş ve onu tehdit etmeye başlamıştı. Bu yeni siyasî gelişmeye karşı Mehmed Çelebi, İsfendiyar Bey'le arasını düzeltti. Kardeşi Süleyman Çelebi'nin tekrar Rumeli'ye geçmesini sağlamak üzere o taraflara diğer kardeşi Musa Çelebi'yi göndermeye karar verdi. Aralarında yaptıkları müzakere sonucunda Musa Çelebi'nin Kastamonu'ya İsfendiyar Bey'in yanına gitmesi ve Sinop

[23] *Şükrüllah, Behçetü't-Tevârîh, s. 222; Hacı Halil Konevi, "Tarih-i Âl-i Osman", Çev. R. Anhegger, İÜTD. II / 3-4, İstanbul, 1952, s. 59; Neşri Tarihi, II, s. 21-22; Rûhî Tarihi, s. 417; Müneccimbaşı, Câmiü'd-Düvel, s. 184; Hoca Sadettin Efendi, Tâcü't-Tevârîh, II, s. 20-21.*

limanından Eflak'a geçerek, Süleyman Çelebi'nin hâkim olduğu Rumeli'de faaliyet göstermesi kararı alındı. Neticede Musa Çelebi, Ankara'dan hareketle Kastamonu'ya ulaştı. İsfendiyar Bey, daha önce İsa Çelebi'ye yaptığı gibi ona da gereken ilgiyi gösterdi. Kısa müddet sonra Musa Çelebi'nin İsfendiyar Bey yanında bulunduğunu haber alan Süleyman Çelebi, ordusu ile harekete geçerek Göynük'e geldi. Burada kışı eğlence ve sohbet meclisleriyle geçiren Süleyman Çelebi'ye bir elçi gönderen İsfendiyar Bey, isterse kardeşi Musa Çelebi'yi tutuklayabileceğini bildirdi. Bu hadiseden haberdar olduğu anlaşılan Musa Çelebi, Kastamonu'dan ayrılıp Karamanoğlu Beyinin yanına gitti. Süleyman Çelebi ise Göynük'ten İznik'e geri döndü. Gelişmeleri yakından takip ettiği görülen Balkanlardaki Eflak Beyi Mircea, Musa Çelebi'nin Rumeli'ye geçmesine yardımcı olması için İsfendiyar Bey'e elçi gönderdi. Amacı Rumeli'nde Musa Çelebi ile Süleyman Çelebi'yi savaştırmaktı. İsfendiyar Bey, bunun üzerine Musa Çelebi'yi tekraren Kastamonu'ya davet etti ve onu bir kez daha memleketinde misafir ettikten sonra Sinop'ta hazırlattığı gemiye bindirerek Eflak'a gönderdi. Süleyman Çelebi, Musa Çelebi'nin Balkanlara geçtiğini öğrenir öğrenmez o da Anadolu'dan ayrılarak Edirne'ye gitti.[24]

Anlaşılacağı üzere İsfendiyar Bey, Osmanlı taht müddeileri arasındaki bu mücadeleler sırasında kıvrak bir politika izleyerek hem İsa Çelebi'yi hem Musa Çelebi'yi, hem Süleyman Çelebi'yi ve hem de Mehmed Çelebi'yi memnun edici bir politika gütmüştür.

İsfendiyar Bey'in, Osmanlı Tahtına Oturan I. Mehmed ile İlişkileri

İsfendiyar Bey'in gemi ve mühimmat yardımı ile Eflak'a geçen Musa Çelebi, Mehmed Çelebi'ye verdiği sözü tutmayarak Edirne'de hükümdarlığını ilan etmişti. Ancak Mehmed Çelebi, onunla yaptığı muharebeyi kazanarak Osmanlı taht mücadelesinde nihai sonuca ulaştı ve devletin tartışmasız yeni hükümdarı oldu (1413). Bu tarihten itibaren Osmanlı Devleti ile İsfendiyar Bey arasındaki münasebetler ise yeni bir boyut kazandı ve İsfendiyar Bey, yeni Osmanlı sultanı I. Mehmed (Çelebi Mehmed)'e karşı ılıman bir siyaset takip etmek yoluna gitti.

[24] *Müneccimbaşı, Câmiü'd-Düvel, s.180,188; Ayrıntılı bilgi için bkz. Yakupoğlu, İsfendiyar Bey ve Zamanı, s. 66-69.*

İsfendiyar Bey'in, I. Mehmed'in Karaman Seferine Yardım Göndermesi

Osmanlı Devleti hanedan azaları arasındaki rekâbeti fırsata çeviren Karamanoğulları, I. Mehmed'in Rumeli'nde kardeşi Musa Çelebi ile yaptığı mücadele esnasında Bursa önlerine kadar gelerek şehri muhasara etmişler ve etrafını da yağmalamışlardı. Kardeşini mağlup eden I. Mehmed'in Anadolu'ya geçtiğini haber almaları üzerine de geri çekilmişlerdi. Osmanlı padişahı, Karamanoğulları üzerine bir sefere çıkmazdan önce Candaroğlu İsfendiyar Bey'e elçi ile haber göndererek ondan askerî yardım istedi. İsfendiyar Bey de oğlu Kasım Bey kumandasında birkaç yüz kişilik bir birliği Karaman seferine gönderdi. Bu sefer sırasında Akşehir, Beyşehir ve Seydişehir'i ele geçiren Osmanlı kuvvetleri Konya önlerinde Karamanoğlu kuvvetlerini bozguna uğrattılar ve II. Mehmed Bey'i esir ettiler. Görevi sona eren Kasım Bey ise bu sefer sonunda memleketine geri döndü. Görüldüğü üzere 1414'lü yıllarda İsfendiyar Bey ile I. Mehmed arasındaki ilişkiler normal seyrinde devam etmiştir.

İsfendiyar Bey'in, I. Mehmed'in Eflak Seferine Yardım Göndermesi

Sultan I. Mehmed, Balkanlarda sık sık Osmanlılar aleyhine faaliyetlere teşebbüs eden Eflak Beyi Mircea üzerine bir sefer tertip etme kararı aldı ve Candaroğlu İsfendiyar Bey'den yine askerî yardım talebinde bulundu. İsfendiyar Bey ise Karaman seferinde olduğu gibi bu defa da oğlu Kasım Bey'i bir miktar kuvvetle I. Mehmed'in yanına gönderdi. Osmanlı hükümdarı, beraberinde Candaroğulları ve diğer bazı Beyliklere ait birlikler olduğu hâlde 1416 tarihinde,[25] Rumeli yakasına geçerek Edirne üzerinden Eflak topraklarına girdi. Mircea varlık gösteremeyerek aman diledi. Başarılı geçen seferden sonra I. Mehmed ve maiyetinde sefere iştirak eden Kasım Bey'in Edirne'ye döndükleri anlaşılıyor. Bu sefer esnasında Kasım Bey, Osmanlı hükümdarı ile dostluk ilişkilerini pekiştirmiş ve babası İsfendiyar Bey'e karşı kendisine destek olması noktasında onu ikna etmiştir.

İsfendiyar Bey Oğlu Kasım Bey'in Osmanlı Devleti'ne Sığınması

Yukarıda da değinildiği üzere hem Karaman ve hem de Eflak seferinde İsfendiyar Bey'in oğlu Kasım Bey, Sultan I. Mehmed'in yanında vazife almış

[25] *Sefer tarihi olarak farklı rivayetler için bkz. Osmanlı Tarihine Ait Takvimler, s. 27; Atsız, "Hicri 858 Yılına Ait Takvim", Selçuklu Araştırmaları Dergisi, IV, Ankara, 1975, s. 262.*

ve bu süreç boyunca Osmanlı sultanı ile yakın dostluk kurmuştu. Kasım Bey, Eflak seferi dönüşünde I. Mehmed'e babası İsfendiyar Bey ile yaşadığı meseleleri açtı. Bu bağlamda babasının, kendisini değil de diğer kardeşi Bafra emirî Hızır Bey'i daha çok tuttuğu, hatta ona elindeki yerlerden ve mahsûldar arazisinden olan Çankırı, Kalecik ve Tosya'yı vermek istediği bilgilerini arz etti. Son noktada ise Osmanlı hizmetine girmek istediğini I. Mehmed'e teklif olarak sundu. I. Mehmed, Osmanlı devlet çıkarlarına gayet uygun bulduğu bu teklifi geri çevirmeyerek Kasım Bey'i hizmetine aldı ve ona babası İsfendiyar Bey'e karşı mücadele etmesi hususunda destek sözü verdi. Osmanlı hükümdarı çok geçmeden İsfendiyar Bey'e elçi göndererek oğlu Kasım Bey'e memleket topraklarından olarak Kastamonu, Bakır Küresi, Tosya, Çankırı ve Kalecik yörelerinin yönetimini bırakması talebini iletti. Bu talebin İsfendiyar Bey tarafından karşılanması elbette mümkün değildi. Çünkü İsfendiyar Bey'e sadece Sinop havalisi bırakılmış oluyordu. Bu teklifin kabul edilmesi Candaroğulları Beyliği'nin ortadan kalkmasını kabul etmek anlamı taşırdı.

İsfendiyar Bey'in I. Mehmed Tarafından Sinop'ta Muhasara Edilmesi

İsfendiyar Bey'in, toprak terki ile ilgili taleplerini geri çevirmesi üzerine I. Mehmed Kastamonu'ya bir sefer düzenleyerek İsfendiyar'ı Sinop kalesine çekilmeye mecbur bıraktı. Osmanlı birlikleri Sinop'u muhasaraya başladılar (Kasım-Aralık 1416).[26] Kuşatmanın kararlılıkla yürütüldüğünü gören İsfendiyar Bey, mecburen barışa yanaştı ve veziri ile Kastamonu ûlemasından Vaiz Mehmed'i elçi olarak seçip, değerli hediyelerle birlikte Osmanlı padişahına gönderdi. İki taraf arasında anlaşmanın sağlanması üzerine I. Mehmed kuşatmayı kaldırdı ve İsfendiyar Bey de başşehri Kastamonu'ya döndü. Anlaşma gereği İsfendiyar Bey, Tosya'dan Çankırı'ya ve Kalecik'e kadar olan yöreleri Osmanlılara terk etti.[27] Yine anlaşma şartları doğrultusunda İsfendiyar Bey, Kastamonu camilerinde Cuma hutbesini Sultan I. Mehmed adına okuttu. Sadece İsfendiyar Bey'in veziri Hondsâlâr Ali'nin Kastamonu şehir merkezinde kendi adına inşa ettirdiği camide (Honsalar

[26] *Kuşatma tarihi için ayrıca bkz. Atsız, "Fatih Sultan Mehmed'e Sunulmuş Tarihi Bir Takvim", İstanbul Enstitüsü Dergisi, III, İstanbul, 1957, s.20; Atsız, "Hicri 858 Yılına Ait Takvim", s.262; Krş. Kâzım Yaşar Kopraman, "Memlûk Kaynaklarına Göre XV. Yüzyılda Kastamonu ve Çevresi", Türk Tarihinde ve Kültüründe Kastamonu; Tebliğler, Ankara, 1989, s.19.*

[27] *Âşık Paşaoğlu Tarihi, s.87-88; Müneccimbaşı, Câmiü'd-Düvel, s.211,214; Hoca Sadettin Efendi, Tâcü't-Tevârîh, II, s.93-94.*

Camii) hutbe İsfendiyar adına okunmaya devam etti.[28] Ancak Kastamonu camilerinde Osmanlı sultanı adına hutbe okutma icraatının uzun müddet sürmediğini tahmin etmek mümkündür. Çünkü İsfendiyar Bey, I. Mehmed'in başka gailelerle uğraşmasını fırsat bilerek tekrar Osmanlılara cephe alacak ve siyasi, diplomatik, askerî her noktada yeni bir mücadele başlatacaktır.

Oğlu Kasım Bey Yüzünden İsfendiyar Bey'in Topraklarının Küçülmesi

İsfendiyar Bey, oğlu Kasım Bey'in ihanetine bir hayli içerlemiş olduğundan I. Mehmed ile yapılan anlaşma gereği elinden çıkan toprakların yönetiminin Kasım Bey'e bırakılmamasını özel olarak Osmanlı padişahından rica etti. Ancak I. Mehmed, İsfendiyar Bey'i zor durumda bırakmak amacıyla Çankırı havalisini bir sancak olarak Kasım Bey'e tevdi etti. Böylece İsfendiyar Bey, güneyden çepe çevre Osmanlı hududuyla sarılmış oldu.

Candaroğulları topraklarına ilk defa Osmanlı taarruzunun başladığı 1383 yılından itibaren 1416 yılına kadar geçen yaklaşık 33 yıllık süreçte İsfendiyar Bey, bütün zorluklara ve tehlikelere rağmen hem hayatta kalmayı ve hem de beyliğini muhafaza etmeyi başarmıştı. Ancak son noktada oğlu Kasım Bey'in Osmanlı himayesine girmesi ve ona birkaç şehir ve kasabanın terkedilmesi sonucu İsfendiyar Bey'in toprakları bir hayli küçülmüş; Kargı, Tosya, Koçhisar (Ilgaz), Kurşunlu, Karacalar (Atkaracalar), Çerkeş, Çankırı, Tuht (Yapraklı), Karıpazarı (Orta), Şabanözü, Eldivan ve Kalecik yöreleri elden çıkmıştır. Böylece İsfendiyar Bey'in egemenliği altında Bafra, Sinop, Ginolu Sâhili, Durağan, Boyovası (Boyabad), Gökçeağaç (Hanönü), Taşköprü, Kastamonu, Devrekâni, Küre, İnebolu, Hoşalay (Cide, Şenpazar, Doğanyurt yöreleri), Eflani, Azdavay, Zarı, Daday, Araç ve İğdir yöreleri kalmıştır. Her şeye rağmen İsfendiyar Bey, mücadeleden vaz geçmeyecek ve Beyliğinin sınırlarını genişletme politikasını takibe devam edecektir.

İsfendiyar Bey'in Timurlu Mirza Şahruh'la İrtibatı

İsfendiyar Bey'in, oğlu Kasım Bey'le arasının açıldığı günlerde Sultan I. Mehmed'in her hangi bir ani taarruzuna karşı, diğer bazı Anadolu beyleri gibi, kendisine güçlü bir müttefik bulmak istediği anlaşılıyor. Nitekim onun Emîr Timur'un oğlu ve halefi olan Mirza Şahruh ile haberleştiğine dair emareler

[28] *Memlûk müellifi Makrîzî'nin konu hakkında nakli için bkz. Kopraman, "Memlûk Kaynaklarına Göre Kastamonu", s. 19.*

bulunmaktadır. Esasen Mirza Şahruh da Anadolu'da Osmanlı sultanı I. Mehmed'in genişleme siyasetini kaygı ile izlemekte idi. Şahruh, I. Mehmed'e gönderdiği bir mektupta onun siyasî faaliyetlerinden rahatsız olduğunu ifade etmiş ve kendisiyle iyi geçinmesi tavsiyesinde bulunmuştur (15 Zilhicce 818 / 15 Şubat 1416). Çelebi Mehmed ise Mirza Şahruh'un mektubuna verdiği cevapta Anadolu Beyliklerinden Karamanoğulları, Hamidoğulları, İsfendiyarlılar (yani İsfendiyar Bey'in bizzat kendisi), Turgutoğulları ve Dulkadiroğulları'nın cihadı bırakıp Karakoyunlu ve Mısır Memlûk sultanları ile ittifak ettiklerini ve İslâm davasına zarar verdiklerini öne sürmüştür.[29]

Bu mektuplaşmadan bir sene sonrasında İsfendiyar Bey'in hâlen Mirza Şahruh'un Osmanlılar üzerine yürüyeceğine olan inancının / beklentisinin devam ettiği anlaşılıyor. Şöyle ki Akkoyunlu hükümdarı Kara Yülük Osman Bey, Mirza Şahruh'a yazdığı bir mektupta Anadolu'da onu bekleyen güçlerin bir listesini vermiş ve bunların Şahruh'un himayesine girmek için hazır beklediklerini ileri sürmüştür. Bu güçler arasında Kastamonu hâkimi Candaroğlu İsfendiyar Bey'in de adı geçmektedir. Osmanlı sultanı bu mektuptan haberdar edilmiş, akabinde Karakoyunlu Kara İskender'e cevabî bir mektup yazıp göndermiştir (820 yılı Muharrem ayı başları / 18 Şubat 1417).[30]

Görüldüğü üzere bu yıllarda İsfendiyar Bey'in Şahruh'la doğrudan veya dolaylı ilişkileri kesin hatlarıyla ortaya çıkmaktadır. Onun Şahruh'la belki doğrudan görüşmesi mümkün olmasa bile, bazı durumlarda aradaki irtibatın Kara Yülük Osman tarafından sağlandığını söylemek mümkündür.

İsfendiyar Bey'in Osmanlılar Aleyhine Şeyh Bedreddin'e Yardımı

Karamanoğulları'na indirdiği darbe ile Anadolu Türkmen beylerinin gözünü korkutan Sultan I. Mehmed, şüphesiz İsfendiyar Bey'e de korkulu günler geçirtmiş; Sinop'ta onu muhasara etmiş, topraklarının yarısını elinden almıştı. Ancak yetişme tarzı icabı olsa gerek İsfendiyar Bey, her şeye yeniden başladı ve karşısına çıkan ilk fırsatta I. Mehmed'e mukâbil bir hamle yapma imkânı buldu. Şöyle ki Yıldırım Bâyezid'in oğullarından Musa Çelebi'nin Edirne'de tahta oturduğu 1410 senesinde onun kazaskerlik mevkiine getirdiği Simavna Kadısıoğlu Şeyh Bedreddin, I. Mehmed'in başa geçmesi üzerine

[29] *Feridun Ahmed Bey, Münşeâü's-Selâtîn, I, İstanbul, 1274, s. 150-151.*
[30] *Feridun Ahmed Bey, Münşeâü's-Selâtîn, I, İstanbul, 1274, s. 153-154.*

görevinden ayrılmak zorunda kalmış ve hatta yeni sultan tarafından takibata uğramış, dahası İznik'te ikâmete mecbur bırakılmıştı. Şeyh Bedreddin, bir taraftan İznik'ten kaçmayı başardı, diğer taraftan da halifeleri ve müritleri vasıtasıyla Anadolu'da ve Rumeli'de Osmanlı Devleti aleyhine olmak üzere ayaklanmalar başlattı. Kendisi de Balkanlara geçme planları yaptı. O dönemde Anadolu'dan Kırım, Rumeli ve Eflak'a gitmek için en uygun çıkış mercii olarak Sinop limanı öne çıkmakta idi. Burası ise İsfendiyar Bey'in kontrolünde idi. Diğer yandan İsfendiyar Bey'in Eflak hâkimi ile de eskiden beri yakın münasebeti ve dostluğu bulunuyordu. İşte bu sebeplerden dolayı Şeyh Bedreddin Kastamonu istikâmetine yöneldi ve Osmanlı birliklerinin eline geçmeden bu şehre ulaşmayı başardı. İsfendiyar Bey, memleketine gelen Şeyh Bedreddin'i I. Mehmed aleyhine kullanabilmek açısından iyi karşılayıp, ikramda bulundu. Onun Eflak hâkiminin yanına ulaşabilmesini sağlamak üzere Sinop limanından uygun bir gemiyi tahsis etti. Sinop'tan hareket eden Şeyh Bedreddin, önce Kefe'ye çıktı ve oradan hareketle Eflak sahillerine ulaştı. Eflak Beyinin desteği ile Rumeli'de taraftarlarının başına geçen Şeyh Bedreddin, sultanlığını ve halifeliğini ilan etti; Balkanlarda I. Mehmed'i bir süre uğraştıran eylemlere imza attı.[31]

Rumeli'de karışıklık çıkararak I. Mehmed'i Anadolu'dan uzaklaştırıp, kendisi rahat hareket etmek isteyen İsfendiyar Bey'in Şeyh Bedreddin'e destek vermesi ve Eflak beyi ile anlaşması, Osmanlı padişahı ile arasını açmış, ilişkileri sertleştirmiştir.

İsfendiyar Bey'in Samsun'u Ele geçirmesi

İsfendiyar Bey, Osmanlı Devleti'ne kaptırdığı topraklara karşılık, sınırlarını farklı bir yönde genişletmek için fırsat kollamaya başlamıştı. Çok geçmeden beklediği fırsatı yakaladı. Şöyle ki 1417'lerde Canik (Samsun) bölgesine hâkim bulunan beyler birbirleri ile mücadeleye girişmiş, bu çerçevede bölgede siyasi istikrarsızlık baş göstermişti. Bunun neticesinde Kubadoğlu Cüneyd Bey öldürülmüş, Taceddinoğulları'ndan Alp Arslan oğlu Hasan Bey ise Çarşamba taraflarını ele geçirmişti. Gelişmelerden haberdar olan İsfendiyar Bey, dostu ve müttefiki olan Hasan Bey'in topraklarını genişletmesi üzerine Kastamonu'dan hareketle, kendi oğlu Hızır Bey'in

[31] *Âşık Paşaoğlu Tarihi, s. 89-91; Oruç Bey Tarihi, s. 62; Neşrî, Aşiretten İmparatorluğa, s. 217; Müneccimbaşı, Câmiü'd-Düvel, s. 217; Hoca Sadettin Efendi, Tâcü't-Tevârîh, II, s. 111.*

yönetiminde bulunan Bafra üzerinden doğuya ilerleyerek Samsun şehrinin Müslümanların yönetiminde kalan kısmını topraklarına ilhak etti. Şehrin yönetimini oğlu Hızır Bey'e bıraktı. Şehirdeki hâkimiyetini pekiştirmek için burada kendi adına para da bastırdı.[32] İsfendiyar Bey böylece güneyde kaybettiği topraklara karşılık, doğuda sınırlarını genişletmiş oldu (1417-1418).

Sultan I. Mehmed'in Samsun'u İsfendiyar Bey'in Elinden Alması

İsfendiyar Bey'in yayılmacı siyaseti Osmanlı hükümdarı I. Mehmed'in dikkatinden kaçmadı. Haliyle iki taraf arasındaki ilişkiler biraz daha kötüleşti. Canik üzerine kuvvet sevk eden I. Mehmed, bu ilk teşebbüsünde İsfendiyar Bey'in elinden Samsun'u alamadı. Ancak sonrasında Şahruh'un Karakoyunlular üzerine yürüdüğünü haber alan ve Kara Yusuf'un, ordusu ile Doğu Anadolu'da bulunduğunu öğrenen I. Mehmed, bölgede oluşan siyasî boşluktan istifade ile Samsun'u ele geçirmek üzere harekete geçti. Samsun'un sahil kesimini elinde bulunduran Cenevizliler, şehrin Osmanlı eline sağlam olarak geçmesini istemediklerinden burayı ateşe verip gemilerle Karadeniz'e açıldılar. Osmanlı hükümdarı, Amasya'da ikâmet ettiği sırada Beylerbeyi Biçeroğlu Hamza Bey'i Samsun üzerine gönderdi. Hamza Bey, Cenevizlilerin çekildiği Sahil Samsun'u ele geçirdi. İsfendiyar Bey'in oğlu Hızır Bey'in yönetimindeki asıl Samsun böylece Hamza Bey'in tehdidine açık hâle geldi. Hızır Bey ise direnmenin mümkün olmadığını görerek şehrin anahtarlarını I. Mehmed'e teslim etti (823 / 1420). Hızır Bey, I. Mehmed'in Osmanlı hizmetine girmesi teklifini geri çevirdi ve babası İsfendiyar Bey'in yanına (büyük ihtimâlle Bafra'ya) döndü.[33] Osmanlı Devleti aleyhine batı ve güneyde genişleyemeyeceğini anlayan İsfendiyar Bey'in, memleketinin doğusunda Samsun yönünde icra ettiği fetih ve genişleme hareketi bu şekilde son bulmuş oldu. Samsun'un elden çıkmasıyla artık İsfendiyar Bey'in memleketinin hudutları doğuda Sinop, güneyde Ilgaz ve batıda Safranbolu'nun doğusu ile sınırlı kaldı.

---

[32] *Ayrıntılı bilgi için bkz. Yakupoğlu, İsfendiyar Bey ve Zamanı, s. 78-79.*

[33] *Neşrî, Aşiretten İmparatorluğa, s. 215-216; Müneccimbaşı, Câmiü'd-Düvel, s. 214, 215; Şükrüllah, Behçetü't-Tevârîh, s. 225-226; Ayrıca bkz. Yakupoğlu, İsfendiyar Bey ve Zamanı, s. 79-81.*

İsfendiyar Bey'in, Oğlu Kasım Bey'den Çankırı Yöresini Geri Alması ve Mukabilinde II. Murad'ın Taarruzu

İsfendiyar Bey, II. Murad'ın tahta yeni çıktığı günlerde Osmanlılar adına Çankırı'yı yöneten oğlu Kasım Bey'in elinden eski Beylik topraklarını alabilmek için harekete geçti. Emrindeki kuvvetlerle derhâl güneye ilerleyerek Tosya, Çankırı ve Kalecik havalisini ele geçirdi. Oğlu Kasım Bey ise mukavemet edemeyerek memleketini terk etti. Böylece İsfendiyar Bey, Ankara Savaşı (1402) sonrası tesis ettiği eski Candaroğulları sınırlarına yeniden ulaşmış oldu. Bu gelişmeleri takip eden II. Murad ise isyan hâlindeki amcası Mustafa Çelebi (Düzmece Mustafa)'yi saf dışı bıraktıktan sonra yönünü Anadolu'ya çevirdi ve Osmanlı aleyhine genişleme gösteren Beylikler üzerine sefere çıktı. Hedefte elbette ki İsfendiyar Bey de bulunuyordu. İsfendiyar Bey, yıllardır içinde bulunduğu siyasî faaliyetler neticesinde kazandığı tecrübeden hareketle kendisi için iyi bir savunma şehri olarak gördüğü Sinop'a çekildi. II. Murad ise Kastamonu'ya girip burayı ele geçirdikten sonra Sinop'a yöneldi. Her şeye rağmen Sinop'ta da fazla tutunamayacağını anlamış olan İsfendiyar Bey, Osmanlı padişahı ile anlaşma yollarını aradı. Sonunda II. Murad'la sulh akdetmeye muvaffak oldu (1421 sonları). Anlaşma sonunda II. Murad Kastamonu'yu boşalttı. İsfendiyar Bey ise bu şekilde hükûmet merkezi Kastamonu'yu Osmanlı istilasından bir kez daha kurtarmış oldu.

İsfendiyar Bey'in II. Murad'la Savaşı ve Mağlubiyeti (1423)

Sultan II. Murad'ın toparlanmasına ve devlete tam anlamıyla hâkim olmasına fırsat vermek istemeyen İsfendiyar Bey, hazırladığı mühim miktardaki bir kuvvetle Kastamonu'dan hareket etti ve Taraklıborlu (Safranbolu) hisarı önlerine gelerek kaleyi muhasaraya başladı. Bu sırada işlerini yoluna koymayı başaran II. Murad, önce İznik'e geldi ve burada fazla beklemeden Bolu istikâmetinde ilerlemeye başladı. II. Murad'ın ordusunda İsfendiyar Bey'in oğlu ve birkaç senedir Osmanlı hizmetinde Çankırı Sancak valiliği yapan Kasım Bey de bulunmakta idi. Osmanlı ordusunun Bolu civarında konakladığını haber alan İsfendiyar Bey de o tarafa yöneldi. İki ordu Taraklıborlu ile Gerede arasında karşılaştılar. Savaş sırasında İsfendiyar Bey'in ordusunda bulunan ve Kasım Bey tarafından elde edildiği anlaşılan bir kısım kuvvetlerin II. Murad saflarına geçmesi sonucu Kastamonu kuvvetleri çözüldü. Ayrıca Kapıcıbaşı Yahşî Bey'in vurduğu bir topuz (bozdoğan / gürz /

çomak) darbesi ile İsfendiyar Bey başından yaralandı. Muharebeyi kaybeden ve yaralanan İsfendiyar Bey, mecburen Kastamonu istikâmetinde çekildi ve bilâhare Sinop'a giderek kalede savunma tedbirleri aldırdı.[34]

Elde ettiği zafer üzerine ilerlemesine devam eden II. Murad, İsfendiyar Bey'in hükümet merkezi Kastamonu'ya ikinci bir defa daha sahip oldu. İlaveten Bakır Küresi'ne de el koydu. İsfendiyar Bey, çaresiz kalarak II. Murad'la diplomatik temaslarda bulundu ve değerli hediyeler ile birlikte küçük oğlu Murad Bey'i elçilik görevi ile Osmanlı hükümdarına gönderdi. Osmanlı devlet ileri gelenlerine de ayrı ayrı mektuplar yazıp, her birine kıymetli armağanlar göndererek barış için aracı olmalarını talep etti. Bunun sonucunda imza edilen anlaşma doğrultusunda Osmanlı kuvvetleri Kastamonu ve Bakır Küresi'ni iade ederek boşalttılar (1423 sonu). İsfendiyar Bey ise II. Murad'ın yapacağı seferlerde gerekirse yardımcı birlikler göndermeyi, hanedandan bir kızı II. Murad ile evlendirmeyi ve Bakır Küresi hasılatından bir miktar meblağı her yıl Osmanlı sarayına göndermeyi kabul etti.[35] II. Murad'ın anlaşmaya yanaşmasının sebebi olarak aynı günlerde Balkanlarda Eflak beyi Drakula'nın Silistre ve civarında Osmanlı aleyhine faaliyetlerde bulunmaya başladığı haberinin gelmesi de etkili olmuştur. Bu bağlamda İsfendiyar Bey, eski müttefiki olan Drakula ile haberleşerek onun harekete geçmesini sağlamış olabilir.

Sonuç olarak İsfendiyar Bey'e ait topraklar doğuda Sinop, güneyde Ilgaz ve batıda Safranbolu doğusuna kadar olan yerler şeklinde tespit edilmiş oldu. Bu son mağlûbiyet İsfendiyar Bey'e Osmanlı Devleti'ne karşı doğrudan bir cephe alışın artık hiçbir işe yaramadığını kesin olarak gösterdi. Ayrıca İsfendiyar'ın emrindeki kuvvetlerin bir kısmının Kasım Bey, dolayısıyla Osmanlı tarafına geçmesi, ordusu içinde Osmanlı Devleti gücüne karşı bir yılgınlığın ortaya çıktığının delili sayılabilir. 1385'ten bu yana kırk yıllık bir siyasî tecrübe edinmiş bulunan İsfendiyar Bey, bundan sonra üç taraftan Osmanlı hududu ile çevrili Candaroğlu topraklarını genişletme imkânı kalmadığını görecek, Osmanlı Devleti'ne karşı daha temkinli bir siyaset takip edecek, en azından askerî mücadelelerden elini çekecektir. Buna rağmen

---

[34] *Âşık Paşaoğlu Tarihi, s. 99-100; Neşrî, Aşiretten İmparatorluğa, s. 228-229; Müneccimbaşı, Câmiü'd-Düvel, s. 206, 235; Hoca Sadettin Efendi, Tâcü't-Tevârîh, II, s. 139.*

[35] *Âşık Paşaoğlu Tarihi, s. 101; Neşrî, Aşiretten İmparatorluğa, s. 229; Şükrüllah, Behçetü't-Tevârîh, s. 226; Hoca Sadettin Efendi, Tâcü't-Tevârîh, II, s. 141.*

İsfendiyar Bey, bir taraftan Osmanlıların zayıf anlarını takip ederken, diğer taraftan da dolaylı yollardan Memlûklerden ve Timurlulardan siyasî destek sağlama politikasını da sürdürecektir.

İsfendiyar Bey ile II. Murad Arasında Hısımlık Kurulması (1425)

1423 yılında iki taraf arasında yapılan ateşkes ve devamında akdedilen barış antlaşması mucibince II. Murad'ın kız kardeşlerinden Selçuk Hatun İsfendiyar Bey'in Kastamonu'daki oğlu İbrahim Bey'le ve Sultan Hatun ise Çankırı'yı Osmanlılar adına yöneten diğer oğlu Kasım Bey'le evlendirildi. İsfendiyar Bey'in torunu (Şehzade İbrahim Bey'in kızı) Tâcünnisâ Halime Hatun ise II. Murad'a nikâhlandı. Bursa'dan gelen Osmanlı dünür heyeti Kastamonu'da ve Kastamonu'dan Bursa'ya ulaşmış gelin alıcılar da Bursa'da gerekli şekilde ağırlanarak merasim şartları yerine getirildi.[36] Bunun sonucunda Osmanlı-Candaroğulları münasebetlerinde bir ölçüde yumuşama görülmeye başlandı.

İsfendiyar Bey'in Osmanlı Üstünlüğüne Karşı Pasif Direnişi

Osmanlı Devleti ile unutulmaya yüz tutmuş hısımlık bağlarını, karşılıklı olarak yapılan kız alışverişi neticesinde tekrar kuran İsfendiyar Bey, bu suretle Beyliğinin dirlik ve düzenliğini yeniden sağlamaya muvaffak oldu. Onun, 1425 yılından sonra Osmanlılara karşı askerî bir taarruzu bulunmadığı gibi, II. Murad'ın da İsfendiyar Bey'e karşı askerî bir girişimine rast gelinmemiştir. Ancak İsfendiyar Bey, Osmanlıların yayılmacı siyasetinin devam ettiğinin de her zaman farkında idi. Bundan dolayı her ihtimâle karşı tedbiri elden bırakmayıp, II. Murad aleyhine gizli teşebbüslerde bulunmaktan da geri durmamıştır.

İsfendiyar Bey'in Memlûk Türk Devleti ile Münasebeti

1423 sonrasında Osmanlı Devleti ile sulh hâlinde bulunan İsfendiyar Bey, bu durumun aniden ortadan kalkabileceği ve II. Murad'ın Aydın, Teke, Germiyan ve Menteşe Beyliklerine yaptığı gibi topraklarını tamamen ilhak edebileceği ihtimâlini göz önünde bulunduruyordu. İsfendiyar Bey, böyle bir durumda kendisine yardım edebilecek büyük bir siyasî güç olan Mısır

[36] *Neşrî, Aşiretten İmparatorluğa, s. 230; Oruç Bey Tarihi, s. 67; Ayrıntılı bilgi için bkz. Yakupoğlu, "Candaroğulları Sarayında Bir Osmanlı Gelini: Selçuk Hatun", Çankırı Araştırmaları Dergisi, Yıl: 8, Sayı: 11, Haziran, 2013, s. 33-58.*

Memlûk Türk Devleti ile iyi ilişkiler kurmaya dikkat etmiştir. Memlûk Türk tarihçisi Bedreddin Aynî (ö.1451)'nin 832 senesi hadiselerini naklederken verdiği malûmata göre, Samsun ve Sinop bölgesi hâkimi İsfendiyar Bey'in elçisi Mısır'a gelmiş (Ocak 1429), beraberindeki hediyeleri Sultan Barsbay'a takdim etmiştir. Sultan ise bu hediyeleri kabul etmiş, elçiye iyi muamelede bulunmuştur. Ayrıca bu elçiyle birlikte İsfendiyar Bey'e değerli hediyeler göndermiştir. Sultan Barsbay zamanında ona isyan eden el-Müeyyediye Memlûklerinden Devâdâr Canıbek es-Sofî de Mısır'dan kaçarak Anadolu'ya gelmiş ve İsfendiyar Bey'in yanında bir süre kalmıştır (838 / 1434-1435).[37] İsfendiyar Bey'in bu hareketiyle Barsbay'ı kızdırmış olması elbette ihtimâl dâhilindedir.

İsfendiyar Bey'in Osmanlılar Aleyhinde Timurlu Mirza Şahruh'la Mektuplaşması

Timurlu hükümdarı Mirza Şahruh (1405-1447), Azerbaycan üzerinden Anadolu'ya doğru bir sefere çıkma girişiminde bulunmuş, bu teşebbüs Memlûkler gibi Osmanlıları da kaygıya düşürmüştü. Bu esnada İsfendiyar Bey ise Mirza Şahruh'un Anadolu'ya girerek Osmanlılar üzerinde baskı kurmasını beklemeye başladı. Ancak Mirza Şahruh, Anadolu'ya girmeyip Azerbaycan'dan Herat'a dönmeye karar verdi. Buna rağmen Timurlu hükümdarı, 1430 yılı ilkbaharında Karabağ'daki ikâmetini hâlen sürdürüyordu. İsfendiyar Bey, muhtemel bir Osmanlı taarruzuna karşı Mirza Şahruh ile irtibatını devam ettirme taraftarı idi. Mirza Şahruh'un 1430'da Azerbaycan taraflarına geldiğini duyunca elçi ile hediyeler ve mektup göndererek Osmanlılar aleyhine bir Anadolu harekâtına girişmesi noktasında onu teşvik etti. Ancak gönderdiği bu mektup Osmanlı sarayının eline geçti. 9 Şaban 833 / 3 Mayıs 1430 tarihli bu mektup, Osmanlı döneminin münşî, şair ve hattatlarından olan Feridun Ahmed Bey (ö.1583)'in *Münşeâtü's-Selâtîn*[38] adlı mecmuasında bulunmaktadır.[39] Söz konusu mektup, "Mirza Şahruh'a

---

[37] *Kopraman, "Memlûk Kaynaklarına Göre Kastamonu", s. 19-20; Yücel, Anadolu Beylikleri, s. 98.*

[38] *Feridun Ahmed Bey, Münşeâtü's-Selâtîn, I. Takvimhâne-i Âmire Matbaası, İstanbul, 1264, s. 14-23; Abdülkadir Özcan, "Münşeâtü's-Selâtîn", TDV. İA, C.32, İstanbul, 2006, s. 20-22.*

[39] *Mektubun Farsçadan Türkçeye çevirisi ve değerlendirmesi, ayrıca İsfendiyar Bey'in Mirza Şahruh'la haberleşmesi ve iki taraf arasındaki ilişkiler hakkında bkz. Namıg Musalı ve Ya-*

Kastamonu hâkimi İsfendiyar tarafından gönderilmiş olan işbu mektup ele geçirilerek Sultan Murad'a getirilmiştir." şeklindeki bir başlıkla kayıtlıdır. İsfendiyar Bey, Mirza Şahruh'a büyük bir hükümdar sıfatıyla övgü, saygı ve dua ile hitap ederek mektubuna başlamış; daha önceki yıllarda Şahruh'un babası Emîr Timur'un kendisine Osmanlılara karşı yardım ettiğini ve o sayede Candaroğulları topraklarını tek çatı altında birleştirdiğini söylemiştir. Minnet nişânesi olarak da Timur için Kastamonu'daki camilerde hatimler okutulduğunu ve dualar edildiğini ileri sürmüştür. Devamında ise Şahruh'un Azerbaycan taraflarına gelerek Karakoyunlu Türkmenlerini mağlup edip zafer kazandığını haber aldığını, bunun için onu tebrik ettiğini bildirmiştir. Yine bu mektubun devamında İsfendiyar Bey, her zaman için Şahruh'a itaat etmekten geri durmadığını, her ne istenilirse yapmaya hazır olduğunu ve eğer Şahruh Anadolu'ya girerse, onun yanında Osmanlılara karşı mücadele edeceği sözünü vermiştir.

Söz konusu mektup, Timurlu hükümdarı Mirza Şahruh'un Karakoyunlulara karşı Azerbaycan'a yapmış olduğu ikinci sefer sırasında yazılmış ve gönderilmiştir. İsfendiyar Bey, mektubunu hazırladığı sıralarda Mirza Şahruh daha Karabağ'daki kışlak yurdundan ayrılmamıştı ve Anadolu'da dolaşan söylentiler, onun Osmanlı Devleti üzerine hareket edeceği yönündeydi.

İsfendiyar Bey, 1440 yılı Şubat ayındaki vefatına kadar Timurlu Mirza Şahruh'un Anadolu seferi tertip etmesi ümidini kaybetmemiştir. Ülkesini en geniş sınırlarına ulaştırdığı 1402 tarihinden sonra 1423'lere gelindiğinde topraklarının neredeyse yarısını Osmanlılara kaptıran ve Sultan II. Murad'a vergi vererek ona tâbiiyet arz eden İsfendiyar Bey'in Anadolu dışından güçlü bir devletin desteğini kazanma politikası gütmesine bu manâda şaşırmamak gerekir. Her Türk hükümdarı gibi İsfendiyar Bey de öncelik olarak kendi sınırlarını ve tebaasını, daha da ötesi şahsî iktidarını korumak durumunda kalmıştır. 1430 tarihli bu mektuba bakılırsa İsfendiyar Bey, tıpkı Ankara Savaşı öncesinde olduğu gibi Osmanlılara karşı Timurlu saflarında yer almayı siyasî menfaatine uygun bulmuştur. İsfendiyar Bey'in o dönemde Anadolu'nun doğusunda cereyan eden Timurlu – Karakoyunlu mücadelesini yakından takip ettiği, Azerbaycan'daki hadiselerden haberdar olduğu, Anadolu'nun

kupoğlu, "Candaroğlu İsfendiyâr Bey'in Timurlu Hükümdarı Mîrzâ Şâhruh'a Gönderdiği Farsça Mektup (1430)", Ortaçağ Araştırmaları Dergisi, III / II, Aralık 2020, s. 402-415.

genelinde ve doğu batı yönlerinde iyi bir istihbarat ve haberleşme ağı kurduğu, söz konusu mektubun muhtevasından anlaşılmaktadır. İsfendiyar Bey, kendisini sadece olayların akışına bırakmamış, bizzat Ankara Savaşı öncesinde Osmanlı aleyhine tesis edilen ortamın aynısını oluşturmaya çalışmıştır. İsfendiyar Bey'in Mirza Şahruh'a o sıralarda benzer muhtevalı farklı mektuplar gönderdiğini varsayabiliriz.

Sonraki hadiselere bakıldığında, İsfendiyar Bey'in Osmanlı yayılmacılığına karşı Timurlu sarayı ile irtibatını koparmadığı görülmektedir. Nitekim Mirza Şahruh'un 1435 tarihinde batıya hareketi Osmanlılara bağlı memleketlerde olduğu gibi İsfendiyar Bey nezdinde de heyecan uyandırmıştır. Mirza Şahruh, bütün Anadolu hükümdarlarının kendi himayesi altında olduğunu göstermek amacıyla 839 yılı Safer ayında (Eylül 1435) Akkoyunlu Kara Yülük Osman Bey'in oğullarına, Dulkadiroğlu Mehmed Bey'e, Karamanoğlu II. İbrahim Bey'e ve nihayet Osmanlı hükümdarı II. Murad'a hilatler gönderip, bu hilatleri kendi memleketlerinde Mirza Şahruh'un naipleri sıfatıyla giymelerini istedi. İsfendiyar Bey de muhtemelen bu hilat giyen veya Şahruh'a tâbiiyet arz eden hükümdarlar arasında sayılabilir. İsfendiyar Bey, bir yandan Şahruh'la haberleşirken, diğer yandan da Memlûk ülkesindeki iç siyasî hesaplaşmaları da yakinen takip etmiş, Beyliğini koruma altına alma noktasında döneminin her türlü siyasî hamlesini yapmaktan geri durmamıştır.[40]

Sonuç

Candaroğlu İsfendiyar Bey, 1385-1440 yılları arasına tekâbül eden 55 yıllık iktidarı süresince bir taraftan memleketinin sınırlarını koruma gayreti gösterirken, diğer taraftan da dönemin en güçlü devletlerinden biri olan Osmanlılara karşı genişleme siyaseti izleyecek dirayette bir Anadolu Türk hükümdarı portresi çizmeyi başarmıştır.

İsfendiyar Bey'in hükümdarlığının en ilginç yanı, o dönem hükümdarlarının pek çoğuna nasip olmayacak şekilde, çok uzun bir müddet iktidarda kalabilmiş olmasıdır. Osmanlı hükümdarı I. Murad'ın saltanatının son yıllarında Sinop'ta tahta çıkarak (1385), daha sonra I. Bayezid (1389-1402), Emîr Süleyman (1402-1410), Musa Çelebi (1410-1413), I. Mehmed (1413-1421) ve son olarak II. Murad (1421-1451)'ın padişahlığının ilk on dokuz yılında

[40] *İbni Tagrıberdi, en-Nücûmu'z-Zâhire, s. 487, 488.*

(1421-1440) Kastamonu ve Sinop dolaylarında kendi Beyliğinin başında bulunmayı başarabilmiştir.

Anadolu'da savaş, suikast ve baskınlarla birçok hükümdar ve Bey, savaş meydanlarında ya da ordularının başında hayatlarını kaybetmesine rağmen İsfendiyar Bey, bu hareketli zemin üzerinde uzun süre tahtını ve hayatını muhafazaya muvaffak olmuştur. Nitekim İsfendiyar Bey'le çağdaş hükümdarlardan I. Murad, İsfendiyar Bey'in kardeşi II. Süleyman Paşa, Kadı Burhaneddin, Yıldırım Bayezid, Karamanoğlu II. Mehmed Bey, Saruhanoğlu Hızırşah Bey, Aydınoğlu Cüneyd Bey, Kubadoğlu Cüneyd Bey, Dulkadiroğlu Süli Bey, Akkoyunlu Kara Yülük Osman ve daha birçokları ya savaş meydanlarında katledilmişler, ya suikasta kurban gitmişler veya esaret altına düşmüşlerdir.

İsfendiyar Bey, 1385-1402 yılları arasında Sinop'u Beylik merkezi olarak kullanmış, buradan hadiseleri sabırla ve soğukkanlılıkla takip etmiştir. Sinop'ta kendisini muhasara eden Osmanlı hükümdarı Yıldıırm Bayezid'e karşı Eflak Beyini Rumeli'de taarruza geçirtmiş, sonrasında uygun bir dille özür beyan ederek onunla anlaşmıştır. Osmanlılara karşı önce Kadı Burhaneddin'in sonra da Emîr Timur'un desteğini sağlamış, Ankara Muharebesi (1402) sırasında savaşa iştirak etmeyerek güya Yıldırım'a tarafsızlığını göstermiş, savaş sonrası ilk iş olarak Timur'u ziyaret ederek kıymetli hediyeler sunmuş, böylece eski Candaroğulları topraklarının tamamına Timur fermanı ile sahip olmuştur. Bu manada Timur'un Osmanlı Devleti'ne darbe vurması, İsfendiyar Bey'in güç kazanmasını sağlamış ve toprak elde etmesini kolaylaştırmıştır.

Yıldırım Bâyezid'in oğulları arasında 1402-1413 yılları arasında geçen çetin taht mücadeleleri esnasında İsfendiyar Bey, iyi bir denge siyaseti izlemiş ve Bafra yönünde toprak genişletmiştir. I. Mehmed döneminde bu hükümdarla iyi ilişkiler kuran İsfendiyar Bey, muhtemel bir Osmanlı tehlikesini her zaman hesaba katarak bir taraftan Eflak beyi ile diğer yandan Timurlu Mirza Şahruh ve Mısır Memlûkleri ile de münasebet tesisine önem vermiştir. Ancak 1416 yılında oğlu Kasım Bey'in Osmanlı saflarına geçmesi üzerine zor durumda kalmış ve topraklarının yarısını (Çankırı havalisi) kaybetmiştir. Onun, bu toprakları oğluna değil de doğrudan Osmanlılara vermek istemesi, oğlunun bu hareketine çok içerlemiş olduğunu göstermektedir. İsfendiyar Bey, bundan sonra oğlu Kasım Bey'e düşman

olmuş ve onun elinden eski topraklarını ilk fırsatta almaya çalışmıştır. Diğer yandan ise I. Mehmed ve halefi II. Murad zamanlarında Osmanlıların aleyhine olabilecek faaliyetlere girişmekten çekinmemiştir. Bu çerçevede Şeyh Bedreddin, Düzmece Mustafa ve Şehzade Küçük Mustafa isyanlarında Osmanlı Devleti'ne karşı pozisyon almıştır.

İsfendiyar Bey, Anadolu ve dışında cereyan eden hadiseleri yakından takip etmiş, Orta Anadolu ve Canik bölgesinde Osmanlı nüfuzunun zayıflamasından istifade ederek Samsun'u sınırlarına katmış, genişleme siyasetinin devam ettiğini göstermiştir. II. Murad'ın ilk yıllarında ortaya çıkan otorite boşluğundan istifade ile Kastamonu, Tosya, Çankırı ve Kalecik'i oğlu Kasım Bey'in elinden geri almış, Safranbolu üzerinden Bolu istikâmetinde de yayılma siyaseti gütmüştür. Hatta Balkanlar ve Anadolu'da üstünlük kuran, Beyliklerin çoğunu ortadan kaldıran Osmanlı Devleti ile bir kez daha savaşmaktan çekinmemiş, ancak mağlûbiyetten kurtulamayarak, barış antlaşması imzalamak zorunda kalmıştır (1423).

Netice olarak İsfendiyar Bey bu hadise sonrasında 1440 yılındaki vefatına kadar Osmanlı üstünlüğüne karşı pasif direnişe geçmiş, doğrudan olmasa bile dolaylı yollardan Osmanlı yayılmasını durdurmak amacıyla tedbirler almıştır. Bu bağlamda onun Timurlu Mirza Şahruh'a yazdığı 1430 tarihli mektup ile Memlûk sultanı Barsbay ile olan yakın ilişkileri dikkati çekmektedir.

İsfendiyar Bey, sıkıştığı zamanlarda Beyliğini ve tahtını kaybetmektense son çare olarak sulhu tercih etmiş, yenildiği Osmanlı padişahına elçi ile kıymetli hediyeler, diplomasi kurallarına uygun ve yumuşak bir üslûpla yazılmış özür mektubu, buna ilaveten devlet ileri gelenlerine ayrı ayrı mektuplar ile değerli armağanlar göndermiş, her defasında barışı temin etmeyi başarmıştır. 22 Ramazan 843 (26 Şubat 1440) tarihinde vefat eden İsfendiyar Bey'in kabri Sinop'ta İsfendiyaroğulları Türbesi'nde bulunmaktadır.

Kaynakça

Ahmedî, *Dâstân ve Tevârîh-i Mülûk-i Âl-i Osman,* Haz. H. Nihal Atsız, *Üç Osmanlı Tarihi,* Ötüken Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2015.

Ali, "Candaroğlu Hükûmeti", *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası,* Sene: 14, Nr.1 (78), İstanbul, 1340, s.1-24.

Âşık Paşaoğlu Tarihi, Haz. H. Nihal Atsız, MEB. Yayınları, İstanbul, 1992.

Atsız, H. Nihal, "Fatih Sultan Mehmed'e Sunulmuş Tarihi Bir Takvim", *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, III, İstanbul, 1957, s.17-23.

---------, "Hicri 858 Yılına Ait Takvim", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi,* Cilt: IV, Güven Matbaası, Ankara, 1975, s.223-283.

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi Tapu Tahrir Defteri (COA. TD.), Nr. 438.

Celâlzâde Sâlih Çelebi, *Hadîkatü's-Selâtîn (İnceleme-Metin)*, Haz. Hasan Yüksel ve H. İbrahim Delice, TTK, Ankara, 2013.

Clavijo, Ruy Gonzâles de; *Timur Devrinde Kadis'ten Semerkant'a Seyahat*, Çev. Ö. Rıza Doğrul, Köprü Yayınları, İstanbul, 2016.

Danişmend, İ. Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi,* I, Türkiye Yayınları, İstanbul, 1971.

Esterabadî, Aziz b. Erdeşir, *Bezm u Rezm*, Çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990.

Fatih Devri Kaynaklarından Düsturnâme-i Enverî-Osmanlı Tarihi Kısmı (1299-1466), Haz. N. Öztürk, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2003.

Feridun Ahmed Bey; *Münşeâtü's-Selâtîn,* I-II, Takvimhâne-i Âmire Matbaası, İstanbul, 1264-1265,1274.

Hacı Halil Konevi, "Tarih-i Âl-i Osman", Çev. R. Anhegger, *İÜTD.* II / 3-4, İstanbul, 1952.

Hayrullah Efendi, *Devlet-i 'Aliye-i Osmaniye Tarihi*, V, Matbaa-i Âmire, İstanbul, t.y.

Hoca Sadettin Efendi, *Tâcü't-Tevârih*, I-II, Haz. İsmet Parmaksızoğlu, Kültür Bakanlığı Yayınları, 3. Baskı, Ankara, 1992.

Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, III, Necm-i İstikbal Matbaası, İstanbul, 1927.

İbni Arabşâh, *Acâibu'l-Makdûr (Bozkırdan Gelen Bela)*, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2012.

İbn Hacer el-Askalânî, Ebu'l-Fadl Şehabeddin Ahmed, *Inbâu'l-Gumr bi-Enbâi'l-Umr*, II, Tahkik: Dr. Hasan Habeşî, Kahire, 1994.

İbni Tagrıberdi; *en-Nücûmu'z-Zâhire (Parlayan Yıldızlar)*, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2013.

İstanbul'un Fethinden Önce Yazılmış Tarihi Takvimler, Yay. Osman Turan, Ankara, 1984.

Keleş, Hamza-Yakupoğlu, Cevdet, "Ankara Savaşı'na Kadar Osmanlı-Candaroğulları Münasebetleri", *G.Ü. Kastamonu Eğitim Dergisi*, Cilt 13, Sayı: 1, Mart, 2005, s.207-222.

Kopraman, Kâzım Yaşar, "Memlûk Kaynaklarına Göre XV. Yüzyılda Kastamonu ve Çevresi", *Türk Tarihinde ve Kültüründe Kastamonu; Tebliğler*, Ankara, 1989.

Musalı, Namiq-Yakupoğlu, Cevdet, "Candaroğlu İsfendiyâr Bey'in Timurlu Hükümdarı Mîrzâ Şâhruh'a Gönderdiği Farsça Mektup (1430)", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, III / II, Aralık 2020, s.402-415.

Müneccimbaşı Ahmed ibn Lütfullah, *Câmiü'd-Düvel*, Haz. Ahmet Ağırakça, Akdem Yayınları, İstanbul, 2014.

Neşrî, Mehmed, *Aşiretten İmparatorluğa Osmanlı Tarihi (1288-1485)*, Haz. Necdet Öztürk, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011.

Oruç Bey Tarihi, Haz. H. Nihal Atsız, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2015.

Osmanlı Tarihine Ait Takvimler, Yay. H. Nihal Atsız, İstanbul, 1961.

Özcan, Abdülkadir, "Münşeâtü's-Selâtîn", *TDV. İA*, C.32, İstanbul, 2006, s.20-22.

Rûhî Tarihi, Haz. H. Erdoğan Cengiz ve Yaşar Yücel, Ankara, 1992.

Şâmî, Nizâmüddin, *Zafernâme*, Çev. Necati Lugal, TTK, Ankara, 1987.

Şükrüllah, *Behçetü't-Tevârîh*, Haz. H. Nihal Atsız, *Üç Osmanlı Tarihi*, Ötüken Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2015.

Yakupoğlu, Cevdet, "Büyük Turan Hükümdarı Emîr Timur'un Candaroğlu İsfendiyar Bey ile Münasebetleri", *I. Milletlerarası Türkiye – Özbekistan Münasebetleri Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Kastamonu Üniversitesi Yayınları, Kastamonu, 2018, s.1-17.

---------, "Candaroğulları Sarayında Bir Osmanlı Gelini: Selçuk Hatun", *Çankırı Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 8, Sayı: 11, Haziran, 2013, s.33-58.

---------, *İsfendiyar Bey ve Zamanı*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1999.

Yakupoğlu, Cevdet-Musalı Namig, "Candaroğlu Bâyezid Bey ile Sultan I. Murad Arasındaki Mektuplaşmalar (1374-1375)", *Kastamonu Beylerinin Mektupları*, Matsa Basımevi, 1. Baskı, Ankara, 2022, s.83-100.

Yaman, T. Mümtaz, *Kastamonu Tarihi (XV. Asrın Sonlarına Kadar)*, I, Ahmed İhsan Matbaası, İstanbul,1935.

Yezdî, Şerefüddin Ali, *Emîr Timur (Zafernâme)*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2013.

Yücel, Yaşar, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar,* I, TTK, Ankara, 1991.

---------, "Kastamonu'nun İlk Fethine Kadar Osmanlı-Candaroğulları Münasebetleri", *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: I, Sayı: 1, Ankara, 1963, s.133-144.

---------, *Timur'un Ortadoğu-Anadolu Seferleri ve Sonuçları (1393-1402),* TTK, Ankara, 1989.

Prof. Dr.
Nurettin Gemici

Afyon'un Bolvadin ilçesinde 1967 yılında dünyaya geldi. İlk ve Orta Öğretimini doğduğu ilçede tamamladı. 1985 yılında Bolvadin İmam-Hatip Lisesinden mezun olduktan sonra Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi'ni kazandı. Adı geçen fakülteden 1990 yılında mezun oldu. 1993 yılında İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde yüksek lisansını başarıyla tamamladı. 1994 Yılında YÖK bursuyla Almanya'ya gitti. Bamberg/Almanya şehrinde tanınmış Osmanlı Tarihçisi Prof. Dr. Klaus Kreiser yanında doktora eğitimini 1999 yılında bitirdikten sonra Avrupa Diyanet teşkilâtlarında çalıştı. 2007 yılından itibaren İstanbul Üniversitesi İlâhiyat fakültesinde görev yapmaktadır. 9 Mart 2017 tarihinde Profesör oldu. 2022 yılından itibaren de İstanbul Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi bünyesinde yer alan İslâm Tarihi ve Sanatları Bölüm Başkanlığını görevini yürütmektedir.

Siyer-i Nebi, İslâm Tarihi ve Medeniyeti, Osmanlı Tarihi Kültür ve Medeniyeti, Evliya Çelebi ve Seyahatnâmesi, Tanzimat Sonrası ilim ve kültür hayatı ve Modernleşme, Cumhuriyet sonrası Din Eğitimi ve yurtdışı din hizmetlerinde yaşanan sorunlar ve çözüm yolları ve ahilik vb. konularda çalışmalarını sürdürmektedir.

Seyahatnâmelerde Bursa

Öncelikle bu çalışmaya başlamadan önce yaptığım kısa bir araştırmada en az 200 yakın yerli yabancı seyyahın Bursa'dan gelip geçtiğini ve izlenimlerini yazılı hale getirdiğini altını çizmek yerinde olur. Bundan ötür Bursa şehrinin yabancıların gözündeki konumunu anlatan aşağıdaki alıntı konuya ışık tutmaktadır.

Miss Julie Pardoe'nin "The City of the sultan and Domestic Manners of Turks" adlı kitabının Türkçe çevirisi "18. Yüzyılda İstanbul" olan eserden:

> *Vaktiyle ağzı kalabalık ve çok konuşan bir berber hakkında fıkra duymuştum.*
>
> *Adı geçen, dükkânına gelen seyahatleriyle tanınmış müşterisinin sakalını usturayla tıraş ederken, ona yurtdışında yaptığı yolculuklarla ilgili sorular sormuş. Aralarında şu şekilde bir konuşma cereyan etmiş.*
>
> **Galiba bir subaysınız efendim, Mısır'da bulundunuz mu? -Evet. -Gerçekten mi? Öyleyse Piramitleri gördünüz değil mi? -Evet. -Yunanistan'da da biraz yolculuk ettiniz değil mi? -Biraz. -Yunanistan'ın güzel bir yer olduğunu duydum. Atina ve başka yerler de çok güzelmiş. Penisula'da savaştınız, değil mi? -Bir, iki kez.*
>
> **İspanya büyüleyici bir yermiş. Gil Blas'ı okudum. Orasıyla ilgili çok iyi bilgi veriyor. *Portekiz'de portakal bol, değil mi? -Çok bol.*
>
> **Ne güzel şeydir. Benim en çok sevdiğim meyvedir. Hiç Doğu ve Batı Hint adalarında görevde bulundunuz mu efendim? -Her ikisinde de.*
>
> **Gerçekten siz iyi bir gezginsiniz. Herhâlde Paris'i gördünüz, değil mi? -Hiç görmedim.*
>
> *Elleri köpük içinde kalan berber, bu yanıtı alınca:*
>
> *-Paris'i hiç görmediniz mi? Ya! Demek Fransa'nın başkentini görmediniz/Hiç Paris'e gitmediniz mi? Öyleyse hiçbir şey görmemişsiniz... Diyerek şaşkınlık içinde kalmış.*
>
> *Bunun gibi, Doğuya yolculuk eden, Avrupa'da generallerle yemekte bulunan, Asya'da Beylerle pilav yiyen, sarayları gören, Boğaz'da bir*

kayıkla süzülüp geçen bir insan, Türkiye'nin her yöresini gördükten sonra, Uludağ'ın doruğunda bir çubuk içmeden dönerse, yerlilerce, "Hiçbir şey görmemiş" demektir.[1]

Öncelikle Bursa şehrine dair şahsî gözlem, intibalarımı ve hissiyatımı dile getirerek konuya açıklık getirmem gerekiyor. 1979 yılında İstanbul'a Bursa üzerinden babamla yapmış olduğum yolculuk esnasında çocuk gözüyle kısa süreliğine de olsa Bursa'yı görmüştüm. Fakat belleğimde buna dair fazla bir malûmat bulunmamaktadır. Zira İstanbul'a gidiş yolunda Bursa ve ardından Yalova'ya uğrayan aracımız maalesef yeteri kadar oyalanmamıştı. Uzun bir aradan sonra 2000'lı yıllarda Almanya'dan bir öğrenci grubuyla geziye geldiğimizde şehri tanımamız mümkün olmuştu. Bu kapsamlı gezi sırasında rehberler ve Bursa'yı yakından tanıyanların da yardımıyla görülmesi gereken pek çok yeri görme imkânımız olmuştu. Daha sonraki gelişlerimde şehrin üzerinde bıraktığı intiba; sadelik, yalınlık, tevazu ve büyüklenmeden uzak oluş ve her yerde hissedilen mânevî bir atmosferdi. 2008-2013 yılları arasında vermiş olduğum Türk-İslâm Sanatları Tarihi derslerinde konu Bursa'ya gelince yaptığım benzetme; İslâm tarihinin erken dönemine tekabül eden Hz. Peygamber Çağı ve dört Halife döneminin samimiliği ve sadeliğine vurgu yapmaktır. Bilindiği üzere Osmanlı'nın Söğüt, Bilecik ve ardından Bursa şehrinde Kuruluş dönemini tamamlamıştır. İslâm'ın asr-ı saadeti diyebileceğimiz 622-661 yılları arasındaki dönem içinde barındırdığı olumlu olumsuz bazı hadiseler ve imajlara rağmen özlem duyulan bir Çağ olmuştur. Osmanlı'nın 6 Nisan 1326 tarihinde uzun kuşatmalardan sonra fethettiği Bursa, Edirne'nin zaptına kadar başkentliğini korumuş ve daha sonrasında da itibardan asla düşmemiştir. Osmanlı Padişahları köklerinin dayandığı ve dedeleri Osman ve Orhan Gâzi'nin şehrine hep sahip çıkmışlardır. Bir kısım yeni eserleri inşanın yanında tarihî ehemmiyeti haiz binalarda sürekli tamirattan geçirilmiştir. Özellikle önemli depremler sonrası yapılan tamiratlar için devasa bütçeler ayrılmıştır.

Tebliğimde seyyahların Bursa'sına geçmeden bu konuda yapılan çalışmalara hakkında bir bilgi vermek yerinde olacaktır...

[1] *Miss Julie Pardoe, Şehirlerin Ecesi İstanbul Bir Leydinin Gözüyle 19. Yüzyılda Osmanlı Yaşamı, orijinal adı "The City of the Sultan and Domestic Manners of Turks", Kitap yayınları, İstanbul 2004, 321.*

Bursa'ya gelen seyyahlar ve seyahatnâmeleri hakkında sayısız denecek kadar çok araştırma ve yayın yapılmıştır. Bu konuda kaleme alınan eserlerin başında en eski tarihli bir eser yer almaktadır. Bunlardan ilk akla, 1948 yılında neşredilen meşhur "Seyyahların Gözüyle Bursa" adlı eser gelmektedir.[2] Bundan hayli sonraları Nurşen Günaydın ve Raif Kaplanoğlu tarafından hazırlanıp 2000 yılında Bursa Ticaret Odası tarafından yayımlanan "Seyahatnâmelerde Bursa" konuya ışık tutan bir çalışmadır. Eserde kırk kadar Seyyahın Bursa hakkındaki gezip gördüklerine dayalı izlenimleri yer almaktadır. Yeri gelmişken belirtmek gerekirse adı geçen çalışmanın okuyucuya daha da faydalı olabilmesi için gerekenlerden birisi de asıl dildeki metinlerin aynen korunması gerekmektedir. Yabancı kaynaklardaki alıntılar ve yerli kaynaklardaki asıl metinler içinde veya ekte verilebilseydi daha doğru anlaşılabilirdi. Alıntı yapılan kitaplarda ortak görülen yanlışlık: Bursa'yı görmemiş veya çok iyi tanımayan mütercimlerin özensizliği metinlerin anlaşılırlıklarını kısmen azaltmıştır. Artık bu eser yerine Heath Lowvry'in çalışmasında ismi geçen diğer seyyahlar da tespit edilerek belki dijital bir formda Bursa Büyükşehir belediyemizin sitesinde telif haklarına da dikkat edilerek erişime açılmasıdır.

İmkânlar ölçüsünde ilgili kısımlar Bursa'yı çok iyi bilen ve konu hakkında uzman bir akademisyen grup tarafından yeniden itinayla hazırlanması yerinde olacaktır. Bu çalışma tarihî sıralamaya riayet ederek hazırlanmıştır. Kırk ayrı seyahatnâmeden alıntılarla hazırlanmış çalışmayla ilgili birkaç hususa değinmek yerinde olacaktır. İlgili parçalar Türkçe'de tercümesi yayınlanmış eserlerden derlemedir. Hâlbuki bu eserlerin bazıları sonradan ehil kimselerce yayınlanmıştır. Bakınız Miss Julie Pardoe'nin "The City of the Sultan and Domestic Manners of Turks" eseri *Kitap Yayınları* tarafından "Şehirlerin Ecesi İstanbul: Bir Leydi'nin Gözüyle 19. yüzyılda Osmanlı Yaşamı"[3] adıyla yeniden özenli çevirisi yapılmıştır.

Seyahatnâmeler dışında Bursa'yı konu alan yerli ve yabancı dillerde yayınlanmış özellikle tanınmış ansiklopedilerde yer alan Bursa maddelerinin derlenmesi ve değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu bağlamda Şemseddin

---

2 *"Meşhur Seyyahların Gözüyle Bursa", (1948), BURSA (Yapı Kredi Bankası Bursa Şubesi'nin Açılış Hatırası Mecmua), 71-75.*

3 *Miss Pardoe, Şehirlerin Ecesi İstanbul Bir Leydinin Gözüyle 19. Yüzyılda Osmanlı Yaşamı, çev. Banu Büyükkal, İstanbul 2004.*

*Sami'nin Kamus-u Alam*ı da unutulmamalıdır. Mümkünse dijital bir platformda bu eserlerin asıl nüshalarındaki ilgili kısımların da karşılaştırmalı çift sütün hâlinde verilmesi Bursa şehrinin sadece Türkiye'de değil uluslararası arenada tanıtımına büyük katkı sağlayacaktır. Seyahatnâmelerde Bursa konusu yüksek lisans ve doktora çalışmalarına konu olmuştur. Muzaffer Aygün "Seyahatnâmelerde Bursa",[4] Bu konudaki muhtasar fakat müfit bir çalışma da Amerikalı Osmanlı tarihçisi Heath W. Lowry'nin "Seyyahların Gözüyle Bursa (1326-1923)" adlı yayınıdır.[5] H. Lowry, kitabında Bursa ile ilgili farklı dillerde kaleme alınmış 180 seyahatnâmeyi eserine derç etmiştir. XIV. yüzyıldan itibaren yazılmış 1326-1923 yılları arasını kapsayan seyahatnâmeler tek tek tanıtılmıştır.

Bilindiği üzere Osmanlı coğrafyasını erken dönemde dünyaya tanıtan Seyyah Tancalı Îbn-i Battûta'dır. Bursaya 1333 yılında gelen Îbn-i Battûta'nın tasviri etkileyicidir.

"Sonra Bursa şehrine vardık. Burası muazzam bir şehir; çarşıları güzel, caddeleri geniş. Bahçeler ve gür çaylar çeviriyor şehri. Şehir dışında sıcak akan bir memba var; büyük bir göle dökülüyor. Onun üzerine iki hamam yapılmış; biri erkeklere, diğeri kadınlara ait. Hastalar uzak diyarlardan gelip bu kaplıcada şifa bulurlar. Burada yolcuların konaklayacağı bir zaviye vardır; gelen üç gün kalır ve doyurulur, Orayı Türkmen hükümdarlarından biri yaptırmış. Bu şehirde, yiğitlerin büyüklerinden Ahı Şemseddin'in zaviyesinde konakladık. Orada misafirken Aşure Günü gelip çattı. [Zaviye sahibi] akşamleyin büyük bir ziyafet düzenledi, ordunun kurmaylarını ve halkı şölene davet etti. Beraberce iftar edildi. Güzel sesli hafızlar Kur'an okudular. Vaiz Mecdüddın Konevi [=Konyalı] halka etkili bir vaaz verdi; sonra sema ve raksa kalktılar. O gece müthişti.[6]

İbn Battuta, Bursa hakkında yazdıkları bir kısmı da Osmanlı Devletinin başındaki Orhan Bey'dir. Bursa Sultanı Bursa'nın sultanı İhtiyaru'd-din Urhan Bek'tir [=Orhan Bey Urhan]. Sultan Osmancûk'un oğludur. "Cuk", Türkçede küçük anlamına gelir. Bu sultan, Türkmen hükümdarlarının mal, ülke ve askerce en büyüğüdür. Onun kaleleri yüze yakındır. Vaktinin büyük bir kısmını buraları dolaşmakla geçirir. Her kalede bir müddet kalarak etrafı kolaçan etmek, eksikleri tamamlamakla uğraşır. Anlatılanlara

[4] *Muzaffer Aygün, Seyahatnamelerde Bursa, Bursa: Uludağ Üniversitesi, Bursa 1985*

[5] *Heath W. Lowry, Seyyahların Gözüyle Bursa (1326-1923), çev. Serdar Alper, İstanbul: Eren Yayıncılık, 2004.*

[6] *İbn Battûta Tancî, İbn-i Battûta Seyahatnâmesi, çev. A. Sait Aykut, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004, I/428.*

göre hiçbir şehirde bir aydan fazla oturmaz, devamlı kâfirlerle savaşır, onları kuşatırmış! Zaten onun babası aldı Bursa'yı Rumların elinden. Onun kabri, şehir mescidinin kenarındadır. Burası eskiden Hıristiyanların kilisesi imiş. Anlatılanlara göre baba Osmancûk, Yeznîk [=İznik] şehrini yirmi sene kuşatmış, fethedemeden vefat etmiş. Sonra oğlu kuşatmaya devam etmiş ve on iki yıl sonra fethetmiş. Ben onunla burada karşılaştım. Bana, kese kese dirhem gönderdi.[7]

İbn Battuta'dan sonra Bursa'ya gelen Shihabeddin al-Omeri de Orhan Gâzi'nin yönetiminde şehri ziyaret etmiştir. O da eserinde şehirde yaşayanların söz dinlemez ve uzlaşı kabul etmez tavırlarını yadırgâr. Bursa'daki kaplıcaların çokluğu dikkatini çeker.

Bursa Memleketi

Burası ikinci kuşağın üçüncüsüdür. Bunun sahibi, Orhan bin Tuman (Osman) dır. Buranın merkezi Bursa şehridir. Bunun mevkii Murade'd-din Hamza İli'nin doğusunda olup Samsun ve Sinop'un biraz batı tarafına düşmektedir. Cebeli Kassis (Kassis Dağı) bunun batısındadır. Bu İl sahibinin elli şehri vardır. Kaleleri ise bundan daha çoktur. Askeri kırk bin ath kadardır. Piyade askeri bilhassa isteyip toplayacak olursa sayılmayacak kadar çoktur. Fakat denilir ki askerlerinin zenginliği azdır, görünüşü kadar heybetli ve azametli değildir.

Adı geçen Orhan kendi komşularıyla ekseriya sulh hâlinde yaşar. Kendisine yardım eden olursa o da ona yardım eder. Bununla beraber savaştığı hallerde bazen galip geldiği ve bazen de mağlup olduğu anlar olduğu gibi, birçok harplerinde birtakım adamların burunlarını yere sermekte sebat ve azmi vardır. Askerindeki zenginliğin az olması, halkının doğra dürüst insanlar olmaması ona mücavir olan memleketlerin düşman ve asi olmalarından ileri gelmektedir.

Diyorlar ki, bu Orhan'ın idaresi altında yaşayan halkı fena kişilerdir, içleri hep kin ile doludur. Sarıkları mekr ve desise üzerine sarılarak dolanmıştır. Bu İl'in Dirhemi, tam ve bütün dirhemdir. Halis gümüşten dökülmüştür. Müddü (ölçü birimi) Germiyanlıların müddü gibidir. Eşya fi-atı çok zaman ucuzdur. Bu memlekette tam üç yüz ılıca vardır ki, bunlardan sıcak su çıkar. Öksürük ve felç hastalıklarına duçar olanlar bu ılıcalara gelerek orada yıkanırlar ve şifa bulurlar. Ben derim ki, bu ılıcalardan dünyanın her yerinde pek çoktur. Fakat bu şehirdeki gibi hepsinin biryerde toplandığı bir başka yer görmedim. Bunun sebebi de bu arazinin kükürtlü ve bataklık olmasından ileri gelmektedir.[8]

[7] *Battûta, İbn-i Battûta Seyahatnâmesi, I/430.*

[8] *N. Günaydın, Raif Kaplanoğlu, Seyahatnamelerde Bursa, Bursa, 2000, 23.*

Aslında Müslüman pek çok seyyah ve gezgin Bursa'yı ziyaret etmekle birlikte hacim ve tarihe tanıklık noktasından Evliya Çelebi'yi öncelemek yerinde olacaktır. Evliya Çelebi'nin Seyahatnâme'sinde İstanbul dışı seyahatlerinin ilki Bursa'dır. Evliya Çelebi'nin Bursa'dan gezilerine başlaması tesadüfi değildir. Deniz avantajıyla Bursa'ya ulaşımın kolaylığı onun bu teşebbüsüne saik olmuştur. Sonradan gezi notlarının düzenlenmesiyle tekâmül eden Bursa seyahati eserde detaylı anlatılan şehirlerden birisidir. Konuya hemen Bursa'nın adının nereden geldiğine dair bir rivayetle giriş yapar.

"Ammâ *Tevârîh-i Süleymânnâme*'de ve *Târîh-i Evveliyyât-ı Tuhfe'*de tahrîr eder kim bir kerre Hazret-i Süleymân kerr u ferr u dârât ile taht-ı Süleymânîsi üzre ber-hevâ tayarân ederken Bursa hâyilinde sâbite olan ebel-i Ruhbân'ın zirve-i a'lâsı üzre meks edüp cânib-i erba'aya nigerân edüp esnâ-yı kelâmda Hazret-i Süleymân vezîri Âsaf-ı Berhayâ 'ya der kim, "Ne olaydı şu ferah-fezâ yerde bir şehr-i azîm olaydı" buyurduklarında hemân ecinne ve dîv [ü] perîlerden ba'zı musâhib-i mukarrebînler eyitdiler: "Yâ Emînallah! Bir kerre Tûfân-ı Nûh'dan evvel bu mahalle bir Süleymân ile leşker-keş olup geldiğimizde bu kûh-ı bülendin dâmeninde bir kal'a-i azîm ve bir şehr-i kadîm var idi. Ol kal'ayı cânn kavmi yapdı derler. Almada âciz olup bî-feth rücû' edüp gitdik. İşte Tûfân'da gark olup nâm [u] nişânı güm olmuş" dedikde tiz Hazret-i Emîn cümle ins ü cinne, vuhûş u tuyûra emr edüp derhâl taş u toprağın tathîr ederken kal'anın burc [u] bârûları nümâyân olur, ammâ tathîrinde usret çekerler. Hemân Emîn-i Mübîn rîha emr edince bir kerre Lodos rûzgârı Âd kavmine esdiği gibi bir rîh-ı akîm esüp cümle taşı ve toprağı hevâya perrân edüp tarfetü'l-ayn içre kal'anın der-i dîvârları ve burc [u] bârûları zâhir olur. Bir dîv-i sefîd eydür "Yâ Emînallah! Bu kal'anın altındaki kayalarda bir mutalsam kenz vardır. Anı bulsanız dünyâ halkına inkırâzu'd-devrân kifâyet ederdi" der. Bir div dahi mu'âraza edüp "Bulunmaz" der. Biri dahi "Eğer ol dahme bulunursa ol defîne ile Emînullah bu şehri imâr ede" der. Kimi bulunursa, kimi bulunmazsa derler. Derhâl dîvlere emr edüp ol dahmeyi bulup şehri ta'mir [u] termîm edüp ismini *Bulursa* korlar. *Bursa*, Bulursa'dan galatdır.[9]

Evliya Çelebi'nin Bursa bölümünde fethi anlattıktan sonra evlerini, bağ ve bahçelerini, çarşı ve pazarını, camilerini, yöneticilerini uzun uzadıya anlatır. Tekkeler, zaviyeler, dergâhlar açılmıştır. Bursa denilince akla gelinen görülecek yerlerin en önemlilerinden birisi de kaplıcalardır. Evliya Çelebi ilk seyahatinde kaplıca sefası yapmadığını itiraf ederek şöyle der.

[9] *Evliya Çelebi, Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi, 2. Kitap, haz. Kurşun, Z. -Kahraman, S. A. – Dağlı, Y., İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999, II/9.*

"**Evsâf-ı kaplıca-ı Kaynarca:** Bu dahi nâfi' ılıcadır. Ve niçe ılıcalar vardır. Ammâ *"El-garîb ke'l-a'mâ"*[gurbetteki kişi kör gibidir] mefhûmunca ibtidâ seyâhatimiz olup garîbü'd-diyâr olmağıla **isimleri ma'lûmumuz** değildir ve niçesine girüp görmedik. *Vesselâm.*[10]

Arkasından çarşılarının tanıtımına başlar. Kahvehânelerin rağbet görmesini IV. Murad'ın İstanbul'da başlattığı yasağın buralara uğramadığından aşırı kalabalıklığına işaret eder. Yine bozahânelerin çokluğundan ve buralara gitmenin İstanbul'da olduğu gibi ayıp karşılanmadığına işaret vardır. Köprüler, mesire yerlerini de anlattıktan sonra modern zamanların Uludağ dediği nam-ı diğer Keşiş Dağı'nı tafsilatla anlatmaya başlar. Dağ yolundaki bazı menzilleri ve oralarda gördüklerini anlatır. Ondan sonra Bursa halkının geçimlerinin ne ile olduğu, giyim, kuşamlarını tavsif eder.

> *Niçe bin semmûr kürklü muhteşem ankâ bâzargânları ve ulemâları vardır. Bir fırkası zümrei avândır, at u raht u taht u hânedân sahibleridir kim ehli hizmetlerdir. Bir fırkası tüccârı berr [u] bihâr, ankâ-sâhib-i kâr kimesnelerdir. Bir fırkası çârsû-yı bâzârda ehl-i sanâyi'dir, alâ kadri'l-istitâ'a gûnâ-gûn libâsı fâhire giyerler. Lisânları Anadolu hâki olmağla lehçei mahsûsaları Etrâk lehcesine karîb elfâzları vardır. Meselâ "Ahmed Çelebi" yerine "Ehmet Çebü" "Mehemmed Çelebi" yerine "Memet Çebü", "İsmâ'îl" yerine "İsmîl Çebü", "Ca'fer" yerine "Câfâr Çebü" derler. Niçe nâ-ma'lûm elfâzları vardır, ammâ nebtîz (?) şehr oğlanları vardır kim ümmü'l-kelâm, rindi cihân, ârif, nüktedân çelebîleri vardır. Ve cümle halkı garîb-dost, ehli zevk ve ehli teferrüc, hoş-sohbet âdemlerdir. Ekseriyyâ kâr [u] kesbleri harîr peydâ etmekdir ve katîfe ve sereng ve Bursa çatma yasdıkları dokumakdır.*[11]

Yiyecek, içeceklerinin lezzeti yanından meyvelerinden elma, armut, kayısı, inciri, kestanesi ve ipek börekçiliğinin önemli malzemesi olan dut ve dut yaprakları ve ipek üretimi de unutulmaz. Dokumaları, bezleri, peştamallarını da ilave eder.

---

[10] *Evliya Çelebi, Seyahatname, 1999, II/17.*

[11] *Evliya Çelebi, Seyahatname, 1998, II/37.*

Osman Gazi'den başlayarak sultanların kabirlerini ziyaret eder ve devirlerindeki ulema hakkında malûmat verir.

Aslında detayları seyahatnâmeden kolayca okunabilecek yerlerden ziyade Bursa gezisi Evliya Çelebi'nin hayatında dönüm noktası olmuştur. Ailesinden habersiz ve izinsiz olarak çıktığı bu yolculuktan dönüşünde babasının artık kendisinin gezi tutkusunun zapt olunamayacağına kâni olarak izin vermesiyle sonuçlanmıştır. Evliya Çelebi seyahatnâme boyunca yaşadığı bütün hadiselerde bir keramet ve olağanüstülük, sıradışılık yapmayı çok sevdiğinden Bursa dönüşü de benzer bir durum hâsıl olur. Babası izin vermekle kalmayıp klâsik nasihatnâmelerde örneğini bulabileceğimiz öğütlerini burada birbiri ardına sıralar.

Bunlar arasında adâb-ı muaşeret kabilinden hususlar olduğu gibi seyahatlerini not almasını ve sonunda bir kitaba dönüştürmesini de istemiştir. Ayrıca hususi kütüphânesinden bazı kitaplar da hediye etmiştir. Evliya Çelebi korkarak bin bir endişe ile İstanbul'a baba ocağına döndüğü Bursa gezisinden karlı çıkarak her yere seyahat edebilme izni almıştır.

Ol gün hâne-i gam-gînimize varup peder u mâderlerin dest-i şerîflerin bûs edüp huzûrlarında el bağlayup karâr etdiğimizde peder-i azîzimiz eyitdi,

"Safâ geldin Bursa seyyâhı, safâ geldin" deyü buyurdular.

Hâlâ ki bir cânibe gideceğimden bir kimesnenin haber [u] âgâhı yok idi. Hakîr pedere eyitdim,

"Sultânım, hakîrin Bursa'da idiğimiz nerden bildiniz" dedim. Buyurdular kim,

"Sen bin elli Muharrem'inin yevm-i aşûrasında gâ'ib olduğun leyle-i mübârekede niçe ed'iye-i mü'essire tilâvet edüp ve *sûre-i innâ a'teynâ*'yı bin kerre kırâ'at edüp ol gice vâkı'amda seni görürüm. Bursa'da Emîr Sultân hazretlerin ziyâret edüp rûhâniyyetinden istimdâd taleb {idüp} seyâhat ricâ edüp bükâ ederdin ve ol gice bana niçe kibâr-ı evliyâullahlar ricâ edüp senin seyâhata gitmen içün izin taleb etdiler. Ben dahi ol gice cümlenin rızâsıyla sana destûr verüp Fâtiha tilâvet etdiler. Gel imdi oğul, şimden gerü sana seyâhat göründü. Allah mübârek eyleye. Ammâ sana nasîhatim var" deyü elimden yapışup huzûrunda ber-zânû oturup sağ eliyle sol kulağıma berk yapışup nasîhate âğâze etdi.

Pendnâme-i peder-i büzürgvâr: "Oğul, âdem yohsul olur, Besmelesiz ta'âm yime. Ser verecek sözün var ise sakın avretine deme. Cünüb olup yemek yime. Esbâbın söküğün üstünde dikme. İyi adın keme takma ve keme yoldaş olma zararın çekersin. Yürü ileri gözüm, kalma geri. Alay bozma, tarla basma, yârân pâyine sarkma. Komadığın yire el uzatma. İki kişi söyleşirken dinleme, nân u nemek hakkın gözet, nâ-mahreme nazar edüp ihânet etme. Da'vetsiz bir yire varma, varırsan emn [ü] emân yirde ehl-i ırza var. Mahrem-i esrâr ol, her meclisde istimâ' etdiğin sözleri hıfz eyle. Evden eve müsâferet edüp söz gezdirme, zemm ü nemm ü gıybet u mesâvîden ârî ol. Halûk ol, herkesle hüsn-i ülfet edüp lecûc ve zebân-dırâz olma. Senden ulular önünde gitme, ihtiyârlara ri'âyet et. Dâ'imâ tâhir olup her muharramât-ı menhiyyâtdan perhizkâr ol. Evkât-ı hamseye müdâvemet edüp salah-ı hâl ile mukayyed olup ilme meşgûl ol. Beyt-i nasîhat:

Sormağa ey yâr, eyleme gel âr
Anla ne kim var ilm-i tamâmı
Fârsi'yi bilgil, ehlini bulgıl
Afsah-ı nâs ol, Arb u Acamı
Vakt-i namaz et, Hakka niyâz et
Hâlıkı yâd et, gözle imâmı
Bildiğin öğret, dersini fikr et
Eyleme hiç red, hâs u avâmı
İlme harîs ol, şuğle enîs ol
Ehl-i celîs ol, görme melâlı
Damla-be-damla, göl olur anla
Sözümü dinle, temm ü kelâmı

Ve oğul dünyâ cihetinde nasîhatim oldur ki, dâ'imâ sebük-rûh olup ankâ-meşreb ol kim hem celîs, hem enîs olduğun vüzerâ ve vükelâ ve a'yân-ı kibârlara varup her bâr cihet-i dünyâ içün bir şey ricâsında olma kim senden nefret edüp istiskâl etmeyeler. Rızâ lokmasına kanâ'at eyle, eline giren mâlı dahi isrâf etme, kanâ'atle geçin, "*el-Kanâ'atü kenzün lâ yüfnâ"* demişler. Sağlık ve sayrılıkda {lâzım olur}, dünyâlık akçeyi lokma ve hırka içün hıfz edüp nâmerde muhtac olma. Beyt: Düşmana kalırsa kalsın dosta muhtâc olma tek.

Geşt ü güzâr etdiğin yerde iki yerden gayret kuşağın kemerine bend edüp kendüni dâima muhâfazada ol. Su uyur hizmetkâr u ağyâr u ayyâr

düşmanları uyumaz. Kibâr-ı evliyâullah ziyâretleriyle meşgûl olup cümle ziyâretgâhları ve her diyârın menâzillerinde olan deşt [u] hâmûn ve kûh-ı bülend, ahcâr [u] eşcârâtları ve büleydelerin evsâfıyla tahrîr edüp âb [u] hevâsı ve ibret-nümâ âsârları ve kal'aların fâtihi ve bânîsi ve dâiren-mâdâr cirmiyle tahrîr edüp *Seyâhatnâme* nâmıyla bir tomar te'lîf eyle. Âhirin ve âkıbetin hayr olup düşman şerrinden emîn olup Hak celle ve alâ mu'în [u] zahîrin olup dünyada emn ü emân, âhir nefesde îmân müyesser edüp alem-i Resûlullah dibinde haşr olayız. Bu pendlerimi gûşına menkûş eyle" deyüp enseme bir sille-i pehlivânî urup kulağım burup "yürü âkıbetin hayr ola, el-Fâtiha" dedi.

Hakîr sille sadmesinden seme olup gözüm açdım. Hânemiz içi pür-nûr olmuş. Hemân pederimin yine dest-i şerîfin bûs edüp hâmûş-bâş durdum. Derhâl anı gördüm, pederim bir heybe hurc içre bir *Kitâb-ı Kâfiye* ve bir *Kitâb-ı Şâfiye* ve bir *Monla Câmî* ve bir *Kudûrî* ve bir *Mültekâ* ve bir *Kitâb-ı Kuhistânî* ve bir *Hidâye* ve bir *Gencîne-i Râz* ve'l-hâsıl on iki kıt'a kitâb-ı nefîs ihsân edüp iki yüz mümessek şerîfî altun harc-râh verüp "Yürü, ne cânibe gidersen sana destûrdur, ammâ diyâr-ı gurbetde sâhib-i tedârik olup merd ol ve ehl-i derde yâr ol" buyurup alnımdan bûs edüp Çihârşenbe Bâzârı'nda Abdülahad Efendi'ye götürüp anların hayr du'âların aldık. Ve eş-Şeyh Mısrî Ömer Efendi 'ye ve eş-Şeyh Gafûrî Efendi'ye ve eş-Şeyh Ehl-i Cennet Efendi'ye ve eş-Şeyh Bektâşî Hasan Efendi'ye ve'l-hâsıl on iki meşâyih-i ızâmın dest-i şerîflerin bûs edüp her biri "Yürü seyâhatin Hudâ mübârek ide" deyü himmet buyurdular. Bi-emri Hudâ hakîrin cân gözü açılup bu za'îf kemtere bir gûne vecd hâsıl olup mesrur olurdum.[12]

Bursa'yı gezen ve gören Seyyahlar[13]

1. Gregory Palamas (Selânik Rum Başpiskoposu) 1354 yılında Osmanlılara esir iken Bursa'yı görmüştür.

2. Gilles Le Bouvier muhtemelen 1380 yılında "Amoratezeray" [Murat Saray] diye isimlendirdiği Bursa'yı ziyaret etmiştir.

---

[12] *Evliya Çelebi, Seyahatname, 1999, II/36-37.*

[13] *Bu kısım Heath W. Lowry, Seyyahların Gözüyle Bursa (1326-1923), kitabının ilgili sayfalarından faydalanılarak oluşturulmuştur. Metinler alıntılanırken bazı ekleme ve çıkarmalar yapılmıştır. İlgili çalışma müellif tarafından genişletilerek ve karşılaştırmalı olarak metinleriyle yayınlanması yerinde olabilir. Yukarıda bahsettiğimiz üzere Bursa Belediyesi Kütür dairesi de farklı bir formatta yapabilir.*

3. Johann Schiltberger "Wursa"yı 1397 senesinin başlarında ziyaret etmiştir.

4. Clavijo (İspanya Kralı'nın saray nazırı) 1403'de Timurlenk'in Semerkand'daki sarayına giderken "Brusa" civarından geçmiştir.

5. Bertrandon de la Broquiere "Bourse" yi 1432'de ziyaret etmiştir. Seyahatnâmesi, bölgeyi ziyaret eden bir Batılı gözüyle Osmanlı şehrine ilişkin yapılmış ilk ayrıntılı betimlemeyi içermektedir. Şehirde kalan İtalyan tüccarlarından bahseden, çeşitli çarşıları, köle pazarını ve Osmanlı sarayını tasvir eden ilk kişidir.

6. Pero Tafur "Brusa" yı 1437 Sonbaharında ziyaret etmiştir.

7. Konstantin Mihailovic, 1453 ve 1463 yılları arasında bir Osmanlı askeri olarak yapmış olduğu hizmet sırasında muhtemelen birkaç kez "Bursa'ya gelmişti.

8. Basile, "Brousse"yi 1465'te ziyaret etmiştir.

9. Anthoni Charcon, "Burussa" ya 1468'de gelmiştir

10. Benedetto Dei, "Brusa" veya "Bursia" yı 1470 senesinde ziyaret etmiştir.

11. Bonsignore Bonsignore ve Bernardo Michelozzi "Brusa" ya Giovanni Maringhi ile birlikte 1498'de gelmiştir.

12. Amold von Harff, "Burtzia" yı 1499'da ziyaret etmiştir

13. Giovanni di Francesco Maringhi, "Brusa" yı evvela Bonsignore ve Michelozzi ile birlikte 1498'de ve daha sonra bir kez daha 1501-1502'de ziyaret etmiştir

14. Pierre Belon, "Bource"yi 1546'da ziyaret etmiştir. Şehri 16. yüzyılda ziyaret eden kişiler arasında en çok bilinen ve en çok bahsedilen kişi olan Belon, "Roland Kılıcı" nı gören ve Bursa'ya ipek getiren kervanları anlatan ilk seyyahtır.

15. Hieronymus Beck von Leopoldsdorf "Prusa"yı 1550'de ziyaret etmiştir.

16. Hans Dernschwam 1553'de "Brussa" şehri yakınlarından geçmiştir.

17. Luigi Graziana "Prusia"yı 1570 dolaylarında ziyaret etmiştir.

18. Stephan Gerlach "Prusa" veya "Prusia"yı 1576'da ziyaret etmiştir.

19. Hans Jacob Breüning von Buchenbach, "Prusa"yı 1579'da ziyaret etmiştir.

20. Wenceslas de Budowitz, Bursa'yı 1580 tarihinde ziyaret etmiştir.

21. Pietro Cedulini, "Bursia"yı 1580'de ziyaret etmiştir.

22. John Newberie, "Borsa"yı 1581 'de ziyaret etmiştir.

23. Johannes Leunclavius, "Buruşa," "Bursa" veya "Prusa"yı 1584 ve 1585 yıllarında ziyaret etmiştir.

24. Mehmed Âşık "Burusa"da 1585 senesinde on hafta geçirmiştir.

25. Georg Christoph Femberger, Reinhold Lubenau'nun yoldaşı olarak 1588 Haziran'ında "Brusa"yı ziyaret etmiştir

26. Reinhold Lubenau, "Prussa," "Prusia," "Brussa" veya "Bursa"yı 1588'de ziyaret etmiştir.

27. Simeon (Polonya'nın Zanıotsa şehrinden gelen bir Ermeni) 1609'da Bursa'da bir ayını geçirmiştir.

28. Jean Salignac de Gontaut-Biron, 1610'da "Bursia"yı ziyaret etmiştir.

29. Vincent Stochove "Bourse" veya "Prusa"yı 1630'da ziyaret etmiştir.

30. Evliya Çelebi 1640'da "Brusa"da 40 gün kalmıştır.

31. Kâtip Çelebi, "Brusa"yı 1645 dolaylarında ziyaret etmiştir.

32. Halepli Paul 1652'de "Brousse"yi ziyaret etmiştir.

33. Jean Thevenot, Ağustos 1656'da Bursa'yı ziyaret etmiştir.

34. Fermanel, Fauvel, Baudouin ve Stochove "Pruse" veya "Bourse"yi 1667'de ziyaret etmişlerdir.

35. George Christoff von Neitzschitz, "Bursia"yı 1670 civarında ziyaret etmiştir.

36. Jacob Spon, Bursa'yı Wheler ile birlikte 1675 senesinde ziyaret etmişlerdir.

37. George Wheler, "Prusia" veya "Bursia" yı 1675'de ziyaret etmiştir.

38. Dr. John Covel, "Brusa"yı 1675'de ziyaret etmiştir.

39. Comeille Le Bruyn, "Bursia" veya "Bursa"yı 1678- 1679 dolaylarında ziyaret etmiştir.

40. William Joseph Grelot, "Brusa," "Brousa," "Bursia" veya "Bursa"yı 1682 civarında ziyaret etmiş olabilir. Seyahatnâmesinde, Mudanya ve Bursa yolunu anlattığı kısımlar göze çarpmaktadır.

41. Thomas Smith, "Prusa"yı 1683 dolaylarında ziyaret etmiştir.

42. İsimsiz bir Alman seyyah "Bursia"yı 1686 dolaylarında ziyaret etmiştir.

43. Giovani Francesco Gemelli Careri, "Prusa" veya "Bursa"yı 1694'de ziyaret etmiştir.

44. Edmund Chishull, "Prusia"yı 1699 dolaylarında ziyaret etmiştir.

45. Aubry de La Motraye, "Prusa" veya "Broussa"yı 1701'de ziyaret etmiştir.

46. Joseph Pitton de Toumefort, "Prusa" veya "Prouse" yi 1701'de ziyaret etmiştir.

47. Paul Lucas, "Brousse" yi 1702'de ziyaret etmiştir.

48. Paul Lucas, "Brousse" yi görünüşe göre 1705'de ikinci kez ziyaret etmiştir.

49. Bursalı Beliğ 1668-1729. Güldeste-i Riyaz-i İrfan (1710) Bursa'dan bahsetmektedir.

50. Richard Pococke, "Bourse" yi 1738'de ziyaret etmiştir.

51. M. De Guys, "Bursa" veya "Prusa" yı kesin olmamakla 1748'de ziyaret etmiş olabilir.

52. Carsten Niebuhr (Danimarkalı) 1767'nin Ocak ve Şubat'ında "Brusa" da bir ay geçirmiştir.

53. Domenico Sestini, "Brusse" yi 1779'da ziyaret etmiştir

54. Lafıtte-Clave, 1786'da 29 ve 31 Mayıs arasını "Brousse"de geçirmiştir.

55. Jean Baptiste Le Chevalier, "Brousse" yi 1786 Haziran'ında ziyaret etmiştir.

56. Von Ignatz von Breuner, "Brussa" yı 1793'de ziyaret etmiştir.

57. John B.S. Morritt, "Brusa" yı 1794'de ziyaret etmiştir.

58. James Dallaway, "Brusa"yı 1794'de ziyaret etmiştir.

59. William George Browne, "Brousse" yi ilk kez 1801'de 1802'de ise ikinci kez ziyaret etmiştir.

60. Joseph von Hammer -Purgstall, "Brussa" yı 1804'de ziyaret etmiştir.

61. Lady Hester Stanhope, "Brusa" yı Mayıs ve Haziran 1811 'de ziyaret etmiştir.

62. Charles Lewis Meryon, Lady Hester Stanhope'un doktoru sıfatıyla "Brusa"yı Mayıs-Haziran 1811'de ziyaret etmiştir.

63. Christophe Aubin, "Brussa" yı Nisan 1812'de ziyaret etmiştir.

66. John Macdonald Kinneir, "Boursa" yı 1814'de ziyaret etmiştir.

67. William Tumer (İngiliz diplomat) "Brussa" yı Ocak 1816'da ziyaret etmiştir.

68. Richard Taylor "Brussa"yı 8 Ekim 1818'de ziyaret etmiştir.

69. John Fuller, "Brussa"yı 1818'de ziyaret etmiştir.

70. Comte de Marcellus, "Brousse" yi 1820'de ziyaret etmiştir.

71. Victor Fontainer, "Brousse"yi 1821'de ziyaret etmiştir. Seyahatnâmesi, kaplıcalarla ilgili birkaç ayrıntıyla birlikte, şehre ilişkin standart bir betimleme sunmaktadır.

72. Otto Friedrichs von Richter, "Brussa" veya "Prusa" yı 1821'de ziyaret etmiştir.

73. Osmanlı topraklarında dolaşan seyyahlara yönelik ilk kılavuz kitaplardan biri, yazarının ismi olmaksızın yayınlanmıştır. Eser, 1823 tarihinde "Broussa" ya yapılmış olan bir ziyareti yansıtan bölgeye ilişkin bazı bilgiler içermektedir.

74. Anton von Osteıı Prokesch, "Brussa" yı Kasım-Aralık 1825'de ziyaret etmiştir. Eseri, Erinnerungen aus Agypten und Kleinasien Cilt 1-3 (Viyana, 1829- 1830) ismiyle yayımlanmıştır.

75. J-Marie Jouannin, "Brousse" yi 1825'de ziyaret etmiştir. Seyahatnâmesi, şehir ve hamamlar üzerine standart ifadeler ihtiva etmektedir.

76. Leon de Laborde, "Brusa" yı 1826'da ziyaret etmiştir. Göz alıcı bir baskıda sunulan Seyahatnâmesinde şehre dair bazı ifadelere rastlanılmaktadır.

77. The Renoüard de Bussierre, "Brousse" yi 1827'de ziyaret etmiştir.

78. George Keppel, "Brusa" yı Ocak 1830'da ziyaret etmiştir.

79. Charles Texier, "Broussa" veya "Prusa"yı 1833'de ziyaret etmiştir.

80. Reverend Richard Burgess, "Broussa"yı 1834'de ziyaret etmiştir.

81. Duc de Raguse, "Brousse" yi 1834 dolaylarında ziyaret etmiştir.

82. Aucher-Eloy, "Brousse"yi 1835'de ziyaret etmiştir.

83. Charles G. Addison, "Brusa" veya "Prusa" yı 1835'de ziyaret etmiştir.

84. William J. Hamiltorı, "Brusa" yı Aralık 1835'de ziyaret etmiştir. Seyahatnâmesinde şehir tarihine ilişkin genel ifadeler bulunmakla birlikte bölgenin ipek sanayisinin o anki durumu hakkında bilgilere de rastlanılmaktadır.

85. Helmuth von Moltke, "Brousse" ye Haziran 1836'da gelmiştir. Seyahatnâmesi, meşhur Bursa kebabından bahseden ilk anlatımlardan biri olmasıyla öne çıkmaktadır.

86. Julia S.H. Pardoe, "Broussa" yı 1836'da ziyaret etmiştir. Pek çok farklı yönden şehir ve şehir sakinleriyle ilgili zengin ayrıntılar sunmuştur.

87. R. Walsh, "Broussa" yı 1836 dolaylarında ziyaret etmiştir.

88. Leon Parvillee, "Boursse"yi 1836'da ziyaret etmiştir. Türk mimarisiyle ilgili çalışması, şehirdeki anıtların kısa bir tasvirini ve bazı gravürlerini ihtiva etmektedir.

89. Edmund Spencer, "Brusa" veya "Prusa" yı 1836'da ziyaret etmiştir. Seyahatnâmesinde, şehir üzerine birkaç ifade mevcuttur.

90. Charles Boileau Elliott, "Broussa"yı 1837'de muhtemelen ziyaret etmiştir. Fakat her halükârda, kaleme aldığı Seyahatnâmede şehri konu alan bir anlatım bulunmaktadır.

91. Baptistin Poujaulat, "Brussa" yı 1837'de ziyaret etmiştir. Eserinde, şehir sakinlerine ve gündelik hayata dair ayrıntılı tasvirler yer almaktadır.

92. Robert Walsh, Bursa'yı 1837'de ziyaret etmiştir. Kaleme aldığı metinlerin bir yerinde şehirde ölülerin ne şekilde defnedildiğini anlatmıştır.

93. Helmuth von Moltke, "Brussa" yı 1838'de ikinci kez ziyaret etmiştir (bkz. No. 85). Seyahatnâmesi, şehir ve şehir tarihine ilişkin standart bir anlatım sunmaktadır

94. Comte Jaubert, "Brousse" yı 1839'da ziyaret etmiştir. Anlatımlarının arasında Karagöz gösterisi de bulunmaktadır.

95. Sir A. Henry Layard, "Brusa" bölgesini Ekim 1839'da ziyaret etmiştir.

96. A. Grisebach, "Brussa"yı 1839'da ziyaret etmiştir. Özellikle Uludağ'ın çevresinin flora ve faunasına dair bilgiler içermektedir.

97. C.A. Bernard, "Brousse" yi 1840'da ziyaret etmiştir. İstanbul'un Galatasaray semtinde doktorluk yapan Bernard, Bursa kaplıcalarında kendisindeki göz iltihabı hastalığının tedavi edildiğini iddia etmiş ve şehir karşısında büyülenmiştir, Bursa'nın ve çevresindeki kırsal alanların planları mevcuttur.

98. Cyrus Hamlin, "Brousa" ya yapmış olduğu ziyaretlerin ilkini 1843 senesinde gerçekleştirmiştir (bkz. No. 113).

99. Philippe Le Bas, "Brousse" yi Ekim 1843 tarihinde ziyaret etmiştir.

100. Charles Reynaud, "Brussa" yı 1844'de ziyaret etmiştir. Seyahatnâmesi, D'Athenes â Baalbek (1844) ismiyle yayınlanmıştır (Paris, 1846).

101. Elizabeth C.A. Schneider, 1830'ların sonunda ve 1840'larm başında "Broosa"da misyoner olarak bulunmuştur.

102. Hayrullah İbn-i Abdülhak Efendi 1844, 1851 ve 1863 yıllarında, Bursa'yı üç kez ziyaret etmiştir. Şehrin belli başlı sokaklarıyla ilgili eşsiz bir

tasviri ihtiva eden eseri, Bursa'da Yapı Kredi Bankası'nın açılışının anısına 1948'de bir ciltte yayınlanmıştır.

103. Antoine de Latour, "Brousse" yı 1845'de ziyaret etmiştir.

104. Charles Mac Farlane, "Brusa" yı 1847/48'de ziyaret etmiştir.

105. Charles James Monk, "Brusa" yı 1849'da ziyaret etmiştir. Seyahatnâmesinde, vali "Mustapha Pasha" (Mustafa Paşa) hakkında ve dutçuluk üzerine bilgiler bulunmaktadır

106. Caroline Paine, "Brousse" yi 1851 yazında ziyaret etmiştir.

Seyahatnâmede bölgede bulunan Amerikalı bir misyonerin hanımıyla birlikte valinin haremine yapmış olduğu bir ziyareti anlatmıştır (Paine 1859 olarak geçmiştir;

107. Adalbert de Beaumont, "Brousse" yi 1851'de ziyaret etmiştir. Mimari eserler, dervişler ve çeşitli konular hakkında bilgiler vermiştir.

108. Boucher de Perthes, "Brousse" yi 1853'de ziyaret etmiştir.

109. Bayard Taylor, "Brousa" yı 1853'de ziyaret etmiştir. Seyahatnâmesinde, mimari eserler hakkında bilgi verilmiştir.

110. A. Ubicini, "Brousse" yi 1583'te ziyaret etmiştir. Seyahatnâmesinde, bölge hakkında ilgi çekici çok sayıda istatistiki veri ve şehir tarihine ilişkin bilgi bulunmaktadır.

111. George William Frederick Howard Earl of Carlisle, "Broussa" yı 1853'de ziyaret emiştir.

112. Patriarch Kevork Keresteciyan, Etchmiadzin'de Ermeni Ortodoks Patriği olmadan evvel, 1844-1855 yılları arasında Bursa Ermeni cemaatine hizmette bulunmuş ve Bursa yıllarını anlatan bir metin kaleme almıştır. Bu eserin beş bölümünü Kevork Pamukciyan Türkçe'ye çevirmiştir.

113. Cyrus Hamlin, 1855'de "Brusa" ya bir kaç kez gelmiştir (bkz. No. 98). Türkiye'de yaşadığı deneyimleri anlattığı eserinde, yıkıcı 1855 depremi ve yol açtığı hasarı ortaya koyan değerli bir betimleme mevcuttur

114. Andreas David Mordtmann, "Brussa" yı 1855'de ve 1859'da ziyaret etmiştir. Seyahatnâmesinde, ticaret ve sanayi ile ilgili yararlı bilgiler bulunmaktadır.

115. Preusischerı Juristen (Prusyalı bir hukukçu) 1854 civarında "Brussa" ya gelmiş ve görünüşe göre şehre ilişkin birkaç söz içeren bir Seyahatnâme kaleme almıştır. Bu eser, Nach Constantiıopel und Brussa. Ferien Reise Eirıes Preusischen Juristen (Berlin 1855) adıyla yayımlanmıştır.

116. D. Sandison, "Brussa" da 1850'lerde İngiliz Konsolosu olarak bulunmuştur. 1857 tarihli Konsolosluk Raporlarından biri, şehirle ilgili bazı ifadelere yer vermektedir. Bu raporu J. Lewis Farley yayına hazırlamıştır.

117. Georges Perrot, "Brousse" yi 1857 ve 1861'de ziyaret etmiştir. Seyahatnâmesinde şehir nüfusu, derviş bayramları, şehirde yaşayan Yahudiler ve diğer konularda oldukça yararlı bilgiler vermiştir.

118. Emily Anne Beaufort (Strangford), "Brousse" yi 1859'da ziyaret etmiştir. Seyahatnâmesinde, ipek sanayisiyle birlikte dans eden ve "inleyen" dervişlerle ilgili çarpıcı bilgiler bulunmaktadır

119. Charles Texier ve R. Popplewell Pullan, "Broussa"yı 1862'de ziyaret etmişlerdir.

120. Alexander Freiherr von Warsberg, "Brussa" yı 1864 yazında ziyaret etmiştir.

121. Atına Vivanti, "Brussa"yı 1865 yazında ziyaret etmiştir.

122. Mary T. Walker, "Brousse" yi 1866'da ziyaret etmiştir (bkz. No. 140). Bursa'yı kapsayan "tarihsel albüm"ünde açıklayıcı metinlerle birlikte 24 taşbaskı gravür ve bir de şehrin katlamalı bir panoraması mevcuttur.

123. P. De Tchihatchejf, "Brussa" yı 1866'da ziyaret etmiştir.

124. Emile Guimet, "Brussa" yı 1867 yazında ziyaret etmiştir.

125. Emile Gehbardt "Brousse" yi 1867'de ziyaret etmiştir.

126. Vice-Consul (Konsolos Vekili) Maling 1869 ve 1872 yılları arasında Bursa'da yaşamıştır. Londra'ya sunduğu iki raporda, 1869'da şehrin esnaflarıyla birlikte yapılan işlerle ilgili bilgilerden ve ipekçiliğin 1872'deki durumundan söz edilmektedir. Söz konusu iki raporu Ergün Türkcan yakın bir tarihte Türkçe'ye kazandırmıştır.

127. Hubert E.H. Jemingham, "Broussa" yı 1870 yazında ziyaret etmiştir.

128 Emst Heinrich Philippe August, "Brussa" yı 1875'de ziyaret etmiştir.

129. A. Gallenga, "Broussa" yı 1875'de ziyaret etmiştir. Gallenga yürüyerek yapmış olduğu bir günlük şehir gezintisinde edindiği izlenimleri kaydetmektedir.

130. Auguste Choisy, "Brousse"yi 1876'da ziyaret etmiştir. Seyahatnâmesinde şehirde yaşayan Yahudiler ve Ramazan ayı eğlenceleri hakkında birkaç ilgi çekici ifade nakletmektedir.

131. A. Ritter Helle von Samo, "Brussa" yı 1872'de ziyaret etmiştir. Seyahatnâmesinde şehir ve vilayet için yapılmış olan bazı nüfus istatistikleri sunmaktadır.

132. F. Blunt, "Broussa" yı 1878'de ziyaret etmiştir. Kaleme aldığı metinlerde şehrin kaplıcalarının tedavi edici gücü hakkında yorumlarda bulunmuştur.

133. Henry C. Barkley, "Brusa"yı 1878'de ziyaret etmiştir. Seyahatnâmesinde şehrin inşaatı yarım kalan demiryolu, çarşıları, ipek imalatçılığı ve diğer konularda ayrıntılı tasvirler bulunmaktadır.

134. John Murray, "Brusa" yı 1878 dolaylarında ziyaret etmiştir.

135. Edmond Dutemple, "Brousse" de 1880 senesinde Fransız Konsolosu Vekili olarak bulunmuştur. Eseri, yayımlanmış en eski fotoğraflarla birlikte şehre dair zengin bilgiler ihtiva etmektedir.

136. Marie de Launnay, "Broussa" yı 1880/8l'de ziyaret etmiştir. Şehir yaşamının her yönü hakkında zengin bilgiler veren Seyahatnâmesi, Osmanlı Türkçesinde yayınlanmıştır.

137. Kari Humann ve Otta Punchstein, "Brussa" yı 1882'de ziyaret etmiştir.

138. Basileios I. Kantes, "Prousa"nın yerlisidir. Kantes, 1883'de şehir ve şehrin tarihi hakkında ayrıntılı bir inceleme kaleme almıştır.

139. Charles Bigot, "Brousse"yi 1885 yazında ziyaret etmiştir. Seyahatnâmesinde şehir hakkında oldukça ayrıntılı bir tasvir bulunmaktadır.

140. Mary T. Walker, "Broussa"yı 1855 dolaylarında ziyaret etmiştir (bkz. No. 122).

141. Bemard Schwarz, "Brusias" ı 1888 dolaylarında ziyaret etmiştir.

142. Theophile Roller, "Brussa" yı 1889'da ziyaret etmiştir. Eseri, Le Tour d'Orient: İmpressions de Voyage en Egypte, Terre Sainte, Syrie et d Constantiııople (Lausanne, 1891) adıyla yayınlanmıştır.

143. Sami Bey [Fraschery], Bursa'yı 1880'lerin sonunda ziyaret etmiştir. Yazdığı ansiklopedide şehre dair bazı ifadelere rastlanılmaktadır.

144. Edmund Naumann, "Brussa" yı 1890'da ziyaret etmiştir. Seyahatnâmesinde şehre dair çok az bilgi bulunmaktadır.

145. Reverend Gregory Baghadasarian, "Broosa"da 1890'ların başında Ermeni bir rahip olarak yaşamıştır. Baghadasarian, The Dealings of the Lord with the Broosa Orphanage in 1891 başlıklı bir kitap yayınlamıştır; karşılaştır.

146. Clement Imbault Huart, "Brousse" yi 1891'de ziyaret etmiştir. Anadolu'daki yolculuklarını anlattığı Seyahatnâmesi, şehre dair çok az bilgi ihtiva etmektedir.

147. İbnü'l-Celal Sezayi, "Bursa" yı 1891'de ziyaret etmiştir. Şehre yapmış olduğu ziyarete ilişkin bir Seyahatnâme çıkaran ender Osmanlı seyyahlarından biridir. Türkçe baskısı Nedret İşli tarafından yayıma hazırlamıştır.

148. Meyers Reisebücher dizisinden çıkan bir gezi rehberi, eserin adı bilinmeyen yazarının "Brussa" ya 1891 dolaylarında yapmış olduğu ziyareti anlatmaktadır.

149. A. Scholer, "Brusa"da 1891'de Konsolos Vekili olarak yaşamıştır. Şehre ilişkin ifadeleri, Murray's Handbook for Travelers in Turkey adlı sonraki bir baskıda yayınlanmıştır.

150. Antoine Salles, "Brussa" yı 1893'de ziyaret etmiştir. Seyahatnâmesi, De Constantinople â Corfou: Promenade âtravers la Mediterranee (Paris, 1894) başlığı altında yayınlanmıştır.

151. Charles Willian Wilson, "Brusa" yı 1893 dolaylarında ziyaret etmiştir. Türkiye'yi gezen seyyahlara yönelik olarak Murray'ın kaleme aldığı rehber kitabın kendisine ait gözden geçirilmiş baskısı, İngiliz Askeri Ateşesi olarak Türkiye'de kaldığı yıllarda edindiği engin deneyime ve Bursa'ya yapmış olduğu ziyaret sırasında elde ettiği bilgilere dayanmaktadır.

152. Von der Goltz, "Brussa" bölgesini 1893 ilkbaharında ziyaret etmiştir.

153. Vital Cuinet, "Brousse" yi 1894 dolaylarında ziyaret etmiştir. Seyahatnâmesinde şehir ve şehir çevresine ilişkin etkiliyeci miktarda bilgi ve her türlü istatistik yer almaktadır.

154. Pierre Loti, "Brousse" yi 29 Mayıs 1894'de ziyaret etmiş ve Yeşil Cami hakkında romantik nitelikte edebi bir yazı kaleme almıştır.

155. Fatma Fahrunnisa Hanım, Bursa'yı 1895'de ziyaret etmiştir. Şehrin semtlerine dair yapmış olduğu gözlemler, Hanımlara Mahsus Gazete adlı kadın gazetesinde tefrika haliiıde yayınlanmıştır (Fatma Hanım 1895 olarak geçmiştir). Bu yazıların yeni Türkçe baskısını yakın bir tarihte Günaydın ve Kaplanoğlu (2000: 185-202) yayma hazırlamıştır.

156. Mary A. Walker, "Brussa"yı 1896'da ziyaret etmiştir.

157. Georgina Adelaide Müller, "Brusa" yı 1896 civarında ziyaret etmiştir.).

158. Ahmet Fuad Nafızade, Bursa'yı 1897'de ziyaret etmiştir. Şehre dair yapmış olduğu gözlemler, Reşad Ekrem Koçu'nun J.E. Dauzats 1588'de *Anadolu'nun Bir Kölesi* adlı kitabına ek olarak yayımlanmıştır

159. Jose Ramon Melida, "Brussa" yı 1898'de ziyaret etmiştir.

160. Paul Lindau, Bursa'yı 1897'de ziyaret etmiştir.

161. Cyrille vaıı Overbergh, "Brussa" yı 1899'da ziyaret etmiştir.

162. Marius Bemard, "Brousse" yi 1899'da ziyaret etmiştir. Seyahatnâmesi şehre dair gözlemler ve iki gravür bulunmaktadır.

163 Anonim olarak 1900 ve 1903 yıllarında "Brousse" için yazılmıştır.

164. Atına Bowman Dodd, "Brusa" yı 1900 civarında ziyaret etmiştir.

165. Regis Delbouf, "Brousse" yi 1905'de ziyaret etmiştir.

166. Haşan Taib Efendi, Bursa'yı 1905'de ziyaret etmiştir.

167. Paul Fesch, "Brousse"yi 1906'da ziyaret etmiştir.

168. Richard Davey, "Brusa"yı 1906 dolaylarında ziyaret etmiştir.

169. Louisa Jebb (Mrs. Roland Wilkins), "Brusa" yı 1907'de ziyaret etmiştir.

170. Eugene Gallois, "Brousse"yi 1907'de ziyaret etmiştir.

171. Ahmet Şerif, Bursa'yı 6 Haziran 1909'da ziyaret etmiştir.

172. Hans Wilde, "Brussa" yı 1909'da ziyaret etmiştir.

173. Richard Eisenstein, "Brussa"yı 1911'de ziyaret etmiştir.

174. Maurice Peniot, "Brousse"yi 1912'de ziyaret etmiştir.

175. L. De Launay, "Brousse"yi 1912 senesinde ziyaret etmiştir. Çalışmasında şehri gösteren fotoğraflar ve şehirle ilgili bilgiler bulunmaktadır.

176. Alfred Philippson, "Brussa"yı 1913'de ziyaret etmiştir. Seyahatnâmesi şehir ve şehir çevresindeki bölgelerin coğrafi planı üzerinde durulmuştur.

177. Aıidre Gide, "Brousse"yi 1914'de ziyaret etmiştir.

178. Ewald Banse, "Brussa"yı 1918" de ziyaret etmiştir.

179. Cahid Burhan, Bursa'yı Nisan 1919'da ziyaret etmiştir.

180. Roy Elstoıı, "Brusa"yı 1923'te ziyaret etmiştir. Kaleme aldığı seyahat rehberinde, şehir için bir bölüm ayrılmıştır.

Sonuç Yerine

Bursa'yı gezip dolaşan seyyahların sayısı oldukça fazla olduğundan yeri ve yabancı seyyahları başta Heath W. Lowry "Seyyahların Gözüyle Bursa (1326-1923) eseri ve diğer kaynaklardan ulaşılabilenlerden yararlanılarak dosya olarak tebliğin sonuna eklendi. Bu kadar çok sayıda seyyahın anlattıkları şeylerin harmanını bile yapmak bir kitabın hacmini çok rahat aşacaktır. Bizim bu çalışmamızdaki hedefimiz Bursa'nın tarihteki yeri ve öneminin hiçbir şekilde azımsanmayacak kadar büyük olduğunun bir kez daha altını çizmektir.

Bütün seyahatnâmeleri tek tek okuyamamakla birlikte genel mânâda Bursa'dan bahseden seyyahların olumlu ifade kullanması dikkat çekicidir. Bursa'nın Uludağ (Keşiş Dağı), kaplıcaları, camileri başta olmak üzere Mebâni-i İslâm'a dair eserleri sıkça tekrarlanmıştır. Doğal bir afet olan zelzele ve başkaca yaşanan olumsuzluklar da seyahatnâmelerde yer bulmuştur. Bugün artık yapılması gereken neredeyse 200'e yakın bu eserin tek bir mekânda temin edilerek okuyuculara erişiminin sağlanmasıdır. Bugünkü

dijital imkânlar muvacehesinde mümkünse internet erişimli nüshaların bir siteye yüklenerek kamuya sunulmasıdır. Ayrıca Bursa'ya dair çalışmalar içinde yerli yabancı ansiklopedi maddeleri (İslâm, Türk, Genel Kültür, Britannica v.b eserler), Bursa'ya dair ne varsa içinde yer alan roman, hikâye, Şiir ve benzeri edebi çalışmalar da derlenmelidir. Bursa'da mevcut bir kütüphânede matbu örnekleri, sanal ortamda dijital nüshalarına ulaşım sağlanmalıdır. Bursa'da Belediye başta olmak üzere diğer kamu ve özel kuruluşlarla koordineli hareket ederek bir envanter çalışması başlatılması elzemdir. Beylik bir ifadeyle *Meselâ Bursa ise gerisi teferruattır* diyerek yukarıdaki önerilenlerden öncelikle tamamını, olmazsa imkân ölçüsündekileri değerlendirilmesi yerinde olacaktır.

Kaynakça

Akdemir, Rıza, "Carsten Niebuhr ve Seyahatnamesi", *Milli Kültür,* 64 (1989), 96-102.

Arıkan, Zeki, "Bursa'nın Seyyahları", *Bursa Araştırmaları*, XIII (2006), 40-41.

Aygün, Muzaffer, *Seyahatnamelerde Bursa*, Bursa: Uludağ Üniversitesi, 1985.

Barkan, Ömer Lütfi, MERİÇLİ, Enver, *Hüdavendigar Livası Tahrir Defterleri I,* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.

Baykal, Kazım, *Bursa ve Anıtları,* Bursa: Aysan Matbaası, 1950.

Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn-i Battûta Seyahatnâmesi*, çev. A. Sait Aykut, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004.

Ergenç, Özer; *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa,* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006.

Dağlıoğlu, Hikmet Turhan, On Altıncı Asırda Bursa (1558 – 1589), Bursa: Bursa Vilayet Matbaası, 1940.

Danişmend, İsmail Hami, "Hayrullah Efendi'nin Gördüğü Üç Bursa", *Bir Masaldı Bursa*, haz. Engin Yenal, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1996, 317-327.

Dara, Ramis (yay. haz.) *Bursa'da Bir Başka Zaman,* Bursa: Bursa Kültür Sanat ve Turizm Vakfı, 1997.

Darkot, Besim - DİEZ, Ernst – YİNANÇ, Mükrimin Halil, "Bursa", İslam *Ansiklopedisi,* 1961, II/806-819.

Ergenç, Özer, *XVI Yüzyılın Sonlarında Bursa: Yerleşimi, Yönetimi, Ekonomik ve Sosyal Durumu Üzerine Bir Araştırma*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006.

Evliya Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi*, 2. Kitap, haz. Kurşun, Z. -Kahraman, S. A. - Dağlı, Y., İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999.

Eser, Alaaddin "Bursa'dan Konya'ya Seyahat", *Muteferrika*, 4 (1994), 161-164.

Gökbilgin, M. Tayyib, "Bursa'da Kuruluş Devrinin İlim Müesseseleri, İlim Adamları ve Bursa Tarihçileri Hakkında", *Necati Lugal* Armağanı, 1968, 261-273.

Göyünç, Nejat, "Seyahatnamelerde Bursa", Yayımlanmamış tebliğ, 1995.

Günaydın, Nurşen - Kaplanoğlu, Raif, *Seyahatnamelerde Bursa*, Bursa: Bursa Ticaret Borsası Kültür Yayınları, 2000.

Hasan Tâib Efendi, *Hatıra yahud Mir'at-ı Bursa*, Bursa 1907.

İbnü'l-Celâl Sezâyî, "Bursa'ya Seyahat", *Bir Masaldı Bursa,* ed. Engin Yenal, İstanbul 1996, 329-345.

İnalcık, Halil, "Bursa Şer'iye Sicillerinde Fatih Sultan Mehmed'in Fermanları", Belleten (1947), 11/693-708.

İnalcık, Halil, "Bursa", *Encyclopedia of Islam*, 2. Baskı, 1960, 1/1333-1336.

İnalcık, Halil, "Bursa and the Coınmerce of the Levantt", Jourıal *of* tlıe *Economic and Social History of the Levant,* 3 (1960), 131-146.

İnalcık, Halil, "Bursa XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar I", *Belleten*, 24 (1960), 45-101.

Kandes, Vasileios, *Bursa: Kuruluşundan 19. Yüzyıl Sonlarına Kadar,* çev. İbrahim Kelağa Ahmet, ed. Selahattin Osman Tansel, Bursa: Gaye Kitabevi, 2009.

Kaplanoğlu, Halil, *Bursa Anıtlar Ansiklopedisi*, 1994.

Kaplanoğlu, Halil, *Bursa Anıtlar Ansiklopedisi*, 1996.

Koyunluoğlu, A.M., *İznik ve Bursa Tarihi*, Bursa, 1937.

Köseoğlu, Neşet, *Tarihte Bursa Mahalleleri, XV. ve XVI.'ıncı Yüzyıllarda*, Bursa.

Lowry, Heath W., *Seyyahların Gözüyle Bursa (1326-1923)*, çev. Serdar Alper, İstanbul: Eren Yayıncılık, 2004.

Mehmed Ziya, *Bursa'dan Konya'ya Seyahat*, İstanbul: Vatan Matbaası, 1338.

"Meşhur Seyyahların Gözüyle Bursa", *Bursa*, Yapı Kredi Bankası Bursa Şubesi'nin Açılış Hatırası Mecmua (1948), 71-75.

Oktay, Rıfat, *Söğüt, Bursa, İznik, Edirne'de Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, Bursa,1988.

Ömer Subhi, *Ömer Subhi Bey'in Bursa Seyahati (Hüdavendigâr Vilâyetinde Bir Hafta Seyahat)*, çev. Nezaket Özdemir, Bursa: Sentez Yayınları, 2008.

Pardoe, Miss, *Şehirlerin Ecesi İstanbul Bir Leydinin Gözüyle 19. Yüzyılda Osmanlı Yaşamı*, çev. Banu Büyükkal, İstanbul 2004.

Pınar, İlhan, "Gezginlere Göre 18. ve 19. Yüzyıllarda ve Cumhuriyetin ilk Yıllarında Bursa", *Toplumsal Tarih*, 8/22-30.

Sevim, Sezai "Bursa Seyahatnâmesi Kimindir", *Bursa Defteri*, 2 (Haziran 1999), 116-124.

Tanpınar, Ahmet Hamdi, *Beş Şehir*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1999.

Turyan, Hasan, *Bursa Evliyaları ve Tarihi Eserleri,* 1982, Bursa.

Vakıflar Genel Müdürlüğü, *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler,* 3. *Bursa İl Merkezi*, Ankara.

Yalmanoğlu, Nezaket, "Yüzyıl Önce Bursa: Bir seyahatin Anatomisi", *Bursa Defteri*, 3 (Eylül 1999), 189-193.

Prof. Dr. H. Hüsnü Koyunoğlu

Aslen Kemaliye/Erzincan'lı olup 1957 yılında Akçadağ/Malatya'da doğdu. Atatürk Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi'nde ve Anadolu Üniversitesi Maliye Bölümü'nde lisans eğitimini bitirdi. Diyanet İşleri Başkanlığı'nda ve Devlet Arşivleri Gn. Müdürlüğü Osmanlı Arşivi'nde çalıştı. İstanbul Üniversitesi Kamu Yönetimi Bölümü'nde Doktorasını bitirdi. İslâm Tarihi alanında Doçent ve Profesör ünvanı aldı.

Sosyal politika, şehir tarihi, eğitim tarihi, Osmanlı Türkçesi, Osmanlı dönemi basın tarihi alanlarında kitapları ve makaleleri yayınlandı. Ağırlıklı olarak Osmanlı kurumları üzerine çalışmaktadır. Arapça ve İngilizce bilmektedir. İstanbul Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi'nde öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır.

Kâtip Çelebi'nin Cihannümâ'sında Bursa

Kâtip Çelebi ve Cihannümâ Adlı Coğrafya Eseri

Hacı Halife olarak da bilinen Kâtip Çelebi (H. 1017 - 27 Zilhicce 1067 / M. 1609 - 6 Ekim 1657), kısa sayılabilecek 48 yıllık hayatında sadece yaşadığı XVII. yüzyılın değil, tüm Osmanlı döneminin en fazla eser veren ve eserleri en çok tercüme edilen müelliflerinden biridir. Kâtip Çelebi, Osmanlı Devleti'nin ihtişamını kaybetmeye başladığı, fakat ilmî, askerî ve siyasî sahada başlayan bu duraklama ve gerilemenin sebeplerinin ilim adamı ve idareciler tarafından yeterince teşhis edilemediği bir dönemde yaşamıştır. Bu dönem aynı zamanda iç karışıklıkların yaşandığı, ilmi alanda görüş farklılıklarının sert tartışmalara ve çekişmelere dönüştüğü bir zaman dilimidir. Kâtip Çelebi, böyle bir dönemde yerleşik bilgi ve anlayışlara körü körüne bağlı kalmaksızın araştırmalar yapmış, fikirlerini çekinmeden söylemiş fakat sert tartışmalara ve kavgalara girişmemiştir.

Farklı birçok sahada kıymetli eserler veren Kâtip Çelebi, Cihannümâ adlı coğrafya kitabı ile de, İslâm âleminin Batı karşısında geriye düştüğü coğrafya alanında ne kendisinin ait olduğu İslâm dünyasının eksik bilgilerini olduğu gibi almış, ne de bir aşağılık duygusuna kapılıp Batılıları taklit etmiştir. İki dünyanın bilgilerini bir araya getirerek birbirlerinin eksik ve yanlışlarını -gücü yettiğince- düzeltmiştir. Bu çabasının meyvesi olarak, bilinen tüm dünyayı anlatan Cihannümâ (Cihan'ı Gösteren) adlı coğrafya kitabını yazmaya başlamıştır. Cihannümâ, geçmişte gördüğü ilginin yanı sıra, günümüzde de araştırmacıların ilgisini çekmektedir.

Cihannümâ, eserin mevcut nüshalarından da anlaşıldığı üzere iki defa yazılmış, ancak ikisi de tamamlanamamıştır. Kâtip Çelebi'nin ikinci defa yazdığı Cihannümâ, Şeyhülislâm Damadzâde Şeyh Ahmed Efendi'nin teşviki ile H. 1145 (M. 1732) yılında, İstanbul'da ilk devlet matbaasını kuran İbrahim Müteferrika tarafından, görevli olduğu devlet matbaasında (Dâru't-Tıbâati'l-

Âmire'de) bazı ilavelerle neşredilmiştir.[1] Cihannümânın 698 sayfa olan matbu neşrinde, yapılan ilavelerin toplamı yaklaşık 325 sayfa tutmaktadır.

İbrahim Müteferrika gerekli gördüğü yerlerde "tezyîlü't-tâbi' = yayınlayanın notu" başlığı ile yer yer açıklamalar eklemiş,[2] kitabın eksik kısımlarından Arap Yarımadası ve Anadolu ile ilgili bilgileri Ebu Bekir b. Behrâm ed-Dımeşkî'nin Coğrafya-yı Kebir (Büyük Coğrafya) tercümesinden tamamlamış, kitabın ikinci cildinde dünyanın geriye kalan kısımlarını yazıp tam bir Dünya Atlası ortaya koyma niyetini açıklamıştır,[3] ama ikinci cilt yazılamamıştır.

Bu baskı, İstanbul Büyükşehir Belediyesi (İBB) Kültür A.Ş. tarafından 2008 yılında tıpkıbasım olarak basılmış,[4] daha sonra da bir heyet tarafından sadeleştirilerek yine aynı Kültür A.Ş. tarafından yayımlanmıştır.[5] Kâtip Çelebi, Cihannümâ'nın ilk şeklinin yarım kaldığını, ikinci Cihannümâ'nın baş kısmında anlatmaktadır.[6]

Kâtip Çelebi, ikinci Cihannümâ'da, bu eserini bitirip Padişah IV. Mehmed'e takdim ettiğini ifade etmesine rağmen,[7] ondan sadece 75 yıl sonra kitabın ilavelerle baskısını yapan İbrahim Müteferrika kitabın müellife ait müsveddelerini bulduğunu, hem bu müsveddelerin hem de halk arasında dolaşan nüshaların yarım olduğunu belirtmektedir.[8] İbrahim Müteferrika, Kâtip Çelebi'nin ifadelerine bakılırsa kitabın tamamlanmış olması gerektiğini, fakat tam bir nüsha bulunamamasının iki ihtimâli akla getirdiğini, ya kitabın

---

1 *Bu çalışmada dipnotlarda "Kâtip Çelebi, (matbu) Cihannümâ" şeklinde gösterilen kaynak, İbrahim Müteferrika'nın H. 1145 (M. 1732) yılında basımını yaptığı bu ilaveli Cihannümâ'dır. Bu kitaptan alıntılar sadeleştirilerek verilmiştir.*

2 *Bu ilaveler hakkında bkz. Koyunoğlu, H. Hüsnü, "Kâtip Çelebi'nin Cihannümâsı ve Bu Kitaba İbrahim Müteferrika'nın Yaptığı Eklemeler", Dicle Üniversitesi · İlahiyat Fakültesi Dergisi, c. IX, sayı: 2, yıl: 2007, s. 147-166. ISSN 1303-5231.*

3 *Kâtip Çelebi, (matbu) Cihannümâ, s. 698.*

4 *Kitâb-ı Cihannümâ, Kâtip Çelebi, (Yayın danışmanı: B. Karlığa, S. Öztürk), İBB Kültür A.Ş., İstanbul, Ağustos 2008.*

5 *Cihannümâ, Kâtip Çelebi, (Sadeleştirme: H. Koyunoğlu, A. Z. İzgöer vd.), (Yayın danışmanı: B. Karlığa, Y. Editörü: S. Öztürk) İBB Kültür A.Ş., İstanbul, Mayıs 2010, ISBN 978-9944-370-56-1.*

6 *Kâtip Çelebi, (matbu) Cihannümâ, s. 9.*

7 *Kâtip Çelebi, (matbu) Cihannümâ, s. 2.*

8 *Kâtip Çelebi, (matbu) Cihannümâ, s. 2.*

tamamlanıp nüshasının kaybolmuş olduğunu, ya da tamamlanamadığını ifade etmektedir.[9]

Bu çalışmamızda, İbrahim Müteferrika tarafından basılan Kâtip Çelebi'nin Cihannümâ adlı coğrafya eserinde Bursa hakkında verilen bilgiler ele alınmıştır.

Cihannümâ'da Bursa

Kâtip Çelebi, Bursa'yı bağlı olduğu Hüdâvendigâr Livâsı[10] "Fasl"ının[11] altında ele almaktadır. Fakat bu fasılda ağırlıklı olarak Bursa ve çevresini anlatmaktadır. Aşağıda, Cihannümâ'da Hüdâvendigâr Livâsı ve Bursa hakkında verilen bilgilerin günümüz Türkçesine sadeleştirilmiş hali yer almaktadır

Fasıl: Hüdavendigâr Livâsı Hüdavendigâr "Adının Verilmesi"

Başlangıçta Sultan Orhan İznik'i fethedip burayı başkent yapmıştır. Sultan Orhan'ın oğlu Sultan Murad ise "Gâzi Hüdavendigâr" lakabıyla meşhurdur. Ona Bursa Sancağı verilmiştir. Ancak daha sonra Orhan Gâzi de Bursa'ya taşınıp burayı başkent yapmıştır. Başlangıçta Hüdavendigâr Sancağı denilmiş, sonraları da Hüdavendigâr Livası olarak meşhur olmuştur.

Hududu

Doğusunda Kütahya, güneyinde Manisa, batısında Karesi, Mudanya Körfezi ve Kocaeli ile kuzeyinde Bolu ve Kocaeli bulunur.

Kazaları

Abgi, Ermeni, Atranus, Akyazı, Akyazı-ı Yörük, Uluabad, Edincik, Ilıca, İnegöl, Bakır, Bergama, Bursa, Beypazarı, Boyalı, Bayramiç, Tarhala diğer

---

[9] *Kâtip Çelebi, (matbu) Cihannümâ, s. 422; İbrahim Müteferrika, matbu Cihannüma'ya yazdığı takdim yazısında da bu kitabın temize çekilen asıl nüshasının mevcut olmadığını ifade etmektedir.*

[10] *Livâ, sancak demektir. İdari taksimatta günümüzdeki "Vilâyet"e daha yakın idari birimleri ifade eder. Osmanlı idari taksimatında Vilayet ise, günümüzdeki vilayet (il)lerden daha büyük birimler için kullanılmıştır. Osmanlı resmî yazılarında ve kitaplarda Livâ ve sancak kelimelerinin ikisi de kullanılmıştır. Biraz aşağıdaki satırlarda Kâtip Çelebi'nin de belirttiği gibi, zaman zaman bu kelimelerden biri daha fazla öne çıkmıştır.*

[11] *Kâtip Çelebi, (matbu) Cihannümâ, s. 656-662.*

adıyla Soma, Harmancık, Sivrihisar, Söğüd, Sincan, Sarıçayır, Dağardı, Taraklı, Taraklı Yenicesi, Domaniç, Karıpazarı, Kurupazarı, Karahisar, Nallı, Kızılca Tuzla, Kepsut, Kite, Kirmasti, Gümüşâbâd, Gemlik, Gökçedağ, Günpazarı, Göynük, Günyüzü, Lefke, Manyas, Şamî ile birlikte Marmara, Mudanya, Mihaliç, Mihalcık, Bergama nahiyeleri (Bergama çevresi). Yarhisar, Yenişehir, Lefke yakınında bulunan Gölpazarı.

Bursa'nın Özellikleri

Bursa, 500 akçe bir mevleviyettir.[12] Osmanlı Devleti'nin ilk fetih yıllarında Osmanlı'nın başkenti idi. Yüksek bir tepe üzerinde hisarı vardır. Bağ ve bahçelerinin büyük kısmı sur dışındadır. Keşiş Dağı'nın[13] kuzey eteklerinde 1 fersah uzunluğunda, yarım fersah genişliğinde bağ ve bahçeler bulunur. Emir Sultan mahallesinde Murad Han Camii semtlerinden batıya doğru Muradiye ve Yeni Kaplıca sınırına kadar olan kısmı, birbirine bitişik, gelişmiş ve bayındır bir haldedir. Buranın 2-3 mil kadar ilerisindeki Gâzi Hüdavendigâr ve İki kaplıca semtleri biraz alçak bir yerde kuruludur. Bursa şehri, dağın eteğinden başlayıp kademe kademe yükselerek kalenin bulunduğu yüksekliğe kadar yayılmıştır. Kuzey ve doğu taraflarına doğru daha da genişlemiştir. Surun arkasında Pınarbaşı isminde bir mesire yeri vardır.

İçme Suları

Kalenin arkasında bulunan dağın eteğindeki bir kaya altından çıkıp bir-iki çimenlik meydan ve düz bir ovadan geçtikten sonra kaleye ulaşan bir su vardır. Kaleye uğrayan bu su aşağıya doğru bazı ev ve mahallelere kadar gider. Bunlardan birisi Gökdere Suyu'dur. Dağdan inen bir deredir. Kalenin doğusunda olan mahalleler içme suyunu buradan karşılar. Bu suyun şehir içinde dağıtımının yapıldığı bir maskemi (su taksim tesisi) vardır. Burası insanı ferahlatan bir yerdir. Bir diğer su da Akçağlan Suyu'dur. Şehrin Emirsultan Mahallesi tarafının su ihtiyacını karşılar.

Vilâyet halkı bu suların tatlılık, hafiflik ve ağırlığını şöyle ifade ederler: "Pınarbaşı suyunu içen kimsenin ayağını köpek ısırmaz. Gökdere suyuna alışanların evine hırsız girmez. Alişîr Suyu'nu içenler acı ilaç içmekten

[12] *Mevleviyet, Osmanlı Devletinde yüksek dereceli kadılıklar için kullanılan bir terimdir. Geniş bilgi için bkz. Fahri Unan, "Mevleviyet", TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA) 2004, c. 29, s. 467-468.*

[13] *Uludağ.*

kurtulamazlar. Yani hasta olup asası elinden eksik olmaz, aşırı balgamdan dolayı öksürüğe mübtela olurlar ve obur olur" derler. Bu sular Bursa'nın aşağı kısımlarında olan bahçeleri suladıktan sonra suyun bol olduğu mevsimlerde Nilüfer Nehri'ne karışırlar. Sonuç olarak, şöyle ya da böyle Bursa şehrine giren bütün sular dağıtılıp Şam gibi çoğu ev ve çarşılarda su akar.

Bursa'nın Ağaç ve Meyveleri

Bursa'nın ağaç ve meyveleri çoktur. Özellikle Erguvan ağacı boldur. Şehrin hemen ucundaki Abdülmümin Köşkü'nün bulunduğu yer mesire yeridir. Gökdere buradan gelir. Bu suyla bir-iki su değirmeni çalışır. Oturulacak ferah semtleri vardır. Çamlıca ve Fıstıklı dağlarında çamfıstığı ağaçları olur.

İpek ve Kumaş

Bursa'da ipek böceğinden çok kaliteli ve bol ipek elde edilir. Burada bir çeşit yastık, döşek ve abayî üreten tezgâhlar vardır. Kadife ve kemha kumaşlar da işlenir.

Kestanesi

Bursa'nın kestanesi meşhurdur.

Mesireler

Rahip Dağı (Uludağ) eteklerindeki Abdal Murad mesiresi ünlüdür. Kaleden yukarıda dağın kemerinde tabiî bir sed ve sofa gibi geniş bir meydanda, kale, şehir ve ovaya hâkim bir köşk bulunur, ağaçlarının gölgesi, akarsuyu ve Abdal Murad mezarı ve tekkesiyle güzel bir mesire yeridir. Şehre hâkim bir noktada dağın kemerinde Karanfilli adında bir mesire yeri daha vardır. Alişîr Suyu buradan geçer. Bursa şehrinin tamamını buradan görmenin mümkün olduğu söylenir.

Çevresi ile mesafesi

Bursa'nın düz bir hat olarak (kuş uçuşu) İstanbul ile uzaklığı 61,5 mildir.[14] Ancak denizden, yani Mudanya İskelesi'nden uzaklığı 80 mil kadardır.[15] Mudanya'dan Bursa 4 saattir.

Fethedilmesi

Bursa'yı 726/1326 yılında Osman Gâzi'nin oğlu Sultan Orhan kuşatıp barış ile almıştır. Hisarının muhafızları ve sakinleri vardır.

Sultan Camileri ve Yapıları

Şehrin fâtihi Orhan Gâzi adına şehir ortasında eski bir cami, imâret ve manastırdan medreseye dönüştürülmüş bir bina vardır. Geyikli Baba Türbesi üzerinde olan zaviye ve camilerin tamamı Gâzi Hüdavendigâr adıyla şöhret bulmuştur. Sultan II. Murad'ın sur içinde Saraykapısı yakınında bir camii, eski kaplıca civarında bir cami ile medrese ve imareti vardır. Bu şehirde Yıldırım Bayezid'in de bir camii, medresesi, imareti, zaviyesi ve dârüşşifası vardır. Bursa'da Çelebi Sultan Mehmed'in[16] bir camiii ve tavanı çinilerle kaplı türbesiyle birlikte Yeşil İmaret adında bir mutfak ve medresesi mevcuttur. Sultan II. Murad'ın bir medrese ve imareti ile Emir Sultan olarak şöhret bulmuş olan Şeyh Şemseddin Seyyid Muhammed Buhari'nin türbesi yakınında diğer bir cami ile imareti mevcuttur.

Kaplıcalar

Bursa'nın batısında bir kenarda Gâzi Hüdavendigâr Camii mahallesinde bir kaplıca vardır. Sultan II. Murad, Eski Kaplıca da denilen bu kaplıcanın üzerine kârgir kubbeler ve yıkanma havuzları yaptırmıştır. Suyu son derece sıcak olup, menbaına yumurta konulsa pişirir. İnsan için çok faydalı olup uyuz, kaşıntı gibi hastalıklara iyi gelir. Eski Kaplıca ile Bursa arasında Yeni Kaplıca denilen bir kaplıca daha vardır. Rüstem Paşa bu kaplıcanın üzerine kurşunla örtülü mükellef nam tarzında binalar yaptırmıştır. İki kubbe ve

---

[14] *1 kara mili = 1.609,344 metredir. Buna göre 61,5 mil, 61.5 * 1.609,344 = 98.974 m. olur. İnternette yaptığım araştırmaya göre Bursa İstanbul arası karayolundan 155,78 km, kuş uçuşu mesafesi ise 91.520 m. görünmektedir. (http://www.mesafe24.com/turkiye/bursa)*

[15] *Bugünkü bilgi: 70.73 km'dir, dizgide hata yapılmış olsa gerek.*

[16] *Yıldırım Bayezid'in oğlu ve Fatih Sultan Mehmed'in dedesi olup, 1402-1413 arasındaki 12 yıllık fetret döneminden sonra bölünmüş haldeki Osmanlı'yı birleştiren I. Mehmed.*

şadırvanı bulunan bir camekânı olup oluk kısmından soğuk su akan bir de şadırvanı vardır. İçeride kubbe altında çevresi 30 zira, derinliği insan boyunu aşkın geniş bir havuzu bulunmaktadır. Arslan ağzı şeklindeki bir mermerden sıcak su akar. Havuzun etrafındaki sofalarda insanlar otururlar. Sıcak su kesintisiz akar. Kapısının iki tarafında birer hücre ve hücreler arasında birer küçük havuz ile çok sayıda hela vardır. Bu düzen üzere gönlü ferahlatan bir bina olduğu için insanlar çok uzaklardan onu görmeye gelir. Bu kaplıcanın suyu çok sıcaktır.

Nahiyeleri

Bursa mevleviyetinin (kazasının) iki nahiyesi vardır. Birisi Aksu Nahiyesi'dir. Dağlık bölgelerdeki ferah kasabalar gibi köyleri bulunur. Bursa'dan Kütahya'ya giden yol üzerinde 1 merhale uzaklıkta düzlük bir yerde kurulmuş güzel bir kasabası ve Aksu adında suyu pek leziz bir nehri vardır. Diğerine Ova Nahiyesi derler. Bunun da birkaç köyü vardır. Nilüfer Suyu bu nahiyenin ortasından geçer. Bursa'nın ön tarafındaki ovadadır.

Kite

Bursa'dan güneyde 5 saat mesafededir.[17] *Birkaç köyü vardır. Mudanya beraberinde olup ikisi arasında bazı dağlar vardır.*

Kadılar

Kadılarının daimi sakin oldukları hususî bir kasabası bulunmadığından Bursa'da otururlar. Mudanya'dan Bursa'ya giden ana yol düzdür, ancak sapa kalır.

Adranos (Atranos)

Bursa'nın güneybatısında 1 merhale uzaklıkta, Keşiş Dağı içinde birkaç köyü olan bir kazadır.

Gökçedağ

Ortasında ve batı civarında bir kazadır.

[17] *Kara ulaşımında bir saatlik yol genellikle 5 saat olarak kabul edilir.*

Harmancık

Adranos yakınlarında bir kasabadır. Geçmişte Harmankaya dedikleri Mihalbey Vilâyetidir.

Sincan

Adranos'un batısında, ikisi arasında bir kazadır.

Mudanya

İstanbul'un güneydoğusunda ve 100 mil uzakta, Gemlik Körfezi'nin güney tarafında bir kasabadır ve Bursa'nın iskelesidir. Burada birkaç cami ve hamamla birlikte iskeleye mahsus yük hayvanları vardır. Yolcular istedikleri kadar beygir bulup Bursa'ya gönderebilirler. Yük hayvanlarını işletenlerin Bursa'daki ortakları bu yük hayvanlarını alıp tekrar Mudanya tarafına gidecek yolculara verirler.

Altı saatlik Mudanya-Bursa arasındaki yolun yarısında Nilüfer Suyu köprüsü bulunur.

Tirilye

Bu kasabanın (Mudanya) 24 köyü ve Tirilye adında önemli bir nahiyesi vardır. Tirilye'nin mahsulünün çoğu zeytindir. Mudanya'nın pek çok bağları olmakla beraber yer yer zeytinlikleri de bulunur. Bazı yerlerinde güzel nar olur. Toprağı gayet güzeldir. Öyle ki bazı yerlerinde limon ağaçlarına bile rastlanır. Ancak halkı fenadır, birbirine düşmüştür. Kasaba halkının yarısı Müslüman, diğer yarısı Hıristiyan'dır.

Gemlik ve Körfezi

Kendine ait olan körfezin sonunda kurulmuş bir kasabadır. Çok lezzetli narı olur.

Gemlik Körfezi'nin sınırları, içinde bir mescidi ve hanı olan ve mahsus rüzgâr ile gelinebilen Bozburun'dan başlar ki körfezin bu kısmı doğuya doğru girmiştir.

Sahilleri, Mudanya'nın karşısında bulunan Armutlu, Fıstıklı ve Kumla boyunca devam edip Gemlik'te son bulur. Oradan yine doğuya doğru Kurşunlu, Altıntaş, Mudanya ve Bozburun'un karşısındaki Tirilye'de sona erer. Güney sahilleri batıdan güneye doğru uzandığından haliç ağzı çok geniştir.

Pazarköyü

Samanlı'dan 1 merhale uzaklıktadır. Samanlı dağları aşılarak varılır. Gemlik ve Engürücük'ün doğusunda ve Yenişehir'in kuzeyinde, akarsuları bol, mesire yerleri çok olan bir kasabadır. Camileri, hamamı ve yolcular için konaklama yerleri bulunur. Haftalık pazarı kurulur.

Bursa ile Pazarköyü ortasında birer cami ve hanı olan Katırlı Kasabası vardır.

Engürücük

Gemlik Körfezi kenarına yakındır. Genceli Köyü ile Gemlik arasındadır. Çok güzel ve leziz üzümü olur.

Genceli Köyü Mudanya'ya yakın bir köydür.

Balabancık

Kite'nin batısında olup Nilüfer Suyu üzerindedir.

Yarhisar

Bursa Yenişehiri ile İnegöl arasında cami ve hamamı olan bir kasabadır. Yenişehir'den Yarhisar, Kütahya yolu üzerinde 1 merhale uzaklıktadır.

Yenişehir-i Bursa

Bursa'nın kuzeydoğusunda, İznik'in güneydoğusunda, Lelke'nin güneyinde ve Akbıyık'ın batısında Bilecik önlerinde bulunan bir kasabadır. Bursa'dan 2 merhaledir. Buraya Yenişehir Ovası da denilir. Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde Osman Gazi bu şehirde saray ve asker için evlerle birlikte cami ve hamam yaptırmış ve burasını kendisine başkent edinmiştir. Bundan dolayı bu isimle anılmıştır.

Akyazı

Izmit ve Sapanca'dan Bolu'ya giden yol üzerinde bir menzildir.

Hendek

Bu kazanın kasabasıdır. Camii ve hanları olup haftalık pazarı kurulur.

Mihaliç

Denize dökülen bir büyük nehir kenarındadır. Uluabad Gölü ayağıdır. Mihaliç, bu nehrin denize döküldüğü yerden -ki buraya Mihaliç Boğazı denilir- 40 mil kadar içeride kalır. İskelesinden 1 mil kadar uzaklıkta yüksekçe bir yerde bulunan mamûr bir şehirdir. Uluabad Kasabası'ndan 2 saat mesafe kuzeybatıdadır.

Mihaliç Boğazı'na giren gemi ve zorkalar (kayıklar) 40 mil kadar tatlı su üzere Mihaliç iskelesinin olduğu yere kadar gelirler. Etrafı söğüt vs. ağaçlarla doludur.

Uluabad

Ayandon Gölü denilen bu yerleşim yeri Bursa'nın güneyinde 1 merhale uzaklıkta bir kasaba ve kazadır. Uluabad Nehri buradan akar ve göle dökülür. Göl kenarında olan bu kasabada birçok hanlar vardır. Mihaliç'den 2 saat mesafededir. Mihaliç'den yukarıya doğru bazı eski sandallar işler. Kirmasti'den gelen nehir Mihaliç ile Uluabad arasında Uluabad Nehri'ne karışır. Kasabada gayrimüslimlerden kalan bir kale vardır. Hâlen haraptır.

Tarhala

Balıkesir'in 2 merhale güneyindedir. Salı günü pazarı kurulur. Bakır Nahiyesi bunun güneyine düşer.

Soma

Tarhala yakınında olup iki camisi, hamamı ve çarşısı vardır. Tarhala kadısı burada oturmaktadır.

Bakır

Tarhala'nın güneyinde kalır. Bergama da 2 merhale güneyinde bulunur. Son derece güzel kavunu olur.

Bergama Kasabası

Ayazmend'in 1 merhale kuzeyindedir. Bergama sahilinden 5 saat uzaklıktaki dağın eteğinde yüksek ve çıkışı zor bir tepe üzerinde sağlam bir kalesi vardır. Asıl şehir kalenin altında batıya, yani deniz tarafına doğru sağlı sollu yayılmış, geniş bir ovanın sonundadır. Kasabada birçok hamam, cami ve çarşı vardır.

Burada ilginç bir mahalle yer alır ve adına "Ne Yerde Ne Gökte Mahallesi" denilir. Eski büyük kârgir suyolları üzerinde kurulmasından dolayı ve altı boş olduğu için bu isim verilmiştir.[18] *İskelesi Çandarlı ve Ayazmend'dir. Çandarlı'ya daha yakındır.*

Kirmasti

Sındırgı Kazası yakınındadır. Kepsut ve Yılancık Dağı aşılarak varılır.

Uluabad Gölü

Bursa ile Mihaliç arasında olup kıblesinde[19] *çetin bir dağ vardır. Kuzeyindeki ayağı Marmara Denizi'ne bitişiktir.*

Orada günlük olarak med-cezir olur. Nehir güneşin doğuşundan öğleye kadar geri döner. Sonra denize doğru akmaya başlar. Göl tarafına akmaz. Ancak su yüzeyindeki dalgalar o tarafa hareket eder. Bunun sebebi denizde olan akıntının nehrin akıntısının önünü tıkamasıdır. Özellikle karşı rüzgârlar batıda Uluabad Kalesi'ne ulaşır. Uluabad Gölü, doğuda Keşiş Dağı eteğine kadar ulaşan geniş bir göldür. İçinde hasır sazı olur. Nehirden bol balık çıkar.

Gölün çevresinde Sındırgı, Kirmasti ve kuzeyinde Ada Köyü vardır.

DAĞLAR

Yund Dağı

İçerisinde birçok eski eser vardır. Bergama şehrine yukarıdan bakar. Dağdaki mağaralarda birer zira' büyüklüğünde kare şeklinde kesilmiş ve ortalan damgalanmış kerpiç gibi eşyalar bulunur. Bunlar mağaranın bir kenarına yığılmış öylece dururlar.

Kimyevi maddelere ilgisi olan hırslı insanlar bunu bir çeşit iksir zannederek bakırla karıştırıp tıpkı gümüş gibi yaparlar. Ancak mina (cam, mine) gibi kırılgan olup çekice dayanmaz.

Kaz Dağı

Bergama bölgesinde meşhur bir dağdır.

---

[18] *Günümüzde Kale Mahallesi.*

[19] *Güney tarafında.*

Rahip Dağı[20]

Keşiş Dağı olarak da şöhret bulmuştur. Bursa bu dağın eteğindedir. Dağın doruklarında kışın donan küçük göller bulunur. Bursa'ya buz buradan getirilir ve sonra İstanbul'a gönderilir. Dağın doruğunda alabalığı olan bir nehir vardır. Bu balık çoğunlukla soğuk sularda ve yaylalardaki akarsularda bulunur. Bu balığı avladıktan sonra hemen yemek gerekir, yoksa çabucak bayatlar. Bu dağ batı ve doğuya doğru 3 merhale kadar uzanır. Çeşit çeşit bitki köklerinin bulunduğu dağın her köşesinde akarsular vardır. Havası ve suyu güzeldir. Dağda türlü ağaçların yanında yer yer çimenlikler bulunur. Bazı meraklı kişiler "dağda define var" diye her tarafı delik deşik etmişlerdir.

Garip şeylerden birisi de dağın üst kısımlarında bir havuz dairesi kadar büyük bir düzlüğün olmasıdır. Buraya Arkandi Kaya derler. Bir köşesine hafifçe basılsa hareket edip öbür tarafı kalkar, basmaktan vazgeçildiğinde eski haline döner. Dağın zirvesi son derece yüksek olup eteklerinin denize kadar ulaştığı hayal edilir. Dağın doruklarında kar hiçbir zaman eksik olmaz. Söylenildiğine göre önceki senelerden kalan kar içinde "zülâl" denilen kurtçuklar bulunurmuş. Bunların başı koparılıp içindeki bir yudum soğuk su içilirmiş. İstanbul'un yüksek yerlerinden, bu dağın zirvesinde olan kule ufuk kenarında beyaz bulut gibi açıkça görünür. Güneşin doğuşu sırasında şaşılacak güzellikte manzaralar görülebilen bir dağdır. Rahip Dağı (Uludağ) karşısındaki dağın iki eteğinden 4 saatlik mesafededir. Bu iki dağın arası, Bursa ve Kite arasıdır. Engince bir dağdır. Ancak halka göre bu dağ diğer dağlarla bitişik olup bir sıradağın parçasıdır. Karaman, Adana, Tarsus ve Kelbeyin dağlarına kadar ulaştığı söylenir.

Eski Kaplıca karşısında olup vakıf olan Eşkel adlı köy bu dağın yüksek bir yerinde kurulmuş gayrimüslimlere ait bir köydür. Bursa karşılarında bir dağdadır. Geçmişte burada Bursa'nın fethinden çok sonra fethedilen bir kale varmış.

Domaniç Dağı

Kütahya ile Hüdavendigâr arasında büyük bir dağdır. Başlangıçta Osman Gazi halkıyla birlikte bu yaylaya çıkıp Yarhisar ile Bilecik arasında kışı geçirirlermiş.

Nilüfer Nehri

Adranos Kazası civarında olan Yenidağ Nahiyesi ile Keşiş Dağı'ndan çıkar. Çoğu yerleri geçit vermez durumdadır. Bursa Ovası'nın ortasından ve şehrin 2 mil kadar

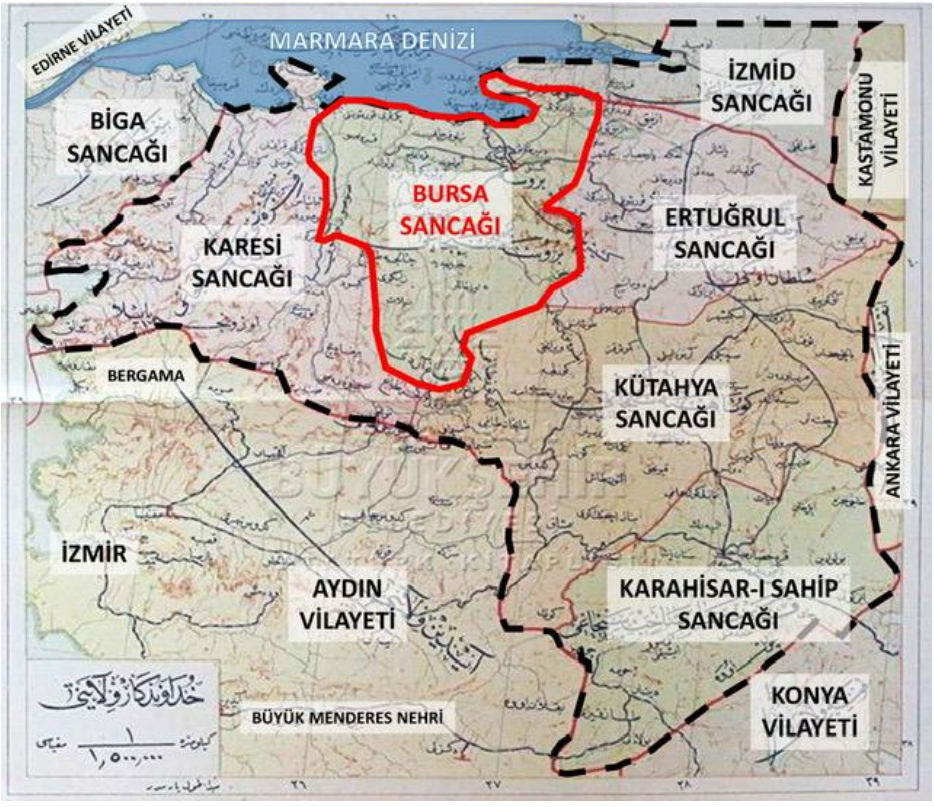
[20] *Uludağ*

kuzeyinden geçip Kite Ovası'na uğrayarak Balabancık yakınından geçer ve daha sonra Mihaliç'den aşağıda olan Uluabad Gölü ayağına dökülür. Akıntısı doğudan batıya doğrudur. Sultan Orhan'ın hanımı Nilüfer Hatun, üzerinde bir taş köprü yaptırdığından nehir bu köprünün adıyla anılır. Nehrin yukarısında bol alabalık bulunur.

Odun Temini

Bursa'nın odunları ekseriyetle Cebel-i Cedid'den (Keles) getirilir.

Adranos Nahiyesi'nde (Orhaneli ilçesi) kesilen odunlar nehre bırakılır. Odunların üzerlerine konulan işaretlere bakılarak odunları bırakanların ortakları Eski Kaplıca yakınlarında bunları nehirden alır şehre götürürler.

BAZI DEĞERLENDİRMELER

Kâtip Çelebi'nin Cihannüma adlı coğrafya kitabı, döneminde ve uzun süre benzeri yazılmamış olan, alanında çığır açmış çok kıymetli bir eserdir.

Bu tebliğde Kâtip Çelebi'nin Cihannüma adlı coğrafya kitabında bulunan, Bursa ve çevresi hakkındaki bilgiler sadeleştirilerek ortaya konulmuştur. Metne müdahale edilmemiş, sadece günümüz Türkçesine aktarılmıştır. Zaman zaman açıklama gerektiğinde bunlar dipnotu şeklinde verilmiştir.

Kâtip Çelebi, Hüdavendigâr Livâsı'nın kazalarını sayarken listeye Bursa ile başlamamış ama bilgi verirken Bursa ile başlamıştır. Livâ (Sancak) merkezi olması, ayrıca sadece bölgenin değil ülkenin de çok önemli merkezlerinden olması sebebiyle Bursa hakkında, kitabın hacmine ve diğer kaza merkezlerine nisbetle çok geniş bilgiler vermiştir. Livâ'ya bağlı birçok kazanın ise sadece adını belirtmiş ama hakkında hiçbir bilgi vermemiştir.

Bazı yer adlarının günümüzde nereye karşılık geldiği tarafımızdan tesbit edilememiştir.

Bursa-İstanbul arasının kuş uçuşu mesafesi gibi bazı bilgilerde bir miktar farklar görülmekle birlikte, Kâtip Çelebi'nin verdiği bilgiler günümüz bilgileriyle büyük oranda uyuşmaktadır. Döneme ait bazı bilgiler büyük öneme sahiptir.

Bu bilgilerin, Osmanlı Türkçesini orijinal metninden okuyamayanlar ve Cihannümâ'ya ulaşamayanlar için kaynaklık edeceği açıktır.

Üçüncü Oturum

Osmanlılar ve Bursa'nın Fethi

Oturum Başkanı: **Prof. Dr. Tülay Metin**

Prof. Dr. Fahamettin Başar

Fetih Sürecinde Bursa

Prof. Dr. Hasan Basri Öcalan

Osmanlı Döneminde Bursa'nın Kültür Kodları

Doç. Dr. Yahya Başkan

Osmanlı'da Türkmen Aşiretlerinin Emarete (Beyliğe) Dönüşme Süreci

Prof. Dr. Fahameddin Başar

1960 yılında Artvin'de doğdu. İlkokulu Şavşat Atalar Köyü İlkokulu'nda, Ortaokul ve Liseyi Kâzım Karabekir Öğretmen Lisesi'nde (Kars-Susuz) okudu. 1976-1980 yılları arasında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde Lisans öğrenimini tamamladı. 1981'de İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Orta Çağ Tarihi Kürsüsü'nde Asistan olarak göreve başladı. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Orta Çağ Tarihi Bilim Dalı'nda Yüksek Lisans (1983-1986) ve Doktora (1986-1991) eğitimi yaptı. 1992'de Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünde Yardımcı Doçent, 2000'de Doçentlik kadrosuna atandı. 2006'da Profesörlük kadrosuna yükseltildi. Tarih Bölümü Başkanlığı (2008-2011), Dekan Yardımcılığı (2008-2011) ve Dekanlık (Haziran 2011) görevlerinde bulundu. 2011'de kendi isteği ile emekliğe ayrılıp Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Tarih Bölümü'nde göreve başladı. 2012-201 yıllarında Bölüm Başkanlığı ve 2016-2017'de Eğitim Fakültesi Kurucu Dekanlığı yaptı. 2016 yılından beri Rektör Yardımcılığı görevini sürdürmektedir.

Orta Çağ Türkiye Tarihi, özellikle Anadolu Beylikleri ile Osmanlı Devleti'nin kuruluş dönemi üzerinde çalışmakta olan Başar, Anadolu Türk Beylikleri, Kuruluş Devri Osmanlı Tarihi, Osmanlı-Bizans Münasebetleri, İstanbul'un Fethi, Osmanlı Eyâlet Teşkilâtı ve Osmanlı Türkçesi alanında makale ve kitaplar kaleme almış, ulusal ve uluslararası sempozyum, kongre ve panelde bildiri sunmuş, kitap ve dergi yayınında editörlük yapmıştır.

Fetih Sürecinde Bursa

Antik Çağ'lardaki adı Prusa olan, Türk fethinden sonra Bursa adı verilen şehrin tarihi hakkında farklı rivayetler olmakla birlikte bazı kaynaklardaki bilgilere göre Milattan önce 2. yüzyıl sonlarında Bithinya krallarından Prusias tarafından kurulduğu kabul edilir. Sonraki devirlerde Roma ve Doğu Roma (Bizans) imparatorlukları sınırları içerisinde yer alan bu şehir zaman zaman Müslüman Arap ordularının hücumlarına maruz kalmış, Selçuklular'ın Anadolu'ya gelmesi ile Türkler'in de ilgisini çekmeye başlamıştır. Nitekim Anadolu fâtihi Kutalmışoğlu Süleyman Şah, Sultan Alparslan'ın Bizanslılarla yaptığı Malazgirt Savaşı sonrasında İznik'i alarak burasını Türkiye Selçuklu Devleti'nin merkezi yaptıktan kısa bir süre sonra Bursa'yı da fethetmişti. Ancak İznik, Birinci Haçlı Seferi sırasında yeniden Bizanslılar'ın eline geçince (1097) Selçuklular Konya'ya çekilmek zorunda kalmış ve bu tarihten sonra Bursa da elden çıkmıştır[1].

Bizans Bithinya'sının önemli merkezlerinden olan Bursa 1113 yılında Türk kuvvetleri tarafından tekrar ele geçirilmişse de kısa bir süre sonra Bizanslılar tarafından geri alınmış ve bu durum 14. yüzyıl başlarına kadar devam etmiştir. Bu yüzyılın başında Eskişehir-Bilecik arasındaki bölgede kurulmuş olan Osmanlı Devleti'nin ilk hükümdarı Osman Gâzi, Bilecik ve İnegöl'den sonra Bursa'yı da fethetmek için şehri kuşatıp abluka altına almış, ancak ömrü vefa etmeyince bu fetih oğlu Orhan Bey tarafından gerçekleşmiştir. Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde Bizanslılardan alınan ilk büyük şehir olan Bursa, kolay ele geçirilememiş, uzun bir abluka sürecinden sonra Türk hâkimiyetine geçmiştir. Bu süreç Osmanlı Beyliği'nin kuruluş dönemidir. Bu sebeple Bursa'nın fethini, Osmanlı Beyliği'nin kuruluş dönemindeki olayları takip ederek incelemek yerinde olacaktır.

Türkiye Selçuklu Devleti, Sultan II. Kılıçarslan'ın (1155-1192) ölümünden sonra oğulları arasında başlayan taht mücadeleleri sırasında zayıflama sürecine girmişse de Sultan II. Alâeddin Keykubad (1220-1237) döneminde

[1] *Halil İnalcık, "Bursa", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), Cilt 6, İstanbul 1992, s. 446 (445-449).*

son parlak dönemini yaşayan bu devlet Baba İlyas'ın yönettiği isyanların ardından Doğu'dan İran Moğolları'nın (İlhanlılar) gelişiyle daha da sarsılmıştı. İlhanlılar'la Selçuklular arasında 1243 yılında yapılan Kösedağ Savaşı'ndan sonra kalabalık ordularıyla Anadolu'ya giren Moğollar özellikle Orta Anadolu'daki Selçuklu şehirlerini işgal etmiş ve halka eziyet edip çok fazla vergi almaya başlamıştı.[2] Anadolu'daki bu Moğol baskısı bilhassa Orta Anadolu'da hissediliyor, uçlardaki Türkmenler ise daha rahat ediyordu. Anadolu halkı Moğolların yaptıkları zulümlere dayanamaz olmuştu. Bu sırada Orta ve Doğu Anadolu yaylalarında kalabalık gruplar hâlinde yaşayan Türk boyları, Moğol korkusu yüzünden batıya göç ederek uç adı verilen Selçuklu-Bizans sınırlarına daha önce gelmiş olan Türkmenlere katılıyorlardı. Böylece Batı Anadolu'daki Uç Beyleri, sonu gelmeyen bu göç hareketleri neticesinde her geçen gün daha da kuvvetleniyordu. Nitekim kaynaklar, bu yüzyılda Sultanhöyüğü-Kütahya arasındaki dağlarda 300.000 civarında çadır halkın yaşadığını kaydetmişlerdir[3].

Uç bölgelerine gelen bu göçebe Türkmenlerin yanında, Anadolu'daki Moğol zulmünden usanan yerleşik halktan da çok sayıda insan olduğu bilinmektedir. Orta Anadolu'daki bu tüccar, san'atkâr ve esnaf gruplarının Batı Anadolu uç bölgelerine giderek faaliyet göstermelerinde, Anadolu'da büyük bir dinî ve siyasî nüfuza sahip olan Ahîlik teşkilâtının da oldukça mühim bir rolü olmuştur. Ahiliğin yanı sıra, ilk Osmanlı tarihçilerinden Âşıkpaşazâde'nin belirttiği Gaziyân-ı Rum, Bâciyân-ı Rum ve Abdalân-ı Rum gibi zümrelerin de uçlardaki Türkmenlerin siyasî ve iktisadî hayatında oldukça etkili oldukları bilinmektedir[4].

Bütün bu göç hareketlerinin sonucunda her geçen gün daha da kuvvetlenen Uç Beyleri, Türkiye Selçuklularının İlhanlı baskısı karşısında dağılmaya başladığı 13. yüzyılın ikinci yarısında yarı bağımsız bir şekilde hareket ediyorlardı. Sözde Selçuklulara bağlı olan bu Uç Beyleri, Bizans İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu siyasî bunalımdan da istifade ederek Bizans topraklarına akınlar yapıyor ve topraklarını genişletiyorlardı. Daha sonra da özellikle Karamanoğlu Mehmed Bey'in Konya'yı ele geçirdiği 1277

---

2 *Moğolların Anadolu'ya gelişi ve buradaki faaliyetleri hakkında bkz. Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", Selçuklu Araştırmaları Dergisi, I (1960), s. 1-147.*

3 *Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul 1993 (3. Baskı), s. 507.*

4 *Âşık Paşa-zade, Tevârih-i Âl-i Osman, neşreden: Miralay Âli Bey, İstanbul 1332.*

yılındaki Cimri Olayı'ndan sonra cesaretlenen Uç Beyleri bağımsızlıklarını ilan etmeye başlamışlardı[5].

İlk önce Konya ve civarında Karamanoğulları (1256-1483), Denizli (Ladik) yöresinde İnançoğulları (1261-1368), Kastamonu ve çevresinde Çobanoğulları (1270-1309), Karahisar (Afyon) ve çevresinde Sâhib Ataoğulları (1275-1341), Sinop ve civarında Pervaneoğulları (1277-1322), Güneybatı Anadolu'da Menteşeoğulları (1280-1424), Isparta, Burdur ve Eğridir yöresinde Hamidoğulları (1291-1391), Kastamonu ve Sinop taraflarında İsfendiyaroğulları olarak da bilinen Candaroğulları (1292-1462), Balıkesir ve Çanakkale arasında Karasıoğulları (1297-1360), Kütahya ve civarında Germiyanoğulları (1300-1429), Saruhanoğulları (1300-1426) ve Ege kıyılarında Aydınoğulları (1308-1426) adıyla beylikler kurulmuştu. Bu sırada Söğüt merkez olmak üzere Eskişehir-Bilecik arasındaki bölgede ise Osmanoğulları (1299-1922) bulunuyordu[6].

Anadolu'da kurulmuş olan bu Beylikler arasında Karamanoğulları Selçukluların mirasçısı olduklarını söyleyerek başkent Konya'ya sahip olmuşlar ve diğer Beylikler karşısında üstün bir mevki kazanmışlardı. Kütahya ve çevresinde kurulmuş olan Germiyanoğulları da başlangıçta Karamanoğulları'na rakip bir güç olarak ortaya çıkmış ancak eski Türk devlet geleneğine uygun olarak topraklarının aile fertleri arasında paylaşılması, bu Beyliğin gücünün azalmasına sebep olmuştu. Batı Anadolu'da kurulmuş olan Karası, Aydın, Menteşe ve Saruhanoğulları ise daha çok deniz gazâları ile varlıklarını sürdürüyorlardı. Sinop ve Kastamonu yöresindeki Çobanoğulları ilk dönemlerinde devamlı surette Bizanslılar ile mücadele ettiği için komşu Beyliklere karşı üstün durumda idi. Ancak Hüsameddin Çoban'dan sonra başa geçen Beylerin bu mücadeleyi yavaşlatması üzerine Çobanoğulları da

[5] *Karamanoğlu Mehmed Bey, 1277'de Cimri lakaplı Gıyasüddin Siyavuş'la birlikte Konya'ya girmiş ve onu tahta oturtmuştu. Bu sebeple bu hadiseye Cimri Olayı denilmiştir. Geniş bilgi için bkz. Ali Sevim, "Cimri Olayı Hakkında Birkaç Not", Belleten, Cilt 25, Sayı 97 (Ocak 1961, s. 63-70.*

[6] *Anadolu Beylikleri hakkında bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri, Ankara 1984 (3. Baskı), s. 1-179.*

önemini kaybetmeye başlamış ve onların bu gazâlarını Osmanlılar devam ettirmişlerdir[7].

Söğüt civarında tarih sahnesine çıkmış olan Osmanlılar başlangıçta pek dikkat çekmiyor, Germiyanoğulları ile Çobanoğulları arasında küçük bir Beylik olarak faaliyet gösteriyordu. Osmanlılar'ın mensup olduğu Kayılar, Türkiye Selçuklu Devleti Hükümdarı I. Alâeddin Keykubad (1220-1237) zamanında önce Ankara yakınlarındaki Karacadağ'a, daha sonra da Söğüt ve civarına yerleşmişlerdi. Ertuğrul Gâzi idaresindeki bu Türkmenler, Söğüt ve Domaniç arasında yarım asır kadar Selçuklular'a bağlı bir Uç Beyliği olarak faaliyet gösterdiler[8]. Ertuğrul Gâzi'nin vefatından sonra yerine geçen oğlu Osman Gâzi zamanında (1281-1324) devamlı olarak Bizans ile mücadele eden Söğüt Beyliği yavaş yavaş genişlemeye ve diğer Beylikler arasında kendisini göstermeye başlamıştı. Nitekim kısa bir süre içerisinde Karacahisar, Bilecik, Yarhisar ve İnegöl gibi kale ve şehirleri ele geçiren Osman Bey, 13. yüzyıl sonlarında bağımsızlığını ilan ederek 600 yıldan fazla sürecek olan devlete adını vermişti.

Böylece 14. yüzyıla girildiğinde Bizans'ın yanı başında, Eskişehir-Söğüt-Bilecik arasındaki topraklarda yeni bir siyasi yapı, Osmanlı Devleti teşekkül etmişti. Osman Bey yönetimindeki bu topluluğun Bizans sınırlarındaki topraklarda tutunabilmesi için iktisadî olarak da güçlenmesi gerekiyordu. Bunun için bölgedeki en önemli ticaret merkezleri olan Bursa ve İznik gibi şehirlerin de fethedilmesi şarttı. Üstelik bu şehirler, Selçuklu Türkleri'nin Anadolu'daki ilk fütuhat yıllarında ele geçirilmiş ve İznik, kısa bir süre Türkiye Selçuklu Devleti'nin merkezi olmuştu. Bu sebeple Osmanlılar için ilk hedef İznik ve Bursa'nın fethedilmesi idi. Ancak bu merkezler Bizans'ın Anadolu'daki en önemli kale şehirleri olup sağlam surlarla çevrilmişlerdi ve Osmanlılar'ın o dönemdeki askerî imkânlarıyla kuşatılarak ele geçirilmeleri güçtü. Bu sebeple Osman Bey, önce bu şehirlerin etrafındaki yerleşim yerlerini fethederek başkent İstanbul ile bağlantılarını kesmek istemiş, dışardan yiyecek

[7] *Halil İnalcık, Devlet-i 'Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerinde Araştırmalar-I, İstanbul 2009, s. 10.*

[8] *Fahameddin Başar, "Ertuğrul Gazi", DİA, Cilt 11, İstanbul 1995, s. 314-315.*

ve askerî yardım alamayan bu müstahkem şehirleri abluka siyaseti ile teslime zorlamayı düşünmüştü[9].

Nitekim Osman Bey, bu amaçla önce İnegöl-İznik arasında bulunan Melannion isimli bir kaleyi ele geçirmiş ve İznik ile Bursa yönüne yapılacak seferler için elverişli bir mevkide olduğundan Yenişehir adı verilen bu şehirde oturmaya başlamıştı. Nitekim burada hazırlıklarını tamamlayan Osman Bey İznik kuşatmasına gitmeden önce Marmaracık ve Koyunhisar Tekfurları üzerine bir akın yaparak itaat altına almış, sonrasında İznik önlerine gelerek şehri kuşatmaya başlamıştır. Bizanslılar, Osmanlıların gücünü ancak Osman Bey'in İznik şehrini kuşatmasından sonra anlayabilmiş ve bu önemli şehri Türk tazyikinden kurtarmak için Muzalon idaresinde bir ordu göndermişlerdir. Osmanlı ordusuyla Bizans imparatorluk kuvvetleri arasında 27 Temmuz 1302 tarihinde Yalova yakınlarında yapılan Koyunhisar (Bapheus) Savaşı Türkler'in kesin zaferiyle sonuçlanmıştır. Osman Bey ilk defa bu savaşta düzenli Bizans kuvvetleriyle karşılaşmış ve imparatorluk ordusu karşısında üstün gelmişti. Nitekim çağdaş Bizans kaynakları da Osmanlılardan ve Osman Bey'den ilk defa bu savaş dolayısıyla bahsetmiştir[10]. Hatta bu savaşın Osmanlı tarihinde bir dönüm noktası olduğunu ifade eden merhum Halil İnalcık, Osmanlı Devleti'nin kuruluş tarihinin bu olayla, yani 1302 yılında başlatılmasının daha doğru olacağını ifade etmiştir[11].

Osmanlılar, Koyunhisar Savaşı'ndan sonra İznik üzerindeki baskıyı arttırıp şehri abluka altına almışlar ve burasını gözetlemek için bir havale kulesi yapmışlar[12], akabinde ikinci hedef olan Bursa yönüne de akınlar yaparak bu şehrin civarına da hâkim olmaya çalışmışlardır. Ancak Koyunhisar Savaşı'ndan sonra Bursa Tekfuru ile çevresindeki Adranos

---

9 *Osmanlı fetih siyaseti hakkında bkz. Halil İnalcık, "Osmanlı Fetih Yöntemleri", Söğüt'ten İstanbul'a Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Üzerine Tartışmalar, Derleyenler: Oktay Özel - Mehmet Öz, Ankara 2000, s. 443-472.*

10 *Bizans tarih yazarlarından Pachymeres, Koyunhisar Savaşı ve Osman Bey hakkında Türk kroniklerinde bulunmayan bilgiler vermiştir. Eserin Türklerle ilgili bölümlerinin Türkçe çevirisi için bkz. Georges Pachymeres, Bizanslı Gözüyle Türkler, Çev. İlcan Bihter Barlas, İstanbul 2009.*

11 *Halil İnalcık, Devlet-i 'Aliyye, s. 17; Aynı yazar, Kuruluş Dönemi Osmanlı Sultanları, İstanbul 2010, s. 40.*

12 *Kemalpaşazade, Tevârih-i Âl-i Osman, I. Defter, Yayınlayan: Şerafettin Turan, Ankara 1970, s. 143-146.*

(Orhaneli), Kite[13], Bidnos ve Uluabat tekfurları bir araya gelerek Osman Bey'e karşı ittifak oluşturmuş ve 1303 yılı baharında Osman Bey'e karşı harekete geçmişlerdi. Osman Bey, İznik seferinden döner dönmez bu Tekfurlar üzerine harekete geçmiş, önce Yenişehir ovasındaki Koyunhisarı mevkiinde, daha sonra da Dimbos'da yapılan çarpışmalarda üstün gelmişlerdi. Kestel Tekfuru savaş meydanında hayatını kaybetmiş, Bursa ve Adranos (Orhaneli) tekfurları hisarlarına kaçmışlardı. Kite tekfuru ise Osman Bey'in takibinden kaçarak Uluabat Kalesi'ne sığınmıştı. Osman Bey tekfuru takip ederek Uluabat Beyi ile anlaşma yaptıktan sonra teslim almış ve sonra Kite Kalesi'ne gelerek buraya da sahip olmuştu[14].

1303 Dimbos Savaşı'ndan sonra Ulubat'a kadar olan Bursa ovası ve Uludağ etekleri Türkmen yerleşmesine açılmış, böylece İznik'ten sonra Bursa da abluka altına alınmıştı. Bu harekât sırasında Osman Bey, şehrin dışardan yardım almasını önlemek için Kaplıca ve dağ tarafına iki havale kulesi yaptırarak Kaplıca tarafındaki kulenin kumandanlığına yeğeni Aktimur'u ve dağ tarafındaki kuleye de Balabancık'ı tayin etmişti. Böylece Bursa şehri de İznik gibi her taraftan abluka altına alınmış, kaynakların ifadesi ile "şehirdekiler parmağını bile dışarı çıkaramaz" olmuştu[15].

Osman Bey, Koyunhisarı ve Dimbos zaferlerinden sonra İznik'i fethetmek ve İstanbul'dan gelecek yardımlara karşı ablukayı tamamlamak amacıyla 1304 yılında Sakarya havzasındaki kalelere hâkim olmak için de bir sefer düzenlemiş ve bu hat üzerindeki Leblebücihisar, Lefke, Çadırlu, Mekece, Akhisar, Geyve, Tekfurpınarı kalelerini ele geçirmişti. Bu harekât sırasında itaatlerini bildiren Tekfurları yerlerinde bırakılmışlardı. Osman Bey ertesi yıl

---

[13] *Kite Bursa merkez nahiyesinde bir köy olup günümüze ancak surlarından bir kısmı kalmıştır.*

[14] *Osmanlı kronikleri Osman Bey'in Bizans kuvvetleri ile yapmış olduğu Bapheus (Koyunhisar) savaşı ile Dimbos yakınlarındaki Koyunhisar'da yapılan savaşı karıştırmışlardır. Bkz. Oruç b. Âdil, Tevârih-i Âl-i Osman, nşr. Franz Babinger, Hannover 1925, s. 12-13; Âşık Paşa-zade, Tevârih-i Âl-i Osman, s. 21-22; Neşri, Kitab-ı Cihan-nüma (Neşri Tarihi), I, Yayınlayanlar: F. R. Unat - M. A. Köymen, Ankara 1987 (2. Baskı), s. 114-116. Ayrıca bkz. İnalcık, Kuruluş Dönemi Osmanlı Sultanları, s. 40-42.*

[15] *Bursa'nın abluka altına alınıp etrafına havale kaleleri yapılması hakkında Osmanlı kroniklerindeki bilgiler için bkz. Oruç b. Âdil, Tevârih-i Âl-i Osman, s. 13; Âşık Paşa-zade, Tevârih-i Âl-i Osman, s. 22; Neşri, Kitab-ı Cihan-nüma, I, 116-119, Kemalpaşazade, Tevârih-i Âl-i Osman, I, 155-159.*

oğlu Orhan'ı, Mihal ve öteki deneyimli kumandanlarla beraber Karaçepüş ve Karatigin kalelerini almak için göndermiş, Orhan Bey'in kumandasındaki ilk sefer olan bu harekât sırasında Karaçepüş ve Absu hisarları ele geçirilmişti[16].

Böylece Osman Bey'in 1304 ve oğlu Orhan'ın 1305 seferleri ile Sakarya havzası da hâkimiyet altına alınmış, Osmanlı sınırları Sakarya ovasına kadar ulaşmıştı. Bizans topraklarına yapılan akınlar bundan sonra da aralıksız devam etmiş, uçlarda Konuralp Akyazı tarafına, Osman Bey'in yeğeni Aktimur'la birlikte Akça Koca İzmit üzerine sürekli akınlara başlamışlardı. Bu harekât ile Konuralp Akyazı, Konurpa, Mudurnu ve Bolu'yu ele geçirmiş, Gâzi Abdurrahman Sakarya üzerindeki Karaçepüş ve Absu'da yerleşmiş; Kara Mürsel Bey ise Marmara kıyısında bulunan Prenetos'u fethetmiş ve bu şehir fâtihinin adına nispetle Karamürsel olarak anılmaya başlanmıştır[17].

Görüldüğü gibi Osman Gâzi 14. yüzyıl başlarından itibaren Bursa ve İznik şehirlerini kuşatıp abluka altında tutmaya başlamış ve Sakarya havzasına hâkim olmuştu. 1320'lı yıllara gelindiğinde ise yaşının hayli ilerlemiş olması ve hastalığı sebebiyle Beyliğin idaresini oğlu Orhan Bey'e bırakmış ve bu şehirleri fethetmesini istemiştir. Orhan Bey, Beyliğin askerî harekâtının komutasının babası tarafından kendisine verilmesinden sonra Köse Mihal ve Turgut Alp ile önce Adranos (Orhaneli) Kalesi üzerine bir sefer düzenlemiş ve bu seferden sonra, muhtemelen babasının da bu sırada vefatı üzerine Mart 1324'te beyliğin başına geçmiştir.

Orhan Gâzi hükümdar olur olmaz Bizans Bitinyası'nın iki büyük merkezi Bursa ve İznik üzerindeki kuşatmayı sıkılaştırmış ve önce Bursa üzerine hareket etmiştir. Bütün hazırlıklarını tamamladıktan sonra yanına tecrübeli kumandanları Köse Mihal, Turgut Alp, Şeyh Mahmud, Ahi Şemseddin ve Ahi Hasan'ı da alarak ordusuyla 1326 yılı baharında Bursa önlerine gelmiş ve Pınarbaşı mevkiinde karargâhını kurduktan sonra Köse Mihal'i şehrin Tekfuruna göndererek teslim olmasını istemiştir. Yıllardır abluka altında tutulduğu için Bizans'tan hiçbir yardım alamayan Bursa valisi Orhan Bey'in teklifini kabul etmek zorunda kalmıştır. Zira uzun süredir kuşatma altında tutulan Bursa halkı perişan olmuş ve açlığa mahkûm edilmiş olduğundan Tekfurun teslim olmaktan başka çaresi yoktu. Yapılan teslim şartlarına göre

[16] *Âşık Paşa-zade, Tevârih-i Âl-i Osman, s. 25-28; Neşri, Kitab-ı Cihan-nüma, I, 124-128.*

[17] *Neşri, Kitab-ı Cihan-nüma, I, 126-128; Kemalpaşazade, Tevârih-i Âl-i Osman, I, 180.*

şehre giren Osmanlı askerleri halka zarar vermeyecek, yağma ve esir alınmayacak, ayrılmak isteyenler mallarıyla Osmanlı askerlerinin korumasında şehri terk edecek ve Tekfur tarafından teslimde Orhan Bey'e 30.000 altın ödenecekti[18].

Bu anlaşmadan sonra Bursa Tekfuru kaleyi teslim ederek ailesiyle birlikte İstanbul'a gitmek üzere ayrılırken Orhan Gâzi ve beraberindekiler 6 Nisan 1326 tarihinde şehre girmişlerdir. Ancak şehrin teslimini sağlayan Tekfurun başdanışmanı buradan ayrılmayarak Osmanlı hizmetine girmiş, ayrıca Bursa metropolitinin de şehirde kalıp görevini sürdürmesine izin verilmiştir. Böylece isteyenler şehirden ayrılırken, arzu edenler şehirde kalmış ve Osmanlıların hoşgörü siyasetince din ve vicdan hürriyetleriyle yaşamaya devam etmişlerdir.

Bursa'nın fethi Osmanlı kroniklerinde farklı şekillerde anlatılmıştır. Kaynakların bir kısmı Orhan Gâzi'nin Bursa'yı fethi sırasında babasının hayatta olduğunu, bir kısmı ise fethin Osman Gazi'nin vefatından sonra gerçekleştirildiğini kaydetmişlerdir. Bu konuda Oruç Bey Tarihi'nde[19] şu bilgi yer almaktadır:

> *"Osman Gâzi ve oğlu Orhan ve Köse Mihal kim adı Abdullah idi ve Turgud Alp'ı bile koşdı. Geldiler Bursa üzerinde azim ceng itdiler. Bursa tekfurına Bersuk dirlerdi. Aciz olup sonra Orhan'la sulh eylediler. Hisarı virdi, ahd-ı peymanla tekfurı oğlıyla kızıyla, malıyla-esbabıyla çıkdı, İstanbul'a gitdi. Orhan gâzi Bursa'yı feth itdi. Hicretin yediyüz yigirmi altısında (1325-1326) vâki oldu. Orhan gâzi Bursa'yı feth itdikten sonra Osman Gâzi henüz hayatda idi. Amma ayağı ağrırdı, anınçün Bursa gazasına gelmedi ve hem bir sebep dahi buydı kim, Orhan benim zamanımda şevket tutsın, il memleket ana dönsün dirdi, anınçün varmadı".*
>
> *Bursa'nın fethi Âşıkpaşazâde'nin kroniğinde ise daha teferruatlı olarak anlatılmıştır: "Anı beyan ider kim Osman Gâzi oğlı Orhan Gâzi'yi Bursa'ya gönderdi kim ne suretle feth olundı ve hem Bursa kafirlerinin hali nice oldı. Şöyle haber olundı kim açlıkdan gayet bunalub bahane isterler kim hisarı vireler ve illa gayretlenirler, padişahdan gayri*

[18] *Halil İnalcık, "Orhan", DİA, s. 376.*

[19] *Oruç b. Âdil, Tevarih-i Al-i Osman, s. 13-14.*

kimseye virmezler. Osman Gâzi eydür: Orhan Gâzi'ye, evvel sen Adranos'a var kim ol kafirin atası Dinboz gazasında benim Bay Hoca'nın düşmesine sebep ol oldı. Yine Mihal ve Turgud Alb'ı buna koşdu. Bu kere Orhan Gâzi Şeyh Mahmud dirlerdi anı ve hem edebalı'nın kardaşı-olı Hasan'ı bile diledi. Toğrı Adranoz'a çıkdılar. Tekfur işitdi kim Türk geliyor, kaçdı. Elte dağı'na çıkdı. Hisarını boş kodı. Orhan Gâzi yayak oldı sürdı, ardınca tağa çıkdı. Bile kaçan il karşı geldi, tadılar, tekfurı yine kaçdı. Bir kayadan uçdı, pare pare oldı. Adranoz'ın kal'asını bozdılar, halkını istimaletle yerli yerinde kodılar. Orhan Gâzi bu gazayı kim itdi, doğrı Bursa'ya geldi, Pınarbaşı'nda sıyın ortasında kondı... Orhan Gâzi Mihal'ı gönderdi. Bursa tekfurına hisarı vir didi. Bursa tekfurı eyitdi: Ahd idelim, bize kimsenin zararı değmesin hisarı virelim didi. Mihal yine geldi haber virdi. Orhan gazi kabul itdi. Tekfur yine haber gönderdi kim, bana birkaç yarar âdem göndersün ki, biz hisardan çıkarken bizi Türk incitmesiünler didi. Mihal eydür: Varan ademlere ne virirsin kim geleler didi. Mihal otuz bin filoriye kavl itdi. Bursa tekfurı razı oldu… elhasıl heman kim tekfur hisardan çıkdı, kapular galabe oldı ve her tarafdan Müslümanlar girmeğe başladılar. Ahi Hasan burca varmışdı ve dahi niceler bile. Bursa tekurı kim ademler koşmışlardı, anları ademler gemiye ilettiler, kimsenin bir çöpün aldırmadılar. Bursa tekfurın hazinesin Orhan Gâzi gazilere bahş eyledi. Mübalağa malı vardı. Cem'isin virdi. Gâziler gani oldı. Tekfurın bir veziri vardı, ol gitmedi ve hem bu hisar virilmeğe sebeb ol olmuşdı. Anın dahi mübalağa çok malı vardı, ol dahi kendi ihtiyariyle hayli mal getürdı. Orhan gazi anı dahi gazilere virdi. Hayli kafirler kırılmış bulundı. Orhan Gâzi bu vezire sordı kim bu hisarı kim virdiniz neden bunaldınız virdiniz didi. Vezir eydür: Bir nice nesne içün virdik didi. Biri bu kim sizin devletiniz yevmen fe-yevmen ziyade oldı ve bizim devletimiz döndü, tahkık bildik ve biri dahi bu kim baban üzerine havale yapdı gitdi, anın devleti köylerimizi zabt itdi. Size muti' oldılar ve bizi hiç anmazlar. Biri dahi bildik kim anlar rahat oldılar, anınçün kim bizi anmazlar didik. Biz dahi o rahatlığa heves itdik. Biri dahi bu kim tekfurımız mal kodı faide virmedi, anınçün kim mal virmeğe nesne bulmadı, vaktiyle ancak nesne almadı. İhtiyacımız vakti satıcı bulunmadı. Hisar bize habs oldı. Veri dahi padişah kim zebun ola, memleket tiz harab olurmış ve biri dahi bu kim yaramaza uydğuk kim yine ol tekfurdı ve biri dahi bu alemin tebdilatı eksik değil, imdi bu

tebdilat bize dahi oldı. Sordı kim ya bu kırgın ne çok olmış diyicek cevab virdi kim, açlıkdan kırıldı. Ve bu fethin tarihi hicretin yediyüz yiğirmi altısında (1325-1326) vaki oldı"[20].

Bu kaynaklarda ve diğer kroniklerde belirtildiği gibi babası tarafından Bursa'nın fethi için görevlendirilen Orhan Bey, Yenişehir'den hareketle önce Bursa yakınlarındaki Atranoz (Orhaneli) kalesini almış, buradan yanında Turgut Alp, Köse Mihal, Şeyh Mahmud, Ahi Hasan ve Ahi Şemseddin gibi kumandanlarla Bursa üzerine hareket etmiştir. Bütün kuvvetleriyle Bursa önlerine gelen Orhan Bey, Köse Mihal'ı Bursa Tekfuruna elçi olarak göndererek şehri teslim etmesini istemiş, şehri teslim etmekten başka çaresi kalmayan Tekfur, hayatına dokunulmaması şartıyla kale kapılarını açmıştır. Orhan Bey ve beraberindekiler kaleden içeri girerken, Tekfur da yapılan antlaşma gereğince ailesiyle birlikte Gemlik'e gönderilmiş ve oradan da İstanbul'a gitmiştir.

Şehrin teslim alınmasından sonra Orhan Bey ve ileri gelen kumandanlar şehir kapılarından birinden içeri girerek Cuma namazını bir manastırda kılmışlardır[21]. Orhan Bey, askerlerine verdiği emirle şehir halkına asla eziyet edilmemesini, son derece adâletle davranıp hiç kimsenin malına el uzatmamalarını istemiştir. Bu arada şehrin valisi burayı terkederken, onunla İstanbul'a gitmeyip Bursa'da kalan yardımcısı Osmanlı hizmetine girmiş ve sonra Müslüman olmuştur. Ayrıca şehrin metropoliti de Bursa'da kalıp görevini sürdürmeye devam etmiştir[22].

Bursa'nın ne zaman fethedildiği hakkında kaynaklarda farklı tarihler verilmiştir. Meselâ Oruç b. Âdil, Karamanî Mehmed Paşa, Âşık Paşa-zâde, Anonim *Tevarih-i Al-i Osman*, Hadidi, Hoca Sa'deddin Efendi ve Müneccimbaşı Ahmed Dede Efendi gibi tarihçiler Bursa'nın fethinin 726 (1325-1336) yılında gerçekleştiğini kaydederken, Neşri 722(1322-1323) ve Kemâl Paşa-zâde 726 (1325-1326) ile 727 (1326-1327) tarihlerini vermişlerdir. Bunlara

[20] *Âşık Paşa-zade, Tevârih-i Âl-i Osman, s. 28-31.*

[21] *H. A. Gibbons, Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu, trc. R. Hulusi, İstanbul 1928, s. 24; M. T. Gökbilgin, "Orhan", İslâm Ansiklopedisi (İA), s. 401.*

[22] *İnalcık, "Bursa", DİA, s. 446.*

rağmen 824 tarihli *Takvim* ile Osman Turan'ın neşrettiği 848 tarihli *Takvim*'de Bursa'nın fethi hakkında 724 (1323-1324) tarihi verilmiştir. Ayrıca 843 tarihli *Takvim*'de ise bu fethin 725 (1324-1325) yılında gerçekleştiği kaydedilmiştir[23].

Kaynaklarda görüldüğü gibi Bursa'nın fethi hakkında daha çok 726 (1325-1326) tarihi verilmiştir. Bu sebeple araştırmalarda da Bursa'nın 726 (1325-1326) yılında fethedildiği kabul edilmiştir[24]. Hatta İsmail Hakkı Uzunçarşılı Bizans kroniklerine dayanarak Bursa'nın 2 Cemaziyelevvel 726 (6 Nisan 1326) tarihinde fethedildiğini kaydetmiştir[25]. Osmanlı Devleti'nin kuruluş dönemi hakkında araştırmalar yapan Halil İnalcık da Bursa'nın fethinin 1326 yılı 6 Nisan'ında gerçekleştiğini kabul etmiştir[26]. Kısa bir süre önce Hakan Yılmaz'ın neşrettiği makalede ise Bursa'nın bu tarihten 4 yıl önce Orhan Gâzi tarafından 1322'de fethedildiği kaydedilmiştir[27].

Hangi tarihte olursa olsun Bursa Osmanlılar'ın kuruluş döneminde fethettikleri ilk büyük şehirdir. Bursa fatihi Orhan Bey, şehri fethettikten sonra ağır hasta olan babasının yanına dönmüş ve kısa bir süre sonra vefat eden naaşını, vasiyeti üzerine Bursa Kalesi içinde Gümüşlü Künbed denilen türbeye defnetmiştir.

Osman Bey'in vefat tarihi de Bursa'nın fethinde olduğu gibi kaynaklarda farklı yıllarda gösterilmiştir. Meselâ Oruç b. Adil, Aşık Paşa-zade ve Neşri Osman Bey'in Bursa fethedildiği sırada hayatta olduğunu kaydederken Şükrullah Osman Gâzi'nin Bursa kuşatması sırasında vefat ettiğini belirtmiştir[28]. Bu konuda Oruç Beğ, "*amma ayağı ağrırdı, nikris zahmeti vardı,*

---

[23] *Nihal Atsız, Osmanlı Tarihine Ait Takvimler, I, İstanbul 1961, s. 25, 101; İstanbul'un Fethinden Önce Yazılmış Tarihi Takvimler, yay. Osman Turan, Ankara 1984 (2. Baskı), s. 17.*

[24] *Bkz. M. T. Gökbilgin, "Osman I", İA, s. 442; Aynı yazar, "Orhan", İA, s. 401; E. Dıez, "Bursa", İA, s. 811; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, I, Ankara 1972 (3. Baskı), s. 118; M. Turgut Koyunluoğlu, İznik ve Bursa Tarihi, Bursa 1935, s. 76; Kâzım Baykal, Bursa ve Anıtları, İstanbul 1982, s. 12-13.*

[25] *Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, I, 118, not 3.*

[26] *İnalcık, "Bursa" DİA, s. 446; Aynı yazar, "Orhan" DİA, s. 376.*

[27] *Bkz. Hakan Yılmaz, "Yeni Tarihi Bulgular Işığında Bursa'nın Fethi Süreci", Bursa Günlüğü, Sayı 8 (Aralık 2019), s. 14-32.*

[28] *Şükrullah, Behçetü't-Tevarih, Farsça yazma, Nuruosmaniye Kütüphanesi, No. 359, vrk. 159b.*

anın çün Bursa gazasına gelmedi ve hem sebeb dahi bu idi kim Orhan benim zamanımda şevket bulsın, il ve memleket ona dönsün derdi. Anınçün varmadı" demekte ve Bursa'nın fetih yılı olarak verdiği 726 (1325-1326) tarihinde Osman Gâzi'nin hayatta olduğunu kaydetmiştir[29]. Mehmed Neşri ise Bursa'nın fetih yılını 722 (1322) olarak vermiştir.

723 Ramazan ayı başlarında (Eylül 1323) düzenlenmiş Asporça Hatun vakfiyesine göre o tarihte Osman hayatta idi. Orhan'ın Beyliğe geliş tarihi Rebîülevvel 724'tür (Mart 1324). Osman'ın ölümü de bu iki tarih arasında olmalıdır.

Orhan Bey, Bursa'nın fethinden hemen sonra şehrin imar ve iskânını başlatmıştır. Bu iskân sırasında yerli halk, kaleden aşağı kısımlara nakledilerek yerleştirilirken, stratejik mecburiyetler dolayısıyla kale ve civarına civardan Türk aileler getirilerek iskân edilmişti. Bu sırada kale içindeki manastır camiye dönüştürüldüğü gibi bunun yanında Bey Sarayı adı verilen bir de saray inşa olunmuştu[30]. Fetihten sonra inşa faaliyetleriyle yeni bir çehre kazanmaya başlayan şehre her taraftan ahâli nakli yapılmış ve gelişmesi sağlanmıştır. Orhan Bey, fethettiği bu önemli şehri devletinin başkenti yaptığı gibi, fetihten kısa bir süre önce vefat etmiş olan babası Osman Gâzi'nin naaşını da vasiyeti üzerine Söğüt'ten Bursa'ya getirerek kale içinde Gümüşlü Künbet denilen türbeye defnetmiş ve bu şehri devletinin başkenti ilan etmiştir.

Artık Bursa, Osmanlı Devleti'nin başkenti olmuş ve bu özelliğini İstanbul'un fethine kadar sürdürmüştür. Her ne kadar Edirne'nin fethinden sonra Rumeli'deki seferler için elverişli bir mevki olduğundan burası da başkent olarak kullanılmışsa da Bursa Osmanlı Devleti'nin ilk büyük başkenti olma özelliğini devam ettirmiştir. Nitekim Fatih Sultan Mehmed dönemine kadar gelen ilk altı hükümdarın (Osman Gâzi, Orhan Gâzi, I. Murad, I. Bayezid, I. Mehmed, II. Murad) ve hanedan mensuplarının kabirleri Bursa'dadır. Bursa, küçük bir beylikten büyük bir imparatorluk haline gelerek altı asır boyunca üç kıtada adâletle hükmeden Osmanlı Devleti'nin doğduğu

[29] *Oruç b. Adil, Tevârih-i Âl-i Osman s. 14.*
[30] *Halil İnalcık, "Bursa", DİA, s. 446.*

yerdir. Doğal güzellikleriyle de insanı büyüleyen bu şehir, ekonomiye katkısı yanında tarihî eserleriyle, Osmanlılar'ın ilk dönemlerine ait kültürel mirasıyla bugün de ülkemizin önde gelen şehirlerinden birisidir.

Prof. Dr. Hasan Basri Öcalan

1962 yılında Urfa'da doğdu. İlk ve ortaokulu doğduğu yerde, liseyi ise Bursa'da bitirdi. 1985 yılında Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi'nden mezun oldu. Yüksek lisansını 1992'de Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde, Doktorasını ise 1999'da Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde tamamladı. 1986-1995 yılları arasında İstanbul ve Bursa'da Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı okullarda öğretmenlik yaptı. 1995 yılında Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'ne öğretim görevlisi olarak atandı. 2012 yılında yardımcı Doçent, Mayıs 2013 yılında Doçent oldu. 2020 senesinde Tarih Bölümü Orta Çağ Tarihi Anabilim dalına Profesör olarak atandı. 2015 yılında Bursa Uludağ Üniversitesi İznik Meslek Yüksekokulu'na müdür olarak görevlendirildi, bu görevi hâlen devam etmektedir. Görev yaptığı üniversitenin çeşitli bölümlerinde Lisans dersi ve Tarih Bölümü'nde Lisans ve Lisansüstü dersler vermektedir. Hâlen Bursa Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi'nde Orta Çağ Tarihi Anabilim dalında öğretim üyesi olarak görev yapmanın yanı sıra Tarih Bölümü Başkanlığı görevini de yürütmektedir. Özellikle arşiv belgeleri ve mezar taşları başta olmak üzere yazdığı kitapları, ulusal ve uluslararası düzeyde sunduğu ve yayımladığı tebliğleri ve çeşitli akademik dergilerde makaleleri bulunmaktadır.

Osmanlı Döneminde Bursa'nın Kültür Kodları

Müslüman Türkler tarafından 1326 tarihinde fethedilen Bursa'nın, İstanbul'dan önce hem ticarî hem de kültürel anlamda önemli bir cazibe merkezi olduğu ve o zaman için başta Orta Asya olmak üzere dünyanın birçok yerinden bu şehre gelip yerleşen insanlar olduğu bilinmektedir. Bu anlamda söz konusu tarihten önce Hisar içine hapsedilmiş gibi küçük bir yerleşim birimi olan şehir, Orhan Gâzi'nin imar faaliyetleriyle Hisar'ın dışına taşmıştır. Yapılan külliyeler ve külliyelerin birer birimi olan medreseler, camiler, zaviyeler önemli derecede ilim ve irfan merkezleri olmuşlardır. Başta sultanlar olmak üzere, devlet adamları, varlıklı kimseler ilim ve irfan insanlarına maddî destek ile hâmilik yaparak, onların Bursa'da yaşamalarını sağlamışlardır. "Marifet iltifata tâbidir" sözünden hareketle ilim ve irfanlarının karşılığını gören bu kimseler Bursa'da mektep, medrese, tekke ve zaviyelerde hizmet etmeye ve şehrin kültürel hayatına katkı vermeye başlamışlardır.

Bursa Kültür Hayatını Günümüze Aktaranlar

Taşköprülüzâde Ahmed Efendi (v. 1561)

Osmanlı dönemi ûlema, şûara, meşâyih gibi şehrin meşâhiri hakkında bilgi veren eserlerin başında Taşköprülüzâde Ahmed Efendi'nin *eş-Şakâiku'n-Nu'mâniyye fî Ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye (Osmanlı Âlimleri)* adlı biyografik eseri ile daha sonra buna zeyl (ek) olarak yazılan eserler gelmektedir[1]. Taşköprülüzâde yazmış olduğu eserin her tabakasında bir Osmanlı padişahının dönemini anlatmak üzere eserini on tabakaya ayırmış ve her padişah dönemindeki âlimlerin hayatlarını anlatmıştır. İlk altı tabakada yer alan padişahlar döneminde Bursa'nın başkent olması sebebiyle bu tabakalarda yer alan âlimlerin büyük çoğunluğu da ya bu şehirde doğmuş, ya da ömrünün bir kısmını burada geçirmiş ve burada vefat etmiştir. Birinci tabakada yani Osman Gâzi döneminde, Bursa henüz fethedilmediği için bu dönemde

[1] *Aslı Arapça olan bu eser tercüme edilerek zeyilleriyle birlikte Türkiye Yazmalar Kurumu tarafından yayınlanmıştır. http://ekitap.yek.gov.tr/ Taşköprülüzâde Ahmed Efendi, Eş-Şakâ'iku'n-nu'mâniyye fî Ulemâi'd-devleti'l-Osmâniyye Osmanlı Âlimleri, Haz. Muhammet Hekimoğlu, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2019.*

yaşamış ûlemadan sadece Bursa'nın fethine katılan, Bursa'da bir zâviye kuran ve bu doğrultuda Bursa kültür hayatına ilk harcı koyanlardan Ahî Hasan hakkında kısaca bilgi verilmektedir.

Baldırzâde Mehmed Selisî (v. 1650)

Osmanlı dönemi biyografi geleneğini devam ettiren ve Bursa'ya özgü olarak eser yazan müellifler de Bursa'da yaşayan, ömrünün bir dönemini bu şehirde geçirip burada vefat eden şahıslar hakkında bilgiler vermektedir. Söz konusu sahada günümüze kadar gelen en önemli eserlerden birisi Baldırzâde Mehmed Selisî'nin eseri olan *Ravza-i Evliya* olup günümüz Türkçesi ile yayınlanmıştır[2]. Mehmed Selisî, Tokat asıllı bir ailenin çocuğu olarak Bursa'da doğmuştur. İlk tahsilinden sonra Yıldırım Bayezid Medresesi'nde dönemin önemli müderrislerinden ders okumuş, aynı zamanda dönemin Bursa'nın ileri gelen meşâyihi ile tekkelerde sohbet meclislerinde bulunmuştur. 1015/1606 senesinde Molla Fenârî Medresesi müderrisliğine atanan Baldırzâde, daha sonra İstanbul ve Bursa'da değişik medreselerde görev yapmıştır. 1060/1650 senesinde Bursa'da vefat eden Mehmed Efendi, Abdal Mehmed Camii haziresine defnedilmişti. Ancak günümüzde mezarının yeri bilinmemektedir.

Baldırzâde Mehmed Efendi'nin yazmış olduğu *Ravza-i Evliyâ* adlı eser bir nevi Bursa'nın kültür tarihidir. Elif ba düzenine göre yazılan eser Emir Sultan'ın hayatı ile başlamakta ve toplam 257 kişinin kısa kısa biyografilerini içermektedir. Baldırzâde'nin bu eseri daha sonra aynı konuda eser yazanlara büyük bir kaynaklık teşkil ettiği gibi güzel bir örnek de oluşturmuştur.

İsmail Beliğ (v. 1729)

Bursa biyografilerinin şaheseri ise İsmail Beliğ tarafından kaleme alınan *Güldeste-i Riyâz-ı İrfân ve Vefeyât-ı Dânişverân-ı Nâdiredân* adlı eserdir. İsmail Beliğ, 1079/1669 yılında Bursa'nın Mantıcı Mahallesi'nde dünyaya gelmiştir. Bursa'da devrin önde gelen âlimlerinden iyi bir tahsil görmüştür. İyi derecede Arapça ve Farsça bildiği yazdığı eserlerden anlaşılmaktadır. İsmail Beliğ, dedesinin ve babasının imamlık yaptığı Mantıcı Camii'nde 50 yıl imamlık yapmıştır. Kısa bir süre Tokat mahkeme nâibliği görevinde bulunan İsmail Beliğ, 1142/1729 tarihinde Bursa'da vefat etmiştir. Çatalfırın civarındaki

[2] *Baldırzâde Mehmed Selîsî Şeyh Mehmed Efendi, Ravza-i Evliya, Haz. Mefail Hızlı-Murat Yurtsever, Arasta, Bursa 2000.*

Yeniyer Mezarlığı'na defnedilmiştir. Ancak bu mezarlık tamamen ortadan kaldırıldığı için İsmail Beliğ'in kabri ve mezar taşı bilinmemektedir. Teberrüken bir anıt mezar ve mezar taşının yapılması vefa borcudur. İsmail Beliğ'in birçok eseri vardır[3].

Yukarıda da ifade edildiği gibi, İsmail Beliğ Bursa kültür tarihini en güzel şekilde yazan müelliflerden biridir. İyi derecede Arapça ve Farsça bilmenin yanı sıra şair olmanın etkisiyle eserini son derece ağdalı bir dille kaleme almıştır. Bu eseri 1302/1884 yılında *Tarih-i Burusa* alt başlığıyla matbaada basan Mehmed Eşref Bey derkenarlara bazı notlar koyarak İsmail Beliğ'in eserini bir hayli güncellemiştir.

Güldeste, Dibace (Giriş) bölümünden başka Gülbün adıyla beş ana bölüme ayrılmıştır:

1. Gülbün: Bursa'da medfun Osmanlı padişahları, şehzâdeleri ve vezirleri.

2. Gülbün: Bu bölüm üç Gülnihal hâlinde yazılmış ve Bursa'da medfun şeyhler, vaizler, meczub ve abdalların her biri bir başlık altında anlatılmıştır

3. Gülbün: Müellif bu bölümde önce âlimler ve müderrislerin, daha sonra da seyyitler ve salihlerin hayatını iki kısım hâlinde kaleme almıştır.

4. Gülbün: Bursa'da vefat eden şairlerin hayatlarına dairdir.

5. Gülbün: Hüner sahipleri kimselerin (musikişinas, hattat, nakkaş, meddah ve tabipler) hayatlarını anlatan bu bölümden sonra bir "Hâtime" ile eser sona ermektedir[4].

Derviş Hasan (v. 1721'den sonra)

Müellifin *Bazı Menakıb-ı Meşayıh-ı Salife* adlı kitabı yazma hâlindedir.

Süleyman Halis (v. 1759)

Vefeyâtnâme, müellifi Süleyman Halis. Kendisinden önce yazılan *Ravza-i Evliya* ile *Güldeste*'ye zeyl olarak yazılmıştır. Eser yazma hâlindedir.

---

[3] *İsmail Beliğ hakkında bkz.: "Bursa'nın Hafızası" İsmail Beliğ ve Dönemi, Editör: Bilal Kemikli-Ömer Faruk Yiğiteral, Osmangazi Belediyesi, Bursa 2022.*

[4] *Suat Donuk, Türk Edebiyatında Vefeyatnâme ve İsmail Beliğ'in Güldeste-i Riyâz-ı İrfân'ı, Gece Kitaplığı, İstanbul 2016.*

Eşrefzâde Şeyh Ahmed Ziyâeddin (v. 1784)

Gülzâr-ı Sülehâ ve Vefeyât-ı Urefâ, adlı eserde 1135-1196/1723-1782 yılları arasında Bursa'da vefat etmiş olan şeyh, şair, vaiz, vali, müderris, dede, şair ve hattatların hayatları hakkında bilgiler yer almaktadır. Yazma halinde olan bu eserin kütüphânelerde nüshaları bulunmaktadır.

Gazzîzâde Şeyh Abdüllatif (v. 1787)

Gazzîzâde'nin Bursa ile ilgili iki önemli eseri vardır: *Hülâsatü'l-Vefeyât (*Bu eser basılmıştır)[5], *Ravzâtü'l-Muflihûn* Eşrefzâde'nin eserine zeyl olarak yazılmış ve yazma halindedir.

Bakırcı Mehmed Râşid (v. 1816)

Zübdetü'l-Vekâyi Der Belde-i Celîle-i Burusa: Bakırcı Raşid Mehmed tarafından kaleme alınan eser Bura tarihinin bir özeti gibidir. Henüz basılmamıştır[6].

Mehmed Fahreddin (v. 1856)

Gülzâr-ı İrfan adlı eser yazma hâlinde olup, Osmanlı dönemi Bursa vefeyatnâmelerinin en kapsamlı ve en önemlilerinden biridir. Hâlen yazma halindedir.

Mehmed Şemseddin (Ulusoy) Efendi (.v 1936)

Osmanlı dönemi Bursa tarihi ve özellikle kültür, edebiyat ve sanat hayatı hakkında araştırma yapanların başvuracağı müelliflerin en başında yer alan kişi Mehmed Şemseddin (Ulusoy) Efendi'dir. 26 Şaban 1293/3 Ocak 1867 günü Bursa'da dünyaya gelen Mehmed Şemseddin'in babası Mısrî Dergâhı şeyhi İsmail Nazif Efendi'dir. İlk tahsilini Şeker Hoca Mektebi'nde tamamlamış daha sonra tasavvufî eğitimini Atinalı Ali Rıza Dergâhı şeyhi Mustafa Lütfullah Efendi'nin nezaretinde tamamlamıştır. 1310/1893 senesinde başladığı Bursa Mısrî Dergâhı şeyhliğini, 1925 tarihinde tekke ve zâviyeler kapatılıncaya kadar sürdürmüştür. 9 Ekim 1936 günü tedavi için gittiği

[5] *Gazzîzâde Seyyid Abdüllatif Efendi, Hulâsatü'l-Vefeyât (Bursa'da Medfun Meşâyihin Kısa Hayatı), Haz. Mustafa Demirel, Bursa Büyükşehir Belediyesi, Bursa 2014.*

[6] *Kadir Atlansoy, Bursa Şairleri, Asa Yayınları, Bursa 1998, ss. 77-119.*

İstanbul'da vefat eden Mehmed Şemseddin Efendi, Merkez Efendi Mezarlığı'na defnedilmiştir[7].

Mehmed Şemseddin Efendi, Bursa tarihinin her yönüyle ilgili olmak üzere 50'yi aşkın eser kaleme almıştır. Onun eserleri incelenmeden Bursa tarihi kaleme alınamaz. Müellif Bursa dergâhları, medreseleri, camileri, türbeleri, mezarlıkları gibi maddi unsurların yanı sıra Bursa'da medfun ûlema, meşâyih, evliyâ, şuarâ, müderris, yönetici gibi zevat hakkında da bilgi veren eserler kaleme almıştır. Şimdi onun eserlerinden bir kısmını analım ve muhteviyatı hakkında kısa bilgiler sunalım:

Yâdigâr-ı Şemsî: Mehmed Şemseddin Efendi'nin Bursa dergâhları hakkında yazdığı temel eserlerinden biridir. Bu eserde Bursa'nın fethinden itibaren dergâhların tarihi, buralarda görev yapan meşâyih ve yazdıkları eserler hakkında detaylı bilgiler bulunmaktadır. Eser Emir Sultan Dergâhı ile başlayıp, Yunus Emre (Karamazak) Dergâhı ile sona ermektedir. Kitapta toplam 72 dergâhın tarihi anlatılmıştır. Söz konusu dergâhlarda görev yapan meşâyihin toplamı ise oldukça fazladır. Kitap uzun yıllar yazma hâlinde bir koleksiyoncunun kütüphanesinde iken Mustafa Kara ile Kadir Atlansoy tarafından yayına hazırlanarak basılmıştır[8].

Bahâr-ı Şemsî: Müellif tarafından kaleme alınmış başka bir eser olup Bursa'da yaşayan şeyh, âlim, müftü, şair, mûsikişinâs, hattât, doktor, meczûb-ı ilâhî, paşa, şehir eşrâfı ve sanatkârlarının hâl tercemelerini kapsamaktadır[9].

Devvâr-ı Şemsî: Bursa'da kurulan, 83 medresenin tarihini anlatan bir eserdir[10].

Ezhâr-ı Şemsî: Bursa'da doğan veya daha sonradan gelip Bursa'ya yerleşen şairlerin hayatlarını anlatan ve şiirlerinden örnek verilen bir eserdir[11].

---

7 *Mustafa Kara, Şemseddin Ulusoy Saklı Tarihin Muhafızı, Osmangazi Belediyesi, Bursa 2016.*

8 *Mehmed Şemseddin Ulusoy, Bursa Dergâhları Yâdigâr-ı Şemsî I-II, Haz. Mustafa Kara-Kadir Atlansoy, Osmangazi Belediyesi Bursa 2021.*

9 *Mehmed Şemseddin Ulusoy, Bursalı Mutasavvıflar Âlimler ve Meşhurlar, Haz. Mustafa Kara-Serhat Gültaş-Olcay Kocatürk, Osmangazi Belediyesi, Bursa 2021.*

10 *Mehmed Şemseddin Ulusoy, Bursa Camileri ve Medreseleri, Haz. Mustafa Kara-Betül Tarakçı-Selime Terzioğlu, Osmangazi Belediyesi; Bursa 2021.*

Hâkisâr-ı Şemsî: Bursa'da medfun evliyâ, ulema, meşâyih ve şairlerin medfenleri hakkında bilgiler vermektedir[12].

Karâr-ı Şemsî: Bursa mezarlıkları ile bu mezarlıklarda medfun kimselerin isimleri, vefat tarihleri ve bunlar hakkında bilgi veren çalışmaların isimlerinin yer aldığı bir eserdir[13].

Medâr-ı Şemsî: Mehmed Şemseddin Efendi, zaman zaman Bursa mahalle ve sokaklarını gezerek, Bursa'da bulunan camiler, mescitler ve bunların inşa tarihleri ile inşa edenler, bu binaların tamirleri hakkında bilgiler toplamış ve topladığı bilgileri bu eserde bir araya getirmiştir. Eser, *Devvâr-ı Şemsî* ile birlikte basılmıştır.

Mehmed Şemseddin Efendi'nin *Diyâr-ı Şemsî* adlı eseri ise "*Bursa'ya dâir tarihî ictimaî bir eser*" olup yazdığı tüm eserlerin bir hülasası gibidir[14].

Kâmil Kepecioğlu (v. 1952)

Bursa kültür tarihinin bir envanteri olan ve Kâmil Kepecioğlu tarafından kalem alınan *Bursa Kütüğü I-IV* adlı eser ise tam mânasıyla bir Bursa ansiklopedisidir.

Kâmil Kepecioğlu Girit Hanya'da doğmuş, çocukluğunun ilk on senesi Gebze'de geçmiştir. Okuduğu askeri okullardan sonra 1894'te mülâzim-i evvel rütbesiyle askerî hayata girmiştir. Kâmil Bey 1902 tarihinden itibaren Manastır Askerî Rüşdiyesi'nde coğrafya öğretmenliğinde bulunmuştur. Daha sonra birçok yerde farklı görevler yapan Kâmil Bey 1932 tarihinde açılan Bursa Halkevi Tarih Komitesi başkanlığına seçilmiştir. Arşiv tasnifi heyeti reisi Muallim Cevdet Bey'in teklifiyle arşiv dairesinde tasnif heyetine seçilen Kepecioğlu, beş yıl boyunca çalıştığı arşivde tasnif işlerini icra ederken Bursa ile ilgili belgeleri ayrıca değerlendirmiştir. 5 Ekim 1952 günü İstanbul'da vefat eden Kepecioğlu, Karacaahmet Mezarlığı'na defnedilmiştir.

---

11 *Mehmed Şemseddin Ulusoy, Bursa Şâirleri, Haz. Mustafa Kara-Serhat Gültaş-Olcay Kocatürk, Osmangazi Belediyesi, Bursa 2022.*

12 *Mehmed Şemseddin Ulusoy, Bursa Türbeleri, Haz. Hasan Basri Öcalan-Sadettin Eğri, Osmangazi Belediyesi, Bursa 2022.*

13 *Mehmed Şemseddin Ulusoy, Bursa Mezarlıkları Göçen Ahbaba Ebced'le Selâm, Haz. Hasan Basri Öcalan-Bedri Mermutlu-Mustafa Kara, Osmangazi Belediyesi Bursa 2022.*

14 *Serhat Gültaş, "Niyâzî-i Mısrî'nin İzinde: Gülzâr-ı Mısrî", Turkish Studies, Sayı: 15 (1), 2020, ss. 23-42.*

Kâmil Kepecioğlu'nun Bursa tarihi ile ilgili on kitabı bulunmaktadır. Bunların en önemlisi *Bursa Kütüğü* adıyla dört cilt hâlinde yazdığı Bursa kültür envanterinin bir özeti olan eseridir. Uzun yıllar yazma hâlinde olan *Bursa Kütüğü*, bir heyet tarafından yayına hazırlanıp 2009 tarihinde yayınlanmıştır. Eserde Bursa ile ilgili her türlü arşiv belgesini değerlendiren Kepecioğlu, Bursa tarihi hakkındaki diğer eserlerden de istifade etmiştir[15].

Kazım Baykal (v. 1993)

Bursa kültürünü 20. asırda yazanlardan biri de merhum Kâzım Baykal'dır. 1905'de Bursa'da doğan Baykal'ın aile kökleri Rusçuk'a dayanmaktadır. Aile 1877 yılında, Rus Çarlığı ile Osmanlı Devleti arasındaki savaş dolayısıyla Bursa'ya göç ederek yerleşmiştir. Kâzım Baykal'ın dedesi Rusçuklu Hacı Osman Efendi, Bursa'da Rusçuk Camii'ni yaptırmıştır. Baykal ilk ve orta öğrenimini Bursa'da tamamladıktan sonra İstanbul Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi ile Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü'nü bitirmiştir. Yurdun çeşitli bölgelerinde 37 yıl boyunca Felsefe, Tarih ve Sosyoloji öğretmenliği yapmıştır. Son olarak Bursa Erkek Lisesi'nde 20 yıl öğretmenlik yaptıktan sonra emekli olmuştur. Kâzım Baykal, 1946-1950 yılları arasında *Uludağ Dergisi'*nde en çok yazı yayınlamış kişiler arasındadır. 1946 yılında Bursa Eski Eserleri Sevenler Derneği'ni kurmuş ve hayatının sonuna kadar başkanlığını yapmıştır. Bu süreç içerisinde Bursa'da, inanması güç ama tam 156 adet kültür mirasını derneği adına onarmış ve usta yetiştirmiştir. 1992'de Uludağ Üniversitesi'nden Fahri Doktora unvanı almış, Osmanlı kültürü ile Cumhuriyet arasındaki köprü şahsiyetlerden biri olmuştur. 1993'te vefat eden Baykal'ın kabri Emirsultan Mezarlığı'nda bulunmaktadır. Merhum Kâzım Baykal'ın *Bursa ve Anıtları* adlı eseri hâlen aşılamamış bir eserdir. Bursa'da mevcut ve kayıp eserlerin bir nevi envanteri olan eserde yüzlerce eser hakkında bilgi olduğu gibi, bunların kitâbeleri de fotoğraflanmış ve bazı eksikliklere rağmen okunarak kitaba eklenmiştir. *Ulu Camii* adlı eseri de halen bir klâsik olarak yerini korumaktadır.

Yukarıda haklarında kısa bilgiler verilen müelliflerin eserlerinin yanı sıra Bursa kitâbe, mezartaşı ve kadı sicilleri bakımından da önemli tarih kaynaklarına sahiptir. Bu anlamda Evliya Çelebi'nin İstanbul'dan sonra

[15] *Ali Birinci, "Kepecioğlu, Kamil", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, cilt: 25, 2002, ss. 263-264; Kâmil Kepecioğlu, Bursa Kütüğü, 4 cilt, Haz. Hüseyin Algül-Osman Çetin-Mefail Hızlı-Mustafa Kara-M. Asım Yediyıldız, Bursa Büyükşehir Belediyesi, Bursa 2009.*

gezdiği şehir olarak Bursa hakkında yazdıkları son derece önemlidir. Seyyahımız eserinin bir yerinde Bursa'yı şöyle tanımlamaktadır: *"Şehirde 176 Müslüman mahallesi, 7 Ermeni mahallesi, 9 Rum mahallesi, 6 Yahudi cemaatı, bir Kıptî mahallesi ve Mudanya yolu üzerinde bir de Miskinler mahallesi vardır. Aşağı şehir düz bir yerde kurulmuştur. Kalenin eteğindeki evler, imâretler ve Ulu Cami semtleri yüksek bir yerde kurulmuştur. Kuzey tarafında bir saatlik mesafede bulunan Filadar Ovası'ndan bu şehre bakıldığında, Keşiş Dağı'nın eteklerinden güneşin parıltısı şehre düşer, gök renkli kurşunlar ile süslenmiş hanlarını, hamamlarını, mescitlerini, selâtin camilerini, kurşun örtülü kat kat çarşılarını görenler seyretmeye doyamazlar. Filadar Ovası'ndan şehrin görünüşü çok ihtişamlıdır. Gördüğüm şehirlerin hiç birisine benzemez. Üzerinde nur dolaşan "**Ruhaniyetli bir şehirdir**". Zira burada olan büyük evliyalar, tefsirciler, hadisçiler başka yerde yoktur. Bir tek cennet şehir Bağdat'ta olabilir.*

Bursa'nın güney tarafındaki Ruhban Dağı sanki âb-ı hayat kaynağıdır. Çünkü dağdan 1.060 kaynaktan âb-ı hayat suyu gibi sular çıkar ve akarak şehrin bütün imâretlerini, yukarıda bilgi verilen sarayları ve evden eve akıp bütün şehri sular. Şehrin meyveli ve meyvesiz ağaçları, çeşit çeşit çiçekleri, özellikle çiçek açan "Erguvan ağaçları" oldukça boldur. Bundan dolayı her yıl Emir Sultan Hazretleri adına "Erguvan Faslı" yapılır ki, her yerden deniz gibi insanlar buraya akar. Bu öyle bir şenliktir ki, kalem bunu anlatmaktan âciz kalır. Böyle bir cemiyet de ancak Emir Sultan aşkıyla mümkündür.

Bursa; arazileri geniş, toprağı güzel, insanları hoş ve sevimli, tarlaları bereketli, nimeti bol, suları evden eve akacak kadar çok, havası hoş, büyük ve mâmur bir şehirdir. Anadolu'daki yedi büyük şehirden birisi Bursa'dır."[16]

Diğer taraftan Osmanlı dönemine ait en eski mezartaşları Bursa'da bulunmakta ve en eskisi Orhan Gâzi dönemine tarihlenen bu taşlarda Bursa'nın en önemli tarih ve kültür unsurları yatmaktadır[17]. Bunlarla birlikte tarihi binalarda yer alan inşa ve tamir kitâbeleri de ayrıca kayda değerdir. Diğer taraftan en eskisi 1323 tarihli olan ve Bursa'da Asporça Hatun

[16] *Hasan Basri Öcalan, Seyahâtname'ye Göre Ruhaniyetli Şehir Bursa, Bursa İl Özel İdaresi, Bursa 2008, s. 38.*

[17] *Hasan Basri Öcalan-Bedri Mermutlu, Tarihi Bursa Mezar Taşları-I Bursa Hazireleri, Bursa Büyükşehir Belediyesi, Bursa 2011; Tarihi Bursa Mezar Taşları-II Emirsultan Mezarlığı, Bursa Büyükşehir Belediyesi, Bursa 2012; Tarihi Bursa Mezar Taşları-III, Pınarbaşı Mezarlığı, cilt: 1-2, Bursa Büyükşehir Belediyesi, Bursa 2016.*

tarafından kurulan vakfa ait vakfiye metinleri Osmanlı kuruluş dönemine ait olduğu gibi her dönem için vazgeçilmez belgelerdir. Zira söz konusu belgelerde bir şehrin sosyal, kültür, sağlık, dinî, eğitim ve bayındır gibi her hususta bilgi bulmak mümkündür. Bahsi geçen vakfiyede Asporça Hatun birçok köyler vakfederek elde edilen gelirle Pazartesi ve Cuma geceleri üç hâfız-ı kurrânın Asporça Hatun'un ve çocuklarının ruhuna tecvidle Kur'an okumaları; iki dini bayramda fakirlere yemek verilmesi; her yıl Mevlid okutulması; üç ayların (Recep, Şaban, Ramazan) mübarek geceleri olan Regâib, Berat, Miraç ve Kadir gecelerinde balmumundan kandil yakılması şart koşulmuştur[18].

Osmanlı devri kronikleri de özellikle ilk dönem kronikleri bu açıdan önemli bilgiler aktarmışlardır. Şimdi bir kısmını saydığımız bu kaynaklar ışığında fethinden itibaren Bursa'daki kültürel hayata bir nebze bakılabilir.

Orhan Gâzi'nin fetihten hemen sonra Hisar içindeki kiliseyi camiye çevirmesi ve yanına da bir medrese yaptırması son derece anlamlıdır. Osmanlı eğitim tarihinin ilk medresesi Manastır Medresesi olarak bilinen bu medresedir. Burada Osmanlı'nın ilk şeyhülislâmı Molla Fenârî ve soyundan gelen birçok âlim ders verecektir. Daha sonra Orhan Gâzi tarafından külliyesinin bir birimi olarak ikinci medrese yapılacaktır. Bu dönemde aynı şekilde Hisar içinde yaptırılan Lala Şahin Paşa Medresesi de ilim merkezi olarak önem taşımaktadır. Bursa şehri, fâtihi Orhan Gâzi döneminde önemli bir merkez haline gelmiştir. Bu dönemde özellikle İznik merkezli olarak kurulan medresenin müderrisleri ön plana çıkmıştır. Başta Dâvûd-ı Kayserî olmak üzere onun vefatıyla yerine müderris olan Tâceddin el-Kürdî, onun da vefatıyla yerine geçen ve Kara Hoca olarak bilinen Alâeddin el-Esved devrin önemli âlimleri arasında yer almışlardır.

Orhan Gâzi, Bursa'da Hisar semtinde Manastır Medresesi adıyla bir medrese, daha sonra da Orhan Külliyesi'nin bir birimi olarak Orhan Medresesi'ni inşa ettirmiştir. Manastır Medresesi'nde daha sonraki zamanlarda başta Molla Fenârî ve Molla Yegân olmak üzere birçok ünlü âlim görev yapmıştır. Bu dönemde kurulan başka bir medrese de Lala Şahin Paşa'nın kendi adıyla kurduğu medresedir. Kurulan medreselerde yetişen ilim

[18] *Hasan Basri Öcalan- Sezai Sevim-Doğan Yavaş, Bursa Vakfiyeleri–I, Bursa Büyükşehir Belediyesi, Bursa 2013, s. 24; Hasan Basri Öcalan, İslâm Medeniyetinde Vakıf, Gaye Kitabevi, İstanbul 2019, s. 92.*

erbabı daha sonra Bursa'nın ilim hayatını canlı tuttukları gibi fetihten sonra da bu canlılığı İstanbul'a taşımışlardır.

Orhan Gâzi tarafından 2 Mart 1331 fethedilen İznik'te Orhan Gâzi tarafından kurulan medresenin ilk müderrisi Davud-ı Kayserî'dir. Vakıf kayıtlarına göre 1336 tarihinde kurulan medresenin bu ilk müderrisi şüphesiz ki Osmanlı zihniyet dünyasının inşasında son derce büyük bir rol oynamıştır. Zira kendisi Muhyiddin İbnü'l-Arabî şârihi olarak Ekberiyye geleneğinin Anadolu'da Sadreddin Konevî'den sonra en büyük temsilcisi ve taşıyıcısıdır. Orhan Gâzi'nin Kayserî'yi İznik'te yaptırdığı medresenin başına tayin etmesi Osmanlı kuruluş dönemindeki zihin dünyasının teşekkülünde büyük bir etki yaratmıştır. Ancak bu etki daha sonra farklı coğrafyalardan gelen müderrisler eliyle başka taraflara evrilmiştir. Aynı dönemlerde İznik'te bulunan Taceddin Kürdî ve diğer âlimler de İznik ve Osmanlı ilim dünyası açısından son derece önemlidir.

Orhan Gazi'nin devletini kurarken Geyikli Baba, Abdal Murad ve Abdal Mûsâ gibi dervişlerin manen yardımını aldığı gibi kendisinin hem dervişlere hem de diğer âlimlere yaptığı vakıflarla onları desteklemesi dikkate değerdir. Vakıf kayıtlarından Orhan Gâzi'nin fakihlere ve dervişlere yaptığı vakıfları takip etmek mümkündür.[19] Onun döneminde sadece medresede ilim tahsil eden kimseler değil, aynı zamanda "gönül fâtihleri" denilen dervişler de önemli vazifeler icra etmişlerdir. Kaynaklar müştereken bu dönemle ilgili olarak şu isimleri zikrederler: Geyikli Baba, Abdal Mûsâ, Abdal Murad ve Duğlu Baba. Orhan Gâzi ile birlikte Bursa'ya gelip yerleşen ve o dönemde şehrin kültürel hayatına katkı sağlayan şahıslar Ahi Hasan, Ahi Şemseddin gibi kimselerdir. Bu dönemde Bursa'yı ziyaret eden ünlü seyyâh İbn Battûta Bursa ile ilgili gözlemlerini şöyle aktarmaktadır:

"Sonra Bursa şehrine vardık. Burası muazzam bir şehir; çarşıları güzel, caddeleri geniş. Bahçeler ve gür çaylar çeviriyor şehri. Şehir dışında sıcak akan bir memba var; büyük bir göle dökülüyor. Onun üzerine iki hamam yapılmış; biri erkeklere, diğeri kadınlara ait. Hastalar uzak diyarlardan gelip bu kaplıcada şifa bulurlar. Burada

[19] *Sezai Sevim, "Bursa ve Yakın Çevresinde Kuruluş Devri Sultanlarınca Desteklenen Dervişler II (Orhan Gazi ve I. Murad devirleri ", Bursa'da Dünden Bugüne Tasavvuf Kültürü, Yayına Hazırlayan: Ramis Dara, Bursa Büyükşehir Belediyesi, Bursa 2002, ss. 150-157. Bu makalede Orhan Gazi'nin 28; I. Murad'ın ise Anadolu'da 14, Rumeli'de 6 olmak üzere toplam 20 vakfı olduğu tespit edilmiştir. Agm, s. 153.*

yolcuların konaklayacağı bir zaviye vardır; gelen üç gün kalır ve doyurulur. Orayı Türkmen hükümdarlarından biri yaptırmış.

Bu şehirde yiğitlerden büyüklerinden Ahî Şemseddîn'in zaviyesinden konakladık. Orada misafirken Aşûre günü gelip çattı. [Zaviye sahibi] akşamleyin büyük bir ziyafet düzenledi, ordunun kurmaylarını ve halkı şölene davet etti. Beraberce iftar edildi. Güzel sesli hafızlar Kur'an okudular. Vâiz Mecduddîn Kûnevî [=Konyalı] halka etkili bir vaaz verdi; sonra semâ ve raksa kalktılar. O gece müthişti!

Mecdüddîn, altın kalpli dindar kişilerdendir. Devamlı oruç tutar, üç günde bir iftar eder. Sadece kendi kazandığını yer o. Söylendiğine göre bugüne kadar hiç kimseden bir buğday tanesi bile almamıştır. Ne evi var, ne malı; sırtına geçirdiği libastan gayrı. Mezarlıkta uyur, meclislerde öğüt verir, her vaazından bir grup günahkâr tövbe eder önünde. Daha sonra görüşmek için aradımsa da bulamadım onu. Nihayet kabristana gittim, orada da bulamadım. Söylendiğine göre ortalıkta kimseler kalmayınca; herkes çekilip gidince varırmış kabristana.

Aşûre gecesi Şemseddîn'in zaviyesinde de vâiz Mecduddîn geç bir saatte verdiği vaazı dinliyorduk. Bir derviş feryat edip kendinden geçti! Hemen üstüne gülsuyu döktülerse de ayılmadı; tekrar döktüler yine fayda etmedi. Millet adam hakkında görüş ayrılığına düştü; kimi öldüğünü, kimi de sadece kendinden geçtiğini söyledi. Bu arada vâiz de sözlerini bitirdi. Hep beraber, Kur'an-ı Kerim dinledikten sonra sabah namazını kıldık. Güneş doğudan gülümsemeye başlamıştı. Adamın durumunu araştırdılar, dünyadan ayrıldığını anladılar; Allah rahmetiyle onu kuşatsın. Yıkadılar, kefenlediler. Ben de cenaze namazına katıldım, defin işinde hazır bulundum.

Bu adam Sayyâh [=feryat eden] diye çağrılırmış. Anlatılanlara göre hayatını bir kovukta ibadetle geçirirmiş. Vâiz Mecdüddîn'in konuşacağını öğrenince şehre inerek öğüt meclisine katıldığı, kimseden bir buğday tanesi kadar yiyecek kabul etmediği, vâizin sözleriyle kendinden geçip feryadu figana başladığı, sonra açılıp abdest aldığı ve iki rekât namaz kıldığı bildiriliyor. Mecdüddîn'in sesini tekrar işitince yine bağırıp çağırmaya başlamış, geceyi böyle geçirmiş. Bu yüzden ona "feryat eden" lakabı verilmiş. Eli ve ayağı özürlü olduğu için iş görecek durumda değilmiş. Annesi yün eğirerek bu çocuğa bakarmış. Anacığının ölümünden sonra yerin bitirdiği [=dağda bayırda bulduğu] şeylerle karnını doyurmaya başlamış.

Bu şehirde dervişlerden Mısırlı gezgin Abdullah ile karşılaştım. O yeryüzünü epey gezmiş, ancak Sîn'e [=Çin], Serendîb [=Seylân] adasında, Fas'a, Endülüs'e ve Sudan'a [=siyahlar ülkesi] uzanmamıştır. Ben o bölgelere girdiğim için onu geçtim.

Bursa'nın sultanı İhtiyârudd'în Urhân Bek'tir [=Orhan Bey]. Urhân, Sultan Osmancûk'un oğludur. "Cûk", Türkçede küçük anlamına gelir. Bu sultan, Türkmen hükümdarlarının mal, ülke ve askerce en büyüğüdür. Onun kaleleri yüze yakındır. Vaktinin büyük bir kısmını buraları dolaşmakla geçirir. Her kalede bir müddet kalarak etrafı kolaçan etmek, eksikleri tamamlamakla uğraşır. Anlatılanlara göre hiç bir şehirde bir aydan fazla oturmaz, devamlı kâfirlerle savaşır, onları kuşatırmış! Zaten onun babası aldı Bursa'yı Rumların elinden. Onun kabri, şehir mescidinin kenarındadır. Burası eskiden Hıristiyanların kilisesi imiş. Anlatılanlara göre baba Osmancûk, Yeznîk [=İznik] şehrini yirmi sene kuşatmış, fethedemeden vefat etmiş. Sonra oğlu kuşatmaya devam etmiş ve on iki yıl sonra fethetmiş. Ben onunla burada karşılaştım. Bana, kese kese dirhem gönderdi."[20]

Ahî Şemseddin'den başka, Orhan Gâzi döneminde Ahi Hasan'ın Hisar içinde, Alâaddin Paşa'nın da Kükürtlü civarında birer tekke yaptıkları bilinmektedir. Orhan Gazi ile Geyikli Baba arasındaki münasebetler Osmanlı tarihini yazan başta Aşıkpaşazâde olmak üzere birçok müellif tarafından anlatılmıştır.

Orhan Gâzi'nin yerine tahta geçen oğlu Murad Hudavendigâr döneminde sadece Bursa şehri değil, bütün bir Osmanlı coğrafyasında ilim ve kültür hayatında önemli derecede bir gelişme görülmüştür. Fethedilen yerlere medreseler, camiler, tekke ve zâviyeler kurulmuş, buralardan hem zihin dünyalarına hem de gönül dünyalarına hitap eden ilim ve irfan ehli kişiler yetişmiştir. Dönemin ünlü şahsiyetleri arasında Kadı Mahmud (Koca Efendi), Mûsâ Paşa (Kadızâde-i Rûmî), Şeyh Mehmed Küşterî ve Postinpûş Baba isimleri ön plan çıkmaktadır.

Bir müddet Edirne başkent olmasına ve İstanbul'un feth edilmesi ve başkentin buraya taşınmasından sonra da Bursa'da kültürel hayat sönmemiş şehre ilgi devam etmiştir. Nitekim Sultan II. Murâd'a ait olduğu söylenen şu beyitte Bursa'nın müstesna yeri vurgulanmaktadır:

Edirne gerçi güzeller yeridir ey hemdem
Bursa'da dahi nice dilber-i fettân gördüm

[20] *İbn Battûta, İbn Battûta Seyahatnâmesi, Çeviri: A. Sait Aykut, YKY, cilt: 1, İstanbul 2004, s. 429.*

Bursa'da kültürel bakımdan en büyük gelişme Yıldırım Bayezid devrinde yaşanmıştır. Ulu Cami'nin inşa edilmesi, o dönemde Bursa'ya gelen ve açılış hutbesini Somunca Baba diye bilinen Hamidüddin Aksarayî'nin vermesi şehrin mânevî atmosferi bakımında önem taşımaktadır. Diğer taraftan Buhara'dan kalkıp Mekke ve Medine ziyaretinden sonra Bursa'ya gelen Mehmed Şemseddin Buharî yani Emir Sultan'ın da aynı dönemde Bursa'da olması ve saraya damat olması şehrin tasavvuf tarihine büyük bir katkı sağlamıştır. Yıldırım Bayezid'in Kazerûnî dervişleri için inşa ettiği zâviye ve bu zâviyeye birçok yerler vakfetmesi de ayrıca zikredilmelidir. İlk Osmanlı Şeyhülislamı olarak nitelendirilen Molla Fenârî'nin ilmî kimliğinin yanı sıra Ekberiyye, Zeyniyye ve Bistamiyye gibi ekollerle anılması da kayda değer bir tasavvufî husustur.

Yıldırım Bayezid'in inşa ettiği Yıldırım Medresesi ve hem teorik hem de pratik derslerin verildiği Dârüşşifa dönemin iki önemli kurumudur. Yıldırım devrinde Bursa'da yaşayan Molla Yegân ve ailesi, kendi adıyla inşa edilen medresede ders vermişler ve bir kısmı bu medreseden yetişmiştir.

Osmanlı Bursa'sının en önemi âlimi şüphesiz Fenârîzâdeler'in babası olan Molla Fenârî'dir. Orhan Gâzi, I. Murad, Yıldırım Bayezid, Çelebi Sultan Mehmed ve II. Murad dönemlerinde yaşayan Molla Fenârî 1350 yılında doğmuştur. Orta Asya'dan Anadolu'ya göç eden bir ailenin oğludur. Asıl adı Şemseddin Muhammed olan Fenârî'nin doğduğu köye nisbetle bu isimle anıldığı bilinmektedir. Küçük yaştan itibaren babası Muhammed Hamza'dan ilim tahsiline başlamış, bir müddet sonra da İznik'te Orhaniye Medresesi'nde Alâaddin Esved'in yanında müderris olarak devam etmiştir. Ancak hocası ile aralarındaki bir tartışmadan dolayı buradaki tahsilini bırakarak Amasya'ya, oradan da Mısır'a giderek dönemin meşhur âlimlerden ders almıştır. Bursa'ya döndüğünde Yıldırım Bayezid tarafından Manastır Medresesi'ne müderris tayin edilmiştir. 786/1393 senesinde Bursa kadılığı görevine getirilen Molla Fenârî on yıl boyunca bu görevi ifa etmiştir. Ankara Savaşı sonrası dağılan devleti yeniden toparlayan Çelebi Sultan Mehmed tarafından yeniden Bursa kadısı olarak tayin edilmiştir. Sultan II. Murad döneminde ise müftü/ şeyhülislâm olarak görevlendirilen Molla Fenârî, 834/1431 senesinde 83 yaşında vefat etmiş ve Bursa'da kendi adıyla anılan camiin bahçesine defnedilmiştir. Fenârî'nin vefat ettiğinde 10.000 ciltlik bir kütüphâne bıraktığına dair bir rivayet kaydedilmiştir. Molla Fenârî, Kudüs'te bir medrese ile Bursa'da üç mescit ve bir medrese yaptırmış, 833/1430 tarihli vakfiyesiyle

bunlara birçok emlâkini tahsis etmiştir[21]. Başta fıkıh ilmi olmak üzere tefsir, hadis, tasavvuf, Arap dili, mantık, felsefe gibi farklı sahalarla ilgili eser yazan Molla Fenârî'nin yirmiyi aşkın eseri bulunmaktadır[22].

Yıldırım döneminde birçok âlimin dışarıdan Osmanlı ülkesine gelmesi, burada uzun süre kalmaları, hatta birçoğunun daimi olarak Osmanlı coğrafyasında yaşamalarıdır[23]. Taşköprülüzâde eserinin dördüncü tabakasını bu hususa ayırmış ve bunları tek tek yazmıştır.

Yıldırım Bayezid ile Timur arasında meydana gelen Ankara Savaşı'ndan sonra, "Fetret Dönemi" denilen süreci toparlamak vazifesi Sultan Çelebi Mehmed'e düşmüştür. Bu dönemde Beyliğin siyasî bakımdan toparlayıcı özelliği olduğu kadar etkisi dinî ve kültürel boyutta bugüne kadar devam eden *Vesiletü'n-Necât* yazılmıştır[24]. Söz konusu metnin yazıldığı ortam şüphesiz ki son derece önemlidir ve bu ortam o dönemde Bursa'da mevcuttur. Süleyman Çelebi'nin vefatının 600. yılı olması münasebetiyle Mevlid bu anlamda yeniden gündeme geliyor ve getirilmelidir. Bu konuda özellikle Bursa Türk Dünyası Kültür Başkenti olarak birçok şey yapmalıdır.

Sultan Çelebi Mehmed zamanında Yeşil Külliye içinde inşa edilen Sultaniye Medresesi'nde birçok meşhur âlim müderrislik yapmıştır. Burada hem Fenâri ailesinden hem de Yegânzâdelerden bir takım kimseler ders vermişlerdir. Medresenin şüphesiz ki en önemli müderrisi Fâtih dönemi âlimlerinden Hocazâde Muslihuddin'dir.

Hocazâde 838/1434 yılında Bursa'da doğmuştur. Babası Bursa tüccarlarından Yûsuf Efendi'dir. O dönemde ticaretle uğraşanlara "hoca" unvanı verildiğinden Muslihuddin Efendi de "Hocazâde" diye meşhur olmuştur. Babası daha küçük yaştan itibaren oğlunun ticaretle uğraşmasını istemiş ve Hocazâde'ye gençliğinde günlük sadece bir dirhem harçlık vermeye başlamıştı. Bunun sebebi ise babasının yolunu terk edip ilim yolunu tercih

---

[21] *Tuba Nur Saraçoğlu, "Fenârî Ailesi (Fenârîzâdeler) ve Aile Vakıflarına Bağlı Yapılar", Uluslararası Molla Fenârî Sempozyumu 4-6 Aralık 2009 –Bildiriler-, ed. Tevfik Yücedoğru vd., Bursa Büyükşehir Belediyesi, Bursa 2010, ss. 65-86.*

[22] *Geniş bilgi için bkz. Uluslararası Molla Fenârî Sempozyumu 4-6 Aralık 2009 –Bildiriler-, ed. Tevfik Yücedoğru vd., Bursa Büyükşehir Belediyesi, Bursa 2010.*

[23] *Mehmet İpşirli, "Yıldırım Bayezid Devri Uleması ve İlim Hayatı", Sultan Yıldırım Bayezid Han ve Dönemi, Editör: Sadettin Eğri, Osmangazi Belediyesi, Bursa 2013, ss. 191-200.*

[24] *Bilal Kemikli, Süleyman Çelebi ve Mevlid, Ketebe Yayınları, İstanbul 2018, ss.17-18.*

etmiş olmasıydı. Hocazâde ise babasının bu isteğine karşı çıkarak ilim tahsil etmeye başlamıştır[25]. Bursa Büyükşehir Belediyesi 22-24 Ekim 2010 tarihinde "Uluslararası Hocazâde Sempozyumu" düzenlemiş ve bu sempozyumda sunulan bildirileri kitap olarak yayınlamıştır[26].

İkinci Murad dönemi Osmanlı ilim ve kültür hayatı bakımından oldukça verimlidir. Zira kendisi de ilim ve kültüre meraklı olan Sultan, Arapça ve Farsça birçok kitabın Türkçeye tercüme edilmesini sağlamış ve aynı zamanda yeni eserler yazmaya da teşvik etmiştir. O dönem hem tercüme hem de telif bakımından oldukça verimli bir dönemdir. Bu dönemdeki eserlerin birçoğu yayınlanmıştır. Buna bir örnek olarak Necmeddin Dâye tarafından yazılan *Mirsâdü'l-İbâd* adlı Farsça eserin Sultan İkinci Murad'ın emri ile tercüme edilmesi verilebilir. Tercümeyi yapan Kasım bin Mahmud Karahisarî kitaba şiirsel bir isim vererek eseri, *İrşâdü'l-Mürîd ile'l-Murâd fî Tercemeti Mirsâdü'l-İbâd* adıyla tercüme etmiş ve Sultan'a takdim etmiştir[27].

Bursa özellikle İstanbul'un fethinden önce önemli derecede bir ilim ve kültür şehri olmuştur. İlk Osmanlı sultanlarının payitaht olarak bu şehri tercih etmenin yanı sıra onların ilim adamlarına gereken ilgi ve alâkayı göstermeleri de bu hususta en önemli sebeptir. Bir anlamda Bursa, Osmanlı devrinde ilim, kültür hayatının beşiği olmuş, burada mayalanan bu hayat İstanbul'a taşınmıştır. Birçok hususta Bursa'yı incelemeden ve anlamadan İstanbul'u anlamak oldukça zordur.

---

[25] *Taşköprülüzâde Ahmed Efendi, Eş-Şakâ'iku'n-nu'mâniyye fî Ulemâi'd-devleti'l-Osmâniyye Osmanlı Âlimleri, Haz. Muhammet Hekimoğlu, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2019, s. 216.*

[26] *Uluslararası Hocazâde Sempozyumu (22-24 Ekim 2010), -Bildiriler-, ed. Tevfik Yücedoğru-Orhan Ş. Koloğlu-U. Murat Kılavuz-Kadri Gömbeyaz, Bursa 2011.*

[27] *Hasan Basri Öcalan, "Tevazunun Sultanı İkinci Murâd'a Nasihatler:-İrşâdü'l-Müridîn ilâ'l-Murâd-" Osmanlı Bursası'nda Dil-Kültür ve Edebiyat Bilgi Şöleni, (29-30 Mayıs 2013), Uludağ Üniversitesi Yayınları, Bursa 2013, ss. 91-104.*

Kaynakça

Atlansoy, Kadir, *Bursa Şairleri,* Asa Yayınları, Bursa 1998.

Baldrızâde Mehmed Selîsî Şeyh Mehmed Efendi, *Ravza-i Evliya*, Haz. Mefail Hızlı-Murat Yurtsever, Arasta, Bursa 2000.

Birinci, Ali, "Kepecioğlu, Kamil ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, cilt: 25, 2002, ss. 263-264;

Donuk, Suat, *Türk Edebiyatında Vefeyatnâme ve İsmail Beliğ'in Güldeste-i Riyâz-ı İrfân'ı,* Gece Kitaplığı, İstanbul 2016.

Gazzîzâde Seyyid Abdüllatif Efendi, *Hulâsatü'l-Vefeyât (Bursa'da Medfun Meşâyihin Kısa Hayatı)*, Haz. Mustafa Demirel, Bursa Büyükşehir Belediyesi, Bursa 2014.

Gültaş, Serhat, "Niyâzî-i Mısrî'nin İzinde: Gülzâr-ı Mısrî", *Turkish Studies,* Sayı: 15 (1), 2020, ss. 23-42.

İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi,* çeviri: A. Sait Aykut, YKY, cilt: 1, İstanbul 2004.

İpşirli, Mehmet, "Yıldırım Bayezid Devri Uleması ve İlim Hayatı", *Sultan Yıldırım Bayezid Han ve Dönemi*, Editör: Sadettin Eğri, Osmangazi Belediyesi, Bursa 2013, ss. 191-200.

Kara, Mustafa, *Şemseddin Ulusoy Saklı Tarihin Muhafızı*, Osmangazi Belediyesi, Bursa 2016.

Kemikli, Bilal, *Süleyman Çelebi ve Mevlid*, Ketebe Yayınları, İstanbul 2018.

Kepecioğlu, Kâmil, *Bursa Kütüğü*, 4 cilt, Haz. Hüseyin Algül-Osman Çetin-Mefail Hızlı-Mustafa Kara-M. Asım Yediyıldız, Bursa Büyükşehir Belediyesi, Bursa 2009.

Mermutlu, Bedri- Öcalan, Hasan Basri, *Tarihi Bursa Mezar Taşları-I Bursa Hazireleri,* Bursa Büyükşehir Belediyesi, Bursa 2011.

Mermutlu, Bedri- Öcalan, Hasan Basri, *Tarihi Bursa Mezar Taşları-II Emirsultan Mezarlığı,* Bursa Büyükşehir Belediyesi, Bursa 2012.

Öcalan, Hasan Basri – Sevim, Sezai – Yavaş, Doğan, *Bursa Vakfiyeleri–I***,** Bursa Büyükşehir Belediyesi, Bursa 2013.

Öcalan, Hasan Basri- Mermutlu, Bedri, *Tarihi Bursa Mezar Taşları-III, Pınarbaşı Mezarlığı*, cilt:1-2, Bursa Büyükşehir Belediyesi, Bursa 2016.

Öcalan, Hasan Basri, *İslâm Medeniyetinde Vakıf*, Gaye Kitabevi, İstanbul 2019.

Öcalan, Hasan Basri, *Seyahâtname'ye Göre Ruhaniyetli Şehir Bursa*, Bursa İl Özel İdaresi, Bursa 2008.

Öcalan, Hasan Basri, "Tevazunun Sultanı İkinci Murâd'a Nasihatler:-İrşâdü'l-Müridîn ilâ'l-Murâd-" *Osmanlı Bursası'nda Dil-Kültür ve Edebiyat Bilgi Şöleni, (29-30 Mayıs 2013)*, Uludağ Üniversitesi Yayınları, Bursa 2013.

Saraçoğlu, Tuba Nur, "Fenârî Ailesi (Fenârîzâdeler) ve Aile Vakıflarına Bağlı Yapılar", *Uluslararası Molla Fenârî Sempozyumu 4-6 Aralık 2009 –Bildiriler-*, ed. Tevfik Yücedoğru vd., Bursa Büyükşehir Belediyesi, Bursa 2010, ss. 65-86.

Sevim, Sezai, "Bursa ve Yakın Çevresinde Kuruluş Devri Sultanlarınca Desteklenen Dervişler II (Orhan Gazi ve I. Murad devirleri) ", *Bursa'da Dünden Bugüne Tasavvuf Kültürü*, Yayına Hazırlayan: Ramis Dara, Bursa Büyükşehir Belediyesi, Bursa 2002, ss. 150-157.

Taşköprülüzâde Ahmed Efendi, *Eş-Şakâ'iku'n-nu'mâniyye fî Ulemâi'd-devleti'l-Osmâniyye Osmanlı Âlimleri,* Haz. Muhammet Hekimoğlu, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2019.

Ulusoy, Mehmed Şemseddin, *Bursa Camileri ve Medreseleri,* Haz. Mustafa Kara-Betül Tarakçı-Selime Terzioğlu, Osmangazi Belediyesi; Bursa 2021.

Ulusoy, Mehmed Şemseddin, *Bursa Dergâhları Yâdigâr-ı Şemsî I-II*, Haz. Mustafa Kara-Kadir Atlansoy, Osmangazi Belediyesi Bursa 2021.

Ulusoy, Mehmed Şemseddin, *Bursa Mezarlıkları Göçen Ahbaba Ebced'le Selâm*, Haz. Hazan Basri Öcalan-Bedri Mermutlu-Mustafa Kara, Osmangazi Belediyesi Bursa 2022.

Ulusoy, Mehmed Şemseddin, *Bursa Şâirleri,* Haz. Mustafa Kara-Serhat Gültaş-Olcay Kocatürk, Osmangazi Belediyesi, Bursa 2022.

Ulusoy, Mehmed Şemseddin, *Bursa Türbeleri,* Haz. Hasan Basri Öcalan-Sadettin Eğri, Osmangazi Belediyesi, Bursa 2022.

Ulusoy, Mehmed Şemseddin, *Bursalı Mutasavvıflar Âlimler ve Meşhurlar,* Haz. Mustafa Kara-Serhat Gültaş-Olcay Kocatürk, Osmangazi Belediyesi, Bursa 2021.

Doç. Dr. Yahya Başkan

01.03.1974 tarihinde Ermenek'te doğdum. 1985 yılında İlköğretimi Ermenek Cumhuriyet İlkokulu'nda, Ortaöğretim tahsilimi 1991 senesinde Ermenek Lisesi'nde tamamladım. Üniversite tahsilimi 1991-1995 yılları arasında İnönü Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Tarih Bölümü'nde tamamladım. 1995 senesinde İnönü Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Tarih Bölümü'nde Araştırma Görevlisi olarak göreve başladım. İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde başlamış olduğum Yüksek Lisansımı "Alaeddin Ali Bey Döneminde Karamanoğulları (1361-1398)" başlıklı tezimi 1999 senesinde bitirdim. 2000 yılında İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde görevlendirildim. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde başlamış olduğum Doktora programını "Orta Anadolu'da Hâkimiyet Mücadelesi 1400-1500" konulu tezimle 2007 yılında tamamladım. Aynı yıl tekrar İnönü Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü'nde görevlendirildim.

2009 senesinde Yrd. Doç. kadrosuna atandım. 2017 senesinde Doçent ünvanını aldım. Hâlen kadromla Doçent olarak, İnönü Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü'nde görev yapmaktayım.

Osmanlı ve Türkmen Aşiretlerinin Emarete (Beyliğe) Dönüşme Süreci

İlhanlı Hükümdarı Gazan Han, Baltu isyanındaki menfi rolü sebebiyle Türkiye Selçuklu Sultanı Giyâseddin II. Mesud'u azledip yerine Feramurz oğlu III. Alâeddin'i Türkiye Selçuklu Devleti tahtına yarlığla tayin etmiştir. Anonim Selçuknâme'ye göre Sultan Alâeddin Feramurz, 10 Ekim 1298 Cuma günü Konya'ya gelmiş, 13 Ekim 1298 Pazar günü de tahta oturmuştur.[1]

İlhanlıların Rûm'daki emirlerinden Baltu isyanını bastırmada büyük emeği geçen ve Kösedağ'da Selçukluları hezimete uğratan Moğol kumandanı Baycu Noyan'ın torunu olan Sülemiş, Anadolu başkumandanlığına tayinini beklerken bu makâma Bayıncar'ın tensibi O'nun 1298 senesinde İlhanlı hükümdarı Gazan Han'a isyan etmesine sebep olmuştur.[2]

Memlûk kaynağı Makrizî'nin nakletmiş olduğuna göre, Sülemiş Türkmen emiri Karamanoğluna da bir mektup yazarak kendisine destek vermesini istemiştir.[3] Diğer bir Memlûk kaynağı İbn Tagrıberdî talep edilen bu desteğin karşılanmış olduğunu şu cümlelerle haber vermektedir; *"Gazan Han'ı tanımaz olan Sülemiş, orduya para dağıtıp kendisine bağlar. Bilâd-ı Rûm'daki büyük emirlere hil'atler giydirir. Karamanoğulları da itaat edip on binden fazla bir askerle Sülemiş'e katılır".*[4]

Dönemin İlhanlı kaynağı Reşîdüddin Fazlullah, İbn Tagriberdî'yi teyid eden nakillerde bulunmaktadır. Sülemiş'in; *"Çok sayıda ayak takımını etrafına toplayıp vilayetin vergilerini ve mülklerini askerlerine dağıttığını, her emirin adını bir topluluğa verip, bunlara da sancak ve davul verdiğini ve kibrinin arttığını"* ifade etmektedir.[5]

---

1 ***Târîh-i Âl-i Selçuk**, (terc. H. İbrahim Gök-Fahrettin Çoşkuner), Ankara 2014, s. 69.*

2 *Hamdullah Müstevfî-yi Kazvinî, **Târih-i Güzide**, (çev. Mürsel Öztürk), Ankara 2018, s. 490.*

3 *Makrizî, **El Sülûk li Ma'rifeti Düveli'l Mülûk II**, (tahkik, M. Abdülkadir Ata), Beyrut 1418 / 1997, s. 313.*

4 *İbn Tagriberdi, **En-Nücûmu'z Zâhire,** (çev. Ahsen Batur), İstanbul 2013, s. 97, 98.*

5 *Reşîdüddin Fazlullah, **Câmiu't Tevârih (İlhanlılar Kısmı)**, (çev. İsmail Aka-Mehmet Ersan-Hesamipour Khelejani), Ankara 2013, s. 275.*

Devrin kaynaklarından Aksarâyî de Sülemiş'in isyan ettikten sonra, *vilâyetlere mektuplar gönderip kanunsuz bir şekilde vergiler ve yükler koydu* demektedir.[6] Yukarıdaki kaynaklardan hareketle *mektup gönderilen vilâyetlerden* birisinin de Karamanlılar olduğunu söylememiz mümkündür.

Reşîdüddin Fazlullah'ın Sülemiş'in, *her emirin adını bir topluluğa verip, bunlara da sancak ve davul verdiği* malumatını İbn Tagriberdî'nin Sülemiş hakkında, *Bilâd-ı Rûm'daki büyük emirlere hil'atler giydirir, Karamanoğulları da itaat edip on binden fazla bir orduyla Sülemiş'e destek verdi* cümleleriyle birlikte okursak Karamanoğullarının isyana katıldıklarını tarihi kaynakları kıyaslayarak anlayabiliriz.

Sülemiş'in isyanı Gazan Han'ın Emir Çoban komutasında Anadolu'ya sevketmiş olduğu ordu sayesinde bastırılmış, Sülemiş yakalanarak Tebriz'e gönderilmiş, işkence edilerek öldürülmüştür (27 Nisan 1299).[7] İbn Takriberdî, *Türkmenler adet-i vechile Sülemiş'i terk ederek dağlara çekildiler* demektedir.[8] Burada zikredilen *Türkmenler* ibaresinden Karamanoğullarının da bu Türkmenlerden olduğunu düşünmemiz mümkündür.

Aksarâyî ise; Sülemiş'in yardım edeni olmadığı için şanssızlık halkasının boynuna geçtiğini ifade ettikten sonra, uc âsilerinin karışıklığı yatıştı, fesatlar ona itaat etmekten vazgeçti demektedir.[9] Uc âsileri cümlesiyle kast edilen Karamanlılar olmalıdır.

Selçuklu Sultanı III. Alâeddin, Sülemiş isyanı esnasında Gazan Han'ın yanına gidip itaatini arz ederek kendisinden önceki Selçuklu hükümdarı Gıyâseddin II. Mesud'un Baltu isyanında yapmış olduğu hatayı tekrarlamamıştır. Baltu ayaklanması esnasında isyancılara karşı tepki vermeyip onların baskısına boyun eğen II. Mesud'un bu tavrı onun azledilmesine sebep olmuştu. Nitekim bu itaat Alâeddin Feramurz'un Gazan

---

6 *Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî,* ***Müsâmeretü'l Ahbâr****, (çev. Mürsel Öztürk), Ankara 2000, s. 194; İlhanlı-Karamanlı mücadele ve münasebetleri hak. Bir çalışma için bkz. Mustafa Akkuş, "Karamanoğullarının Moğol Tahakkümüne Karşı Mücadeleleri",* ***Uluslararası Orta Anadolu ve Akdeniz Beylikleri Tarihi, Kültürü ve Medeniyetleri Sempozyumu I-Karamanoğulları Beyliği****, (edit. M. Şeker, M. Mercan, Y. Kaya, C. Uncu), Ankara 2016, s. 335.*

7 *Reşîdüddin, s. 275; Aksarayî, s. 198.*

8 *İbn Tagriberdi, s. 98.*

9 *Aksarayî, s. 219.*

Han'ın yüksek itimadıyla yeniden Selçuklu tahtına tayini ile neticelenmiş hatta İlhanlı Şehzadesi Hülâgu'nun kızıyla da evlenerek iktidarını sağlamlaştırmıştır.[10]

III. Alâeddin Feramurz dönemi Karamanoğulları bakımından en mühim husus hiç şüphesiz onların tarihen bilinen ***ilk sikkelerinin*** bu dönemde darbedilmiş olmasıdır. Tam da bu dönemde Ermenek'te Selçuklu Sultanı Alâeddin Feramurz ve Karamanoğlu Mahmud Bey adına h.699 tarihli müşterek paranın darbedildiğini görmekteyiz.[11] Zikredilmiş olan tarih, Sülemiş isyanının bastırılıp Alâeddin Feramurz'un Gazan Han'dan ikinci kez yarlığ aldığı döneme denk düşmektedir. H. 699 senesinde Gazan Han adına Lulue'de darbedilen diğer bir sikkede Bedr bin Karaman damgası (sürsajı) bulunmaktadır. Burada adı geçen kişi Karamanoğlu Mahmud Bey olmalıdır.[12] Karamanoğullarına ait şehirlerden olan Lârende'de de Gazan Han adına tarihi okunmayan bir para darbedildiğini görmekteyiz.[13]

İlgili dönemde Gazan Han adına Karamanoğullarına ait Alâiye'de de tarihsiz bir para basılmıştır.[14] Paranın Alâiye'de kesilmesinin İlhanlılar bakımından ayrı bir anlamı var mıdır? Çünkü tam da bu tarihlerde İlhanlı-Memlûk ilişkileri çok gergin olup savaşlar yaşanmaktadır. Alâiye ise 1293 tarihinde Karamanoğlu Mahmud Bey tarafından Frenklerden alınmış, hutbe de Memlûk Sultanı Eşref Halil adına okutulmuştur.[15] Dolayısıyla burada

---

[10] *Aksarayî, s. 225, 226.*

[11] *Betül Teoman-Gültekin Teoman, "Karamanoğlu Sikkelerine Genel Bir Bakış", **Uluslararası Orta Anadolu ve Akdeniz Beylikleri Tarihi, Kültürü ve Medeniyetleri Sempozyumu I-Karamanoğulları Beyliği**, (edit. M. Şeker, M. Mercan, Y. Kaya, C. Uncu), Ankara 2016, s. 709-711; Sikkede Güneri Bey'in adı değil de Mahmud Bey'in adının bulunması Güneri Bey'in artık hayatta olmadığını düşündürtmektedir.*

[12] *İbrahim Artuk-Cevriye Artuk, **İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslami Sikkeler Kataloğu,** Cilt I, İstanbul 1971, s. 441; Halil Edhem, Kaynaklarda Mecdüddin ünvanıyla anılan Mahmud Bey'in bir ünvanının da Bedreddin olabileceğini söylemektedir. Bkz. Halil Edhem, "Karamanoğulları Hakkında Vesâik-i Mahkûke", **Târih-i Osmâni Encümeni Mecmuâsı,** Cüz 11, (Kânûn-ı Evvel 1327), İstanbul 1329, s. 703, 704.*

[13] *Ömer Diler, "Gazan Mahmud'a Ait Larende Baskılı Bir Sikke", **Türk Nümismatik Derneği Yayınları,** Bülten No. 21, İstanbul 1987, s. 29.*

[14] *Garo Kürkman-Ömer Diler, **Alâiye Paraları**, İstanbul 1981, s. 45.*

[15] *Ebî Bekr el Cezerî, **Târîh-i Havâdis-i ez Zamân I**, (tahkik, Ömer Abdusselâm Tedmurî), Beyrut 1419, s. 156.*

Gazan Han adına sikke kestirilmiş olmasının özel bir anlamı olmalıdır. Böylece üç mühim Karamanoğlu şehrinde sikke basılmış olduğunu görmekteyiz. Dördüncü para da Lulue'de kesilmiştir.

Sikkeler, Karamanoğullarının isyanın bastırılmasıyla İlhanlılara dolayısıyla da III. Alâeddin'e itaat ettiklerinin açık ifadesidir. Nitekim dönemin kaynağı olmamakla beraber devre ait bilgileri bir asır sonra eserinde veren Yazıcızâde Ali, Gazan Han'ın Rûm saltanatını vermiş olduğu Feramurz oğlu Alâeddin'in zamanında il vurup haramilik yapan Karamanîlerin şerlerinin kesilip nasıl gizlendiğini şu cümlelerle nakleder; *"Anun zamanında havâric ve tâbi'leri ba'zı helâk oldılar ve ba'zı adların ve tonlann tağyir idüp il arasına tağılup gizlendiler. İller ve vilâyetler ve yollar anlarun şerrinden imin oldılar"*.[16]

III. Alâeddin döneminde Karamanoğullarının O'nun ismine sikke kestirerek tâbi olması İlhanlıların kudretli müdahâlesi ile irtibatlıdır. Memlûk kaynağı Ömerî'nin eserindeki; *"içlerinde onlara karşı bir kini olanlar, Tatar ordularından yardım almadan herhangi bir saldırıyı akıllarından geçiremezler"* sözleri dönemin siyasî zeminini vermesi bakımından oldukça önemlidir. Ayrıca Ömerî, Gazan Han'ın Şamlılardan imkân bulsaydı ordularını ilk sevk edeceği yer Karamanoğulları üzeri olacaktı demektedir.[17] Burada kast edilen Memlûklu-İlhanlı mücadelesidir. Gazan Han'ın Şam seferleri buna mâni olmuş olmalıdır. Nitekim İlhanlı veziri Reşîdüddin'in, Denizli valisi olan oğluna yazdığı mektubunda; Gazan Han'ın kışı geçirmek için Rûm ve Denizli tarafına gelmek istediği ancak zuhur eden hadiselerin buna mani olduğunu zikretmesi de[18] durumun nezâket ve hassasiyetinin İlhanlı merkezinde nasıl hissedildiğinin bir işaretidir.

Karamanlıların Yazıcızâde'de ifade olunduğu üzere bu şekilde tenkil olunup el etek çekmelerinin sebebi muhtemelen Sülemiş isyanı sonrası ortamla alâkalı olmalıdır. Bütün bu tarihi hadisata ek olarak Memlûk kaynağı Ömerî'nin eserinde nakledilen Gazan Han'ın Karamanlılarla alâkalı söylemiş olduğu rivayet edilen şu cümleleri de oldukça dikkat çekicidir; *"Ben düşmanı*

---

16 *Yazcızâde Ali, **Tevârîh-i Âl-i Selçuk**, (nşr. Abdullah Bakır), İstanbul 2017, s. 713.*

17 *Şihabeddin Fazlullah bin el Ömerî, **Mesâlîku'l Ebsâr,** (çev. Ahsen Batur), İstanbul 2014, s. 150, 151.*

18 *Zeki Velidi Togan, "Reşideddin'in Mektuplarında Anadolu'nun İktisadî ve Medenî Hayatına Ait Kayıtlar", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası,** Cilt 15, Sayı 1-4, (1953), s. 40, 41.*

doğuda ve batıda arıyordum oysa düşman benim elbisemin içinde Karamanoğullarıymış… Eğer Karamanoğulları ve Rûm Türkmenleri olmasa güneşin battığı yere kadar atımla çiğnerdim".[19] İlgili cümlelerini de Selçuklu Sultanı II. Mesud döneminden bu yana devam eden olaylarla beraber yine Sülemiş isyanı sonrası siyasî gelişmelerle birlikte değerlendirmekte fayda olup, Ömerî'nin eserinde nakletmiş olduğu bu bilgileri Sülemiş isyanı hakkındaki cümlelerinden hemen sonra kaydetmiş olmasını da göz önünde bulundurmak gerekmektedir.

III. Alâeddin dönemi hem Karamanoğulları hem de diğer Anadolu Beylikleri bakımından bazı hususlarda dikkatimizi çekmektedir. Bunda hem Alâeddin Feramurz saltanatı zamanı hem de Gıyâseddin II. Mesud ve öncesi dönem gelişmelerin meydana getirdiği vasatın mühim yeri olmalıdır. Bu vasat şüphesiz; Konya merkezli Selçuklu iktidarının tamamıyla İlhanlı nüfuzuna girmesi ve uclardaki Türkmenlerin meydana gelen zaaftan istifadeyle iktidar mücadelesinde yer alması, Karamanoğullarının Konya'ya yönelmesi, 1260'dan sonra başlayan tarihi seyrin 1290 ve 1300'lü senelerde artık Selçuklu saltanatını bitirme noktasına gelmesidir. Sülemiş isyanı ilgili tarihi seyrin en hassas zaman dilimini oluşturmaktadır. Bunun mühim yansıması yukarıda da zikredildiği gibi, Karamanoğullarının elimizdeki ilk sikkelerinin Sülemiş isyanı sonrası III. Alâeddin adına darbedilmesidir. Ayrıca aynı tarihlerde birçok Anadolu Beyliğinin de ilginç bir şekilde arka arkaya para bastırdıklarını görmekteyiz;

Hamidoğulları aynı senelerde (h. 699, 700, 701/ 1299, 1300, 1301) Alâeddin Feramurz ismine ilk defa para bastırmışlardır.[20]

Eşrefoğlu Süleyman Bey de ilk kez h. 699 tarihinde Beyşehir'de hem Gazan Han hem de Sultan III. Alâeddin Keykubâd adına para kestirmiştir.[21]

H. 699 tarihinde sikke darbettiren bir Beylik de Germiyanoğullarıdır. Sülemiş isyanı sonrası Germiyanoğlu Yakub Bey, İlhanlı Hükümdarı Gazan

---

[19] *Ömerî, s. 151.*

[20] *Sait Kofoğlu,* ***Hamidoğulları Beyliği,*** *Ankara 2006, s. 123, 128.*

[21] *Betül Teoman-Gültekin Teoman, "Eşrefoğulları Beyliği Sikkeleri",* ***Eşrefoğulları Beyliği: Uluslararası Orta Anadolu ve Akdeniz Beylikleri Tarihi, Kültürü ve Medeniyeti Sempozyumu I****, Ankara 2018 (https://www.academia.edu/38007530/E%C5%9Frefo%C4%9Fullar%C4%B1_Beyli%C4%9Fi_Sikkeleri-09-02-2022)*

Mahmud adına aynı zamanda kendi isminin de bulunduğu bir para bastırmıştır. Bu Germiyanoğullarının da ilk sikkesidir.[22]

Bilinen ilk Menteşe Beyliği sikkeleri de diğer Beylikler de olduğu gibi h. 698 ve h. 700 yılına ait olup ilgili sikkelerin hepsi III. Alâeddin Keykubâd adınadır.[23]

H. 699 senesinde sikke darb ettiren diğer bir beylik Osmanlılardır. Üzerinde çok tartışılan bu para Osman Gâzi adına basılmış olup İlhanlı sikkeleri tarzında kestirilmiştir.[24] Para hakkında mühim çalışmaları bulunan R. Paul Lindner ve İbrahim Artuk'a göre bu durum; İlhanlı baskısı, sadakati ve metbûiyetinin bir işaretidir. Yukarıda nakletmiş olduğumuz tarihi süreç ve Beyliklerin para bastırmaları göz önüne alındığında bu işaret anlam kazanmaktadır.

R. Paul Lindner, Sülemiş isyanı sonrası H. 699 tarihinde darbedilen sikkelerdeki olağan dışı artışı; Gazan Han'ın sikkeler üzerinden kâr sağlama gayesi olarak açıklamaktadır. Çünkü sikke basmak O'na göre; *kârlı bir iştir, kısa süre içerisinde bu kadar çok gümüş sikkenin bastırılmış olması da sıra dışı ve ender olup ilgi çekicidir. Bu sadakate verilen bir ödül ve bağımsızlık verilmeden tanınan erkin göstergesidir. İlhanlı sikkelerinin taklidi olarak darbedilen bu paralar aynı zamanda Gazan Han'ın dolayısı ile İlhanlı metbuiyetinin de bir ifadesidir.*[25]

---

[22] *Betül Teoman-Gültekin Teoman, "Germiyanoğulları Beyliği Sikkeleri",* ***Uluslararası Batı Anadolu Beylikleri Tarih, Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu-III Germiyanoğulları Beyliği,*** *Ankara 2017, s. 170.*

[23] *Betül Teoman-Gültekin Teoman, "Sahillerin Sultanları ve Sikkeleri",* ***Menteşeoğulları Tarihi,*** *(edit. Adnan Çevik-Murat Keçiş), Ankara 2016 (https://www.academia.edu/37941843/Sahillerin_Sultanlar%C4%B1_ve_Sikkeleri 09-02-2022)*

[24] *İbrahim Artuk, "Osmanlı Beyliği'nin Kurucusu Osman Gazi'ye Ait Sikke",* ***Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)****, (edit. O. Okyar, H. İnalcık, Ankara 1980, s. 27-33; R. Paul Lindner,* ***Osmanlı Tarih Öncesi,*** *İstanbul 2008, s. 106; Hakan Yılmaz, sikkenin İlhanlı etkisi altında basıldığını kabul etmemesine rağmen İlhanlı sikkelerine benzer bir tarzda darbedildiğini ifade etmektedir. Para hakkında geniş bir bilgilendirme için bkz. Hakan Yılmaz, "Osman Gâzî'nin 700/1300-1301'de Yenişehir'de Bastırdığı Üçüncü Sikkesi",* ***Vakanüvis- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi-Söğüt Özel Sayısı****, Sayı 4, (Aralık 2019), s. 83-114.*

[25] *R. Paul Lindner, s. 104.*

Feridun Emecen'e göre; *Sülemiş isyanı sonrası gelişmeler Osmanlı kaynaklarında Osmanlı Devleti'nin ortaya çıkışı temelinde ele alınmış gözükmektedir. Bu karışık ortam tarihçiler tarafından Osmanlı Beyliği'nin kuruluş yılı olarak 1299'un gösterilmesine de vesile olmuştur.*[26]

Sülemiş isyanı sonrası Anadolu Beyliklerinin bastırmış oldukları sikkelerin dönemin siyasî ve iktisadî gelişmeleri ile irtibatını kaynaklarda verilmiş olan bilgilerden hareketle ele almamız bir diğer ifadeyle metin altı değerlendirmeler yapmamız gerekmektedir;

Reşîdüddin ve İbn Tagriberdî'de nakledilen bilgilere göre, Sülemiş Anadolu'da kendisi ile beraber hareket edenlere *emâret* verip bulundukları yerlerde *müstakil* olmalarını sağlamıştır. Devre ait kaynaklardaki malûmata göz atarsak; Reşîdüddin Fazlullah'ın, Sülemiş'in, *her emirin adını bir topluluğa verip, bunlara da sancak ve davul verdiği* malûmatını İbn Tagriberdî'nin, Sülemiş hakkında, *Bilâd-ı Rûm'daki büyük emirlere hil'atler giydirdi, Karamanoğulları da itaat edip on binden fazla bir askerle Sülemiş'e katıldı* cümleleri ile birlikte okunduğunda İlhanlı Anadolu'su için hiç de hoş olmadığı aşikardır. Nitekim Memlûk müellifi Kalkaşandî, Sülemiş'in Kahire'deki Memlûk Sultanına destek talebi için göndermiş olduğu mektuptan bahsederken Karamanlıların ve diğer Anadolu emirliklerinin Sülemiş'in mektuplarına olumlu dönüş yapıp itaat ettiklerini haber vermektedir.[27] Bu olumlu dönüşün sebebi, hem kendilerinden vergi yükünün hafifletilmesi hem de sancak, davul ve hil'at giydirilmeleri olmalıdır. Nitekim Aksarâyî'de de Sülemiş'in vergi hususundaki tasarrufuna değinilmektedir.[28]

Ömerî'nin eserinde Karamanlıların Sülemiş'in Memlûklularla olan diplomatik irtibatında çok aktif bir rol üstlendiklerine dair mühim bilgiler vardır. Sülemiş, Memlûk Hükümdarı Laçin'e göndermiş olduğu mektubunda Karamanoğlu ve diğer Beylerin kendi hizmetine girmesini sağlayacak bir menşurun tarafına verilmesini istemiş, bu menşur yazılarak verilmiştir. Ömerî tam da bu noktada Karamanlıların bizzat işin içinde olduklarını şu cümlelerle nakleder; *"Burada Sülemiş meselesinden bahsetmemizin sebebi, konunun diyar-ı*

---

[26] *Feridun M. Emecen,* ***Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi****, İstanbul 2016, s. 38.*

[27] *Ahmed el Kalkaşandî,* ***Subhu'l A'şa V****, Kahire 1333/1915, s. 362.*

[28] *Aksarayî, s. 194.*

Rum'la olan ilişkisidir. Çünkü onunla (Sülemiş) Melik Mansur Laçin arasında müzakereci olanlar, işin içinde bulunanların bana anlattıklarına göre Karaman Beyleridir. Bunun da sebebi Karaman Beylerinin sözleri ve imanları konusunda kimsenin şüphesinin olmaması, yaptıkları teklifin en iyi şekilde hüsn-ü kabul görmesiydi".[29]

Ömerî'de nakledilen malûmatın benzeri yine bir Memlûk müellifi olan Kalkaşandî'nin eserinde de mevcuttur. Sülemiş, Memlûk Sultanı Laçin'den bütün Rûm hâkimlerinin ve özellikle *evlâd-ı Karaman'ın* kendisine itaat etmesi için bir *taklid* yani menşur yazılmasını talep etmiş ve bu talebi yerine getirilerek inşâ üstadı Şeyh Şehâbeddin Halebî'ye bir *taklid* yazdırılmıştır.[30]

Karamanlıların devreye girmesiyle Sülemiş'e Anadolu Beylerini yönetmek adına Memlûkluların *taklid* veya *menşur* vermesi alınacak tedbirler noktasında İlhanlılar ve Gazan Han'ı keskinleştirmiş ve hiddetlendirmiş olmalıdır. Bu noktada 1293 tarihinde Karamanoğullarının ele geçirip Memlûklular adına hutbe okuttukları Alâiye'de Gazan Han adına para bastırılmış olmasını da dikkate almak gerekmektedir.

Gazan Han'ın H. 699 (m. 1299-1300) tarihinde Karamanlılar başta olmak üzere Anadolu Beyliklerinin kendi adlarına, hem Gazan Han hem de III. Alâeddin adına para bastırmalarına izin vermesinde Sülemiş'in bu Beyliklere karşı olan tavrının rolü var mıdır? Muhtemelen vardır. Gazan Han, Selçuklu saltanatının artık zayıflaması ve kendi vazifelendirmiş olduğu emirlerin Rûm'a hakim olamayıp ciddi süistimallere bulaşmaları sebebiyle meydana gelen otorite boşluğunu doldurmak istemiş, hem bu Beylikleri İlhanlı merkezi tarafından daha sıkı bağlarla kontrol hem de İlhanlı merkezileşmesini tesis etmeyi düşünmüş olmalıdır. Aynı zamanda Moğollar ve onlar adına idareyi temsil eden Selçuklular için sürekli mesele olagelen Anadolu Türkmenleri yarı müstakil bir idare tarzıyla gönüllenip sıkıntının mahallinde kontrol altına alınıp çözüme kavuşturulması da muhtemelen amaçlanmıştır.

---

[29] *Ömerî, s. 148, 150; Ömerî'nin vermiş olduğu bilgilerin Arapça metninden naklen şu çalışmaya bakılabilir, Ahmet Sağlam, "Memlük Kaynaklarında Karamanoğulları (1256-1341)",* ***Uluslararası Orta Anadolu ve Akdeniz Beylikleri Tarihi, Kültürü ve Medeniyetleri Sempozyumu I-Karamanoğulları Beyliği****, (edit. M. Şeker, M. Mercan, Y. Kaya, C. Uncu), Ankara 2016, s. 429.*

[30] *Kalkaşandî, s. 362.*

Yukarıda da ifade edildiği üzere Sülemiş'in Karamanlılar vasıtasıyla Memlûk Sultanından, Anadolu beylerini yönetmek için menşur alması, bunun sonucunda beylere hil'at dağıtıp emirlik vermesi Gazan Han'ın Anadolu Beyleri hakkında yeni bir karar almasına sebep olmuş mudur? Ayrıca H. 699 (1299-1300) tarihlerinde Selçuklu Sultanı III. Alâeddin, Gazan Han adına veya İlhanlı sikkelerini takliden darp edilen paralarla bu kararın bir ilgisi var mıdır? Bu suallere; *evet olmuştur* ve *evet vardır* dememiz mümkün gözükmektedir.

Anadolu'da darbedilen bu sikkelerle alâkalı olarak Gazan Han'ın; para, ölçü ve tartı sahasında yapmış olduğu reformlara göz atmanın konumuz bakımından aydınlatıcı olacağı kanaatindeyiz.

Reşîdüddin'in eserinde nakledildiğine göre ilgili reformlarda sikke basımı ile alâkalı şu düzenlemeler yapılmıştır; *bütün memleketlerde basılan paralarda İlhanlı hükümdarının adı olacak, sikke darbı belirlenen darphanelerde yapılacak, paralar belirlenen ölçülerde ve ayarda kesilecek, bütün memleketlerde vezin eşit olup, Tebriz vezni üzere olacaktır.*[31]

Reşîdüddin, Gazan Han öncesi sıkıntılar bulunduğunu belirterek; *Para ve sikkelerin ölçülerinin vilayetlerde çok farklı olduğunu, Rûm, Fars, Kirman, Gürcistan ve Mardin'de sikkelerin o memleketlerin Sultanları adına basıldığını söyledikten sonra Rûm sikkelerinin diğerlerine göre biraz daha kaliteli olduğunu* ifade etmektedir.[32] Reformların uygulanması hususunda Reşîdüddin; *Pazarlarda alışverişin belirlenen ölçü ve paralarla yapıldığını, sikkelerin belirlenen ölçünün dışında basılmasının yasaklandığını, bu işi yapanların çok ağır cezalandırılacağının açıklandığını, ayrıca ölçülerin bütün memleketlerde uygulandığını ve belirlenen ayarların dışında sikke basılmadığını* yazdıktan sonra; *bütün vilâyetlerde ölçüler müsavi oldu, Pâdişâh-ı İslâmın adı bütün vilayetlerde basılan sikkelerde yer aldı ve hutbelerde okutuldu* kaydını düşmüştür.[33]

---

[31] *Reşîdüddin Fazlullah, **Câmiu't Tevârîh II**, (kuşiş-Behmen Kerîmî), Tahran 1338, s. 1056, 1058; Gazan Han'ın para reformu ile alakalı bilgi ve değerlendirmeler için bkz. Osman G. Özgüdenli, **Gâzân Han ve Reformları (1295-1304),** İstanbul 2009, s. 274-285.*

[32] *Reşîdüddin, (Behmen Kerimî), s. 1054; Burada kaliteli olduğu zikredilen sikkeler Türkiye Selçuklu hükümdarlarının darbettirdikleri olmalıdır.*

[33] *Reşîdüddin, (Behmen Kerimî), s. 1056.*

Gazan Han'ın reformları üzerine hacimli bir çalışması bulunan Osman G. Özgüden'li bu konuda; *"Gazan'ın para reformunun nasıl bir planlamanın mahsulü olduğu ya da ne şekilde yürütüldüğü hakkında maalesef elimizde hiçbir bilgi yoktur"* demektedir.[34] *Yürütülme* noktasında Gazan Han'ın para reformunda zikredilen bazı cümlelerin konumuz bakımından değerlendirmesini yapmamız mümkündür;

Yukarıda zikretmiş olduğumuz H. 699 tarihinde darbedilen Beyliklerin ilk paraları Gazan Han'ın para reformu kararları istikâmetinde mi basılmıştır? Türkmen Beyliklerinin ilk paralarını H. 699 tarihinde bastırmalarına bakarak buna evet dememiz mümkündür. Ayrıca basılmış olan sikkelerin gramaj ve ayarlarının ve de tarzlarının İlhanlı veya Reşîdüddin'de belirtildiği üzere *Tebriz vezni* üzere kesildiği noktasında Rudi Paul Lindner başta olmak üzere yukarıda sikkeler konusunda atıf yapmış olduğumuz bilim insanları ve nümizmatlar görüş beyan etmektedirler. Yine Reşîdüddin'de nakledilen; *Para ve sikkelerin ölçüleri vilâyetlerde çok farklıydı. Rûm, Fars, Kirman, Gürcistan, Mardin'de sikkeler o memleketlerin Sultanları adına basılıyordu* cümlelerinden hareketle Gazan Han'ın bunları düzenlemek için sarfetmiş olduğu gayret müellifin eserinde anlatılmaktadır. Nitekim kendi adına para bastıran bu *memleketlerin Sultanları* reformlar sonrasında; Gürcü Kralı, Mardin Emiri, yerel Gilan Beyleri Gazan Han adına para bastırmışlardır.[35]

Türkiye Selçukluları da ilk kez III. Alâeddin döneminde İlhanlılar adına para darbettirmişlerdir. III. Alâeddin ile Gazan Han'ın Konya darblı müşterek sikkesi bunun en dikkat çekici örneğidir. Tarihi ise H. 699'dur. Bu sikkenin dışında Anadolu şehirlerinde de hızla İlhanlılar adına para basımlarının artmış olduğunu görmekteyiz.[36]

Paul Lindner, 1280 ile 1299 arası Anadolu'da sikke basan 10 darphâne varken bu sayının 1299'da hızlı bir artışla 46'ya yükseldiğini, böyle bir hadisenin Anadolu'nun kayıtlı tarihinde, darphâne sayılarının ani ve dikkat çekici artışın ne önce ne de sonra görülmediğini ifade ettikten sonra bu

---

[34] *O. Özgüdenli, s. 277.*

[35] *Osman G. Özgüdenli, s. 201, 205; Gazan Han adına basılmış olan paraların listesi için bkz.* ***Ak Akçe-Moğol ve İlhanlı Sikkeleri****, Yapı Kredi Koleksiyonları, İstanbul 1992, s. 134-153.*

[36] *Mehmet Çayırdağ, "Anadolu Selçuklu Şehirlerinde Basılan İlk İlhanlı Sikkeleri",* ***Türk Dünyası Araştırmaları****, Sayı 48, (Haziran 1987), s. 188.*

durumun Sülemiş isyanı sonrası sarsıcı bir geçiş anını yansıttığını söylemektedir. Ayrıca h. 699 senesini *annus mirabilis* yani *mucizeler yılı* olarak anıp Osman Gâzi için de; *İlhanlı etki alanında olmasını beklemek garip kaçmaz* yorumunda bulunur.[37]

Reşîdüddin'de altının ülke genelinde durumu ile alâkalı nakledilen; *"bir sene içinde öyle oldu ki bütün memlekette düşük ayarda altını kimse göremez oldu"*[38] sözlerini Paul Lindner'in H. 699 / 1299 tarihi ile alâkalı *mucizeler yılı* deyimi ile birlikte değerlendirildiğinde acaba Reşîdüddin'de altın için zikredilen *bir sene içinde* kaydı Anadolu'da Türkmen Beylikleri tarafından darbedilen gümüş sikkeler için de geçerli midir? sualine, evet dememiz mümkün gözükmektedir.

Türkiye Selçukluları-İlhanlı ilişkileri üzerine çalışması bulunan İlhan Erdem de, Reşîdüddin'de nakledilen malûmattan hareketle Anadolu'da para basımı hakkında; *"Gazan Han bütün bu karışıklıklar içerisinde İlhanlı ve ona tâbi ülkelerde tek bir paranın tedavülde olması için yarlığ çıkardı. Yeni sistem Anadolu'da hemen uygulanmaya başlandı"* demektedir.[39]

Yukarıda da zikredildiği üzere Gazan Han döneminde ve özellikle de 1299 tarihinden itibaren bugünkü Anadolu sınırları içerisindeki şehirlerde İlhanlılar adına sikke basımında gözle görülür bir artış gözlenmektedir. Diğer bir husus da Mardin'i hariç tutarsak Anadolu'da Gazan Han öncesi İlhanlılar adına hiç para basılmadığıdır. Gazan Han döneminde sikke kesilen Rûm şehirleri ise şunlardır; Tokat, Konya, Kayseri, Lârende, Aksaray, Amasya, Ladik (Denizli), Bergulu (Uluborlu), Beypazarı, Ermenek, Gülşehir, Harput, Malatya, Lulue, Sinop, Sivas, Beyşehir, Samsun, Kırşehir, Alâiye, Erzincan, Erzurum, Erzin, Siirt, Erciş, Ani.[40] Yine bu dönemde Selçuklu Sultanı III. Alâeddin Keykubâd adına darbedilen paralar da Mehmet Çayırdağ'a göre, Moğolların müsaadesi ile bastırılan paralardır. Dönemin siyasî olaylarının

---

37 *Rudi Paul Lindner, "Anadolu 1300-1451",* ***Türkiye Tarihi 1071-1453 Bizans'tan Türkiye'ye****, Cilt I, (ed. Kate Fleet-çev. Ali Özdamar), İstanbul 2012, s. 139, 156.*

38 *Reşîdüddin, (Behmen Kerimî), s. 1056.*

39 *İlhan Erdem,* ***Türkiye Selçukluları-İlhanlı İlişkileri (1258-1308)****, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (basılmamış doktora tezi), Ankara 1995, s. 379.*

40 *Ak Akçe-Moğol ve İlhanlı Sikkeleri, s. 134-153.*

seyri de Çayırdağ'ın bu yorumunu desteklemekte olup III. Alâeddin adına sikke darbedilen şehirler ile bu liste daha da kabarmaktadır.[41]

İlhanlı hâkimiyetindeki memleketlerde para basımı ve ölçüler üzerinde bu kadar hassasiyetle durulmasının sebepleri arasında; Gazan Han öncesi yaşanan iktisadî sıkıntı ve piyasaya sürülen kağıt para çavın yol açtığı tahribat olduğu ifade edilmektedir.[42] İlgili sıkıntı İlhanlı devri kaynaklarında canlı bir dille anlatılmakta olup[43] Anadolu'yu da etkilediğini Aksarâyî'den öğrenmekteyiz.[44] Yaşanmış olan bu buhranı çözmek ve arızaları gidermek için Anadolu'da da sikke basımına ağırlık verilmesi düşünülmüş olabilir mi? John Mason Smith bu hususta; *"Bu reformun amaçlarından birisi piyasaya daha fazla standart sikkeler sunarak günlük ticaretteki para biriminin miktarıyla ilgili spekülasyonları azaltmaktı ve Reşîdüddin'e göre bu amaca ulaşılmıştır. Reşîdüddin ifadelerinde bu işin neden ve nasıl yapıldığını bize anlatmaktadır. Gazan ve danışmanları önceki ekonomik kriz dönemini göz önüne alarak ekonomik aktivitelerin düzenini basitleştirmek, dolaşımdaki paranın hacmini arttırmak, paranın ağırlığıyla ilgili farklı spekülasyonları azaltmak ve kalpazanlığı engellemek için paranın şeklinde ve saflığında bir standart getirilmesi konusunda karara vardılar"* cümlelerini sarfetmektedir.[45]

---

41 *Çayırdağ, s. 187-189; Gazan Han'ın para bastırması dönemin Bizans kaynaklarına da yansımıştır. Devrin ana kaynağı Pachymeres bu hususta; "ayrıca Gazan kendi adının yazdığı altın paralar bastırmış ve herkese adil davranılan mükemmel bir yasa düzenlemiştir" bilgisini vermektedir. Bkz. Georges Pachymeres,* ***Bizanslı Gözüyle Türkler,*** *(İ. Bihter Barlas), İstanbul 2009, s. 94.*

42 *Bertold Spuler,* ***İran Moğolları Siyaset, İdare ve Kültür-İlhanlılar Devri (1220-1350)****, (çev. Cemal Köprülü), Ankara 2011, s. 329; Zeki Velidi Togan, kendisinden önceki hükümdarları kötüleyerek mevcut hükümdarı yani Gazan Han'ı övme temayülünde olan dönem müelliflerinin bu durumu abarttıkları kanaatindedir. Bkz. Ahmet Zeki Validi, "Mogollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti",* ***Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası,*** *Cilt I, İstanbul 1931, s. 9,10.*

43 *Reşîdüddin (çev. İsmail Aka), s. 183; Kazvinî, s. 487.*

44 *Aksarayî, s.188; Anadolu'daki olumsuz havanın dağıtılması için Sülemiş isyanı sonrası özellikle vergi memurlarının Rûm'un bazı bölgelerine tayin olunduklarını görmekteyiz. Bu hususla alakalı olarak bkz. Murat Zengin,* ***İlhanlılar-Eratnalılar-Memlûklar Dönemi Malatya (1295-1401)****, İstanbul 2017, s. 44, 45.*

45 *John Mason Smith, "Moğol İran'ında Gümüş Para Birimi", (çev. Kansu Ekici),* ***Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi,*** *XIII/2, (Kış 2013), s. 347, 348, 352, 353.*

Bertold Spuler de, Gazan Han'ın ilgili para çöküşünün önüne geçmek ve ticarî dolaşımın felce uğramaması için yeni bir para birliği kurmak lüzumunu hissettiğini belirtip bu iş o kadar mükemmel netice verdi ki müstakil Giylan küçük prenslikleri bile birliğe katıldılar demektedir.[46] Buradan hareketle sorarsak: Acaba küçük Anadolu Türkmen aşiretleri de para basarak bu birliğe katılmışlar mıdır? Bu suale de evet dememiz yukarıda zikretmiş olduğumuz darbedilen sikkeler çerçevesinde imkân dahilindedir. Daha önce de dile getirildiği üzere R. Paul Lindner de, Sülemiş isyanı sonrası H. 699 tarihinden darbedilen sikkelerdeki olağan dışı artışı Gazan Han'ın sikkeler üzerinden kâr sağlama gayesi olarak açıklamaktadır.[47]

Osman Özgüdenli; Gazan Han döneminde ilk kez İlhanlılar adına Anadolu'da para basıldığını, İlhanlı hükümdarının adının sikkelerde zikrinin, Anadolu'nun merkezî şehirlerinin yanı sıra kısa süre içerisinde uc bölgelerindeki Türkmen beyliklerine doğru yayıldığını ifade etmekte ve buna dair örnekler vermektedir. Devamında da bu örneklerden İlhanlı hâkimiyetinin Anadolu'nun her köşesinde tanındığı ve paralarla ilgili düzenlemelere tamamen uyulduğu sonucunu çıkartmak yanlış olacaktır, demektedir. Yapmış olduğu bu yorumu desteklemek için de Karamanoğullarının bu dönemde para bastırdıklarını ancak bu paralarda kendi Beylerinin isimlerini zikretmedikleri gibi İlhanlı hükümdarının adını da anmadıklarını, açıkça olmasa da İlhanlı hâkimiyetini tanımadıklarını söylemektedir.[48]

Kanaatimizce bu noktada sorulması gereken öncelikli soru; Karamanoğullarının veya diğer Beyliklerin Gazan Han öncesi bastırmış olduğu sikke var mıdır? Yoksa, niye Gazan Han döneminde ilk sikkelerini bastırmış oldukları sorusuna cevap aramaktır. İkinci mühim hususta yukarıdaki paragraflarda da etraflıca ele alındığı üzere son araştırmalarda

---

[46] *Bertold Spuler, s. 329, 330.*

[47] *Paul Lindner, Osmanlı Öncesi, s. 104; Anadolu Selçuklu Şehirlerinde basılan İlhanlı sikkeleri üzerine bir çalışması bulunan Mehmet Çayırdağ bu konuda; "her halde Selçuklular ye Anadolu halkı vergi vermekten tamamen takatsız kalınca Anadolu şehirlerinde İlhanlılar sikke kestirmeğe başlamış olmalıdırlar. Başka bir sebep de Gazan'ın mali reformları içerisinde Anadolu'da da yeni ve kendi sikkeleri tarzında para basma kararı bulunmuş olabilir" demektedir. Bkz. Çayırdağ, s. 189.*

[48] *O. Özgüdenli, s. 283, 284.*

Karamanoğullarının üç mühim şehrinde: Ermenek, Lârende ve Alâiye'de Gazan Han adına ilk kez para kestirdikleri görülmektedir. Ayrıca Ermenek'te ilk defa H. 699 senesinde Karamanoğlu Mahmud Bey adına Selçuklu Sultanı III. Alâeddin ile müşterek darbedilmiş sikkeleri bulunmaktadır. Bütün bunlar mahiyeti tartışılmakla birlikte Karamanoğulları paralarının İlhanlı etkisi altında bastırılmış olduğunu söylemek mümkündür.

Osman Özgüdenli ayrıca, 1299 senesindeki siyasî ve psikolojik havanın etkisiyle Anadolu Beylerinin daha müstakil hareket edip, kendilerini bağımsız hissettiklerini bunun ise onların bastırmış oldukları sikke ve mimarî eserlerindeki kitâbelerden anlaşıldığını ifade etmektedir.[49] Burada daha önce de izah edildiği üzere sikke darbının İlhanlı nüfuzu ile yapıldığını hatırlattıktan sonra bu dönemde inşa edilmiş olan eserlerdeki kitâbelerde Anadolu'daki Türkmen Beylerinin adlarının da yine H. 699 tarihinden itibaren zikredilmeye başlandığını görmekteyiz.

Mimari eserlere örnek vermek istersek:

Eşrefoğlu Süleyman Bey adına yapılan Beyşehir Ulu Caminin 1300 tarihli kitâbesinde Süleyman Bey'in ismi kaydedilmiştir.[50]

Karamanoğullarının merkezi Ermenek'te 1302 yılında inşa edilen Ulu Cami kitâbesinde mabedin Karamanoğlu Mahmud Bey adına yapıldığı belirtilmektedir.[51] Karamanoğullarının Ermenek'e tabi Balgusan'da (Balgasun) bulunan hanedan türbelerinin kitâbesinde ise yapının Selçuklu hükümdarı Gıyâseddin II. Mesud zamanında inşa ettirildiği kayıtlıdır. Tabilik alameti olan *(Selçuklu Sultanının ismi) zamanında* ibaresi dönem Konya'sındaki: Sırçalı, İnce Minare, Karatay, Sahip Fahreddin Ali medreselerinde de geçmektedir. Balgusan'da Mahmud Bey adına yazılmış olan vakfiyesi 1302 senesine ait olan mamûrenin[52] de döneme ait kitâbelerde Beylerin isminin zikredilmesi tarihini esas alırsak Gıyâseddin Mesud'un ikinci saltanat devrinde yapılmış olması

---

[49] *O. Özgüdenli, s. 199.*

[50] *Doğan Yavaş, "Eşrefoğlu Camii", **Diyanet İslam Ansiklopedisi,** Cilt 11, İstanbul 1995, s. 479.*

[51] *İbrahim Hakkı Konyalı, **Âbideleri ve Kitâbeleri ile Karaman Tarihi-Ermenek ve Mut Âbideleri**, İstanbul 1967, s. 705.*

[52] *Halil Edhem, "Karamanoğulları Hakkında Vesâik-i Mahkûke", s. 699-701; Konyalı, s. 693.*

muhtemeldir. Bu noktada Ulu Cami'de Mahmud Bey'in isminin tek başına kayıtlı bulunması ayrıca anlam kazanmaktadır.

İsmail Hakkı Uzunçarşılı: Karaman'da İbrala Köyü'nün kuzeyinde Mendik ve Kınık harabelerinde *711 Rebiulevvel (1311 Temmuz)* tarihli cami kitâbesinde Mahmud Bey'in adının geçtiği bilgisini vermektedir.[53] Selçuklu Sultanı Gıyâseddin II. Keyhüsrev tarafından Eğridir'de han olarak inşa edilen yapıyı H. 701/1301 senesinde Hamidoğlu Bey Feleküddin Dündar Bey medreseye dönüştürmüştür. Üzerinde de Dündar Bey'in isminin kayıtlı olduğu kitâbe mevcuttur.[54] Yalvaç Müzesi'nde Dündar Bey döneminde H. 700/1300 tarihinde inşa edildiğini anladığımız bir *han* kitâbesi bulunmaktadır. Yine Dündar Bey döneninde onun kardeşi tarafından Uluborlu Kalesi içinde inşa ettirilmiş ve bugün kayıp olan mescid kitâbesinin tarihi de H. 699'dur.[55] Hamidoğlu Dündar Bey adına Eğridir'de yapılan hamam kitâbesinin tarihi ise H. 707/1307'dir.[56]

Germiyanoğullarına ait olduğu düşünülen Ankara Kızılbey Cami'indeki kitâbede minberin Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubâd bin Feramurz zamanında Yakub bin Alişir tarafından yenilendiği yazmakta, H. 699 senesinde tamir olunduğu belirtilmektedir. Halil Edhem; *"kitabenin muhtevî bulunduğu 699 senesi devlet-i Osmaniyenin mebde-i tesisi olmak üzere itibar ve kabul olunduğundan bizce bir ehemmiyet-i mahsûseyi hâizdir"*[57] diyerek ilgili H. 699 senesine eldeki kitâbe üzerinden dikkat çekmiştir.

---

[53] *İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri,** Ankara 1988, s. 8; Araştırmalarımız neticesinde, bugün ortada olmayan cami ve kitabesi hakkında başkaca bir malumata maalesef ulaşamadık. Karaman tarihi üzerinde arşiv ve araştırma noktasında mesaileri olan Ömer Karayumak ve Yusuf Yıldırım Beylerle yapmış olduğumuz görüşmelerde kitabenin mevcut olmadığı bilgisini aldık Yardımları için her ikisine de müteşekkiriz.*

[54] *Uzunçarşılıoğlu İsmail Hakkı, **Kitabeler**, İstanbul 1929, s. 228, 229; S. Kofoğlu, s. 144-149.*

[55] *S. Kofoğlu, s. 150-152.*

[56] *Uzunçarşılıoğlu, s. 230, 231.*

[57] *Halil Edhem, "Âl-i Germiyân Kitâbeleri", **Târîh-i Osmânî Encümeni Mecmuası,** Cüz 2, İstanbul 1328, s. 113.*

Birgi Ulu Cami'nin de H. 712/1312 senesinde inşa edildiğini, bânisinin de Aydınoğlu Mehmed Bey olduğunu kitâbesinden öğrenmekteyiz.[58] Beyler adına yapılmış olan ve isimlerinin zikredildiği Ulu Camilerin konumuz bakımından hususi bir anlamının olduğunu düşünmemiz mümkündür. Ulu Camiler, İslâm fıkhında genellikle Cuma camii, fetih geleneğinde de dâru'l harbden, dâru'l İslâm'a geçişin mühim bir ifadesi olup Fethiye camii olarak da adlandırılmaktadır. Bu camilerin neredeyse hepsi Beyler tarafından yaptırılmış olup, yaptıranların ismiyle adlandırılıp, yapı kitâbelerinde de isimleri muhakkak belirtilmiştir. Ulu camilerin inşa edilmiş oldukları yerlere baktığımızda da siyasi merkezlere yani başşehirlere veya Beyliklerin merkez şehirlerine bina edildiklerini görmekteyiz. Bu noktada Anadolu Beyliklerinin Ulu Cami inşa ettirmeleri ve kitâbelerinde Bey isimlerinin zikredilmiş olmasını dönemin siyasî havasına bağlayıp, sikke konusundaki yorumlarımızı da bu mabedler ve kitâbelerdeki isim zikri üzerinden devam ettirebilir miyiz? sorusu ayrıca anlam kazanmakta ve döneme ait yorum yapabilmemiz için farklı bir imkan sunmaktadır. Daha da açarsak; hem sikke basımı hem de mimarî eserlerde Bey isimlerinin kaydedilmiş olması özellikle de Beyler adına Ulu Cami inşası Türkmen aşiretlerinin *emârete* yani siyasî bir *Beyliğe* dönüşme seyirlerinin bir ifadesi midir? Yukarıda da sormuş olduğumuz sorulara bir yenisi ekleyip cevabına da yine muhtemelen evet dememiz mümkün gözükmektedir.

Sonuç olarak

Sülemiş isyanı sonrası Osmanlılar ve Anadolu'daki Türkmen aşiretlerinin *emâret* veya *Beylik* olarak ifade edebileceğimiz siyasî bir vecheye dönüştüklerini müşahade etmekteyiz. Bunda Gazan Han dönemi para reformu uygulamalarının da ciddi etkisi olmalıdır. Bu etki neticesinde ilk kez Türkiye Selçukluları 1299-1300 tarihinde Gazan Han adına Konya'da para darbederken, *uçlardaki Türkmen aşiretleri de* kendi Beyleri, Selçuklu Sultanı III. Alâeddin Keykûbâd ve Gazan Han adına yine 1299-1300 senesinde *ilk kez* sikke kestirmişlerdir. Yine bu Beylikler zikredilen tarihlerden itibaren İslâm

[58] *Uzunçarşılıoğlu, s. 109-112.*

mimarisinde *Sultan (Selâtîn)* camileri olarak bilinen Ulu Cami başta olmak üzere eserler inşa edip kitâbelerinde de Beylerinin ismini kullanmışlardır. Bütün bunlar ilgili Beylikler bakımından çok mühim bir değişim olarak karşımızda durmaktadır. Üzerinde fazlaca tartışılan bu tarihî seyirde anlayabildiğimiz kadarıyla İlhanlıların hususiyle de Gazan Han'ın büyük bir yeri olduğu görülmektedir. O güne kadar fiiliyatta varlığı olup kuvvede adı olmayan aşiretler siyasî bir vasfa bürünüp *emârete* dönüşme sürecine girmişlerdir.1299-1300 tarihinden sonra süreç daha da belirginleşip hız kazanacaktır.

Kaynakça

Ahmed el Kalkaşandî, Subhu'l A'şa V, Kahire 1333 / 1915.

Ahmet Zeki Validi, *"Mogollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti"*, Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, Cilt I, İstanbul 1931.

Ak Akçe-Moğol ve İlhanlı Sikkeleri, Yapı Kredi Koleksiyonları, İstanbul 1992.

Artuk, İbrahim – Artuk, Cevriye, İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslami Sikkeler Kataloğu, Cilt I, İstanbul 1971.

Artuk, İbrahim, *"Osmanlı Beyliği'nin Kurucusu Osman Gazi'ye Ait Sikke"*, Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920), (edit. O. Okyar, H. İnalcık, Ankara 1980.

Beyazıt, Mustafa, "*Erken Osmanlı Devri'nde Tebrizli Usta Gruplarının İzi Nasıl Sürülmeli"*, *Histories Studies,* Volume 6 Issue 3, (April 2014).

Çayırdağ, Mehmet, *"Anadolu Selçuklu Şehirlerinde Basılan İlk İlhanlı Sikkeleri"*, Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı 48, (Haziran 1987).

Diler, Ömer, *"Gazan Mahmud'a Ait Larende Baskılı Bir Sikke"*, Türk Nümismatik Derneği Yayınları, Bülten No. 21, İstanbul 1987.

Doğan Yavaş, *"Eşrefoğlu Camii"*, Diyanet İslam Ansiklopedisi, Cilt 11, İstanbul 1995.

Ebî Bekr el Cezerî, Târîh-i Havâdis-i ez Zamân I, (tahkik, Ömer Abdusselâm Tedmurî), Beyrut 1419.

Emecen, Feridun M., İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası, İstanbul 2003.

Emecen, Feridun M., Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi, İstanbul 2016, s. 38.

Erdem, İlhan, Türkiye Selçukluları-İlhanlı İlişkileri (1258-1308), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (basılmamış doktora tezi), Ankara 1995.

Fazlıoğlu, İhsan, *"İznik'te Ne oldu? Osmanlı İlim Hayatının Teşekkülü ve Davud Kayseri"*, Nazariyat-İslam ve Felsefe Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi 4/1, (Ekim 2017).

Georges Pachymeres, Bizanslı Gözüyle Türkler, (İ. Bihter Barlas), İstanbul 2009.

Halil Edhem, *"Âl-i Germiyân Kitâbeleri"*, Târîh-i Osmânî Encümeni Mecmuası, Cüz 2, İstanbul 1328.

Halil Edhem, *"Karamanoğulları Hakkında Vesâik-i Mahkûke"*, Târih-i Osmâni Encümeni Mecmuâsı, Cüz 11, (Kânûn-ı Evvel 1327), İstanbul 1329.

Hamdullah Müstevfî-yi Kazvinî, Târih-i Güzide, (çev. Mürsel Öztürk), Ankara 2018.

Hoca Dehhânî Divanı, (haz. Ersen Ersoy-Ümran Ay), Ankara 2017.

İbn Battuta Seyahatnamesi I, (çev. A. S. Aykut), İstanbul 2004.

İbn Tagriberdi, En-Nücûmu'z Zâhire, (çev. Ahsen Batur), İstanbul 2013.

İsmail Hakkı, Uzunçarşılıoğlu, Kitabeler, İstanbul 1929.

Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, Müsâmeretü'l Ahbâr, (çev. Mürsel Öztürk), Ankara 2000.

Kofoğlu, Sait, Hamidoğulları Beyliği, Ankara 2006.

Konyalı, İbrahim Hakkı, Âbideleri ve Kitâbeleri ile Karaman Tarihi-Ermenek ve Mut Âbideleri, İstanbul 1967.

Köprülü, Fuat, Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul 1980.

Kürkman, Garo - Diler, Ömer, Alâiye Paraları, İstanbul 1981.

Lindner, R. Paul, Osmanlı Tarih Öncesi, İstanbul 2008.

Lindner, Rudi Paul, *"Anadolu 1300-1451"*, Türkiye Tarihi 1071-1453 Bizans'tan Türkiye'ye, Cilt I, (ed. Kate Fleet-çev. Ali Özdamar), İstanbul 2012.

Makrizî, El Sülûk li Ma'rifeti Düveli'l Mülûk II, (tahkik, M. Abdülkadir Ata), Beyrut 1418 / 1997.

Reşîdüddin Fazlullah, Câmiu't Tevârih (İlhanlılar Kısmı), (çev. İsmail Aka-Mehmet Ersan-Hesamipour Khelejani), Ankara 2013.

Reşîdüddin Fazlullah, Câmiu't Tevârîh II, (kuşiş-Behmen Kerîmî), Tahran 1362.

Sağlam, Ahmet, *"Memlük Kaynaklarında Karamanoğulları (1256-1341)"*, Uluslararası Orta Anadolu ve Akdeniz Beylikleri Tarihi, Kültürü ve Medeniyetleri Sempozyumu I-Karamanoğulları Beyliği, (edit. M. Şeker, M. Mercan, Y. Kaya, C. Uncu), Ankara 2016.

Sağlam, Ahmet, Suriye'de Hakimiyet Mücadelesi İlhanlılar-Memlûkler, İstanbul 2017.

Smith, John Mason, *"Moğol İran'ında Gümüş Para Birimi"*, (çev. Kansu Ekici), Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, XIII/2, (Kış 2013).

Spuler, Bertold, İran Moğolları Siyaset, İdare ve Kültür-İlhanlılar Devri (1220-1350), (çev. Cemal Köprülü), Ankara 2011.

Şihabeddin Fazlullah bin el Ömerî, Mesâlîku'l Ebsâr, (çev. Ahsen Batur), İstanbul 2014.

Şikârî, Karamannâme, (haz. Metin Sözen-Necdet Sakaoğlu), İstanbul 2005.

Tarîh-i Âl-i Selçuk, (terc. H. İbrahim Gök-Fahrettin Çoşkuner), Ankara 2014.

Teoman, Betül - Teoman Gültekin, *"Eşrefoğulları Beyliği Sikkeleri"*, Eşrefoğulları Beyliği: Uluslararası Orta Anadolu ve Akdeniz Beylikleri Tarihi, Kültürü ve Medeniyeti Sempozyumu I, Ankara 2018 (https://www.academia.edu/38007530/E%C5%9Frefo%C4%9Fullar%C4%B1_Beyli%C4%9Fi_Sikkeleri-09-02-2022)

Teoman, Betül - Teoman Gültekin, *"Germiyanoğulları Beyliği Sikkeleri"*, Uluslararası Batı Anadolu Beylikleri Tarih, Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu-III Germiyanoğulları Beyliği, Ankara 2017.

Teoman, Betül - Teoman Gültekin, *"Sahillerin Sultanları ve Sikkeleri"*, Menteşeoğulları Tarihi, (edit. Adnan Çevik-Murat Keçiş), Ankara 2016 (https://www.academia.edu/37941843/Sahillerin_Sultanlar%C4%B1_ve_Sikkeleri 09-02-2022)

Teoman, Betül – Teoman, Gültekin, *"Karamanoğlu Sikkelerine Genel Bir Bakış"*, Uluslararası Orta Anadolu ve Akdeniz Beylikleri Tarihi, Kültürü ve Medeniyetleri Sempozyumu I-Karamanoğulları Beyliği, (edit. M. Şeker, M. Mercan, Y. Kaya, C. Uncu), Ankara 2016.

Togan, Zeki Velidi, *"Reşideddin'in Mektuplarında Anadolu'nun İktisadî ve Medenî Hayatına Ait Kayıtlar"*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, Cilt 15, Sayı 1-4, (1953).

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, Anadolu Beylikleri, Ankara 1988.

Yazcızâde Ali, Tevârîh-i Âl-i Selçuk, (nşr. Abdullah Bakır), İstanbul 2017.

Yılmaz, Hakan, *"Osman Gâzî'nin 700/1300-1301'de Yenişehir'de Bastırdığı Üçüncü Sikkesi"*, Vakanüvis- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi-Söğüt Özel Sayısı, Sayı 4, (Aralık 2019).

Zengin, Murat, İlhanlılar-Eratnalılar-Memlûklar Dönemi Malatya (1295-1401), İstanbul 2017.

Dördüncü Oturum

Bir Medeniyet Merkezi Olarak Bursa

Oturum Başkanı: **Prof. Dr. Cevdet Yakupoğlu**

Doç. Dr. Arzu İspalar Çahantimur

Taşınmaz Kültür Varlıklarıyla Bir Medeniyet Merkezi Olarak Bursa

Prof. Dr. Ahmed Nedim Serinsu

Süleyman Çelebi Hz. ve Mevlid-i Şerif

Prof. Dr. Abdullah Kızılcık

Bursalı Mehmet Efendinin İlim ve Fenne Dair Hizmetleri

Zeki Böleken

Erken Osmanlı Mimarisinde Malzeme Sorunu ve Bursa Yeşil Medrese

Prof. Dr.
Arzu Ispalar Çahantimur

Arzu Ispalar Çahantimur, lisans eğitimini İ.T.Ü. Mimarlık Fakültesi, Yüksek Lisans ve Doktora eğitimlerini İ.T.Ü. Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Programında tamamlamıştır. Akademik kariyerine Bursa Uludağ Üniversitesi, Mimarlık Fakültesinde devam eden Çahantimur, aynı kurumda görev yapmaktadır. Mimarî tasarım, kentsel tasarım, sürdürülebilir kentsel gelişme, mimarî ve kültürel miras koruma, çevre-davranış araştırmaları ilgi alanları kapsamında ulusal ve uluslararası yayınları ve araştırma projeleri bulunmaktadır.

Taşınmaz Kültür Varlıklarıyla Bir Medeniyet Merkezi Olarak Bursa

Giriş

Yüzyıllar boyu pek çok medeniyete ev sahipliği yapmış olan Anadolu coğrafyasının önemli tarihi kentsel peyzaj alanlarından biri olan Bursa, barındırdığı somut ve somut olmayan miras öğeleriyle birlikte değerli bir medeniyet merkezi olarak günümüzdeki önemini korumaktadır. Bursa'nın kültür varlıklarının tanınması ve önemlerinin anlaşılması bu değerlerin geleceğe taşınabilmesi için gerekli olan koruma bilincini geliştirecektir. Mimarî ve kültürel miras değerlerimizin geleceğe sağlıklı bir şekilde taşınabilmesi ise geçmişin yansımaları olan bu değerlerin gelecek nesiller tarafından tanınması, anlaşılması ve rehber olarak kullanılabilmesini sağlar. Sürdürülebilir niteliklere sahip kentsel gelişmeyi sağlayabilmenin önemli gerekliliklerinden biri kültürel miras farkındalığının arttırılması ve kentlilik bilincinin geliştirilmesidir. Bunlar ise tarihî sürecin kent mekânında oluşturduğu farklı katmanların ve bu katmanları oluşturan bileşenlerin çözümlenerek kentlilere tanıtılmasıyla mümkün olabilir.

Bu bağlamda, çalışmanın amacı kadim bir geçmişe sahip olan Bursa'nın tarihin farklı dönemlerindeki kentleşme sürecinin oluşturduğu katmanları ve bu katmanların içerdiği değerli miras bileşenlerini kronolojik bir dizgiyle sunmaktır. Bu amaçla kentin Bithinya (MÖ 600 - MÖ 74), Roma (MÖ 74 - MS395), Bizans (395-1396), Osmanlı (1396-1923) ve Cumhuriyet Türkiyesi (1923 -) dönemlerine ait katmanları ele alınmıştır. Çalışmada, bu dönemlerdeki kentsel doku ve bu dokunun işaret öğeleri olan anıtsal yapılara özellikle vurgu yapılmıştır.

İlk Çağlardan Bir İmparatorluk Başkentine

Coğrafyacı Strabon' a göre Prousa yani Bursa, Bithynia Kralı I. Prousias' ın kurduğu kenttir. Kimi kaynaklara göre Bursa MÖ 3. yüzyılda, kimi kaynaklara göre ise MÖ. 2. yüzyılda kurulmuştur. MÖ 1200 yıllarında Trakya'dan kaçan Traklar, Thinler ve Bitinler Bursa ve çevresine yerleşmişlerdir. Bundan dolayı yazılı kaynaklarda bölgenin adı Bithynia olarak geçmektedir (Türkoğlu, 2013).

Özkan ve Ünal (2009), Mustafakemâlpaşa ve İnegöl yakınlarında ulaşılan, Orta Miyosen döneme ait fosil kalıntılarının Bursa'nın en erken tarihinin on beş milyon yıl öncesine dayandığını gösterdiğini ifade etmektedirler. Bulunan eski yerleşim yerleri ve höyükler İznik Gölü çevresinde olup yedi tanedir. Bunlardan en eskisi Orhangâzi sınırları içinde kalan Ilıpınar Höyüğü'dür (şekil 1). Bunlar ve pek çok diğerleri arkeolojik sit alanı ilan edilmiş ve korumaya alınmıştır. Diğer arkeolojik sit alanı ilan edilmiş höyükler ise Aktopraklık, Bos Tepe, Cuma Tepe, Çakırca, Çardak, Çakırköy, Demirtaş, İnegöl II, Karasıl, Karasil II, Köprühisar, Kurşunlu, Marmaracık, Menteşe Söylemiş, Yeniköy, Yenişehir II höyükleridir(Yenal, 2011). Şekil 2 de Antik Çağ ve Orta Çağda Bursa ve çevresindeki yerleşimler ve dönemleri görülmektedir.

Şekil 1. Ilıpınar Höyüğü

Şekil 2. Antik Çag ve Orta Çağda Bursa ve çevresindeki yerleşimler

Kentsel yerleşime yönelik en fazla buluntu M.Ö. 2 de Bithynia krallığına ait olmakla birlikte M.Ö 4. ve 5. yy. da Mudanya çevresinde Myrleia ve Gemlik körfezinde Kios liman kentleri olarak isimlendirilen 2 koloni kentinin varlığı bilinmektedir (Şahin, 2018). Hisar'da yapılan kazı çalışmalarında o dönemin Uludağ Bursa'sı (Prusa ad Olympium) şehrine ait bir kadın heykeli ve ostotek (lahit) bulunmuş olması, Bithinya Devletinin Kral I. Prusias döneminde sınırlarını bir hayli genişlettiğini göstermektedir (Dostoğlu, 2001).

Tekeli (2000), Prusa ad Olympum kentinin verimli ovanın artı ürününü denetleyen bir kale kent olarak kurulduğunu belirtmekte ve Hannibal'in kente suyun gelmesi için Su Yolu'nu ve çeşmesini inşa ettirmiş olduğunu ifade etmektedir. Böylelikle Olympius dağının eteklerindeki su kaynaklarından kente ulaştırılan su, Bithinya Sarayı'na ve tüm kent sakinlerine iletilebilmiştir. Bu yollara ait künk kalıntılarına ve yol izlerine günümüzde yapılan arkeolojik kazı çalışmalarında rastlanmaktadır (şekil 3).

Şekil 3. Hisar Arkeopark Kazıları

Bithinya, yaklaşık 250 yıl Helenistik krallıklar döneminde varlığını sürdürmüştür (şekil 4). Kral IV. Nicomedes'in vasiyeti üzerine Prusa ad Olympum kentinin Roma yönetimine bağışlanmasıyla MÖ 74'de Roma İmparatorluğu sınırlarına dahil edilmiştir (Tekeli 2000). Bundan yaklaşık on yıl sonra, MÖ 64 yılındaki III. Mithridatik Savaşı sonrasında yapılan idarî düzenlemelerle Bithinya ve Pontus olarak ikili eyâlete dönüştürülen yerleşme alanının Bithynia eyaletinin başkentinin Nicomedia (İzmit), Pontus Eyâletinin başkentinin ise Amastris olduğu ifade edilmektedir (Yenal 2011). Prusa ad Olympum kenti de bu ikili Eyâlete bağlı olarak, aynı isimle varlığını devam ettirmiştir.

Şekil 4. Bithinya Devleti hakimiyetindeki bölgeler (Özüpak, 2021)

MS 84 yılında İmparator Traian döneminde çevresindeki sıcak su kaynakları sebebiyle önemli bir kent hâline gelen Prusa ad Olympum yönetimine seçkin kişiler atanmıştır. Bu kişilerden biri de İmparator Traianus tarafından Bithinya Eyâleti Prokonsülü olarak görevlendirilen Plinius'tur. Plinius prokonsüllük döneminde Prusia kenti Bithynia et Pontus Eyâletinin merkezi konumuna gelmiştir. Plinius malî ve yönetimsel sorunları giderdikten sonra imar çalışmalarına başlamıştır. Prusa kentinde kütüphane, hamam, senato toplantılarının yapıldığı basit bir Curia yapısı, Plinius'un kaldığı bir konuk evi, bir gymnasium un varlığından söz edilmektedir (Özkan ve Ünal 2009, Yenal 2011).

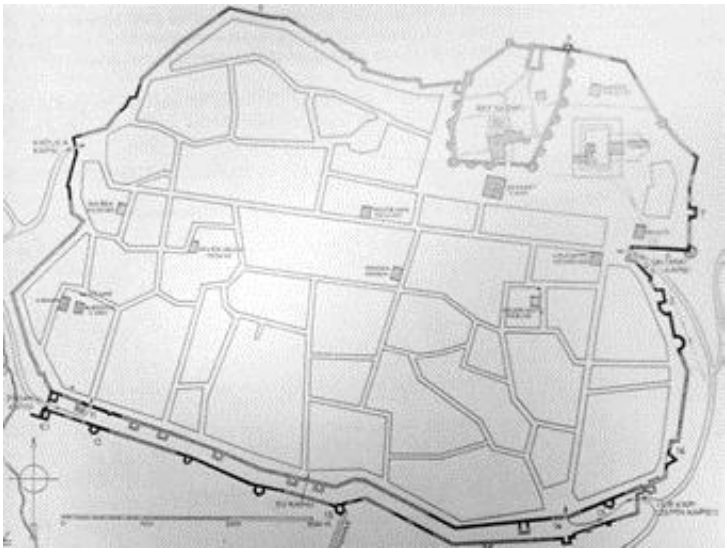
Geç Roma döneminde Bithinya Eyâleti savaşlar, doğal afetler ve yangınlar geçirmiş, III. yüzyılda Gotlar tarafından istila edilip yağmalanmış, 164 yılındaki veba salgını ile birlikte pek çok kayıp vermiştir (Yenal 2011). MS 395 yılında Roma İmparatorluğu ikiye bölünmüş, Prusa kenti Doğu Roma İmparatorluğu sınırları içinde kalmıştır (Baykal 1993). İmparator Justinianos döneminde, 527-565 yılları arasında Çin'den getirilen ipek böceği tohumlarının çoğaltılması ve ipek üretiminin başlaması ile Prousa, Bizans Sarayı'nın ilgisini çekmiştir (Tekeli 2000). Bu ilgi üzerine kent yenilenmiş, yeni kaplıcalar ve saraylar inşa ettirilmiştir. Bu dönem saraylarından birinin Bursa İç Kale'sine inşa edilen Bizans Tekfur Sarayı olduğu belirtilmektedir (Özkan ve Ünal 2009). Hisar sınırları içerisinde yapılan arkeolojik kazı çalışmaları

sırasında Bizans dönemine ait pek çok pişmiş toprak eşyalar, zemin döşemeleri, mezarlar, kanallar ve su hatları açığa çıkarılmıştır (Özkan ve Ünal 2009), (şekil 5).

Şekil 5. Hisar Arkeopark

1071 Malazgirt Savaşı ile Selçukluların Anadolu'da hızla ilerlemeye başlaması ve Haçlıların Bithinya bölgesi işgalleriyle oldukça zayıflayan ve gücünü kaybeden Bizans İmparatorluğu 1326 yılında yapılan kuşatma sonucunda Bizans Tekfuru'nun teslim olması ile Orhan Bey tarafından fethedilmiştir (Tekeli 2000, Özkan ve Ünal 2009). Tekeli (2000), Hisar'ın fetih sürecindeki kentsel durumunu üç öge ile betimlemektedir. Bunlar; (1) kale, (2) iç kale ve (3) kale altıdır (şekil 6). İlk öge olan kalenin 67 kulesi ve beş kapısı bulunmaktadır. İkinci öge olan İç kalenin 17 kulesi olmakla birlikte içinde kentin yönetildiği Tekfur Sarayı yer almaktadır. Kentin prestij odağı olan İç kale çevresinde önemli yapılar yer almaktadır ve bunlardan biri, şu an Osman Gâzi türbesi olan Hagia Elias Manastırı'dır. Kale ve iç kale arasında kalan kısımlarda yerleşim alanları olan mahalleler gelişmiştir. Üçüncü öğe ise kale altıdır. Kale altı olarak bahsedilen alan kalenin ana giriş kapısının bulunduğu doğu hattıdır. Tekeli (2000), bu alanda ticaretin gerçekleştiğini ve bu sebeple doğrudan kale ile bir bütün olarak düşünülmesi gerektiğini vurgular.

Şekil 6. Hisar Bölgesi Haritası (Gabriel, 2010)

Bursa, Bithinya döneminde "Prusa ad Olympum", Roma döneminde "Prusa" ve Bizans döneminde "Prousa" olarak isimlendirilen küçük bir kale kent iken Osmanlılar tarafından fethedilmesiyle Bursa adını alarak bir dünya imparatorluğunun ilk yönetim merkezi hâline gelmiş ve başkent olmuştur (Maydaer 2009). Yenal (2011), bir dünya imparatorluğunun ilk yönetim merkezi ve ilk yerleşim alanı olan Hisar Bölgesinin yıpranmış yerleşme dokusunun yenilenip zayıflamış ekonomik yapısının iyileştirilmesi sürecinin üç aşamalı olduğunu ifade etmektedir. İlk aşamada Orhan Gâzi, hanedan üyeleri, akrabalar ve gâziler var olan yapı stoğunu dönüştürerek bölgeye yerleşir ve Anadolu Selçuklu döneminde izlenen yerleşme kuralları gözetilerek, İç kale içinde var olan Bizans Tekfur Sarayı, Bey Sarayı'na dönüştürülerek idarî merkez hâline gelir. Yanındaki Hagia Elias Manastırı'nın Gümüşlü Kümbet isimli kısmı türbeye dönüştürülerek Osman Bey'in naaşı buraya defnedilir. Manastırın kalan kısmı ise medrese ve mescide dönüştürülür. Orhan (Hisar) Mescidi olarak bilinen yapı günümüze ulaşamamıştır. Ancak kitâbesi Şehadet Cami'nin üzerine taşınmıştır. Manastırın yakınına ilk parayı basmak üzere Darphâne yapılmıştır. Rumların terk ettiği bölgelere Türk nüfus yerleştirilmiştir (Tekeli 2000).

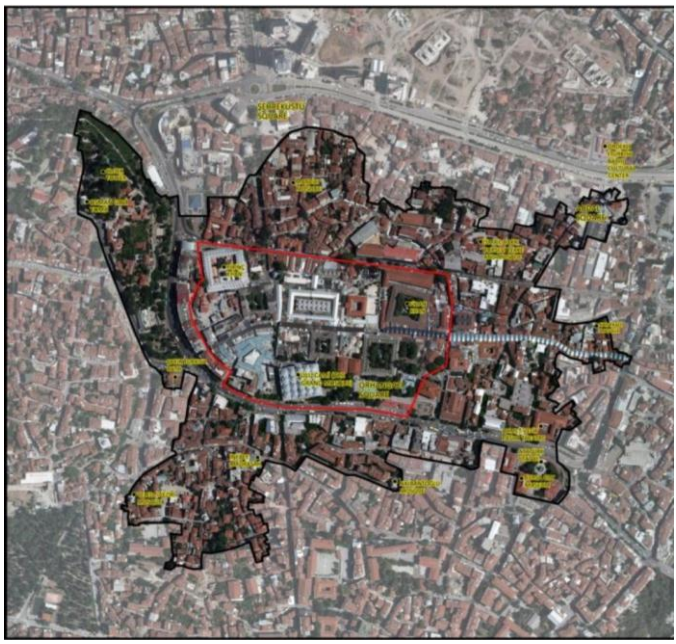
Zaman içerisinde hanedan üyelerinin yaptırdıkları sosyal işlevli yapıların çevresinde mahalleler gelişmeye başlamıştır. Orhan Bey'in eşi Nilüfer Hatun'un Saltanat Kapısı'nın yanında yaptırdığı Darphâne Mescidi, kardeşi Alaaddin Bey'in Kaplıca Kapısı yakınında yaptırdığı Alaaddin Bey Cami ve Medresesi çevresinde gelişen mahalleler örnek verilebilir. Bu cami Bursa'daki ters T planlı cami tipinin öncüsü olmakla birlikte Bursa'daki ilk Osmanlı Camisi'dir. Yapının çevresindeki mahalle ise Alâaddin Mahallesi'dir. Orhan Gâzi'nin oğlu Süleyman Paşa, Kaplıca Kapı yakınlarında Veled-i Helva-i Mescidi'ni yaptırmıştır ve çevresinde Veled-i Helva-i Mahallesi oluşmuştur. Orhan Gâzi'nin kayınbiraderi olan ve Bursa'nın teslim alınması sırasında burçlara çıkıp ilk ezanı okuyan Ali Hasan'ın yaptırdığı mescidin çevresinde Tefsirhan Mahallesi gelişmiştir. Saltanat Kapı'nın yakınındaki Lala Şahin Paşa tarafından mescit ve medrese yaptırılmış, çevresinde ise Şahin Lala Mahallesi şekillenmiştir. İkinci aşamada devletin güçlenmesiyle I. Murat, Bey Sarayı'nın dışına Bey Sarayı Cami'ni (Şehadet Cami) yaptırmıştır (Şekil 7). Bu caminin çevresinde de mahalleler gelişmeye başlamıştır. Üçüncü aşamada ise yönetim kademesindeki kişiler ve aile üyelerinin yaptırdıkları yapılar çevresinde gelişen mahalleler görülmektedir (Maydaer 2009, Yenal 2011).

Şekil 7. Kale Sokak ve Şehadet Camii (Dostoğlu, 2001)

Bu durum Hisar dışında da devam etmiş, Alacahırka Mahallesi, Şehreküstü Mahallesi, Taht-el Kal-a Mahallesi, Pınarbaşı Mahallesi, Cilimboz Mahallesi Hisar çevresinde gelişmiştir (Maydaer 2009, Yenal 2011). Kentin Hisar dışına doğru gelişmesinin öncülüğünü Orhan Bey'in, kale dışında inşa

ettirdiği Orhan Külliyesi yapmıştır. Cami (Orhan Cami), imaret, medrese ve han (Emir Han) dan oluşan bu külliye kentin Hisar dışındaki gelişiminin öncüsü olacak iki önemli sistemin oluşmasına zemin hazırlamıştır (Şekil 8). Bu iki sistem imaret siteleri ve ticaret çekirdekleridir. Hisar içindeki iç kale odaklı konut alanları, zamanla ticaret çekirdekleri ve imarethâneleri odak alarak bu merkezlerin çevrelerinde mahalleler oluşturmaya başlamış, bu durum ise kentin, 14. ve 15. yüzyılda, Hisar dışında, doğu ve batı yönünde gelişmesini sağlamıştır (Tekeli 2000). 1360 yılında Orhan Gâzi'nin ölümü ile birlikte yerleşim Hisar içinden dışına çıkmaya başlamış, Anadolu'dan gelen Türk aileler Hisar dışına yerleşmişler ve mahalleler oluşmaya başlamıştır (Yenal 2011).

Şekil 8. Hanlar Bölgesi ve Orhan Külliyesi (Bursa Alan Yönetim Planı, 2012)

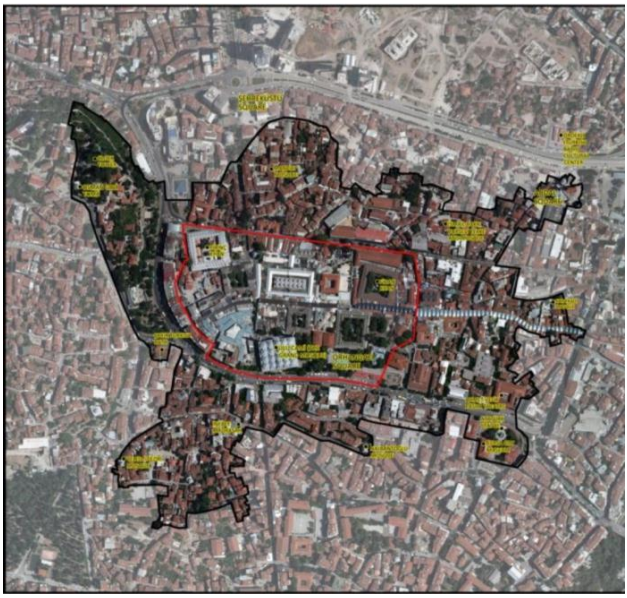
1363-66 yılları arasında Çekirge'de Sultan I. Murat Hüdavendigâr Külliyesi'nin inşa edilmesiyle kent batı yönünde gelişmeye başlamıştır (Şekil 9), (Tekeli 2000), (Baykal 1993), (Dostoğlu ve Dostoğlu 2011), (Yenal 2011).

1366 yılında Edirne'nin alınması ile I. Murat devletin yönetim merkezini Bursa ve Edirne'den eş zamanlı olarak yürütmeye devam etmiştir (Baykal 1993).

Şekil 9. Sultan I. Murat Hüdavendigar Külliyesi (Bursa Alan Yönetim Planı, 2012)

I. Murat'ın ölümüyle tahta geçen Yıldırım Beyazid 14. yüzyılın sonlarında Hisar dışında bedesteni inşa ettirerek, zamanla çevresinde gelişen hanlar ve kapalı çarşı ile bütünleşen yerleşik bir ticaret merkezinin nüvesini oluşturmuştur (Şekil 10), (Yenal 2011), (Baykal 1993). Böylece Bursa'nın alınması ile başlayan yerleşik ticaret alt yapısı gelişmiş, İpek Yolu ve Baharat Yolu üzerinde olması, doğudan ve batıdan gelen ticaret yollarının kesişmesi ile birlikte Bursa, dünya ticaret merkezi (emporium) hâline gelmiştir. Bedesten merkezli ticaret çekirdeği, Hisar İç Kale'de yer alan Bey Sarayı odaklı konut dokusu için yeni bir odak hâlini almıştır (Tekeli 2000). Yıldırım Beyazid, Ulu Camiyi ticaret alanlarının yakınında yaptırmıştır. 1390 yıllarında cami, medrese, okul, darüşşifa ve hamamdan oluşan Yıldırım Külliyesi inşa edilmiştir (Şekil 11). Böylelikle kent Ulu Cami'den Yıldırım'a doğru gelişmiş, Yıldırım Mahallesi oluşmuştur (Baykal 1993).

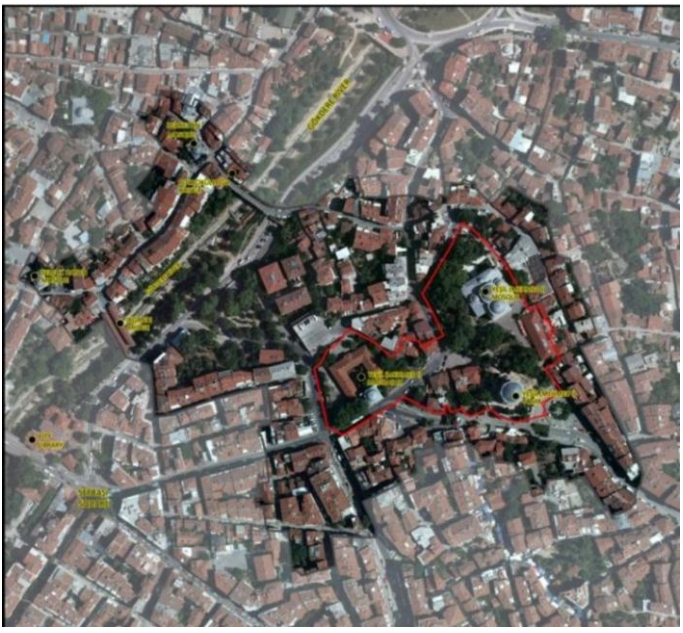

Şekil 10. Ulu Camii ve Hanlar Bölgesi (Bursa Alan Yönetim Planı, 2012)

Şekil 11. Yıldırım Külliyesi (Bursa Alan Yönetim Planı, 2012)

1402 deki Ankara Savaşı'nın Timur'a karşı kaybedilmesiyle Bursa'ya kadar gelen Timur ordusu kenti tahrip etmiş ve Ulu Cami'yi ele geçirmiştir. Sultan 1. Mehmet Çelebi tarafından 1419 da yaptırılan külliye Yeşil camii, Yeşil türbe, medrese, hamam ve imaretten oluşmakta ve Timur'a karşı alınan mağlubiyetin ardından Osmanlı hâkimiyetinin yeniden kurulmasını sembolize etmektedir (şekil 12). 1426 yılında Sultan 2. Murad tarafından yaptırılan Muradiye külliyesi bir Osmanlı sultanı tarafından Bursa'da yaptırılan son külliyedir. Bu külliye cami, medrese, hamam, imaretin yanı sıra içerdiği 12 türbe ile hazire geleneğinin ilk örneğini oluşturmaktadır (Şekil 13).

Şekil 12. Sultan 1. Mehmet Külliyesi/Yeşil Camii ve Türbe (Bursa Alan Yönetim Planı, 2012)

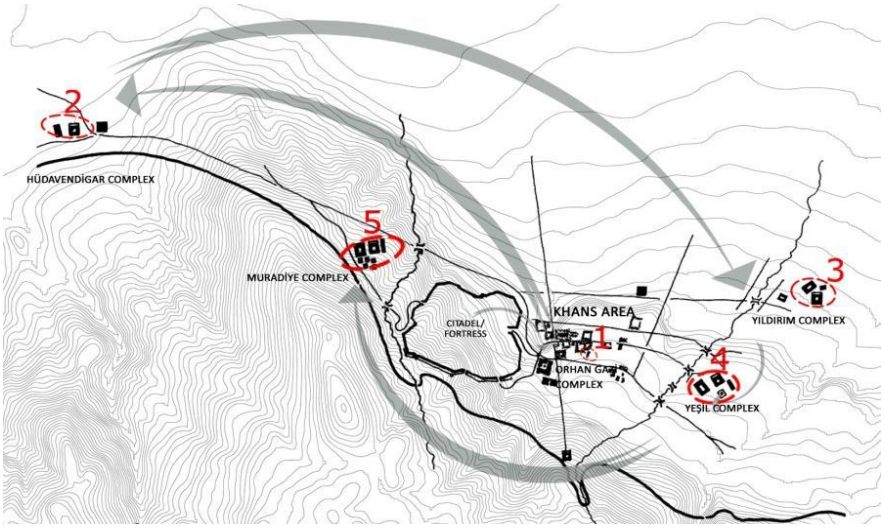

Şekil 13. Sultan 2. Murad Külliyesi (Bursa Alan Yönetim Planı, 2012)

İlk Başkentten Bir Sanayi Kentine

Bursa, Osmanlı devletinin ilk başkenti olmakla kalmayıp Osmanlı kentleşme modelinin de ilk örneğidir. Bu modelin kurgusu sultan külliyelerinin kent içindeki konumlarına dayanmaktadır. Yapılaşmanın, bugün Hisar Bölgesi olarak bilinen, eski Bizans kalesi sınırlarının dışında hızlı bir şekilde yayılarak kentin dokusunu oluşturmasında Sultanların kentin topografik yapısını gözeten yer seçimleri önemli olmuştur (Şekil 14). Araştırmacılar, kentdeki gelişmeyi yönlendiren sultan külliyelerinin kentin idarî merkezi ve ilk yerleşim alanı olan Hisar'dan görülecek ve külliyelerden bakıldığında bu bölgeyi görecek şekilde konumlandırılmasının bilinçli tercihlerle yapıldığını açıklamaktadır. Sultan külliyelerinin hem yer seçimini, hem de ihtiva ettikleri yapıların birbirleriyle kurdukları geometrik ilişkilerin organik düzenini, Çağaptay (2011) *"kentsel kareografi"* olarak nitelemiştir. Bu kentsel kareografi bir kentleşme modelinin altyapısını oluşturmaktadır. Pancaroğlu(1995) da, bir Bizans kale kenti olan Prousa'nın 'Osmanlılaştırma' sürecinin büyük oranda topografya etkisiyle şekillenen kent dokusunun hızlı

yayılımıyla olduğunu ifade etmektedir. Pancaroğlu (1995), eski kaleyi çevreleyen topraklardaki bu hızlı yapılaşmanın 150 yılı aşan bir süreye yayıldığını ve sultanların külliyelerinin inşa edilmesindeki yer seçimleri tarafından yönlendirildiğine vurgu yapmaktadır (Çahantimur, 2021).

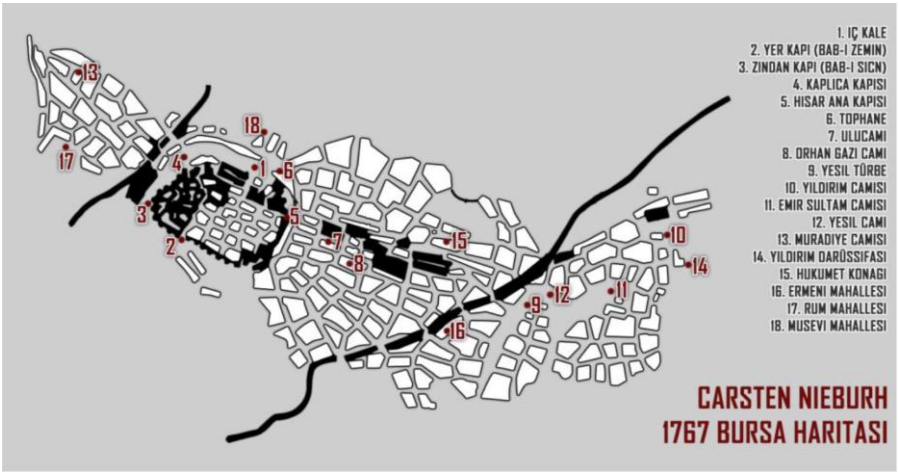

Şekil 14. Sultan Külliyelerinin Kent içindeki Konumları (Bursa Alan Yönetim Planı, 2012)

İstanbul'un 1453 deki fethinden sonra da Bursa ekonomisi canlılığını yitirmemiş, ticarî önemini korumayı sürdürmüştür. Bu dönemde Osmanlı sarayının ve İstanbul'un ham madde ihtiyacı Bursa tarafından karşılanmaya devam etmiştir. İpek ve Baharat yoluyla yurt dışından gelen ticaret ürünleri Mudanya'dan kayıklar aracılığıyla İstanbul'a gönderilmiştir (Faroqhi, 2000). Ekonomik ve ticarî önemiyle birlikte tarım üretimi faaliyetleriyle de desteklenen Bursa, kentsel gelişimini düzenli bir çizgide devam ettirmiştir.

Kent makro formunun tarihî süreçteki gelişimini Bursa haritaları üzerinden okumak mümkündür. Kent planını gösteren en eski harita Osmanlı Döneminde yapılmış, 1767 yılına ait, Carsten Niebuhr'un hazırladığı Bursa haritasıdır (şekil 15). Haritada Hisar Bölgesi, Cilimboz Deresi, Gökdere, Hanlar Bölgesi ve külliyeler görülmektedir. Bu harita kentin Hisar dışındaki gelişimini açıkça göstermektedir. Hisar varlığını korumuş, kent merkezde bedesten ve hanlar odaklı mahalleler, doğuda Yıldırım Külliyesi odaklı mahalleler, batıda ise I. Murat Külliyesi odaklı mahalleler şeklinde, kentin

önemli iki doğal imgesi olan Cilimboz deresi ve Gökdere'nin çevresinde gelişmiştir. Bunun yanında gayrimüslim mahalleler Hisar dışında varlıklarını devam ettirmişlerdir. Bu haritada, kentin ticaret çekirdeği ve imaret siteleri çevresinde gelişen konut dokusu ve mahalle gelişimiyle doğu-batı aksındaki yayılımı görülebilmektedir. 18. yüzyılda başlayan çalışmalar dönemin valisi Ahmet Vefik Paşa döneminde ve sonrasında da devam etmiştir. Kente açılan yeni caddelerle bugün hâlâ kullanılmakta olan yeni akslar eklenmiştir. Tanyeli (1999), 19. yy. sonuna kadar devam eden kentleşme faaliyetleriyle kente kamusal alanlar ve meydanlar eklendiğini belirtmekte; yüzyılın ikinci yarısında inşa edilen park, tiyatro, belediye binası gibi yapıların kentteki modernleşme hareketlerinin mekândaki yansımaları olarak ifade etmektedir.

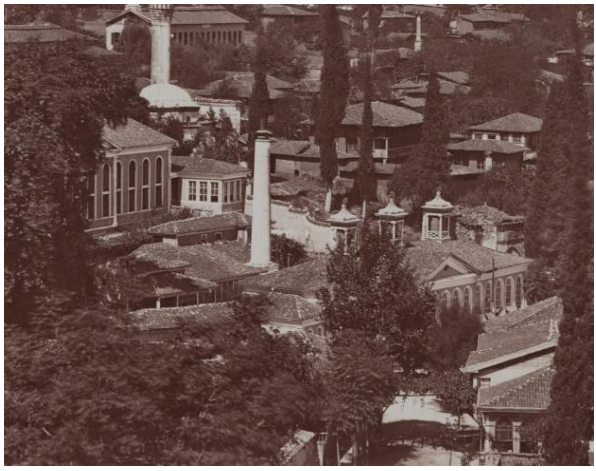

Şekil 15. 1767 Carsten Nieburh Bursa Haritası (Özüpak,2021)

19. yüzyılda Cilimboz Vadisi'nin Bursa'nın ilk sanayi bölgesi hâline gelmiş olduğu söylenebilir. Bu durum Bursa'nın ipek üretimindeki etkin rolünden kaynaklıdır. 1824 yılında Fransa'nın ipek üretim merkezi olan Lyon'da, ipek ipliğinin kozadan çekiminin mekanik bir sistemle gerçekleştirilmesiyle devrim niteliğinde bir gelişme yaşanmıştır. Filatür adı verilen buhar gücüyle çalışan bu ipek fabrikaları Fransa'nın yaklaşık on yıl ardından birçok Avrupa ülkesinden önce Bursa'da kurulmuştur. Bursa'nın mekân yapısını etkileyen fabrikalar, kentin doğusunda ve batısında olmak üzere Gökdere ve Cilimboz deresi yakınlarında gelişmiştir (Aslanoğlu, 2000). Bursa'daki ilk endüstri yapısının tarihi net olarak bilinmemektedir. Ancak,

Cilimboz vadisinde yer alan Fabrika-i Hümayun 19. yüzyılda Bursa'da ipek iplik çekiminin endüstriyel yöntemlerle gerçekleştirildiği ve devlet eliyle açılan ilk endüstri yapısı olması dolayısıyla tarihî belge niteliği taşımaktadır (şekil 16), (Oral, 2004).

Fabrika-i Hümayun İpek Fabrikası'nın ardından Cumhuriyet'in ilanına dek Turgut Yılmazipek (Romangal) İpek Fabrikası, Muradiye İpek Fabrikası, Osman Fevzi Efendi İpek Fabrikası, İpeker İpek Fabrikası, Rıfat Özbek İpek Fabrikası, Ete Mensucat Boyahânesi ve Resulzâde Boyahânesi Gökdere ve Cilimboz deresi yakınlarında kurulmuştur. Bu iki bölge dönemin ilk endüstri bölgeleri olarak tanımlanabilir. Yoğun olarak ülkedeki diğer illerin ve yabancı ülkelerin ham madde ihtiyacına yönelik üretim yapan bu fabrikaların bazıları 20. yüzyıl ortalarına, bazıları ise 20. yüzyıl sonlarına dek üretimlerine devam etmişlerdir (Deniz 2022).

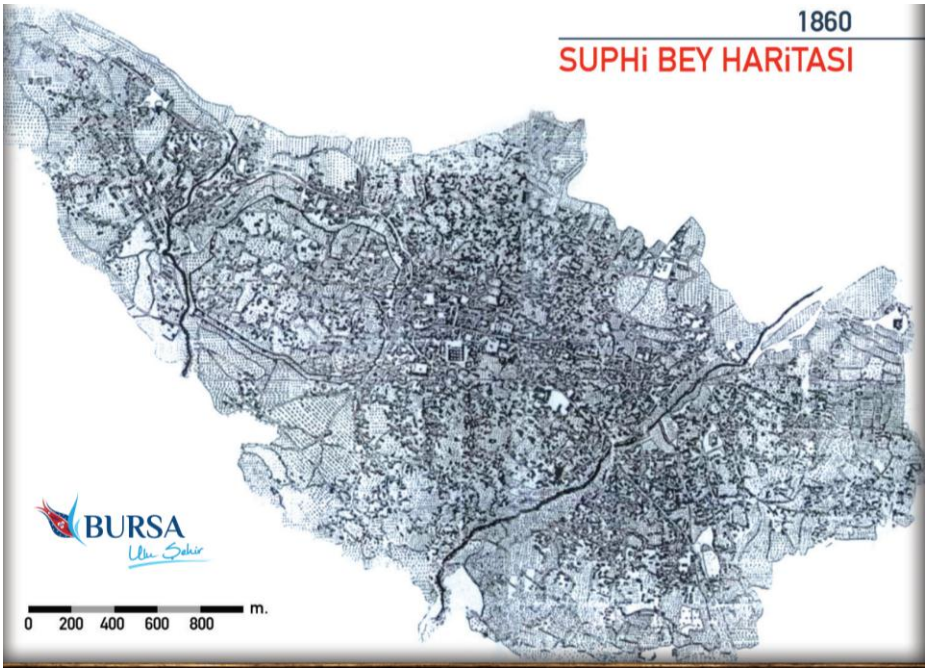
Şekil 16. Fabrika-i Humayun (Berggren, 1880)

Bursa'nın, büyük bir fay hattı üzerinde bulunmasından dolayı depremler, lodos rüzgârını kuvvetli bir şekilde alması ve ahşap yapı stoğuna sahip olması nedeniyle yangınlar yaşanması kentin yüzyıllar boyu tahrip olup imar faaliyetleriyle yeniden inşa edilmesine yol açmıştır. Kentin tarihindeki en büyük yangın olan 1801 yangınında kentin yaklaşık üçte ikisinin tahrip olduğu pek çok kaynakta ifade edilmektedir. 1855 yılında yaşanan şiddetli deprem ise Bursa tarihinde en son yaşanan en yıkıcı depremdir. Kayıtlara 7,5 şiddetinde geçmiş ve yakın aralıklarla iki kez tekrarlanmış olan 1855 depremi

sonucunda Bursa ve çevresi büyük hasar görmüştür (Özaydın, 2017). Bursa için kent planlaması yaklaşımlarının gelişmeye başlamasında bu yangın ve depremin büyük rolü bulunmaktadır. Tekeli (2000), bu kentsel planlama çalışmalarının kentin belirli ilkelerle, belirli bir geometriye göre şekillenmesini amaçlayan modernist yaklaşımlara dayandığını ifade etmektedir. Özcan (2006) ise, Tanzimat döneminin kent reformları ile başlayan Türk imar sisteminin oluşma sürecinin, batı planlama deneyimlerinden etkilenerek geliştiğini belirterek Bursa'nın da bu deneyimlerden etkilenen kentlerimizden biri olduğunu vurgular.

Bu kapsamda ilk olarak 1858 yılında Erkan-ı Harb subaylarından Suphi Bey kenti detaylı olarak haritalandırılmaya başlamış ve 1861 yılında tamamladığı kadastro planını yayınlamıştır (Şekil 17). Yine aynı yıl bir komisyon takibinde bina sayımı ve değer saptaması yapılmış bu komisyon sorumluluğunda imar faaliyetleri başlamıştır (Tekeli 2000).

1879 yılında ise Bursa Valiliği görevine gelen Ahmet Vefik Paşa, Bursa'da üç aşamalı bir sistemle imar faaliyetlerini uygulayarak dönüşüm gerçekleştirmiştir. İlk sistem, kentin ulaşım ağını anıtsal yapıları birbirine bağlayacak ve geniş meydanlar oluşturacak şekilde yeniden düzenlemek ve atlı araba trafiğine uygun hâle getirmektir. İkinci sistem, deprem ya da yangınlar sebebiyle yıkılan veya harap olan bölgelerin yenilenmesidir. Üçüncü sistem ise kente yeni eklemlenen göçmen mahallelerini, ızgara plân şemasına uygun olarak yapılandırmaktır. Yapılan bu çalışmalar sonucunda, 19. yy. ın ikinci yarısında kent kuzey-güney aksında da gelişme göstermiştir (Tekeli 2000, Özcan 2006).

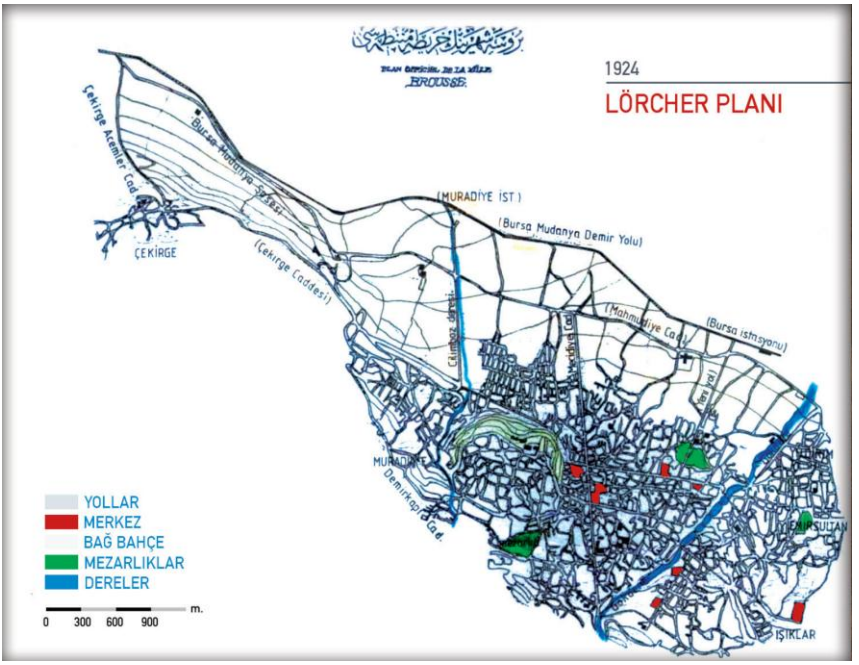

Şekil 17. 1860 Suphi Bey Haritası (BBB Arşivi)

1920 yılında Yunan İşgali ile birlikte Bursa ağır hasar almış, kent yakılıp yıkılmıştır. Kurtuluş Savaşı'nın sona ermesinin ve Osmanlı Devleti'nin çöküşünün ardından 1923 yılında Türkiye Cumhuriyeti Devleti kurulmuştur. Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin izleyeceği ekonomi politikasına ilişkin kararları almak üzere ticaret, sanayi, tarım ve işçi temsilcilerinin katılımıyla 17 Şubat – 4 Mart 1923 tarihlerinde İzmir'de Türkiye İktisat Kongresi gerçekleştirilmiştir. Bu kongrede alınan kararlar doğrultusunda yeniden düzenlenen Sanayi Teşvik Yasası'yla desteklenen özel girişimler Bursa'da karşılığını bulmuştur. 1925 yılında İpek-iş Dokumacılık ve Trikotaj Fabrikası, 1928 yılında Doğan Yılmazipek İpek Fabrikası, 1930'lu yıllarda Duruder İpek Fabrikası, 1931 yılında Mehmet Yüksek İpek Fabrikası kurulmuştur. 1925 yılında girişimci İhsan Celâl Antel tarafından kurulan Antel Konserve, 1933 yılındaki kurulan ve üretimine hâlâ devam eden Uludağ Gazoz, 1934 yılında kurulan süt ve süt ürünleri imâlatının yapıldığı Sayaş Süt, 1937 yılında kurulan Tolon Çamaşır, 1938 yılında kurulan Teziş ve Emek Karoser fabrikaları ise farklı endüstri alanlarındaki özel girişimlerdendir (Tekeli, 2007; Anonim, 2019a).

Diğer yandan, çağdaşlaşma ve Batılılaşma çabalarıyla yurt dışından getirilen mimar ve plancılara yaptırılan planlama çalışmaları başlamıştır. Bu kapsamda Bursa için üç adet şehir planlaması yapılmıştır. Bunlar, Alman Carl Lörcher tarafından yapılmış 1924 Lörcher Planı, Fransız Henri Prost tarafından yapılmış 1938 Prost Planı ve İtalyan Luigi Piccinato tarafından yapılmış 1960 Piccinato Planı'dır (Dostoğlu ve Vural 2005).

1924 Lörcher Planı (Şekil 18), var olan kent dokusunu dikkate almayan modernist bir yaklaşım olan Bahçe-kent (Garden-city) yaklaşımıyla hazırlanmış bir planıdır. Ancak Bursa'nın iç ve dış göçlerle artan nüfusu ve mevcut tarihî dokusu bu yaklaşımla hazırlanan planın uygulamasına kentsel ve ekonomik anlamda uygun görülmediği için plan uygulanmamıştır ve eskiz olarak kalmıştır (Tekeli 2000, Dostoğlu ve Vural 2005). Uygulanmamış olsa da bu planın etkisiyle depremden sonra Orhan Gâzi Türbesi ve çevresindeki konut alanları istimlâk edilmiş, Orhan Gâzi ve Osman Gâzi türbelerinin içinde bulunduğu manastır sınırları dikkate alınarak geniş bir alan yapılmış ve kent merkezinden bu alana doğru çıkan bir yol (Osmangâzi Caddesi) inşa edilmiştir (Kaplanoğlu 2008).

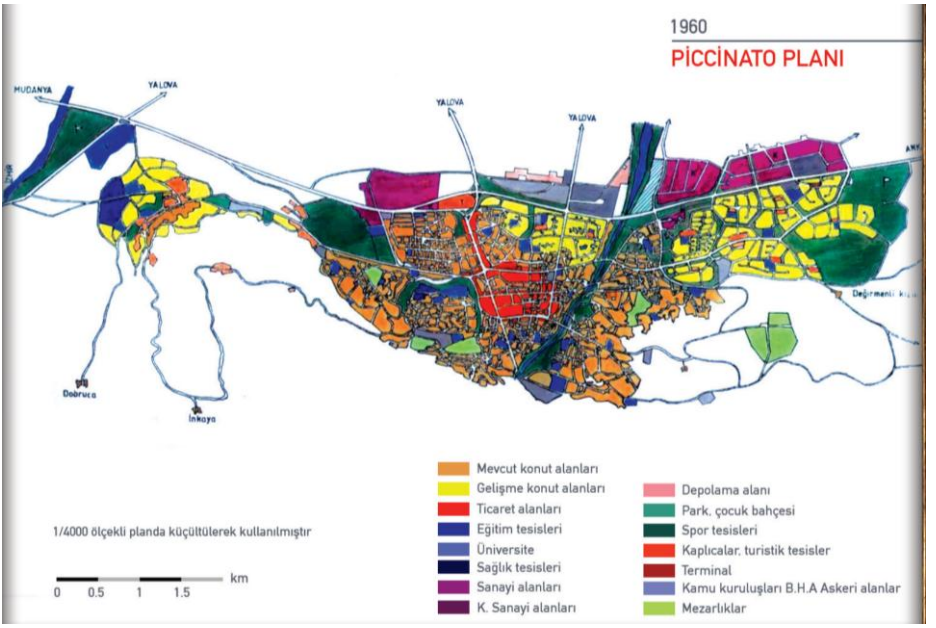
Şekil 18. 1924 Lörcher Planı (BBB Arşivi)

İlerleyen yıllarda Fransız Henri Prost, 1940 yılında, Paris'in imar sürecinde büyük rolü olan dönemin valisi Haussmann'ın aksiyel planlama anlayışını benimsediği bir plan hazırlamıştır (Şekil 19). Prost, termal kent temasını öne çıkarmış ve kenti termal tesisler, kaplıcalar ve oteller ile turizm merkezi hâline getirmeyi hedeflemiştir. Ayrıca plan kentin ulaşım ağının motorlu araç trafiğine uyarlanmasını amaçlamış ve Bursa ovasının verimsiz kısımlarını göçle gelen nüfusun yerleşimine açmıştır. Prost, anıt yapıların ve üzerinde bulunduğu sokakları koruyan bir yaklaşım benimsemiş, anıt yapıların çevrelerini yeşil meydanlar hâline getirerek korumuştur ancak anıtsal olmayan sivil mimari örneklerinin korunmasını gözetmemiştir. Kanalizasyon, su ve elektrik sistemlerini kurmak için planlanan geniş yolların üzerinde bulunan sivil mimari örneklerini yıkmakta bir sorun görmemiştir. Yol kenarındaki ticaret aksının halkın güneş ve yağmurdan korunması amacıyla portikli olarak inşa edilmesini öngörmüş ve Atatürk caddesinde bu yaklaşım uygulanmıştır. Bu planın etkilerinin 1960'lı yıllara kadar devam ettiği görülmektedir (Tekeli 2000, Dostoğlu ve Vural 2005).

Şekil 19. 1940 Prost Planı (Kaplanoğlu, 2008)

İtalyan Luigi Piccinato tarafından 1958'de kent merkezinde gerçekleşen yangın sonrası hazırlanmış olan 1960 Piccinato Planı ise organik şehir anlayışını benimsemiştir. Bu plan Bursa'nın 1/4000 ölçekli bir nâzım planıdır (Şekil 20). Piccinato var olan kent dokularını koruyan bir anlayış benimsemiş ve yenileme çalışmalarında da geleneksel kent dokusunun korunmasını gözetmiştir. Eski semtlerin panoramik bölgelerinin antik boyutunu korumayı amaçlamış, şehrin profilini bu panoramayı bozmayacak şekilde geliştirmiştir. Kenti doğu-batı aksında doğrusal olarak planlamış ve organik olarak yapılandırmıştır. Bu kapsamda Mudanya Yolu'nda Organize Sanayi'nin, Ankara Yolu'nda Küçük Sanayi'nin kurulmasını öngörmüştür. Böylece kenti Ankara-Bursa-Mudanya aksı üzerinde kurarak, kent merkezindeki baskıyı hafifletmeyi amaçlamıştır (Bianchi 1990, Tekeli 2000, Dostoğlu ve Vural 2005).

Şekil 20. 1960 Piccinato Planı (BBB Arşivi)

Sonuç ve Değerlendirme

Bu çalışma kapsamında, farklı dönemlere ait taşınmaz kültür varlıklarıyla önemli bir medeniyet merkezi olan Bursa, barındırdığı farklı katmanlarla birlikte kısaca tanıtılmıştır. Hiç kuşkusuz her bir katmanın çok değerli pek çok bileşeni bulunmaktadır ve pek çok araştırmacı bu bileşenlere dair değerli

çalışmalar yaparak Bursa tarihine ışık tutmuştur. Söz konusu çalışmaların bir kısmının ışığında derlenmiş olan bu çalışma, Bursa'nın sürdürülebilir kent gelişmesinin sağlanabilmesi için çok önemli bir gereklilik olarak tarihî, kültürel miras farkındalığının sağlanabilmesi yolunda küçük bir adım niteliğindedir. Farklı medeniyetlerin, tarihin farklı dönemlerinde Bursa'da bıraktığı mekân izleri ve bu izlerin Bursa kent dokusunda oluşturduğu, -varlığını ve önemli misyonunu günümüzde hâlâ korumakta olan- işaret öğeleri üzerinde durulmuş ve kent tarihinin izleri tanıtılmıştır. Bu farklı medeniyetlere ait dönemlerin Bursa halkı tarafından tanınması, kentin miras niteliğindeki değerleriyle birlikte kentin korunarak geleceğe aktarılabilmesi için önemli bir gerekliliktir.

Kaynaklar

Akan Mimarlık, 2012. "*Bursa ve Cumalıkızık Alan Yönetim Planı (2013–2018)*, 72." Bursa Büyükşehir Belediyesi adına Akan Mimarlık, 2012. http://alanbaskanligi.bursa.bel.tr/ en/unesco/yonetim-plani/2012/02/YONETIM-PLANI-2013-ENG.pdf

Aslanoğlu, 2000. *Kent, Kimlik ve Küreselleşme*. Bursa: Ezgi Kitabevi.

Baykal, 1993. Bursa ve Anıtları, Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu, Üçüncü Baskı, Bursa.

Berggren, G. (1880). Fabrika-i Hümayun. http://www.eskiturkiye.net/4118/bursa-1870-ler-g-berggren-fotografi

Çağaptay, 2011. "Prousa/Bursa, a city within the city: chorography, conversion and choreography" *Byzantine and Modern Greek Studies Vol.* 35 *No. 1*, 45–69, 2011. https://doi.org/10.1179/030701311X12906801091593

Çahantimur, Öztürk, 2020. A Participatory Approach to the Sustainable Development of an Historic Landscape; Management Plan Proposal for Hisar District, Bursa/Turkey, The Historic Environment: Policy & Practice, DOI: 10.1080/17567505.2020.1829857 .

Deniz, 2022. Kentsel Belleğin Sürdürülebilirliği Bağlamında Bir Kültürel Rota Önerisi: Bursa Endüstri Mirası Rotası, basılmamış Y. Lisans Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Anabilim Dalı, Bursa.

Dostoğlu,2001. Osmanlı Döneminde Bursa 1-2. Suna- İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, Antalya.

Dostoğlu ve Dostoğlu, 2011. Bursa Kültür Varlıkları Envanteri: Anıtsal Eserler, Bursa Büyükşehir Belediyesi, Bursa.

Dostoğlu ve Vural, 2004. Lörcher, Prost ve Piccinato'nun Bursa'daki kentsel gelişime katkıları. *Bursa'da Yaşam Dergisi*. Piccinato Özel Sayısı. (Ekim): 122-126**.**

Faroqhi, 2000. *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*. Türkiye Araştırmaları, 3. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Gabriel, A., 2010. *Bir Türk Başkenti Bursa* (*Une Capitale Turque: Broussa vols 2* , E. De Boccard, Paris, 1958. Türkçe'ye çeviren Kazancıgil, A., Bursa: Osmangazi Belediyesi.

Kaplanoğlu, 2008. Kent Haritalarına Göre Bursa'nın Kentsel Gelişmesi: Bursa Şehri'nin Gelişmesi ve Kentsel Planlama Kültürü, Editör: Y. Oğuzoğlu, Osmangazi Belediyesi Kültür Yayınları, Bursa, 72-81.

Maydaer, 2009. Osmanlı Klasik Dönemindede Bursa"da Bir Semt:Hisar. Emin Yayınları, Bursa, 332 s.

Oral, 2004. *Bursa'daki İpek Fabrikaları Ve İpekçilikle İlgili Endüstri Mirasının Korunması.* Yüksek Lisans Tezi, İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, Restorasyon Anabilim Dalı, İstanbul.

Özaydın, 2017. Arşiv Belgeleri Işığında 1855 Depremi ve Bursa yapılarına Etkisi, basılmamış Doktora tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Bursa.

Özcan, 2006. Tanzimat"ın Kent Reformları: Türk Gmar Sisteminin KuruluG, Sürecinde Erken Plânlama Deneyimleri (1839–1908), Osmanlı Bilimi Araştırmaları Dergisi, 7(2): 149-180.

Özüpak, 2021. Katılımcı Yaklaşımla Kültürel Rota Önerisi; Bursa Tarihi Kentsel Peyzajında Bursa Örneği, basılmamış Y. Lisans Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Anabilim Dalı, Bursa.

Pancaroğlu, 1995. "Architecture, Landscape, and Patronage in Bursa: The Making of an Ottoman Capital City", *Turkish Studies Association Bulletin*, Vol. 19, No. 2, Indiana University Press, (Fall,1995), 40-55.

Şahin, 2018. Bursa ve Çevresi Arkeolojik Kültür Envanteri, Bursa Kültür A.Ş., Bursa.

Tanyeli, 1999. Bursa'da Kentleşme Süreci. *Bursa Defteri*, Bursa Kültür Sanat Yayınları. ISSN 1302-1974, 9-25.

Tekeli, 2000. Bursa'nın Tarihinde Üç Ayrı Dönüşüm Dönemi. Osmanlı Devleti'nin Kuruluşunun 700. Yıldönümünde Bursa ve Yöresi Uluslararası Kongresi, 6-8 Mayıs 1999, Bursa.

Tekeli, 2007. *Anadolu'da Kent Tarihi Yazıcılığı Üzerine Bir Yöntem Önerisi*. Cafer Ç. (Ed.), Bursa'nın Kentsel ve Mekansal Gelişimi Sempozyum Kitabı (s. 50-97). Bursa: Gaye Kitabevi.

Yenal, 2011. Osmanlı Başkenti Bursa. Bursa Büyükşehir Belediyesi Bursa Araştırmaları Merkezi, Ankara, 432 s.

Prof. Dr. Ahmet Nedim Serinsu

Ankara'da doğdu. Aslen Bileciklidir. Ankara Kurtuluş Lisesi'ni bitirdikten sonra, Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi'ne girdi. Muhammed b. Suud İslâm Üniversitesi Medine-i Münevvere Yüksek Lisans İslâm Daveti Enstitüsü'nde Hisbe/Ombudsmanlık alanında mastır yaptı. 1986-2022 yılları arasında yılında Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi'nde öğretim elemanı olarak vazife yaptı. Oş Devlet Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi'nde 1993-2022 yılları arasında öğretim üyeliği vazifesini ve 2006-2013 ile 2015-2022 yılları arasında projenin koordinatörlüğünü yürüttü. Hoca Ahmed Yesevi Üniversitesi'nde Lisansüstü ve Lisans dersleri verdi. AÇAUM/Ankara Üniversitesi Afrika Çalışmaları Araştırma ve Uygulama Merkezi'nde 2013-2022 yılları arasında müdür yardımcısı olarak çalıştı. Çok sayıda yayınlanmış kitabı bulunmaktadır. Bu çalışmalardan bazıları Almanca, Kırgız ve Özbek Türkçelerinde de yayınlanmıştır.

Süleyman Çelebi Hz. (1351-1422) ve *Mevlid-i Şerif*

Bir kez Allah dise aşk ile lisân
Dökülür cümle güneh misl-i hazan
İsm-i pâkin pâk olur zikr eyleyen
Her muraâda irişür Allah diyen
Süleyman Çelebi *Dört yüz*
seneden beri efâzıl Bir söz
demedi ana mümâsil

Bilmem ne sühandır ol Sühanlar
Âşüfte olur hep işitenler
Ziya Paşa
Yetişilmez ki: Süleyman Dede yükseklerde.
Mehmet Âkif Ersoy

Kimdir Süleyman Çelebi Hz.?

İnsan hazinemizden muallim/müderris, ârif Süleyman Çelebi Hz. Bursa'da doğmuştur. Doğum tarihi 750-755 h./1350-1355 m. yılları arasında tarihlendirilmektedir.[1] İlimle uğraşan asil bir aileye mensuptur. Anne tarafından Osmanlı Devleti'nin kurucusu Osman Gâzi (v. 724/1324)'nin kayın babası, ilk Osmanlı kadısı ve veliyullah'dan Şeyh Edebâli (v.726/1326)'nin oğlu, "divan sahibi olmamakla beraber, şiirle de uğraşan"[2] Şeyh Mahmûd'un torunudur. Şeyh Mahmûd ise Orhan Gâzî (1324-1362) ile "silâh arkadaşlığı yaptığı rivayet edilen, ilim sahasında kudretli bir kimse olduğu için"[3] onun

[1] *Mustafa Başkan, "Süleymân Çelebi Hz. (ö. 825 ?/1421-22 ?) Kimdir?", Karabatak Dergisi Sayı: 60 Süleyman Çelebi Hz. ve Mevlid-i Şerif Özel Sayısı Ocak-Şubat 2022, s.104. "Doğum tarihinin 762-767/1359-1364 yılları arasında olabileceği görüşü de vardır."*

[2] *F. Kadri Timurtaş, Mevlid'e yazmış olduğu "Önsöz", MEB Yayınları, İstanbul 1972, s. II.*

[3] *A.y.*

İznik'te kendisi için yaptırdığı medresede müderrislik görevinde bulunmuştur. Süleyman Çelebi Hz.'nin çocukluk ve gençlik dönemlerine ilişkin herhangi bir kayıt bulunmamaktadır.[4]

"Süleymân Çelebi Hz.'nin "râhat-ı ervâh" terkibinin gösterdiği 825/1421-22 yılında vefat ettiği genel kabul görmüştür. Ayrıca *Sicill-i Osmânî*'de 800/1397-98'de, *Keşfü'z- Zünûn*'da ise 800/1397-98 yılından sonra vefat ettiği kayıtlıdır. Süleymân Çelebi'nin kabri, Bursa Çekirge yolu üzerinde bulunan, Eski Kaplıca yakınlarındaki Yoğurtlu Baba Zâviyesi önünde bulunan sırt üzerindedir."[5]

***İnsan hazinesi* kavramının tanımı nasıldır?**

İnsan hazinesi: Bin yıllara örnek hayatlarında dünya görüşlerinin değerlerini özgün bir yaratıcılıkla hayata katıp yaşayan, o tarih döneminde çevreleriyle, insanla, hayatla, tabiatla ve evrenle etkileşimlerine bağlı olarak tarihi yeniden inşa eden veya ettiren bol etkili örnek kişilik sahibi ilim insanları, feylosoflar, edebiyat, kültür ve sanat insanları, zenaatkârlar.[6]

Süleyman Çelebi Hz. âlimdir ve ârif'tir!

Süleymân Fakîh olarak anılan Hz. Pîr zamanın âlimlerindendir ve şairliğiyle de tanınmıştır. Hocaları ve hangi medresede ilim tahsil ettiği hakkında bilgi kaydı mevcut değildir. Ancak biricik eserinden, üstlendiği vazifelerden ve "çelebi" lakâbından hareketle Bursa'da çok iyi bir eğitim aldığı değerlendirilmektedir. Süleyman Çelebi Hz. Yıldırım Bâyezîd döneminde (1389-1402) Dîvân-ı Hümâyûn imamlığına tayin edilmiştir. Devletin en önemli işlerini gören yüksek makâm sahiplerinden oluşan Dîvân-ı Hümâyun'da imamet vazifesine getirilen hünkâr imamının çok iyi yetişmiş, güzel ses ve musiki bilgisine sahip olması beklenirdi. Bu bakımdan onun bu müktesebatı taşıdığı anlaşılmaktadır. Daha sonra Yıldırım Bâyezîd'in kayınpederi Emîr Sultan Hz.(v. 833/1429)'nin tavsiyesiyle yapımı tamamlanan (802/1400) Bursa Ulu Cami imamlığına getirilmiştir.

---

4 *Mustafa Başkan, a.g.m.*

5 *Mustafa Başkan, a.g.m., a.y.*

6 *Somut olmayan kültürel mirasın korunma ve aktarılma prensipleri bu mirası üreten "insana/insanlara" dikkat çekmektedir. Onları "insan hazineleri" olarak tanımlamaktadır: Bkz. ve krş. M.Öcal Oğuz (ed.), Ankara'nın Somut Olmayan Kültürel Mirası, Ankara 2012.*

Süleyman Çelebi Hz.'nin tasavvufî neş'esi hakkındaki sınırlı bilgilere göre Kübreviyye, Halvetiyye ve Mevleviyye'den hissedâr olabileceği nakledilmektedir. Latîfî *Tezkiresi*'ndeki bilgi daha kabule şayan görülmüştür. Buna göre Süleyman Çelebi Hz., Emîr Sultan Hz.'ne intisap etmiş, talebeleri arasında olmuş, onun halifeleri arasında yer almıştır. Bu bilgi Süleyman Çelebi Hz.'nin Ulu Cami-i Şerifi imametine tayininde Emir Sultan Hz.'nin müzahir olmasındaki hikmeti açıklığa kavuşturmaktadır. Emir Hz. bu yüksek vazife için ilmî-ahlakî niteliğini bilip tanıdığı öğrencisini önermiş olmaktadır. Diğer yandan Mısrî Dergâhı şeyhi, biyografi müelliflerinden Mehmed Şemseddin Efendi (ö. 1936)'nin, Süleymân Çelebi Hz.'nin Yoğurtlu Baba Dergâhı'nın bir dönem Şeyh'liğini yapmış olabileceğini söylemiş olması, Emir Sultan Hz.'nin halifesi bulunması Hz. Pîr'in ilim-irfan-hikmet yolculuğunda ihraz etmiş olduğu makâm-ı âliyi işaret etmektedir.[7]

Mevlidine neden *Kurtuluş Yolu/Vesîletu'n-Necât* adını verdi?

Mevlid-i Şerif'in bu başlığı ve içeriğinin, İslâm fikir tarihinde çok gerilere giden kökleri, izi sürülmek gereken eşsiz bir tarihte insan hazinesinin elleriyle kardığı hamurun mayasına dayanıyor. Kur'ân'ın insanı (Homo Qur'anicus) olmak azmindeki Anadolu insanı için de yürünmesi gereken yol sırât-ı müstakîm'dir. Ona erişmek, bu yola koyulmak için *Kurtuluş Yolu*'nu tutup esenlikle sırât-ı müstakîm'e erişebilir. Mümin bireyin (*mükellef-halîfe*[8]) sorumluluğu budur. Bu sebepledir ki Süleyman Çelebi Hz.nin Anadolu mayasına kattığı Kur'an-ı Kerim'in derin anlamını ve Hz. Muhammed as'ın sevgisi mesajını farklı coğrafyalarda asırlardır insanlar duymak istemişlerdir ve istemektedirler.

---

7 *Ahmet Mumcu, "Dîvân-ı Hümâyun",* DİA, *IX.430 vd.; Hüseyin Algül-Nihat Azamat, "Emîr Sultan", XI. 146 vd., Halil İnalcık, "Bayezid I",* DİA, *V.231-234.*

8 *"İnsanı Tanrı'nın yeryüzündeki halifesi yapan, ondaki düşünce kuvveti ve hürriyet içinde hareket etmek imkânıdır. Hz. Mevlânâ şu beyitlerde gayet güzel bir şekilde bunu dile getirmiştir: Sen şekilde küçük bir âlemsin ama, // Aslında bu âlem-i kübrâsın. // Zahirde, dal meyvenin kaynağıdır ama, // bâtında, dal meyve için vardır.*
// Meyve yetiştirme umudu olmasaydı, // bahçıvan ağacı diekermiydi?" (Mehmet Aydın, "Türklerin Felsefe Kültürüne Katkıları", (Ayrı Basım) Atatürk Kültür Merkezi, Ankara 1985, s. 24.

Süleyman Çelebi Hz. *Mevlid-i Şerif*'i ne zaman yazdı?

Türk edebiyatının Peygamberimiz Hz. Muhammed'e karşı milletçe duyulan "derin sevgi ve saygının çok samimi, çok temiz çok güzel ifadesi olan, Türkçe'de kendi nev'inde yazılan ilk eser *Vesîletü'n-Necât/Kurtuluş Yolu*'nu Süleyman Çelebi Hz. 1409 tarihinde, Yıldırım Bayezid'in oğlu Emîr Süleyman Çelebi[9] (813/1411) döneminde yazmıştır. Muhtemelen altmış beş yaşındadır ve Ulucami'de imamlık yapmaktadır. Eserin son bölümünde şu beyit bulunmaktadır":[10] *Hem sekiz yüz on ikide târihi / Bursa'da oldı tamam bu iy ahî*

Nerede yazdı?

XV. yüzyılda Osmanlı devletinin başkenti ve "en önemli kültür merkezi olan[11] Yeşil Bursa'da yazdı.

Yahya Kemâl "Bazı yerler vardır ki rûh eser derler." demiş "Topkapı Sarayı'nda" başlıklı makalesinde! Ondan mülhem; "Bursa rûh şehir imiş. (Evliya Çelebi Hz. 'ruhâniyetli şehir' diye tarif etmiş.) Bursa'da bir gün geçiren insan, bu sözün kuvvetini derinden derine duyarmış. Her ziyarette ruhu Emir Sultan Hz., Süleyman Çelebi Hz., Osman Gâzi Hz., Orhan Gâzi Hz., Murad I ve Murad II Hazeratı, Sultan Çelebi Mehmed Hz., Molla Hüsrev Hz., İsmail Hakkı Bursevi Hz. ve -hangi biri zikredilsin- nice cümle insan hazinemizin ziyaretinden, soğuk bir demir, kızgın bir ateşten nasıl çıkarsa öyle çıkarmış."[12] denilse yeridir.

Anadolu mayasında *Mevlid-i Şerif*'in izini sürmek!

Anadolu mayasının anlam referanslarını oluşturan Yüce Kur'an'ın ve Hz. Peygamber as'ın olağanüstü insanlık yolunun (sünnet-i seniyye) *Mevlid-i Şerif*'ten "iz"lerini sürelim. Geçmiş'ten gelecek'e uzanan geniş ufuk içinde gezinip bulabileceğimiz sayısız izleri saptayıp elde tutmaya çalışalım, yeni kuşaklara "mirası" böylece devredelim. Çünkü "iz" hayat yapımızın

---

9 *Bu dönemin medeniyetimiz açısından bir görgüsü için mütalaa önerisi: Gönül Tekin, "Türk Edebiyatı: 13.-15. Yüzyıllar", Osmanlı Uygarlığı, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 2003, II.496-525; Levent Kayapınar, "Süleyman Çelebi, Emîr", DİA, XXXVIII.82-85.*

10 *F. Kadri Timurtaş, "Önsöz", Mevlid, MEB Yayınları, İstanbul 1972, s. III.*

11 *Gönül Tekin, a.g.m., II. 506.*

12 *İslam Düşüncesi Dergisi, Yıl: 2, Sayı: 6, Kasım 1968, s. 368.*

tuğlalarıdır. Bu sebeple "iz güden değil iz süren olmalıyız." İz güdersek taklit etmiş oluruz. Taklit etmek ise ferdi dindarlığını inşa ederken Kur'ân'ın oku-düşün-anla-yaşa ilkesine ve insanın öz'üne/fıtrat'ına muvafık olmadığından kafamızdaki dünyanın ufku daralır. Bu tercih bizi sınırlar, dar görüşlülük yaratır, sadece seyretmiş oluruz izleri. Halbuki *iz sür*ersek izlerin kaynağını ve bizleri getirdiği yeri, ulaştırabileceği yerleri göreceğiz. Oralara varmak imkânımız doğacak. Yani izleri göreceğiz. Görmek ise, gelen izlerle yeni anlamlara ve yorumlara kapı açmak ve gitmek demektir. O zaman içimizin/iç dünyamızın, kültürümüzün/Anadolu mayasının bilgisine erişim sağlayacağız. İç bilgi, dünyayı anlamaya, anlamlandırmaya yarayacak, anlam küremizdeki sözcüklerin, onlarla inşa edilmiş düşüncelerin, duyguların, olguların nasıl işlediğine ilişkin yoğun çabalarla elde edilir. "İç bilgi, kök bilgisidir. Kök bilgidir." Bu kök bilginin, yol gösterici izler olarak bilimin ışığında, aklın eşliğinde, ruhun hâkimiyetinde oku-düşün-anla-yaşa kılavuzluğunda iç bilginin dış bilgi ile bütünleşmesiyle kendimizi tanıyarak hayata katılırsa izlere kendi tarihimizde can vermiş oluruz. Bu durumda her birimiz birer işaret oluruz. Yaşanmışlıklarımızın, yaşamakta olduklarımızın işareti sadece yüzlerimizde değil aynı zamanda çevremizde yani hayatın alanlarında da görünür. İşte *Mevlid- i Şerif*'te Süleyman Çelebi Hz.'nin yapmak istediği tamamen budur![13]

***Mevlid-i Şerîf*'in öncesindeki Anadolu mayası görgü[14]sünde ne var? İzini sürelim:**

"13. ve 14. yüzyılda Anadolu Beyliklerinde gelişen eski Türk edebiyatı, 14. yüzyıl sonu ve 15. yüzyılda Osmanlı devletinde gelişecek olan edebiyat

---

[13] *Bu başlık insan hazinemizden feylosof Ahmet İnam Hocamızın "Gelen İz" başlıklı makalesinden kısmen aynıyla kısmen tasarruf edilerek alınarak telif olunmuştur. (Sosyal Düşünce ve Gelenek, TYB Yayınları, Ankara 2019, s.26-28.)*

[14] *Görgü: Görmek'ten gör-gü. Bir toplum içinde varolan ve uyulması gereken nezaket ve saygı kuralları. Bir kişinin karşılaştığı ve kişiliği üzerinde olumlu etkiler yapan her çeşit olgu. Deneyim, tecrübe. Alışkı, âdet. Görmüş olma hali.*
Sosyoloji kavramı olarak anlam içeriği: Görgü kuralları, toplum içinde yaşamak için uyulması ve öğrenilmesi gereken ve insan münasebetlerini düzenleyen kurallar.
Görgülenmek: görgü'den gör-gü-le-n-mek. Görgü edinmek.
Görgülü: görgü'den görgü-lü. Toplumun saygı kurallarına uyan veya çok görmüş geçirmiş olan. Görgüsüz: görgü'den görgü-süz. Görgülü olmayan, kaba ve bilgisizce davranan.
Görgüsüzlük: Görgüsüz olma durumu." (Meydan Larousse, V.289: Yaşar Çağbayır, Büyük Türkçe Sözlük, Ötüken Yayınları, İstanbul 2017, IV. 2230.)

faaliyetlerini beslemiş; Osmanlı edebiyatının biçimini, mahiyetini ve özünü (Anadolu mayası usulüne muvafık olarak) belirlemiş; böylece bu edebiyat, Osmanlı edebiyatının öncüsü olmuştur."[15]

Süleyman Çelebi Hz. eserini yazarken bu yüzyılların mahsulü olan belli başlı ana kaynakları mutlaka görmüş, mütalaa etmiş olmalıdır. Müteessir olduğu alimler ve eserleri alanda çalışan ilim insanlarınca incelenmiştir. Aşağıda zikredilen âlimler ve eserleri bizim eski edebiyatımızda Sevgili Peygamberimiz as'a duyulan sevginin ve insanlık yoluna bağlılığın aynı duyuş, söyleyiş ve anlatıştaki örneklerinden bir demet olarak Hz. Pîr'in ilim, düşünce ve edebî yolunu aydınlatan eserler olarak takdim edilmektedir.

Darîr (XIV. yüzyılın ikinci yarısı)'in *Sîretü'n-Nebî* adlı eseri. "Hz. Muhammed'in hayatını çok geniş bir şekilde anlatır. Darîr bu ünlü eserini Ebü'l-Hasan el-Bekrî ve İbn Hişâm'ın kitaplarından faydalanarak serbest tercüme yoluyla meydana getirmiştir. Onun bu önemli ve yaygın eseri yüzyıllarca okunmuş, daha sonraki siyerlere örneklik ve kaynaklık ederek Anadolu'daki Türk edebiyatı üzerinde kuvvetli tesirler bırakmıştır."[16]

Âşık Paşa (733/1272)'nın *Garîbnâme* adlı eseri. "Dinî, tasavvufî ve öğretici bir eser olan ve halkı eğitmek maksadıyla Türkçe olarak yazılan *Garibnâme*, Anadolu'da Türk tasavvuf edebiyatının en eski ve tesir dairesi çok geniş olmuş eserlerden biridir. Sade dili dolayısıyla eser asırlar boyunca çok geniş bir okuyucu zümresine hitap etmiştir."[17]

Dede Korkut: Dede Korkut hikâyeleri Türk ahlâk ve törelerinin, inançlarının, kahramanlıklarının otantik olarak anlatıldığı bir eserdir.[18]

Manas: En eski Türk destanlarındandır. Dünyanın en büyük destanıdır.[19] Hoca Ahmed-i Yesevi Hz. (v.1166)'nin *Dîvân-ı Hikmet'teki hikmetler*i.[20]

Yunus Emre Hz. (v. 720/1320 [?]) ne demişti?

---

15 *Gönül Tekin, a.g.m., I.510.*
16 *Mustafa Erkan, "Darîr", DİA, VIII.498-499.*
17 *Bkz. Günay Kut, "Âşık Paşa", DİA, IV: 1-3.*
18 *Bkz. Orhan Şaik Gökyay, "Dede Korkut", DİA, IX.77-80.*
19 *Bkz. Tuncer Gülensoy, "Manas Destanı", DİA, XXVII.557-558.*
20 *Bkz. Kemal Eraslan, "Dîvân-ı Hikmet", DİA, IX.45-46.*

Cümle âlemün gönlünde vardır anun mehabbeti/Anı candan sevmeyenün bil ki imânı taş oldı

Hacı Bektaş-ı Veli Hz. (v. 669/1271 [?]) ne demişti?

Makâlât'ın Besmele, Hamdele, Salvele kısmı şöyledir:

> *"Bismillahirrahmanirrahim. Şükr ü minnet ü sipas/hamd ol Tanrı tebareke ve teala hazretine olsun kim biz bi-çare kulların yokdan var eyledi ve dahi bizleri iman ve İslam ruzi kıldı/nasip etti ve dahi cümle mahlukatun rızkların malum ve maksum kıldı/belirledi ve bölüştürdü.*
>
> *Ve dahi selam ve salavat ol peygamberler ulusına ve mürseller/resüller severine/reisine olsun kim dükelü/cümle alemi anun dostluğına yaratdı ve dahi ol hazret-i resülün aline ve evladına ve ashabına olsun kim yigrek/yüce kavimlerdür ve arı/temiz ehillerdür/halktır ve selleme teslimen kesira."*[21]

Fâtiha Tefsiri'nde Salvele kısmında Hz. Muhammed as'ı anlatan ifadeleri öyledir:

> *"Salât ve selâm onun en hayırlı yarattığı Muhammed'in ve onun bütün ehlinin üzerine olsun. Bundan sonra, alemin, ayın on dördü gibi aydınlık ve en yüksek mevkîde olanı, insanlığın efendisi, bütün varlıklara mucize olarak gönderilen, bütün kâinatın en büyüğü en yücesi ve ümmetinin bağışlanmasına aracı olan ve kıyamet gününde ümmetine baş olan ve temiz olanların en yücesi ve vefa kubbesinin ay yüzlüsü, temiz ve sâfîliğin evveli ve başlangıcının en iyisi, başı, reisi, mevcûdâtın bütün varlıkların en şereflisi, alemlerin sevinci, insanlığın en iyisi ve zamanın tamamlayıcısı son peygamber, bütün varlık alemi içinde en seçkin olan kendisine tesbih edilen ve yüce hikmetlerinin ululuk sıfatına mahsus olan yüceltilmiş, arınmış, seçilmiş olan Muhammed Mustafa, Allah'ın selamı onun, ehlinin, dostlarının, eşlerinin, soyundan gelenlerin, hidayet veren mürşitlerin ve doğru yolu bulan halifelerin üzerine olsun. Bundan sonra; O, (Hz. Muhammed) inci gibi değerli sözleriyle, şeker ağzından buyurur ki…"*[22]

---

[21] *Makâlât, s.43. Bkz. ve mütalaa ediniz: Karabatak Dergisi Süleyman Çelebi Hz. ve Mevlid-i Şerîf Özel Sayısı (Ocak-Şubat 2022)'ndaki dosya makaleleri.*

[22]

Mevlid-i Şerîf'in sonrasındaki Anadolu mayası görgüsünde ne var? İzini sürelim:

Süleyman Çelebi Hz.nin Sevgili Peygamberimiz sav'i *sevdiğini-saydığını-bağlılığını hayattayken söyle*meyi edille-i erbaa'yı şiir diliyle söylemek tarzı, kendisinden sonra gelen şairlerce benimsenmiştir. Mevlid asrı denilen XV. asırda onu takip ederek onlar da bu yolda örnek eserlerini telif etmişlerdir: Sinan Oğlu *Mevlid*'i (1478), Ebü'l-Hayr *Mevlid*'i (1491), Halîl'in *Mevlid*'i, Hamdi'nin *Mevlid*'i…[23] Bu durum, "asrın bu gibi mânevî duygu ve düşüncelerde nasıl bir dil birliği, bir gönül ve iman birliği hâlinde bulunduğunu gösterir."[24]

Süleyman Çelebi Hz.'nin izini edebiyat tarihimizde izini sürdüğümüzde;[25]

*"kendisinden sonra mevlid yazan şairler üzerinde büyük ölçüde tesirleri olduğunu";

*"Mevlid yazan her şairin mutlâka onu tesirinde kaldığını, eserini onunkinden ilham alarak, onunkine benzeterek vücuda getirdiğini";

* bütün Türk illerine yayılan ve yüzyıllar boyunca hiç eksilmeyen bir üne kavuştuğunu, bugün de bu şöhret ve itibarın devam ettiğini;

*iki yüz civarında mevlid-i şerif telif edildiğini;

*Edebiyatta yeni ürünler (siyer, na't, mu'cizâtu'n-Nebî, esmâu'n-Nebî, evsâfu'n-Nebî, şemâil, hilye-i şerîfe, miraciye, hicretnâmne, fazîletnâme) inşa edilmesine vesile olduğunu görmekteyiz.

İki örnek:

Muhammediye: Yazıcıoğlu Mehmed Efendi'nin (ö. 855/1451) Osmanlı dinî-tasavvufî kültürünün oluşmasına katkıda bulunan manzum eseri.

Envârü'l-Âşıkîn: Ahmed Bîcan'ın (ö. 870/1466'dan sonra) Anadolu'da Müslüman-Türk kimliğinin şekillenmesinde etkili olmuş dinî-didaktik eseri.

---

[23] *Bkz. ve krş. Nihad Sâmi Banarlı, a.g.e., I.486. Kaynaklarda belirtildiğine göre XX. asra kadar altmışın üzerinde şairimiz tarafından kaleme alınan mevlid-i şerifler vardır.*

[24] *Nihad Sami Banarlı,* Resimli Türk Edebiyatı Tarihi, *MEB yayınları, İstanbul 1971, I.483.*

[25] *Mütalaa önerisi: Gönül Tekin, a.g.m. ve Günay Kut, "Türk Edebiyatında Klasik Dönem",* Osmanlı Uygarlığı, *II.526-567.*

Vesiletü'n-Necât/Kurtuluş Yolu'nu ve müellifini Türk milleti ve kardeş milletler çok sevmiş, çok tutmuş ve çok okumuştur. Hâlen de doğudan batıya, Türkistan'dan Anadolu'ya, Balkanlara, Kazan'a, Ufa'ya kadar mânevî coğrafyamızda okunmaktadır. Süleyman Çelebi Hz'nin *Mevlid-i Şerîf*'i "başka dillere de çevrilmiştir. Eserin Arapça, Arnavutça, Boşnakça, Rumca, Çerkesce ve İngilizce tercümeleri bulunmaktadır. Ayrıca Süleyman Çelebi'nin tesiriyle bir Kürtçe Mevlid de yazılmıştır."[26] "Hindistan'da bile, Süleyman Çelebi'nin *Mevlid*'inin orta bölümüne "Merhaba" ile başlayan kısmına benzer şiirler yazılmıştır; ondördüncü yüzyılda, Ebû Ali Kalender, yeni doğan Peygamber'i şöyle selâmlar:

Merhaba, ey o Eski bahçe'nin bülbülü! Bahset
bize o güzel Gül'den
Merhaba, ey hayr alâmeti Hüdhüd Merhaba, tatlı
dilli Papağan!"[27]

XV. Asırda *Mevlid-i Şerif*'in telif tarihi izinde ne var? Bu tarih neyi işaret eder?

Süleyman Çelebi Hz., Osmanlı hükümdarlarından Orhan Bey (1323-1362), I. Murad Hüdavendigâr (1362-1389), I. Beyazıt (1389-1402) I. Mehmed (1413-1421) dönemlerini görmüştür.

Mevlid-i Şerif'in telif edildiği XV. yüzyılın ilk çeyreğinde Osmanlı toplum hayatını derinden etkileyen tarihî olaylar ortaya çıkmıştır. Bu hadiselerden biri Osmanlı tarihinde Fetret Devri adıyla anılan dönemdir. İnsan hazinemizden kıymetli tarih bilgini Halil İnalcık bu dönemi şöyle tasvir etmiştir:

> *…İstanbul kuşatmasına iyice hız verildiği **ve şehrin düşmesinin an meselesi** olduğu bir sırada doğuda Timur tehlikesi baş gösterdi. Nitekim 1399 sonbaharında Timur Doğu Anadolu'da bulunuyordu. Timur 1394'te Anadolu'nun doğu kesimindeki ilk işgalinin ardından batı*

[26] *F. Kadri Timurtaş, a.g.e., s. X-XI; Necla Pekolcay, "Mevlid", DİA, XIX. 485-486. Ayrıca bkz. ve mütalaa ediniz: Karabatak Dergisi Süleyman Çelebi Hz. ve Mevlid-i Şerîf Özel Sayısı (Ocak-Şubat 2022)'ndaki dosya makaleleri. Ayrıca bkz. Annemarie Schimmel, İslâmın Mistik Boyutları, çev. Ergun Kocabıyık, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2001, 215.*

[27] *Annemarie Schimmel, a.g.e., a.y.*

taraflarını da ele geçirmeyi arzu ediyordu. İran'a hâkim olan Timur, Büyük Selçuklular'ın ve İlhanlılar'ın vârisi olmak iddiasıyla Anadolu üzerinde hâkimiyet kurmak istiyordu. Bayezid ise Selçuklular'ın mirasçısı sıfatıyla Anadolu'da birliği sağlamak düşüncesindeydi. Ancak Timur, başlangıçta gazânın liderliğini elinde tutan Bayezid'e karşı harekete geçmekte tereddüt etti. Bayezid'e karşı koyan ve kaçıp kendisine sığınan Anadolu beylerini iyi karşıladı. Buna mukabil Bayezid de Timur'un düşmanları Sultan Ahmed Celâyir ve Kara Yûsuf'u korudu, onları kendi hizmetine aldı. Bu durum Timur'u çok kızdırdı. Anadolu'ya yürüyüp Erzincan'a geldi ve Erzincan Emîri Mutahharten tarafından karşılandı. Ardından Osmanlılar'a ait Sivas Kalesi'ni kuşattı (1400 Ağustosu); şehir teslim olduysa da kanlı bir şekilde yağmalandı, sonra da Mutahharten'e bırakıldı (1401). Nihayet Timur ile Bayezid, Ankara yakınında Çubuk ovasında karşı karşıya geldiler (28 Temmuz 1402). Yapılan savaşta Bayezid yenildi ve esir düştü, bir süre sonra da esaret altında Akşehir'de vefat etti (8 Mart 1403). Ankara Savaşı, Bayezid'in süratli bir şekilde genişlettiği devletin çökmesine yol açtı. Eski topraklarına yeniden sahip olan Anadolu beyleri gibi ülkenin geri kalan kısmı için birbirleriyle mücadeleye girişen Osmanlı şehzadeleri de Timur'un hâkimiyetini tanıdılar. Bu döneme ait meseleler, ancak II. Mehmed devrinde kesin bir çözüme kavuşturulabildi…

Fetret Devri'nin dinî ve siyasî olaylarının sonuçlarını tasvirini kıymetli İslam Tarihi ilim insanımız Seyfettin Erşahin vaziyeti şöyle tarif etmektedir:

Bu dönemde başta Türkistan olmak üzere, İslam dünyasında siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel bakımdan bir bunalım yaşanmaktaydı. Dini bakımdan Anadolu'da çalkantılar görülmekteydi. Bir yandan merkezi idarenin desteğinde medreseler ve ulema ile tekkeler, zaviyeler ve dergahlarda mutasavvıflar ya da urefa halka ulaşmaya çalışırken, diğer yandan bazı Batınî zümreler kırsal kesimlerde varlık göstermekteydi. Batınî kitleler, sosyo-ekonomik yapıları gereği muhalif karakterleri baskın ve tahrike müsait durumdaydılar.

Sonuç: Kimi yorumlara göre belirlenen istikâmetteki bazı sapmalardan dolayı 13. yüzyılın ikinci yarısından itibaren (1243) İlhanlı Moğolları Türkiye Selçuklularını hâkimiyetlerine almışlardı. Bu süreçte Selçuklu-Karamanlı mücadelesi kızışmış, Anadolu'da Beylikler kurulmuştur. Bunlardan biri de

Osmanlı Beyliği'dir (1299-1922). Osmanlılar kısa sürede Anadolu Türk birliğini sağlama ve Balkanlara geçmede başarı sağlamışlardı. Ancak Hz. Muhammed'in yolundaki bu yürüyüş 15. Yüzyıl başlarında tekrar durmuştu. Anlaşılan o ki Batı Türklüğü, Moğol istilasının yaralarını saramamış, istenilen düzeyde siyasî ve içtimaî birliğini sağlayamamış, kıvamını bulamamıştı. Osmanlı sultanı Yıldırım Bayezid'in, Moğol bakiyesi Timur karşısında aldığı Ankara Savaşı yenilgisi (1402) sadece Osmanlı Beyliği'ni değil neredeyse tüm Batı Türklerini Fetret Dönemi (1402-1413) denen sıkıntılı bir sürece mahkûm etmişti.[28]

Süleyman Çelebi Hz. bize ne söyledi?

O bize Hz. Peygamber as'ın olağanüstü insanlık yolu Tarikat-i Muhammediyye'yi söyledi.

Süleyman Çelebi Hz. Tarikat-i Muhammediye'yi neden ve nasıl söyledi?

Yukarıda özetle tasvir olunduğu üzere, Fetret'ten yeni çıktığı bir sırada Osmanlı devletinin bekâsı ve milletin istikbâli tehdit altındaydı. Halbuki bu vakıanın evvelinde İstanbul'un fethinin an meselesi olduğu bir resim görülmekteydi.

Devletin zayıf sayılabilecek bu devri siyasî, fikrî, ilmî ve dinî her türlü cereyanların kaynaştığı ve etrafı karıştırdığı bir zamandır. Anadolu mayasının tecdît edilmesinin toplumda bir ihtiyaç olduğu açık şekilde görülmektedir. Süleyman Çelebi Hz., milletin hayatına anlam veren kaynaklar Yüce Kur'an ve sünnet-i seniyye tarafını tutarak bu tecdidi yapmakta muvaffak olmuştur.[29] Edille-i erbaa'yı Anadolu mayasına katarak şiir sanatıyla "sehl-i mümteni kabul edilen"[30] formül hâlinde söylemiştir.

Milletin millî benliğine güç katan, millî ruhunu geliştiren, ona yön veren Süleyman Çelebi Hz. yegâne telif eseri *Vesiletü'n-Necât/Kurtuluş Yolu*'nda,

---

[28] *Halil İnalcık, "Bayezid I", DİA, V.231-234; Seyfettin Erşahin, "Süleyman Çelebi ve Mevlid'in Arkaplanı (14. Yüzyıl Sonu 15. Yüzyıl Başında Türkiye'de Dini-Sosyal, Kültürel Yapı)", Karabatak Dergisi Süleyman Çelebi Hz. ve Mevlid-i Şerîf Özel Sayısı Ocak-Şubat 2022, s. 76-79.*

[29] *Bkz. ve krş. F. Kadri Timurtaş, a.g.e., s. VI.*

[30] *Necla Pekolcay, a.g.m..*

edille-i erbaa'yı milletimizin zevkine, istek ve alâkalarına muvafık icat ettiği sade, külfetsiz üslûp ve muhtevayla anlayacakları şekilde talim etmiştir.[31] "Yapmacığa kapılmadan, mübalağaya düşmeden samimiyetle duygu, heyecan ve düşüncelerini anlatmıştır." Böylece *Milletin muallimi*, onları tanıyıp-bildiğini göstermiş, Anadolu mayasında "mevcut olan dinî, ahlakî, metafizik ve felsefî duyguları ortaya çıkarmış ve aruzla bir sanat kalıbına döküvermiştir". O, *Mevlid-i şerif'inde* ilmin ve "düşüncenin, metafiziğin en geniş ufuklarına kadar uzanır. Büyük fikirleri, ulvi düşünceleri basite irca eder. Halkın anlayabileceği seviyeye yaklaştırır ve o seviyeden konuşur. Milletimiz onu bu bakımdan çok sevmiştir." Çünkü o, kendisini anlayacak bir muallimdir. Bu bahiste bir misal *Mevlid-i Şerif*'te onun, Sevgili Peygamberimizi as'ın Yüce Allah'ın huzuruna yükselişini anlattığı Mi'râc Bahri'nden şu beyitlerdir:

Çünki kamusın görüb geçdi öte
Vardı irişdi ol ulu Hazret'e
Hak Teâlâ hazretine érdi ol
Hak ne kim gösterdi ise gördi ol
Bî-hurûf ü lâfz ü savt ol Pâdişâh
Mustafâ'ya söyledi bî-iştibâh

Tarikat-ı Muhammediyye'yi nasıl söyledi?

Âlim/fakîh, fâzıl ve ârif bir zat olduğu kaynaklarda zikredilen Süleyman Çelebi Hz., Anadolumuzun edille-i erbaa üzere mayalanmasında yed-i tûlâ sahiplerindendir. Milletin muallimi olarak edille-i erbaa'yı nadir görülen maharetle Sevgili Peygamberimiz Hz. Muhammed sav'in bereketli hayatı üzerinden anlatarak kimi, nasıl ve ne şekilde örnek alacağımızı "kurtuluş yolu" olarak göstermiştir.

[31] *Annemarie Schimmel'in şu ifadeleri bu bağlamda özellikle nakledilmelidir: "İslâm âleminin doğu ucundan batı ucuna dek, mevlit dindar Müslümanlar için Peygamber sevgisini şiirler, ilahiler ve münacatlarla göstermek için harika bir fırsattır. Peygamber'in lütfu ve yargı gü-nündeki şefaatine duyulan samimi güven, hiçbir yerde Türkiye'dekinden daha güzel ifade edilmemiştir." (A.g.e., a.y.)*

Hicrî 812/m. 1409'da Bursa'da tamamladığı *Mevlid-i Şerif*'te, edille-i erbaa'nın Kitâb-ı Kerim'den sonra ikinci rüknü[32] olan sünnet-i seniyye'yi (Sevgili Peygamberimizin olağanüstü insanlık yolu'nu), Tefsir, Hadis, Fıkıh, Kelâm, Dil ve Edebiyat, İslâm Felsefesi ve diğer ilim dallarının müktesebatını bilginin bütünlüğünü ilke edinen önceki ilim insanlarının usulü üzere cemederek özün özü bir muhtevaya dönüştürmüş ve bunu da Türk diliyle ve 14 bölüm[33], 768 beyitte şiir hâlinde dile getirmiştir.

Anadolu evlâdının hafızasında yer etmiş şu beyitler ayet-i kerime ve hadis-i şeriflerde talim olunan teori-pratik besmele-i şerife formülüdür: *Allah adın zikr idelüm evvelâ / Vâcib oldur cümle işde her kula / Allah adın her kim evvel ana / Her işi âsân ide Allah ana* İnsan hazinemizden Hüseyin Vassâf Efendi (1872-1929), bu formülü, "1904 yılında tamamladığı, Süleyman Çelebi'nin Mevlid'i üzerine kaleme alınmış şerhlerin en önemlisi, muhteva bakımından en kapsamlısı" olan *Gülzâr-ı Aşk*'ta şöyle açıklamıştır. *Hz. Nâzım- muhterem evvel emirde Cenâb-ı Vâcibu'l-Vücûdun ism-i şerîflerini zikr etmeyi murâd buyurup işbu manzûme-i mergûbesini okuyan dinleyen ihvân-ı dîni 'alâ-tarîki'l- îkâz, zikr-i Hakk'a da'vet ve beyti sânîyi de birinci beytin mütemmimi olmak üzere îrâd buyurur ve demek ister ki: Ey sâmi'în! Ey kâri'în! Evvel emirde Allahu 'azîmü'ş-şân (cc) ve 'amme nevâluhu ve lâ ilâhe ğayruhu (Şanı yüce, nimetleri çeşit çeşit olan ve ondan başka ilah olmayan) Hazretlerinin mübârek, mu'allâ ism-i şerîfî zikr eylemek her kulun üzerine vâcibdir…*[34]

Edille-i erbaa nedir ve neden edille-i erbaa ile söyledi?

Edille-i Erbaa/Edille-i Asliye/ Edille-i Şer'iyye: Dört delil/Dört temel delil/Şer'î deliller. "Ahkâm-ı şer'iyyenin/ilâhî kanun hükümleri/dinin

[32] *Rükün: Bir ibadeti, hukukî fiil veya işlemi oluşturan ana unsur. Bir şeyin mahiyetini teşkil eden ve o olmazsa olmaz kabilinden bulunan unsur. ("Rükün" Maddesi DİA ve Mehmet Erdoğan, Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü, Ensar Yayınları, İstanbul 201 4. baskı.)*

[33] *Tasvir edilen çerçevenin bir veçhesinin tezahürünü Vesiletü'n-Necât'ın bölüm (Bahir) başlığı adlarında mütalaa edilmesi önerilir: 1. Tevhîd; 2. Müellife Dua; 3. Âlemin Yaratılması; 4. Hz. Muhammed as.'ın Nurunun Yaratılması; 5. Hz. Âdem'in Yaratılması ve Hz. Muhammed as'ın Nurunun Ona İntikali; 6. Hz. Peygamber as'ın Doğumu; 7. Hz. Peygamber as.'ın Övülmesi; 8. Hz. Hz. Peygamber'i Mûcizeleri; 9. Hz. Peygamber as'ın Mi'râcı; 10. Hz. Peygamber as'ın Hicreti; 11. Hz. Peygamber as'ın Bazı vasıfları; 12. Ümmetin Nasıl Olması Gerektiği; 13.Nasihat; 14. Hz. peygamber as'ın Vefâtı.*

[34] *Musa Yıldız, "Hüseyin Vassâf (1872-1929)'ın Mevlid Şerhi Gülzâr-ı Aşk", Karabatak Dergisi Süleyman Çelebi Hz. ve Mevlid-i Şerîf Özel Sayısı Ocak-Şubat 2022, s. 68-70.*

kaynaklarına, yani bu mübarek ahkâmı başlıca tasvir edip aydınlatan kaynaklara denir. Edille-i Erbaa/Edille-i Asliye/ Edille-i Şer'iyye denilen, Kitabullah ile Sünnet-i seniyye'den ve İcmâ-i ümmet ile Kıyâs-ı fukahâ'dan ibarettir. Kitâbullah, Kur'an-ı Mübîn'dir. Son Peygamber Hz. Muhammed sav'e ilâhî taraftan Cebrâl-i Emîn vasıtasıyla vahiy ve inzal buyrulmuştur. Bunun mânasıyla nazm-ı celili ilâhidir, kat'îdir, bir eşsiz mucizedir.

Sünnet-i Nebeviyye: Hz. Peygamber sav'den südur eden sözleri ile kasti fiillerden/amaçlı-iradeli eylemlerinden ve takrirlerden/onaylamala rından ibarettir. Resul-i Ekrem as'ın mübarek sözlerine "Sünen-i kavliye", mübarek fiillerine "Sünen-i fiiliye" ve yapıldığını gördüğü bir şeye karşı sükût edip red ve inkâr buyurmadığına da "Sünnet-i takririye" denir ki, o şey 'in câiz olduğuna delâlet eder."[35]

Süleyman Çelebi Hz. *Mevlid-i Şerif*'i yazıp Ulu Cami'de icra ettiğinde ne oldu?

Hz. Pîr'in telifini ikmâl edip Bursa Ulu Cami-i Şerifi'nde icra etmesiyle olgusal olarak ortaya çıkan durumun izini sürdüğümüzde görülen şudur:

1- *Mevlid-i Şerîf* halk tabakaları arasında olduğu kadar aydın zümrelerde de hayranlık uyandırarak, milletin takdirini, saygı ve itibarını kazanarak[36], Fetret Devri'nin açtığı derin yaraların şifa bulmasına "vesîle/yol" olmuştur.

2- Nakledile gelen menkıbenin fiilen vuku bulduğundan hareketle sosyal-kültürel antropolojik okuma[37]yla bu "tarihî olgu" nasıl tahlil ve terkip edilebilir?

---

[35] *Ömer Nasuhi Bilmen'in Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu (Bilmen Yayınevi, İstanbul 1967) ilk cildindeki fıkıh terimleri tanımlarından ve Muvazzah İlm-i Kelâm (Bilmen Yayınevi, İstanbul 1959)'daki tariflerinden tasarruf edilerek alınmıştır.*

[36] *Bkz. ve krş. F. Kadri Timurtaş, a.g.e., s. XIII.*

[37] *Sosyal-kültürel antropolojik okuma: İnsanın doğal ve toplumsal çevresiyle etkileşimini, bunun sonucunda ortaya çıkan ürünleri (sosyal âdet, örf ve kurumları) ve bu bağlamda insan topluluklarının kültürlerini ve kültürel değişikliklerini, kültürü bir bütün olarak ele alıp tahlil ederek muhtemel terkiplerle açıklamalar ve yorumlar yaparak okumak. (Bu kavramın açıklığını/anlam içeriğini tarif etmekte TÜBA Sosyal Bilimler Terimleri Sözlüğü (Ankara 2011) ile Ahmet Cevizci'nin Paradigma Felsefe Sözlüğü (İstanbul 2005 6. baskı)'nden faydalanılmıştır.)*

Süleyman Çelebi Hz. bir vâizin Ulu Cami-i Şerifi'nde vaaz ettiği sırada Bakara suresi 2/285. Ayet-i kerimesini tefsir ederken "peygamberler arasında hiçbir fark olmadığını" söylediğine şahit olur. O bu Ayet-i kerimeyi "bütün olarak Kur'an" çerçevesinde mütalaa ederek aynı sure-i celilenin 253. Ayet-i kerimesiyle birlikte yorumlamaktadır. Buna göre "Peygamberler arasında fark yoktur demekten murad, resullük ve nebilik bakımındandır. Yoksa mertebe ve fazilet bakımından değil. Eğer her bakımdan olsaydı, Bakara suresi 253. Ayetinin mânası (Kur'ânî bütünlük açısından) nasıl uygun düşerdi?" ilmi kanaatini taşımaktadır.

Hadise Bursa'da halk arasında mesele hâline gelir. "İşte Süleyman Çelebi Hz. *Mevlid-i Şşerif*'i bu hadise dolayısıyla yazmıştır." Cemaate, yani halka meselenin çözümünü onların iz'anına hitap ederek vermiş, Hz. Peygamber as'a gerçekten âşık ve sevgisinde sadıklardan, dinî gayret sahibi bir âlim kimliğiyle vaizin sözlerinden müteessir olarak şu beyti "bedâheten" söylemiştir[38]:

Ölmeyüp İsâ göğe bulduğu yol
Ümmetinden olmak için idi ol

Böylelikle Süleyman Çelebi Hz. bu vaizin cemaat önünde ortaya attığı bu görüşünü olması gereken alana havale ederek söz konusu ilmî ihtilafın cevabını adâb-ı münazara gereğince vermiş olmaktadır. Yüksek eleştiri yönteminin uygulamasını, dilinin ve içeriğinin nasıl olabileceğini göstermiş ve demiştir ki:

Dahı hem Mûsâ elindeki asâ
Oldı anun izzetine ejdehâ

Çok temenni kıldılar Hak'dan bular
Kim Muhammed ümmetinden olalar

Gerçi kim bunlar dahı Mürsel-durur
Lâkin Ahmed efdal ü ekmel-durur

Zira efdallığa ol elyak-duru
Anı eyle bilmeyen ahmak-durur

[38] *F. Kadri Timurtaş, a.g.e., s. IV-V.*

Kültürümüzdeki ihtilaf ahlâkına (adab-ı münazara) uyarak verilen bu cevapta usûlüne muvafık tenkit/eleştiri vardır, tenkis yoktur! Yani müspeti, olması gerekeni ilim-irfan-hikmet üzere söylemek ve öğretmek, yaşayıp-yaşatmak vardır. Çünkü bu temel ilkeye göre tenkis/ayıp- kusur-eksik aramak, menfi/olumsuz konuşmak olmaz. Dolayısıyla Süleyman Çelebi Hz. eleştirisini çok yüksek seviyeden yapmış ve bu ilmî meselede çözümü eylemlilikle hem ûlema hem halk için ortaya koymuştur.

3- Bu cümleden olarak o, yukarıda sözü edilen tarzda ilim dallarının en derin konularını, en zor meselelerini, en ince ifade edilmesi gereken hususlarını *Vesiletü'n-Necât/Kurtuluş Yolu*'nda Türkçe din diliyle ifade etmiştir. Halka, halkın az bir gayretle anlayabileceği dille en yüksek mevzuları anlatmayı başarmıştır. Halkın merak edip öğrenmek istediği konuları; Tanrı sevgisi, Peygamber sevgisi, bütün varlığa sevgi ve şefkat etmek gibi insanın özünde/fıtratında doğuştan Yüce Tanrı bağışı arzuyu ortaya çıkarmış, ilerletmiş ve geliştirmiştir.

Kısacası Süleyman Çelebi Hz., ilim-felsefe-kültür-sanat insan hazinelerimizin asırlardır yapageldiklerini kendi tarihinde bir icat ile tecdit ederek Anadolu mayasının bir diğer "bilgini, dilcisi, sanatkârı, sözcüsü ve sevgilisi olmuştur".[39]

Ulu Cami'de Süleyman Çelebi Hz.den *Mevlid-i Şerif*'i dinlemek için toplanan cemaati nasıl tarif etmelidir?

Ulu Cami-i Şerifi'ni mevlid dinlemek maksadıyla dolduran cemaat nerede ve niçin bulunduğunu ve nasıl bulunması gerektiğini müdrik olmalıdır. Çünkü, "bu ulu mabedi yaptıran ulu sultan (Yıldırım Bayezid Han) elbette cami yaptırmakla dinin ihya edileceğine inanmazdı. Önce milletin ruhunun inşası ve imarı gerektiğini bilirdi. Aksi takdirde camileri dolduran kalabalıklar insan bedenlerinin topluluğu olurdu. Halbuki camide toplanan cemaat

[39] *Süleyman Çelebi Hz.nin hat sanatımızdaki inşasının tezahürü hakkında faydalı bilgi ve bazı ailelerin, zamanın meşhur hattatlarına kendileri için Vesiletü'n-Necât'tan bir nüsha yazdırdıkları hakkında bkz. ve mütalaa ediniz: Uğur Derman ve Mehmet Akkuş emeğiyle neşredilen (DİB Yayınları, Ankara 2008) Reisü'l-Hattatîn Ahmet Kâmil Akdik hattı Mevlid-i Şerif'in başındaki "Takdim".*

niteliğine sahip insanların bu eylemi/ameli ruhlarının birlik içinde toplanmalarıyla olmaktaydı."[40]

***Mevlid-i Şerîf*'in toplum ve kültür hayatına yansıyan Anadolu mayası pratikleri nasıldır?**

***1. Mevlid-i Şerif* dinlemek adâbı vardır!**

Camide veya bir mecliste *Mevlid-i Şerîf* okunduğunda kemâl-i edeble oturmalıdır. *Mevlid- i Şerif* beyitlerine yürekten kulak vermelidir ki dinlenen hüsn-i tefehhüme bâis olsun. Hz. Peygamber Efendimiz sav'e içinden coşkuyla salat ve selâm okumalıdır. İnsan hazinemizden *Musahhah Mevlid-i Şerîf* müellifi Ali Rıza Paşa (1815 Bursa-1905 İstanbul)'nın bu hususu tarifi şöyledir: "Bermuktezâ-yı diyânet, vazife-i nazîfe-i ümmet olan huzûr-i kâlb ve sukût-i lisân ve huzû-i tâm ile hüsn-i istimâ'ı o nisbette hasenât ve fuyûzâtı dâî olacağından şüphe olmadığı ve sem'-i cân ve hüsn-i edeb ve îkân ile hâlisen muhlisen telakkî iden ehl-i aşk ve şevk içinde kemâl-i telezzüz ve teessürden ferâğ-ı hesti-i müsteâr ile hayat-ı tayyibe-i ebediyyeye fâiz olanlar bile olduğu mevsûken mervîdir".[41]

2. Anadolu'da *Mevlid-i Şerif* okumak, okutmak, dinlemek ibâdat-ı gayr-i mersumedendir.

Mevlid-i şerif okumak, okutmak, dinlemek ibâdat-ı gayr-i mersume olarak nitelendirilebilir. Çünkü zaman ve mekân kayıtlarının dışında Kur'an ve sünnet çerçevesinde Yüce Allah'ın hoşnutluğu için, O'nu razı etmek niyetiyle mümin bireyin yaptığı her türlü meşru eylem, tutum- davranış ibadat-ı gayr-i mersume'dir. Dinî vecîbe, yani ibâdat-ı mersume'den değildir.

3. Anadolu'da birçok vesileyle *Mevlid-i Şerif* okunur.

Vesiletü'n-Necât/Kurtuluş Yolu/Mevlid-i Şerif okuyup/okutmak suretiyle milletimiz, kandil akşamlarını kutlamak; şehitleri ve din büyüklerinin ruhlarını taziz etmek; düğünde-dernekte, askere uğurlarken, terhis olup hânesine sâlimen asker-oğul geldiğinde, evlât-torun bahtiyarlığında, ev veya iş/mâkam sahibi olunduğunda, hacca giderken ve salimen dönüşte,

[40] *Selçuk Eraydın, Tasavvuf ve Edebiyat Yazıları, Mavi Ay yayınları, İstanbul 1997, s. 103.*

[41] *Mustafa Kara, "Bursa'lı Rıza paşa ve Musahhah Mevlid-i Şerif"*, Karabatak Dergisi Süleyman Çelebi Hz. ve Mevlid-i Şerîf Özel Sayısı *Ocak-Şubat 2022, s. 64-66.*

adaklarında sevincine-neş'esine şükür, uğur ve saadet, hastalık veya musibete duçar olduğunda, afete uğradığında, vefatta, elhasıl her acısı ve hicranında derdine derman ve ıstıraplarının sükûnuna aracı olarak bu "dinî ve mânevî törenin gönüllere gül suyu serpilen tesellisine" kendini bırakıvermiştir.[42] Böylelikle *Mevlid-i Şerif* okunması-okutulması, milletimizin mânevî değerlerini ve duygularını ortaya çıkarmış olmakta; milleti birlik, beraberlik ve kardeşlikte birleştirmektedir. Anadolu mayasında ortaya çıkan bu vakıa hem milletin kültürel kimliğinin güncellenerek korunması hem muallimi Süleyman Çelebi Hz.nin öğretip gösterdiğini tutması, hayata katmasıdır.

4. *Mevlid-i Şerif*'i dinlemek bereketine ikram edilir.

Anadolu mayasında ortaya çıkış şekillerinde mevlid şekerleri, şerbetleri, gül suyu teklifsiz ikrâm olunur.

***Mevlid-i Şerif* ve hayatın mânevî işleyişi:**

İnsan hazinemizden Bursalı Ali Rıza Efendi Hz. bu bahiste şöyle demiştir:"Bu heyet-i şeref-menkıbet her feyz ve saâdet içun menşe ve mebde-i aslı olan vilâdet-i mukaddeseyi mütezammın olarak niyet-i hâlisa ve azimet-i sâdıka ile okutmanın ve hatta indifâ- ı müşkilât ve inkişâf-ı hemm u gam içun kendi kendine bile tilâvet etmenin tesirât-ı azîmesi ve ucûr-i cezilesi mevsûku'l-kelim zevâtdan işidilmiş ve kerrâren tecrübe edilmiştir."[43]

İnsan hazinemizden Hüseyin Vassâf Efendi ise şöyle demiştir: "Her ne zaman mevlid-i şerîf cem'iyyetinde bulunsam nâ'il-i zevk-i mânevî olurum. Bu sebeple Mevlidî Süleyman Çelebi Hazretlerine karşı kalbimde büyük bir muhabbet vardır. Bir vakitler gerek tercüme-i hâli, gerek manzûme-i mergûbesi hakkında 'alâ kadri'l-istitâ' tedkîkât ve tetebbu'âtta bulunmuş idim. Süleyman Çelebi Hazretlerinin te'lîfine hâme-rân-ı himmet oldukları mevlid-i şerîf manzûme-i mergûbesi fi'l-hakîka tanzîr ve taklîdi gayr-ı kâbil âsâr-ı makbûledendir ki, her türlü tâ'bîrleriyle sehl-i mümteni'dir, sihr-i halâldir. Beş yüz seneden beri şu'arâ-yı 'Osmâniyye tarafından vilâdet-i Hz. Risâlet-penâhı hakkında lisân-ı Türkî onda lâ-yu'ad âsâr-ı ber-güzîde keşîde-i silk-i ta'zîm kılınmış, fakat hiçbiri Süleyman Çelebi'nin manzûme-i ka'bına varamamıştır. O şeref ve rağbeti ancak o Nâzım-ı Muhterem kazandı…"[44]

---

42 *Bkz. ve krş. Nihad Sâmi Banarlı, a.g.e., I. 480.*

43 *Nakleden: Musataf Kara, a.g.m.*

44 *Nakleden: Musa Yıldız, a.g.m.*

Bursalı Ali Rıza Efendi'nin mühim hatırlatması:

1. Her Mevlid-i Şerif faslı arasında üçer beşer ilâhî okunmaktansa birer Ayet-i kerime veya na't-i şerif yahut ilâhî ile yetinilse;

2. *Manzûme-i muhteremenin ekser beyitleri geçilip atlanmak âdet-i cedidesinden sarf-ı nazar kılınsa;*

3. *Biraz da duaların tekrar eden ibarelerinden ve fazlasıyla uzatılmasından ferâgat buyurulsa.*[45]

Kelâmın Nihayeti

Onu sav sevmeyi millete öğreten-eğiten *Milletin muallimi* Süleyman Çelebi Hz. ve *Mevlid-i Şerif*'i bugün bizden şu ve benzeri sorulara teorik-pratik cevaplar vermemizi beklemektedir:

* *Mevlid-i Şerîf*'i Anadolu mayasının temel ilkesi oku-düşün-anla-yaşa ile bugün ferdi dindarlığımızda nasıl pratiğe aktaralım?

*Sonuçta hangi hayat alanında hangi somut iyilik olsun eylemlerimiz (salih amel) olsun?

*Kültürel kimliğimizi güncelleyerek korumak ve yeni kuşaklara (gençlere ve çocuklara) nakletmek maksadıyla *Mevlid-i Şerif*'i bildirmek-tanıtmak-sevdirmek için pratikte ne yapalım?

*Kardeş milletlerle münasebetlerimizde birlik ve beraberlik ruhunu inşa etmekte *Mevlid- i Şerif*'i yüksek değerler alanından nasıl işlevsel kılalım?

Mevlid-i Şerîf hakkında bu sorular "biz dili" tercih edilerek "ben'ini/öz'ünü keşfetmiş birey"i inşa edebilmek için sorulmuştur. Pratik cevaplarla da, Anadolu mayasının millî-manevî değer kodlarının ben-biz bilinciyle ve ilgili kişi-kurum'lar eliyle tecdit/güncellemeye tâbi tutularak hayatın alanlarında yaşanılır kılınmasına ilişkin pratikler inşa etmelerine olan ihtiyaca özelikle dikkat çekmek amaçlanmıştır. Bu ve benzeri sorulara insanca yaşamak, insan onuruna yaraşır hayat sürebilmek için icat edilmiş *Anadolu mayası*, bir formül-cevap olarak elimizdedir. Asıl mesele, hür ve emaneti yüklenmiş/halife olarak benim-bizim bu formül gereğince bu sorulara vereceğimiz pratik cevaplarla dünya hayatını cennetimsi iyilik işleriyle (sâlih amel) yaşayıp-yaşatmakta bir renk bulup gökkuşağına katmaktadır.

[45] *Nakleden: Mustafa Kara, a.g.m.*

Prof. Dr. Abdullah Kızılcık

1967 yılında Gaziantep'te doğan Abdullah Kızılcık, İlköğretim ve lise tahsilini Gaziantep'te tamamladı. 1988-1992 yıllarında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arap Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı'nda okudu. 1992 yılında Edebiyat Fakültesi'nden mezun olduktan sonra Bağcılar Naci Ekşi Lisesi'nde iki yıl sözleşmeli öğretmen sıfatıyla Türkçe ve İngilizce dersleri verdi. 2007 yılında Yüksek Lisansını, 2001 yılında da Doktorasını tamamladı. Bu arada askerliğini Ankara Jandarma Genel Komutanlığında Arapça Mütercim-Tercüman sıfatıyla Yedek Subay olarak 2001-2002 yıllarında tamamladı. 2007 yılında Doçent olan Kızılcık, 2013 yılında Profesörlüğe yükseltildi. Prof. Dr. Abdullah Kızılcık, hâlen İÜ. Edebiyat Fakültesi'nde Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölüm Başkanlığı, Arap Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Başkanlığı, Mütercim-Tercümanlık Anabilim Dalı Başkanlığı ile Farabi Avrasya Çalışmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Müdürlüğü görevini sürdürmektedir.

Bursalı Mehmet Tahir Efendi'nin İlim ve Fenne Dair Hizmetleri

Giriş

İslâm dünyasında tarih boyunca Türkler sadece savaş meydanlarında kılıç kullanarak ülkeler fethedip adâleti sağlamamakla kalmamış aynı zamanda ilim ve fende de öncü bilim insanları yetiştirip insanlığa bu alanda hizmet sunmuştur. Selçuklular döneminden itibaren İslâm âleminde yetişen ilim insanları ile mütefekkirler yanında şair ve edebiyatçılardan Türk asıllı olanların sayıları oldukça fazladır.

Bu âlimler arasında Türk İslâm âleminin en çok tanınan ilim insanlarından fizik, tıp, matematik, astronomi, trigonometri, coğrafya, jeodezi, farmakoloji, jeoloji, filoloji ve dinî konularla ilgili bir çok eseri olan **Ebu'r-Reyhan Muhammed el-Biruni** (ö. 1061), İslâm dünyasında İslâm Felsefesinin kurucusu ve Avrupa'da İkinci Muallim ünvanı ile ilim ve fikir dünyasına tesiri olan büyük bilge ve filozof **Ebu Nasr el-Farabi** (ö. 950), Meşşâî okulunun en büyük filozofu ve Orta Çağ tıbbının önde gelen temsilcisi **İbn Sina** (ö. 1037), mutasavvıf-şair ve aynı zamanda Yeseviyye tarikatının kurucusu **Ahmed Yesevi** (ö. 1166), Türk edebiyatının büyük şairi **Ali Şir Nevaî** (1501), Hadisle ilgili olarak en güvenilir kitap kabul edilen *el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ* adlı eseriyle tanınmış büyük muhaddis **Buhari** (ö. 870), *el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ* adlı eseriyle tanınan muhaddis **Müslim** (ö. 875), Mâtürîdiyye mezhebinin kurucusu, müfessir ve fakih **Ebu Mansur Maturidi** (ö. 944), Arap belâgatında çığır açmış dil bilimi âlimi **Sekkaki** (ö. 1229), cebrin en zor konularını ele alan **Muhammed el-Havarizmi** (ö. 847), coğrafya ilminin gelişmesine ve yerkürenin enlem ve boylamının düzelmesine katkıda bulunan ve Timurlular devrinde Semerkant'ta yetişmiş, daha sonra Osmanlı ülkesinde büyük bir şöhret kazanmış olan Türk astronom ve matematikçi **Ali Kuşcu** (ö. 1474) vardır.[1]

XIX. Yüzyılda Avrupa'da XX. yüzyılın başlarında Rusya ve Japonya'da görülen sanayileşmeye Osmanlı Devleti'nin geç kaldığı malûmdur. Ancak

[1] *Geniş bilgi için bk. Bursalı Mehmet Tahir, Türklerin Ulum ve Fününa Hizmetleri, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1996, s. 23-69.*

Osmanlı Coğrafyasında özellikle XVII. yüzyıldan sonra durağanlaşan ilim, fikir ve düşünce hayatının XIX. yüzyılda yeniden şekillendiği görülmektedir. Nitekim Bursalı Mehmet Tahir Efendinin de Türk-İslâm şanlı tarihinde ilim ve fende öncü olan ilim ve bilim insanlarının bibliyografyasında başlayarak bu alana katkı veren ilim insanı olduğu görülmektedir.

Bursalı Mehmed Tahir Efendi

Hayatı ve Eserleri

Osmanlı Devletinin son dönemleri ile Türkiye Cumhuriyetinin ilk çeyreğinde yaşamış olan Mehmet Tahir, millî ve mânevî değerlerine bağlı bir asker ve öğretmen ilim ve siyaset insanı olarak tanınmaktadır. Ancak onun askerlikten çok ilme ve bilime katkısı olan eserleri göze çarpmaktadır. Hayatında da renkli bir kişiliğe sahiptir.

Hayatı

1861'de Bursa'da doğan Mehmet Tahir, Seyyid Mehmed Tahir'in torunu, bir müddet askerlik ve daha sonra belediye kâtipliği yapmış olan Rıfat Beyin oğludur. Kaynaklarda dedesinin Kudüs'te komutan olarak görev yaptığı bir sırada felç geçirmesi ile İstanbul'a döndüğü ve oradan da tedavi amaçlı Bursa'ya yerleştiğinden bahsedilmektedir. İlk tahsilini Bursa'da yaptıktan sonra bir taraftan Mülkiye Rüştiyesine giderken diğer taraftan da medresede klasik eğitim alır. 1876 yılında ortaokulunu bitirdikten sonra Askerî İdâdi Lisesine kaydolur. Babası vefat ettiğinde 15-16 yaşlarındadır. Babası Rıfat Bey gönüllü olarak katıldığı Osmanlı-Rus savaşında[2] (8 Temmuz-10 Aralık 1877)

[2] *Rusya 24 Nisan 1877'de Osmanlı Devleti'ne karşı savaş açtığı zaman Gazi Osman Paşa, isyan eden sırp ve Rumenleri durdurmak için Abdülkerim Nâdir Paşa'nın emrinde idi. Rusların Tuna'yı hiçbir ciddi mukavemet görmeden geçmeleri üzerine Osman Paşa 1 Temmuz sabahı 25.000 kişilik bir kuvvetle, Balkanlar'a doğru sarkmakta olan Rusların önüne bir engel çekmek ve Niğbolu Kalesi'ni kurtarmak üzere harekete geçti. Fakat Niğbolu'ya yaklaştığında Serdâr-ı Ekrem Abdülkerim Paşa acilen Plevne'ye yönelmesi için emir gönderdi. Osman Paşa ordusuyla birlikte 7 Temmuz 1877'de Plevne'ye ulaştı. Yorgun Osmanlı Ordusu takviye almadan I. Plevne Muharebesi diye anılan bu muharebede Ruslar savaşa katılan kuvvetlerinin yarısını kaybetti ve yetmiş dördü subay olmak üzere 3000 kadar askerini kaybetti. I. Plevne Muharebesi muzafferiyeti üzerine General Gurko, Balkanlar'dan tekrar kuzeye çekilmek zorunda kaldı. II. Abdülhamid, I. Plevne Muharebesi galibiyetinden dolayı Osman Paşa'yı bir telgraf yollayarak tebrik etti. II. Plevne Muharebesi Ruslara 8000'den fazla ölü ve bunun iki üç misli yaralıya mal olmuştu. Osmanlı ordusu 100 şehit ve*

Plevne yakınlarında şehit düşer. 1880 senesinde Askerî Liseyi birincilikle tamamladıktan sonra eğitimine İstanbul'da Harbiye Mektebinde devam eder.[3]

Vazifeleri

1883 tarihinde harbiye mektebinden mezun olup tayin edilir. Burada Mülkiye Rüştiyesi ve İdâdisinde **tarih** ve **hitâbet** dersleri verir. 1898 tarihinde Üsküp Askerî Rüştiyesinde **coğrafya** öğretmenliğine atana Mehmet Tahir Bey Binbaşı Rütbesi ile Selanik Askeri Rüştiyesi Müdürlüğüne tayin edilir. Daha sonra sırasıyla önce Manisa Alaşehir'e sonra İzmir'e Divan-ı Harb azalığına memur olarak atanır. [4]

II. Meşrutiyetin ilanından (1908) sonra Bursalı Mehmet Tahir Bey İttihat ve Terakki Patisinden Bursa'dan milletvekili seçilir ve Meclis-i Mebusan'da vekil olur. Bu arada 1911'de Redif Alayı kaymakamlığına, 1912 yılında başladığı Divan-ı Harb'te görev alırken Yarbay olarak emekli olur. Mehmet Tahir Bey 1925'te vefat eder ve Üsküdar'da Aziz Mahmut Hüdayi Hazretleri Dergâhındaki kabristana defnedilir.[5]

Eserleri

Bursalı Mehmed Tahir Efendi'nin çoğu biyografik eser olmak üzere tasavvuf, edebiyat ve dinî ilimlere dair yirmiye yakın eserinden söz edilmektedir. Aynı zamanda Melâmi olan Mehmet Tahir Efendinin "Tarikatlar Kamusu" adlı eseri vardır. Bu eseri uzun arayışlar neticesinde Kemâleddin b. Abdurrahman Haririzâde (ö. 1882) eliyle Melâmiliği seçtikten sonra kaleme aldığı anlaşılmaktadır[6].

---

300 kadar yaralı vermişti. III. Plevne Muharebesi'nden sonra burasının savaş yolu ile zaptedilemeyeceğini anlamışlardı. Çünkü Eylül ortalarında yalnız Plevne önlerindeki zayiatları ölü ve yaralı olarak 50.000'e yaklaşmıştı. Bu sebeple kuşatma faaliyetine geçilmesine karar sonra huruç hareketine karar verdi. Ancak bunda başarısız olunca Plevne düştü. Burada yapılan müdafaa hareketi, bütün Osmanlı ülkesinde yeni bir direniş ruhu ve millî heyecana yol açmıştır. Bk. M. Metin Hülagu, Plevne Muharebeleri, DİA, İstanbul 2007, c. 34, s. 304-305; İ. Halil Sedes, 1877-1878 Osmanlı-Rus ve Romen Savaşı, İstanbul 1955, V, 15-17; VI, 98; X, 580 vd.

[3] *Ahmet Yasin Tomakin, Bursalı Mehmet Tahir: Hayatı Eserleri ve Bibliyografya Üzerine Düşünceleri, Ş.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi yıl: 8, cilt: VIII, sayı 17, Şırnak 2017, s. 103*

[4] *Ahmet Yasin Tomakin, a.g.e., s. 104*

[5] *Ahmet Yasin Tomakin, a.g.e., s. 105.*

[6] *Muallim Vahyi, Müslümanlık ve Türklüğü Yükseltmeye Çalışanlar, Matbaa-i Orhaniye, İstanbul, h. 1334, s. 20.*

İlim ve Fenne dair eserlerine gelince bunların ilki Türklerin ulûm ve Funûna katkılarını ele alan eseridir.

1- Türklerin ulûm ve Funûna Hizmetleri

Tahir Bey'in Bugün Makedonya sınırları içerisinde kalan Manastır'da görev yaptığı sırada kûleme almış olduğu ilk eseri olan kitap önce İkdam Gazetesi'nde yayınlanmıştır. Daha sonra haiz olduğu ehemmiyete binaen 42 sayfadan oluşan eser gazete sahibi Ahmed Cevdet Paşa tarafından 1314'te [1897] İstanbul'da yayımlanmıştır. Meşrutiyet'in ilanından sonra ise bazı ilavelerle Türk Derneği'nin ilk kitabı olarak 47 sayfa olarak Necm-i İstikbâl Matbaasında yeniden basılmıştır (İstanbul 1327/1909). Eserin bir yazması Edirne Selimiye Yazma Eser Kütüphânesi'nde bulunmaktadır (nr. 1848). Yavuz Unat-Remzi Demir ve Said Öztürk bu eseri yeni harflerle ve sadeleştirilmiş olarak ayrı ayrı yayınlanmışlardır.[7]

Eserinde Mehmet Tahir, Türkler içinden yetişmiş olan birçok âlim, edip, şair ve bilim adamının mevcut olduğundan bahseder:

> *"Hele **ulûm-ı dîniyede** yani; tefsîr, hadîs, tasavvuf, fıkıh, kelâm ilimlerinde eser yazan zevât-ı kirâmın hemen nısfının Türk oldukları künye ve memleketleri delâletiyle meydandadır… Meamâfih, me'hazimiz olan kitaplardan isimleri yazılabilen zevât içinde belki **bir ikisinin Arap ve Acem ensâlinden** olmak **ihtimali var** ise de bunların da müddet-i medîde Türk devletlerinin himaye ve terbiyelerinde bulunmalarından dolayı adetâ **Türkleşmiş** oldukları âşikardır "*[8].

Eserde adı geçen kişilerin biyografileri de çok kısa tutulmuştur. Biyografileri verilmeksizin Türk oldukları zikredilmekle yetinilen 90 âlimin daha kitapta adı geçmektedir. Kitapta Osmanlı döneminde ve coğrafyasında yaşamış olan bilim insanların isimlerine yer verilmemiş, özellikle Osmanlı öncesi ve Osmanlı yurdu dışında yaşamış olan ilim adamlarının isimleri üzerinde durulmuştur. Tahir Bey kitabın ilk baskısına yazmış olduğu önsözde Osmanlı zamanında yetişmiş olan zatları da ikinci bir cilt olarak düşünmüş ancak ikinci cilt yerine Osmanlı Müelliflerini 3 cilt hâlinde kaleme almıştır.[9]

---

7 *Bursalı Mehmed Tahir, Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetleri, haz. Yavuz Unat ve Remzi Demir (Ankara: TDV Yay., 1995, 1996); a.g.m., Türkler'in Ulûm ve Fünûna Hizmetleri, haz. Said Öztürk (İstanbul: Kitabevi Yay., 1996); Tez, s. 66.*

8 *Bursalı Mehmed Tahir Bey, Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetleri (Dersaadet: İkdam Matbaası, 1314), s. 4; tez, 67.*

9 *Tez, 68-69.*

2- Osmanlı Müellifleri

Eser Türklerin ilim ve fende ne kadar büyük büyük hizmet ettiğini ispat etmek suretiyle Osmanlılar ve özellikle Türkler hakkındaki düşmanca isnatları çürütmek gayesiyle kaleme aldığını bizzat oğlu Rıfat'ın esere yazdığı tanıtım yazısından anlamaktayız. Nitekim bu yazıda Tahir Bey Türk Milletinin kâbiliyet ve zekâsını ispat edecek şekilde deliller bulmuş ve Osmanlı zamanında yetişmiş din adamları, şeyhler ve müderrisler yanında edebiyat ve tarihçiler, matematikçiler ve hatta tabiplerden bahsetmektedir. Çünkü bir milletin ilerlemesi ve ilim ve fikir hayatının değerlendirilmesi o milletin ve memleketin yetiştirmiş olduğu ilim ve fen insanları ile ölçülür.[10]

Üç cilt hâlindeki bu büyük çalışmanın ciltleri hazır oldukça yayına verilmiştir. eser toplamda 1244 sayfadan oluşan kapsamlı bir çalışma şeklini almıştır. Dönemin savaş dönemi olması ve diğer taraftan Tahir Bey'in hayatının son demlerindeki rahatsızlığı kitabın bütün ciltlerinin arka arkaya basılmasını güçleştirmiştir. Bu şekilde Matbaa-i Âmire'nin farklı tarihlerde basmış olduğu kitabın (1915, 1919-1920, 1923-24 Londra'da 1971 senesinde Gregg International Publishers tarafından üç cilt halinde bir tıpkıbasımı gerçekleştirilmiştir. *Daha sonradan eserin sonuna bir fihrist eklenmiştir*. Ali Fikri Yavuz ve İsmail Özen eseri (İlk cildin baskı tarihi üzerinde yazmamakla beraber, ikinci cilt 1972'de üçüncü cilt 1975'te basılmıştır) sadeleştirmişlerdir. Bu çalışma da üç cilt halinde yayınlanmıştır. Bizim Büro Basımevi fihrist ile birlikte tek cilt hâlinde eserin yeni tıpkıbasımını gerçekleştirmiş (2000), aynı yayınevi daha sonra eseri yeni harflerle yine tek cilt hâlinde yayınlamıştır (2009). Akün Hocanın sadeleştirilmesinde hatalar tespit etmesinden dolayı eser üzerine en son çalışmayı M. Ali Yekta Saraç yapmış ve sadeleştirmeye gitmeden eseri yeni harflere çevirmiştir. Çalışma, 2016 yılında Türkiye Bilimler Akademisi tarafından üç cilt hâlinde yayınlanmıştır.

Kitabın ilk işaretleri Tahir Bey henüz Manastır'da öğretmenlik yaptığı sırada belirmiştir. Nitekim ***1896'da telif edilen Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetleri***, tamamlanması seneler alacak olan bu büyük çalışmanın âdeta provası mahiyetinde olmuştur. Bu eserinde Osmanlı tarihi ve coğrafyası dışında yaşamış olan Müslüman-Türk ilim adamları üzerinde duran Tahir Bey bir bakıma o eserini tamamlamak maksadıyla Osmanlı tarihi ve coğrafyasında yaşamış olan Müslüman-Türk müelliflerini araştırmaya girişmiştir. Tahir Bey'i

[10] *Bk. Bursalı Mehmet Tahir Efendi, Osmanlı Müellifleri, Mukaddime, Meral Yayınevi, İstanbul, t.siz, c. 1, s. 3*

böyle bir çalışmaya iten sebep Türklerin ilim ve medeniyete katkısının bulunduğunu ispat etmesiydi.

Tahir Bey 14 ilâ 20. asrı kapsayan bu geniş zaman diliminde yetişmiş binlerce *mutasavvıf, şair ve âlimleri* yedi bölüm hâlinde toplamayı düşünmüştür. Bu maksatla *"Meşâyih" başlığı altında 288 mutasavvıf, "Ûlemâ" başlığı altında 510 âlim (şer'î ve filolojik ilimlerle uğraşanlar), "Şuarâ ve Udebâ" başlığı altında 566 şair ve edip, "Müverrihûn" başlığı altında 237 tarihçi, "Etıbbâ" başlığı altında 84 tabip ve "Riyâziyyûnun" başlığı altında 107 raziyecinin eserleriyle beraber biyografilerine yer verilmiş olduğu görülmüştür.* Bu hesaba göre altı bölüm altında toplam *1792 şahıs tespit edilmiştir. Ayrıca eserde 9000'in üzerinde kitaptan söz edildiği tahmin edilmektedir.* Tahir Bey'in planlamasına dâhil olan yedinci bölüm, yani coğrafyacılar bölümü, hastalığı dolayısıyla yazılamamıştır. Bunun yerine Tahir Bey, dostu Necip Asım Bey'in daha önce yazmış olduğu bir makâle ve tabloyu birkaç değişiklik yapıp bazı notlar da ilave ederek eserin sonuna eklemiştir. Bu kısımda coğrafya ilmine dair kaleme alınmış 171 eser ve müellifin ismi geçmektedir. Eserde geçen isimler her bölümde alfabetik bir tertiple sıralanmıştır. Harflerin kendi içindeki sıralamanın ise vefat tarihlerine göre yapıldığı anlaşılmaktadır. Ancak yer yer bu tertibe uyulmamış olduğu da göze çarpmaktadır. Bununla beraber eserin 1915 yılında ilk cildinin basımı ilim çevrelerinde ses getirmiş ve takdirle karşılanmıştır. 9 senelik bir zaman içinde diğer ciltlerin de yayınlanması sonucu Tahir Bey, *sadece Türkiye'de değil Avrupa'da da zamanının en büyük Türk bibliyografya âlimi* şeklinde anılmaya başlamıştır.

Kazanmış olduğu takdirler yanında Osmanlı Müellifleri ilim çevrelerinden ciddî eleştiriler de almıştır. Bütün bu eleştirilere rağmen hiç kimse yapılan çalışmanın büyüklüğünü ve ilim dünyasının ihtiyaç duyduğu bir eser oluşunu inkâr etmemiştir. Bugünkü biyografi ve bibliyografya ilmi söz konusu edildiğinde Osmanlı Müelliflerinin yetersiz ve eksik bir konumda kalmış olduğu aşikârdır. Bununla birlikte şurası da bir gerçektir ki, aradan geçen bunca zamana rağmen eserin yerini alabilecek ikinci bir çalışma ortaya konamamıştır ve Osmanlı müellifleri hâlâ raflardaki yerini muhafaza etmekte ve araştırmacılar sık sık ona müracaat etmektedirler.[11]

[11] *Tez, 84-92.*

3- Mirat-ı Bursa

Bu eser çalışma planı olarak kalmış ve maalesef yayınlanma aşamasına gelememiştir.[12]

Kaynakça

Abdülbaki Gölpınarlı, *Melamilik ve Melamiler*, Evkaf Matbaası, İstanbul 1931.

Ahmet Yasin Tomakin, *Bir Kitabiyat Alimi Bursalı Mhmet Tahir Bey Mekteb-Tarikat-Siyaset*, Şırnak Üniversitesi Yayınları, Mardin 2018.

Bursalı Mehmed Tahir, "İlm-i Ahvâl-i Kütüb-Bibliyografi", Hüdâvendigâr Gazetesi, Hüdavendigâr Gazetesi Kitap Şeklinde Donanma Özel Sayısı, Bursa h. 1325.

Derya Adalar, Apollo Grubu: Bir Modern Arap Şiiri Ekolü, *Ankara Üniversitesi Dil-Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, sayı 47, Ankara 2007, s. 61-68.

Mevlana Şibli, *Hz. Peygamberin Hayatı*, Timaş Yayınları, İstanbul 2013.

Muallim Vahyi, *Müslümanlık ve Türklüğü Yükseltmeye Çalışanlar*, Matbaa-i Orhaniye, İstanbul, h. 1334.

Ömer Faruk Akün, *Bursalı Mehmet Tahir*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), c.6, s. 452-461.

Ömer Faruk Akün, *Bursalı Mehmet Tahir*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), c.6, s. 452-461.

http://abuhedaia.blogspot.com.tr/2014/01/blog-post.html

12Bir-Kitabiyat-Alimi-Bursali-Mehmet-Tahir-Bey(Ahmet-Yasin-TOMAKIN).pdf (sirnak.edu.tr)

http://yenisite.sirnak.edu.tr/resimler/files/12Bir-Kitabiyat-Alimi-Bursali-Mehmet-Tahir-Bey(Ahmet-Yasin-TOMAKIN).pdf

https://www.aqaed.com/book/463/1/Muallim Vahyi, *Müslümanlık ve Türklüğü Yükseltmeye Çalışanlar*, Matbaa-i Orhaniye, İstanbul, h. 1334.

https://www.youtube.com/watch?v=19U81EL5uHQ

http://forums.ksu.edu.sa/showthread.php

http://www.uaes.ae/vb/showthread.php

[12] *Bk. Bursalı Mehmed Tahir, "İlm-i Ahvâl-i Kütüb-Bibliyografi", Hüdâvendigâr Gazetesi, Hüdavendigâr Gazetesi Kitap Şeklinde Donanma Özel Sayısı, Bursa h. 1325, s. 41*

Zeki Böleken

Uludağ Üniversitesi Sanat Tarihi bölümünden 2004 yılında mezun oldu. Lisans eğitimi yıllarında, Uludağ Üniversitesi Sanat Tarihi bölümünün yürüttüğü "Bursa ve Çevresindeki Tarihî Yapıların ve Ören Yerlerinin Belgelenmesi" adlı projeye ekip üyesi olarak katıldı. Ayrıca Esat Uluumay Osmanlı Halk Kıyafetleri ve Takıları Müzesi'nin katalog çalışmalarına gönüllü olarak destek verdi. 2005 yılında Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Sanatı Anabilim Dalında Yüksek Lisans eğitimine başladı. Bu yıllarda Kültür Bilincini Geliştirme Vakfı'nın yürüttüğü Kültür Karıncaları Projesi'nde ve sonrasında da "Anadolu Selçuklu Yapı Envanteri Projesi"nde yer aldı. Karabük Üniversitesi Sanat Tarihi bölümünde 2009-2014 yılları arasında araştırma görevlisi olarak çalıştı. Bu süre zarfında Karabük-Eskipazar, Muş ve Aydın'da çeşitli yüzey araştırmalarına katıldı. 2010 yılında "Anadolu Selçuklu Başkenti Konya'da Dinî Mimaride Devşirme Malzeme" başlıklı tezini tamamlayarak Yüksek Lisans eğitimini tamamladı ve aynı yıl İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalında Dr. eğitimine başladı. Doktora eğitimi bitmek üzere olan Zeki Boleken hâlen Marmara Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümünde araştırma görevlisi olarak çalışmaya devam etmektedir. 2013 yılından itibaren de Yoros Kalesi Kazısı ekip üyesidir.

Erken Osmanlı Mimarisi'nde Devşirme Malzeme Sorunu ve Bursa Yeşil Medrese

Erken Osmanlı mimarisine ait örnekler; mekân kurgusu, cephe tasarımı, tezyinat, mimari plastik, inşa tekniği ve malzeme türü açısından, çok sayıda çalışmanın odak noktası olmuştur. Bu dönem anıtlarını ele alan ilk çalışmalardan itibaren, yapılardaki devşirme malzemelerin varlığına değinilmiş olsa da bu konu üzerine eğilen sınırlı sayıda çalışmanın olduğu görülmektedir. Belki de bunun sebebi, devşirme malzemenin bir bakıma yeni bir çalışma konusu olmasıdır. Diğer taraftan Erken Osmanlı mimarisinde, devşirme malzeme kullanılmış çok sayıda yapı bulunmasına rağmen araştırmacıların; İznik Hacı Özbek Camii, Bursa Orhan Gâzi Camii, I. Murad'ın Çekirge, Tuzla ve Behramkale'deki camileri gibi belirli yapılar üzerinde durdukları görülmektedir.

Erken Osmanlı mimarisinin Bilecik, Bursa, İznik, Kocaeli, Edirne, Çanakkale gibi ülkemizdeki ve hatta Balkan coğrafyasında bulunan örneklerinde, bol miktarda devşirme malzemeye rastlanmaktadır. Ayverdi, günümüzde hâlâ önemini koruyan külliyatında ele aldığı bu yapılardaki devşirme malzemeleri sütun gövdesi, başlık, kaide vb. tanımlamalarla belirtmekle yetinmiş, onlara herhangi bir anlam yüklememiştir. Erken Osmanlı mimarisinde devşirme malzemenin yoğun biçimde kullanılmış olması aslında bir sorun değildir. Sorun, Erken Osmanlı mimarisinde devşirme malzemeye yüklenen anlamlar ve bu yaygın uygulamanın dâhil edildiği bağlamdır.

Ousterhout'un 1995 ve 2004 yıllarında yayınlanan iki ayrı çalışmasında detaylı olarak ele aldığı konunun ilk adımı olması açısından, yazarın "Constantinople, Bithynia, and Regional Developments in Later Paleologian Architecture" makâlesi önemlidir. Ousterhout bu çalışmasında, Erken Osmanlı mimarisinde devşirme malzeme kullanımını Bizans etkisiyle ilişkilendirmektedir.[1] Ousterhout'un, Erken Osmanlı mimari örneklerinde,

[1] *Robert Ousterhout, "Constatinople, Bithynia, and Regional Developments in Later Palaeologian Architecture,"* ***The Twilight of Byzantium Aspects of Cultural and Religious***

Bizans etkisi ve devşirme malzeme kullanımı üzerinde yoğunlaştığı ilk çalışması, "Ethnic Identity and Cultural Appropriation in Early Ottoman Architecture "başlıklı makâlesinde yukarıdaki görüşlerini tekrarlar ve açıkça bu yapılarda devşirme malzeme kullanımlarının sembolik anlamlar taşımadığını, devşirme malzeme kullanımının Bizans inşa pratiklerinden gözlemlendiğini ileri sürmektedir.[2] 2004 yılında yayınlanan "The East, the West and the Appropriation of the Past in Early Ottoman Architecture" başlıklı makâlesinde Ousterhout, aynı görüşleri belirtse de Erken Osmanlı yapılarında devşirme malzeme kullanımını bu defa hâkimiyetin görselleştirilmesinden çok, iki farklı kültürün birleşmesi olarak düşünür ve devşirme malzemelerin Osmanlı yapılarında da Bizans'taki özgün işlevlerinde kullanıldığına işaret eder.[3] Osmanlı yapılarında görülen plan şeması ve örtü sistemlerini Anadolu Selçuklu mimari geleneğine bağlarken, duvar örgüsü ve devşirme malzeme kullanımını da Bizans sanatı ile ilişkilendirir.[4] Ousterhout'un görüşlerini desteklemek için örnek gösterdiği Bursa Orhan Gâzi Camii, İznik Hacı Özbek Camii, Behramkale ve Çekirge'deki Hüdavendigâr camileri başka araştırmacılar tarafından da tekrar tekrar ele alınmıştır.

Üç ayrı çalışmasında Çağaptay, genel olarak Ousterhout'un izinden gitmekle birlikte onun düşüncelerini derinleştirmeye çalışmış ve Bursa'da ilk iki Osmanlı hükümdarının defnedildiği Prodromos Manastırı'nın türbeye dönüştürülmesi özelinde; bu tür yapıların birer hâkimiyet sembolü olmalarının aksine çoğunluğu Hıristiyan olan bir ortamda, Osmanlıların, ortak bir geçmişin arayışını ifade edecek yeni bir görsel sözdizimi geliştirdiklerini düşünmektedir.[5] Çağaptay, tıpkı Ousterhout gibi, Erken Osmanlı mimarisinde

---

***History in the Late Byzantine Empire**, Ed. By. Slobodan Ćurčić, Doula Mouriki, New Jersey, Princeton University, 1991, p. 85.*

2 *Robert Ousterhout, "Ethnic Identity and Cultural Appropriation in Early Ottoman Architecture", **Muqarnas**, Vol. 12, 1995, pp. 53, 55.*

3 *Robert Ousterhout, "The East, the West and the Appropriation of the Past in Early Ottoman Architecture," **Gesta**, Vol. 43, No.2, 2004, p.168.*

4 ***A.g.e.***

5 *Suna Çağaptay, "Frontierscape: Reconsidering Bithynian Structures and their Builders on the Byzantine-Ottoman Cusp," **Muqarnas**, Vol.28, 2011, p.157-194; aynı yazar, "Prousa/Bursa, a city within the City: Chorography, Conversion and Choreography," **Byzantine and Modern Greek Studies**, Vol. 35, No.1, 2011, pp.45-69; aynı yazar, "Devşirilen Baş-*

kullanılan devşirme malzemelerin özgün işlevinde kullanıldığına tekrar dikkat çektikten sonra, onların, aslında Bizans atölyelerinin uygulamaları ve geleneklerinin sürekliliği olarak değerlendirmiştir.[6] Yerel ustaların varlığını gösteren detayları Bursa Çekirge'deki I. Murad Camii'ndeki mermer kornişler ile Mustafakemâlpaşa'daki Lala Şahin Paşa Türbesi'nin mermer kornişleri ve kapı alınlığını *pseudo-spolia* olarak değerlendirmiştir (Fot.1-3).[7] Ancak, burada kavramların daha da içinden çıkılmaz bir hâle geldiği görülmektedir. Çağaptay'ın kastettiği, Brilliant'ın ileri sürdüğü *spolia in re* -kavramsal *spolia*- olmalıdır. Erken Osmanlı mimarisinde bu tür örneklerin mermer malzemesi kesinlikle devşirme malzemedir, ancak onu tekrar işleyen Rum ustanın ortaya çıkardığı kompozisyonun *pseudo-spolia* terimiyle tanımlanması doğru görünmemektedir. Çünkü *spolia in re* –kavramsal *spolia*- eski ile yeninin bir arada olduğu veya yeni olanın eskiyi model alarak üretildiği durumlar için tercih edilmiştir.[8] Çağaptay'ın belirttiği korniş ve kapı alınlıklarının bezemesinde ise eskiye öykünme ya da onun taklidi değil, bilakis hâlihazırda güncel olan Geç Bizans mimari plastiğinde görülen üslûp ve kompozisyon anlayışı geçerlidir.

Çağaptay'ın benzer konuları ele aldığı son çalışması "Devşirilen Başkent: Osmanlı'nın İlk Başkenti Bursa'ya Yeniden Bakmak", başlıklı makalesinde, iki cümle oldukça çarpıcıdır. Çağaptay'a göre "Mevcut olan antik ve Bizans dönemine ait yapılar pratik amaçlar için tahsis edilirken aynı zamanda fetih sembolleri olarak ve kentin dönüşen bağlamında eski inanç ve geleneklerin sürekliliğini göstermek için kullanılmaya devam etmiştir."[9] Fethin sembolü olarak cami ya da mescide dönüştürülen bir kilisede "eski inanç ve geleneklerin sürekliliği" nasıl sağlanabilir? Yazarın ikinci cümlesi daha

---

kent: Osmanlı'nın İlk Başkenti Bursa'ya Yeniden Bakmak", ***Fetih Öncesi Osmanlı Sanatı ve Mimarisi***, *Ed. Yıldıray Özbek, Ayşe Budak, Konya, Literatürk, 2020, s. 9-50.*

6 *Suna Çağaptay, "Frontierscape: Reconsidering Bithynian Structures and their Builders on the Byzantine-Ottoman Cusp," p. 176.*

7 ***A.e.**, s. 176-177.*

8 *Kiilerich, "Spolia in Byzantine Art and Architecture", p. 55; aynı yazar, "The Rhetoric of Materials in the Tempietto Lonobardo at Cividale", L'VIII secolo: Un secolo inquieto: atti del convegno internazionale di studi, Cividale del Friuli, 4-7 Dicembre 2008, Ed. By Valentino Pace, Cividale del Friuli, Commune di Cividale del Friuli, 2010, p. 93-94.*

9 *Suna Çağaptay, Devşirilen Başkent: Osmanlı'nın İlk Başkenti Bursa'ya Yeniden Bakmak", Fetih Öncesi Osmanlı Sanatı ve Mimarisi, Ed. Yıldıray Özbek, Ayşe Budak, Konya, Literatürk Academia, 2020, s. 41.*

ilginçtir: "Osmanlılar devşirdikleri yapılar ve kentsel kültür aracılığıyla, geçmişi ortadan kaldırmaya çalışmak yerine sürekliliği kabul ederek Bursa'daki varlıklarını meşrulaştırmışlardır."[10] Bizans yapılarının cami, mescit, türbe gibi farklı yapılara dönüştürülerek kültürel süreklilikten bahsedilmesi anlaşılır olmaktan biraz uzaktır. "Geçmişin ortadan kaldırılması" ise anlaşılabilir bir "şey" değildir. Erken Osmanlı dönemine ait yazılı kaynaklara bakılırsa, Osmanlıların, kültürel süreklilik ya da geçmişi ortadan kaldırmak gibi modern kaygılara sahip olmadıkları anlaşılacaktır.

Çağaptay, eğer anlayamadığım çok ince bir kinaye yoksa, Osmanlıların Bursa'yı fethetmeden önce Söğüt, Bilecik ve Yenişehir'de iyi gelişmiş bir mimariye sahip olsa da peyderpey bölgenin hâkimiyetini sağlarken, ilham için Bizanslılara bakmış olduklarını ifade etmektedir.[11] Yazarın bu cümlesinde dikkat çeken, Osmanlıların ilham için Bizanslılara bakmış olması değil, Osmanlıların Bursa'nın fethi öncesinde gelişmiş bir mimariye sahip olduklarını düşünmesidir. Ayverdi'nin çalışmalarına bakılırsa, Bursa öncesinde ve Bursa'da Erken Osmanlı mimarisin belirtildiği gibi "iyi gelişmiş" olduğu da söylenemez.[12]

Ousterhout ve Çağaptay'ın belirtilen görüşlerinde ilk dikkat çeken husus, devşirme malzeme kullanımının Bizans sanatının Osmanlı sanatına etkileri bağlamında değerlendirilmesidir. Yazarlar ayrıca Erken Osmanlı mimarisinde Bizans etkisini, kuruluşundan itibaren Osmanlı devletinin farklı ırklara ve dinî inanışa sahip insanların oluşturduğu çok kültürlü bir sosyal yapıya sahip olmasına bağlamaktadırlar.[13] Onların, bu görüşleri doğrudur ancak Osmanlı devleti sadece ilk yüzyıllarında değil, tarih sahnesinden çekildiği 1922 yılına kadar çok kültürlü bir sosyal yapıya sahip olmuştur. Buna rağmen Ousterhout ve Çağaptay, Orhan Gâzi ve I. Murad dönemlerinde görülen sınırlı Bizans etkilerinin, I. Bayezid döneminden itibaren hızla ortadan kalktığı konusuna pek değinmemişlerdir.

---

10 *A.g.e., s. 42.*

11 *Çağaptay, "Frontierscape: Reconsidering Bithynian Structures", p. 177.*

12 *Ekrem Hakkı Ayverdi, İstanbul Mi'mari Çağının Menşe'i Osmanlı Mi'marisinin İlk Devri: Ertuğrul, Osman, Orhan Gaazîler Hüdavendigâr ve Yıldırım Bâyezid 630-805 (1230-1402), İstanbul, Baha Matbaası, 1966, s. 1-16; aynı yazar, "Bursa Orhan Gazi Camii ve Osmanlı Mimarisinin Menşei Meselesi," Vakıflar Dergisi, S. VI, 1965, s. 69-83.*

13 *Ousterhout, "Ethnic Identity and Cultural Appropriation in Early Ottoman Architecture", p. 60; Çağaptay, "Frontierscape: Reconsidering Bithynian Structures", p. 177.*

Osmanlı mimarisinde Rum ya da başka bir etnik kökenden usta ve mimarların varlığı sadece erken dönemde değil, sonrasında da görülen bir durumdur. Farklı türde birçok dönem kaynağında Gayrimüslim mimar ve ustaların isimleri tespit edilebilir. Erken Osmanlı mimarisinde, duvar örgüsü ve cephe tasarımında görülen Bizans etkilerinin; kültürel süreklilik, Bizans kültür ve mirasına sahip çıkılması gibi bazı abartılı ve modern dünyaya ait görüşleri ileri sürenlerin göz ardı ettiği şey, bahsedilen unsurların sadece Bizanslı ustaların yapabileceği bir mozaik ya da fresko bezemesi olmamasıdır. Rum ustaların varlığı kesin olmakla birlikte, katkıları konusundaki görüşler kurgusaldır. Çağaptay, önce, Anadolu Selçuklu sahasında çalışan yabancı ustaların varlığını *Menâkıbü'l Ârifîn*'den işaret ettikten sonra Erken Osmanlı dönemi için de dönem kaynaklarından dört yabancı ustayı zikretmektedir.[14] Diğer taraftan, bu dönemde kitâbelerde varlığı tespit edilen 36 sanatçıdan yalnızca 1 Gayrimüslim mimarın adı geçmektedir.[15] Böylelikle yerli ustalara atfedilen rolden, kültürel sürekliliğin sağlanılmasından ve ortak bir geçmişin sahiplenilmesinden bahsetmenin tutarlı olmadığı görülmektedir.

Ousterhout ve Çağaptay, Erken Osmanlı dönemi anıtlarının, özellikle Bursa Orhan Gâzi ve Bursa Hüdavendigâr camilerinin, Anadolu Selçuklu ve Bizans mimarisinin karışımından türemiş, "hibrid" ve "melez" anıtlar olduğunu vurgulamışlardır.[16] Önce Ayverdi, Çekirge Hüdavendigâr Camii'nde Frenk bir ustanın varlığını işaret etmiş,[17] sonra da Tanman somut örnekleriyle, Bursa'da belirtilen camilerde ve diğer bazı yapılarda Bizans ve Anadolu Selçuklu dışında, Memlük, Timurlu, Gotik, Romanesk, Eyyübi-Haçlı gibi geniş bir coğrafyaya yayılan, farklı mimarlık üslûplarının mevcudiyetini göstermiştir.[18] Üstelik Tanman, Bursa'da Türklerle Rumların iç içe geçmesine

---

14 *Çağaptay, "Frontierscape: Reconsidering Bithynian Structures", p. 165.*

15 *Sema Gündüz Küskü, Osmanlı Beyliği Mimarisinde Anadolu Selçuklu Geleneği, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014, s. 98-102.*

16 *Ousterhout, "Ethnic Identity and Cultural Appropriation in Early Ottoman Architecture", p. 50; Çağaptay, "Devşirilen Başkent: Osmanlı'nın İlk Başkenti Bursa'ya Yeniden Bakmak", s. 42.*

17 *Ayverdi, İstanbul Mi'mari Çağının Menşe'i Osmanlı Mi'marisinin İlk Devri, s. 235.*

18 *Tanman, "Ekrem Hakkı Ayverdi'nin Erken Devir Osmanlı Mimarisine Ait Tespitleri", 237-243; aynı yazar, "Osmanlı Kimliğinin Kent, Külliye, Mimarlık ve Peyzaj Boyutlarının Oluşumunda Bursa'nın Yeri", Bursa Araştırmaları Kent Tarih ve Kültür Dergisi, S. 17, 2007, s. 4-5, 9; aynı yazar, "Erken Osmanlı Mimarisinde Üslup Etkileri", Fetih Öncesi*

ve Rumların inşaat faaliyetlerine katkıda bulunmasına rağmen güçlü Bizans yapı geleneğinin, Osmanlı mimarlığının gelişiminde baskın olmayışını da şaşırtıcı bulmaktadır.[19] Tanman, Bizans etkisinin sınırlı olduğunu belirtmekle birlikte, Erken Osmanlı yapılarında çeşitli Bizans mimari plastik eserlerinin devşirme malzeme olarak kullanılmasını; Bizans etkisi olarak kabul etmektedir ancak Osmanlıların yapılarında genel olarak Bizans mimari plastik eserlerini kullanmış olmaları bir tercih değil, zorunluluktur.

Ousterhout ve Çağaptay'ın farklı çalışmalarında vurguladığı, devşirme malzemelerin Osmanlı mimarisinde özgün Bizans bağlamında, aynı işlevde kullanılmasına anlam yüklemeleri ise bir hayli şaşırtıcıdır. Çünkü belirtilen örneklere bakıldığında, bunların sütun gövdesi, başlık, kaide ve kapı çerçeveleri olduğu görülmektedir. Bu mimari parçalar şayet sağlam bir şekilde elde edildiyse, herhangi bir mermer ocağının işletilmediği bu dönemde, bunları parçalayıp duvar örgüsünde, zemin döşemesinde ya da başka bir noktada farklı bir işlevde kullanmak ne kadar mantıklı olabilir? Burada, malzeme türünün doğası gereği, onları aynı ya da çok yakın bir işlevde kullanımının zorunlu olduğu göz ardı edilmektedir. Bursa ve İznik'teki Osmanlı yapılarında kullanılan devşirme malzemelerin genel olarak kataloglandığı[20] ve ayrıca Erken Osmanlı mimarisinde sütun kullanımının değerlendirildiği başka bir çalışmada[21] da özgün bağlamında, işlevine uygun olarak en çok sütun gövdesi, kaide ve başlıkların devşirme malzeme olarak kullanıldıkları görülmektedir. Erken Osmanlı mimarisinde korkuluk levhası, levha payesi, ambon, korniş gibi mimari plastik unsurların özgün işlevinde kullanıldığı kaç örnek mevcuttur? Bir sütun gövdesi ya da başlığın tekrar aynı işlevde kullanılması ne kadar takdire şayan bir durum olabilir?

Osmanlı Sanatı ve Mimarisi, Ed. Yıldıray Özbek, Ayşe Budak, Konya, Literatürk Academia, 2020, s. 339-397.

19 *Tanman, "Osmanlı Kimliğinin Kent, Külliye, Mimarlık ve Peyzaj Boyutlarının Oluşumunda Bursa'nın Yeri", s. 10.*

20 *Büke Yosunkaya, "Bursa ve İznik'deki Erken Osmanlı Yapılarında Devşirme Malzeme Kullanımı", Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2007.*

21 *Güllü Uzun, "Erken Osmanlı Mimarisinde Sütun Kullanımı (1299-1453)", Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale, 2019.*

Erken Osmanlı yapılarında yerli ustaların katkıları ile ilgili daha önce yapılan tespitleri kabul etmekle birlikte, Ousterhout'un, bu dönemde kullanılan devşirme malzemelerin sembolik anlamlar taşımadığına dair görüşlerine katılmayan ve bu dönemdeki devşirme malzemelerin gâzilerin alâmet-i farikası olduğu, Yürekli-Görkay tarafından ileri sürülmüştür.[22] Yürekli-Görkay, İznik Hacı Özbek Camii giriş revakında kullanılan haç motifli başlık ile Behramkale I. Murad Hüdavendigâr Camii girişinde kullanılan kitâbeli ve özellikle *krismon* gibi bir dinî motifle süslü kapı tacını oldukça özel bulur ve bu iki yapıda kullanılan devşirme malzemeleri anlam açısından, I. Murad'ın Bursa-Çekirge'de bulunan camisindeki devşirme malzemelerden ayrı bir katagoride değerlendirir (Fot. 4-5).[23]

Kiprovska, Sınır Bölgesinde Yağma ve El Koyma: Temsil, Meşruiyet ve Devşirme Malzemenin (Spolia) Osmanlı Uç Beyleri Tarafından İdeolojik Olarak Kullanımı" başlıklı makâlesinde Mihailoğlulları ile bağlantılı üç örnekten hareketle Erken Osmanlı mimarisinde devşirme malzeme kullanımının Ousterhout ve takipçilerinin ileri sürdüğü gibi tek bir yönünün olmadığını, içerisinde süreklilik-süreksizlik, hoşgörü-hoşgörüsüzlük, uzlaşma-el koyma, bütünleşme-tahakküm gibi zıtlıkları da barındırabileceğini ileri sürmektedir.[24] Diğer taraftan bu durumun Osmanlı mimarisinin melez yanını yadsımadığını, Erken Osmanlı mimarisinin pek çok Bizans uygulaması ve üslûbu (Kiprovska'ya göre bunlar yapım teknikleri ile süsleme üsluplarıdır) içermesi sebebiyle Hıristiyan geleneğinin uyarlanmasında süreksizlikten çok sürekliliğe işaret ettiğini ileri sürmektedir.[25]

Yakın zamanda üretilen bir diğer çalışma, devşirme malzeme hakkında bilindik görüşleri tekrar etse de Erken Osmanlı döneminde devşirme malzeme

---

[22] *Zeynep Yürekli Görkay, "Osmanlı Mimarisinde Aleni Devşirme Malzeme: Gazilerin Alamet-i Farikası," Gelenek, Kimlik, Bireşim: Kültürel Kesişmeler ve Sanat Günsel Renda'ya Armağan, Ed. Z. Yasa Yaman, Serpil Bağcı, Hacettepe Üniversitesi Basımevi, 2011, s. 273-282.*

[23] *A.g.e., s. 277.*

[24] *Mariya Kiprovska, "Sınır Bölgesinde Yağma ve El Koyma: Temsil, Meşruiyet ve Devşirme Malzemenin (Spolia) Osmanlı Uç Beyleri Tarafından İdeolojik Olarak Kullanımı" Devşirme Malzemenin (Spolia) Yeniden Doğuşu Antikçağ'dan Osmanlı'ya Anadolu'da Objelerin, Materyallerin ve Mekânların Sonraki Yaşamları, Ed. Suzan Yalman- Ivana Jevtić, Koç Üniversitesi Anadolu Medeniyetleri Araştırma Merkezi Yay., İstanbul, 2018, s. 55-74.*

[25] *A.g.e., s. 73-74.*

kullanımı açısından sık sık ele alınan I. Murad'ın Behramkale ve Tuzla'daki camilerinde sürekli tekrarlanan bir iki parça dışındakileri ele alması açısından faydalıdır.[26] Buna rağmen Aktur, yukarıda da belirtildiği gibi I. Murad'ın Behramkale'deki caminin girişinde kapı tacı üzerinde tıraşlanmayan *krismon*'u diğer araştırmacılar gibi vurgularken, tıraşlanan haçları fark etmemiştir.[27]

Yukarıda belirtilen birkaç yapıda kullanılan devşirme malzemelere yüklenen anlamlara değinmeden önce bir noktanın vurgulanması gerekmektedir. Brenk, filolojik-tarihî yöntemi izleyen her sanat tarihçisi ve arkeoloğun hiçbir metin olmaksızın ideolojiden bahsetmekten kaçınacağını fakat ikonologların, göstergebilimcilerin, yorum bilimde uzmanların konu hakkında bir satır yazı bile olmadan görsel semboller üzerinden farazi, fakat sıklıkla verimli yorumlar ileri sürdüklerini vurgulamaktadır.[28] Brenk'in bu ifadesinde birçok şey ele alınabilir. Öncelikle kendisinin de belirttiği gibi görsel semboller üzerinden yazılanların her zaman, sadece farazi yorumlar olduğu unutulmamalıdır. Diğer taraftan bu verimlilik nasıl ve neye göre ölçebilir? Sembolik ya da ideolojik anlamları hakkında, herhangi bir açıklayıcı metin bulunmayan devşirme malzemeler, yüzyıllar sonra günümüze ait kavramlarla gerçekten anlaşılabilir mi? Esas vurgulanması gereken nokta, yukarıda belirtilen görüşleri ileri sürenlerin göstergebilimde veya yorum bilimde uzman olmadıklarıdır.

İznik Hacı Özbek Camii ve Behramkale'deki I. Murad Camii'ndeki bu devşirmeler farklı araştırmacılar tarafından ele alınmış ve üzerlerindeki haç ve *krismon* motiflerine farklı anlamlar yüklenmişse de araştırmacıların fark edemedikleri veya görmezden geldikleri bazı önemli detaylar, bu görüşlerin doğruluğunu oldukça zayıflatmaktadır.[29] İlk olarak Behramkale'deki caminin

---

[26] *Hilal Aktur, "Spolia Use in Murad I Hüdavendigar Mosque in the Çanakkale Region," pp. 227-272.*

[27] *A.g.e., s. 235.*

[28] *Beat Brenk, "Spolia from Constantine to Charlemagne: Aesthetics versus ideology", p. 103.*

[29] *Ousterhout, "Constatinople, Bithynia, and Regional Developments in Later Palaelogian Architecture," p. 87-88; aynı yazar, "Ethnic Identity and Cultural Appropriation in Early Ottoman", p. 55,57; "The East, the West and the Appropriation of the Past in Early Ottoman Architecture," p. 68; Zeynep Yürekli Görkay, "Osmanlı Mimarisinde Aleni Devşirme Malzeme: Gazilerin Alamet-i Farikası," s. 273; Hilal Aktur, "Spolia Use in Murad I Hüdevandigar Mosques in the Çanakkale Region", Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı, Y. 17, Güz 2019, S. 27, 2019, s. 235.*

girişindeki kapı tacında *krismon* gibi dinî bir motifin tıraşlanmadan kalması farklı değerlendirilmelidir. Bunun sebebi ise kapı tacı üzerindeki *krismon*'un altından çıkan, iki yöne doğru kıvrılarak uzanan kurdeleler üzerindeki iki haçın bariz bir şekilde tıraşlanmış olmasıdır (Fot. 6). Aynı kapı tacı üzerindeki haçların tıraşlanıp, *krismon*'un tıraşlanmadan bırakılabilmesine ne kadar şaşırılabilir ve hangi anlamlar yüklenebilir! Bu örnek konunun uzmanları ile o dönemin insanları arasındaki bakış açısını göstermesi açısından da oldukça kıymetlidir. İznik Hacı Özbek Camii'nin günümüze ulaşmayan revaklarında haç motifi taşıyan başlıkta da dikkat edilirse haçın grift bir kompozisyonda verildiği, uçlarının daireler oluşturacak şekilde sonlandığı görülür (Foto.7). Diğer taraftan, cephe tasarımı ve kullanılan devşirme malzemeler yüzünden ilginç anlamlar atfedilen Çekirge Hüdavendigâr Camii'ndeki panel impost başlığın yüzeylerindeki belirgin Latin haçlarının yan kollarının tıraşlanmış olması araştırmacıların dikkatinden kaçmış görünmektedir (Foto.8).

Yeşil Medrese, Erken Osmanlı mimarisinde devşirme malzemelerin hangi amaç doğrultusunda kullanıldığını ve aynı zamanda bu malzemelerin yüzeylerindeki haç motiflerinin tıraşlanıp ya da tıraşlanmamasına çeşitli anlamlar atfedilirken, ne kadar dikkatli olunması gerektiğini gösteren en iyi örneklerden biri olabilir. Yapı, inşa edildiği tarihten günümüze kadar çok sayıda onarım görse de tespit edilen bu onarımların büyük kısmı kubbe kurşunlarının yenilenmesiyle ilgili olup, duvar örgüsü ve avlu revaklarındaki onarımlarla ilgili, en azından devşirme malzemeler noktasında, detaylı kayıtlar şimdiye kadar tespit edilememiştir.[30] Üstelik Bursa'da büyük bir yıkıma yol açan 1855 depremi sonrasında hazırlanan bir raporda da medresenin zarar görmediği belirtilmiştir.[31]

Farklı nitelikteki birçok devşirme malzemenin Yeşil Medrese'de avlu revaklarında ve duvar örgüsünde kullanıldığı görülmektedir. Yapının duvar

[30] *Ekrem Hakkı Ayverdi, Osmanlı Mi'mârîsinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri 806-855 (1403-1451) II, İstanbul Fetih Cemiyeti Enstitüsü, İstanbul, 1972, s. 94-95; Salih Pay, Kuruluşundan Günümüze Yeşil Külliyesi, Bursa Büyükşehir Belediyesi, Bursa, 2010, s. 60-63; Neslihan Bostan, Mahkeme Sicillerine Göre 19. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Bursa'daki Dinî Yapıların Onarımları, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslâm Tarihi ve Sanatları anabilim Dalı, Yayınlanmamış yüksek Lisans Tezi, Bursa, 2011, s. 95-101.*

[31] *Neslihan Özaydın, Arşiv Belgeleri Işığında 1855 Depremi ve Bursa Yapılarına Etkisi, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslâm Tarihi ve Sanatları anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bursa, 2017, s. 81.*

örgüsünde belirli bir form vermeyen ancak taş cinsi, yüzeylerindeki zıvana delikleri ve boyutları sayesinde devşirme olduğu anlaşılan çok sayıda malzeme tespit edilebilir. Bu malzemeler, cephelerde bağlantı taşı olarak değerlendirilmiştir. Kuzey ve batı köşelerde bağlantı taşı olarak kullanılan *marmo Proconnesio* çifte sütun gövdesi parçası ile Roma dönemine ait, girland ve *bukranion*larla bezeli *marmo Proconnesio* ostotek gövdesi, diğer devşirme bağlantı taşlarından nitelikleri itibariyle ayrışmaktadır (Fot. 9-10). Ana eyvanın avluya bakan cephesinde, belirli bir form vermese de yine malzeme türü sayesinde devşirme olduğu anlaşılan parçaların, duvar örgüsünde kullanılmış olduğu fark edilmektedir. Ana eyvanda ayrıca Erken Bizans dönemine ait korniş parçaları, eyvan kemerinde yastıktaşı olarak değerlendirilmiştir (Fot. 11).

Medresenin revaklarında; devşirme sütun gövdeleri, farklı tipte başlıklar, impostlar ve bir sütun kaidesi taşıyıcı mimari eleman olarak kullanılmıştır. Avlu revaklarındaki 18 sütun gövdesinden 12'si *marmo Proconnesio*, 4'ü *granito violetto*, diğer iki sütun gövdesi de birer örneği bulunan *granito rosso di Assuan* ve *granito violetto* ile benzer görünüme sahip *marmo Misio*'dur. Sütun gövdelerinin avlu etrafında dizilimine dikkat edildiğinde, onların renk öncelikli bir düzene göre sıralandığı fark edilmektedir (Şekil 1). Bu renk öncelikli sıralama, aynı zamanda devşirme başlıkların sadece granit sütun gövdelerinde kullanılmasıyla da vurgulanmıştır. Sütun gövdelerinde görülen dört farklı taş türü, Antik Dönemde yaygın olarak kullanılan malzemelerdir ve bunlara dair temel bilgiler dikkate alınmadan yorumlanması hatalı sonuçlara neden olacaktır.

Romalılar, uluslararası literatürde *marmo Proconnesio* adıyla bilinen bu mermere *Marmor Proconnesium* ismini vermişlerdir. Antik ocakları Marmara Adası'nda bulunan bu mermer, Arkaik dönemden itibaren kullanılmaya başlanmışsa da esas üretim M.S. 2. yüzyılın ortalarından 6. yüzyıl arasında gerçekleşmiştir.[32] Kısa bir süre sonra terk edildiği anlaşılan ocaklarda, 16. yüzyılın ikinci yarısına kadar herhangi bir faaliyet tespit edilememiştir. Orta boy taneli, gri grafitli kalsit mermerin cazip fiyatı ve deniz taşımacılığına

[32] *Nuşin Asgari, "The Proconnesian production of architectural elements in late antiquity, based on evidence from the marble quarries," Constantinople and its Hinterland: papers from the Twenty-seventh Spring Symposium of Byzantine Studies, Oxford, April 1993, Ed. by C. Mango, G. Dagron, Hampshire, VARIORUM, 1995, p. 265.*

uygun ocak konumu onun, Roma ve Erken Bizans döneminde imparatorluğun hemen hemen her şehrinde kullanılmasına olanak sağlamıştır (Fot. 12). 5, 7, 14 ve 17 no.lu sütun gövdeleri, Antik ocakları Çanakkale-Ezine'de, Çığrı Dağı'nda Kestanbol, Koçali ve Yeditaşlar civarında bulunan ve liatratürde *granito violetto* adıyla bilinen kuvars monzonittir. Romalıların ocak konumuna göre *Marmor Troadense* adını verdiği bu taş, Süleymaniye Küllyesi İnşaat Defterlerinde aklı karalı serçe gözü olarak geçmektedir (Foto.13).[33] 2 No.lu sütun gövdesi *granito violetto* ile neredeyse aynı görünüme sahip *marmo Misio*'dur (Foto.14) ve ikisi arasında gözle görünür en önemli ayırt edici özellik; granito *violetto*ya adını veren ve marmo *Misio*'da bulunmayan menekşe rengindeki K-feldspatlardır. *Marmo Misio*'nun ocakları Bergama'da Kozak Dağı'ndadır. Lazzarini, ocakların bulunduğu konum itibari ile Romalıların bu taşa *marmor Misium* adını vermiş olduğunu belirtmektedir.[34] Osmanlılar, *granito violetto* ile neredeyse birebir görünümü sebebiyle bu taşa da aklı karalı serçe gözü ismini vermiş olmalıdırlar. Helenistik dönemde yerel ölçekte kullanılan bu taş, M.S. 2. yüzyılda Romalılarla birlikte daha uzak noktalara ulaştırılmıştır ve ocaklar 6. yüzyıla kadar işletilmiştir.[35] 12 no.lu sütun gövdesi ise Antik ocakları Mısır-Asvan'da bulunan *granito rosso di Assuan*'dır (Foto.15). Romalıların *Lapis Pırrhopoecilos* adını verdiği bu alkali granit Süleymaniye Külliyesi İnşaat Defterlerinde kızıl serçe gözü ismiyle kaydedilmiştir.[36] Mısır'da, 3. Hanedandan itibaren kullanılmaya başlanan bu taşın ocakları, yaklaşık M.S. 5. yüzyıla kadar işletilmiştir.[37]

Yeşil Medrese'de tespit edilen ve Antik Dönemin en sık karşılaşılan bu dört farklı malzemesinde olduğu gibi bu dönemin neredeyse bütün kıymetli mermer, granit ve renkli kireçtaşı ocaklarının faaliyetleri 5. yüzyıldan itibaren birkaç yüzyıl içerisinde sona ermiştir. 14. ve 15. yüzyıllarda Osmanlı anıtlarında kullanılan her mermer ve granit malzeme devşirmedir. Böylelikle,

---

33 *Ömer L. Barkan, Süleymaniye Cami ve İmareti İnşaatı (1550-1557), C. 2, Ankara, TTK, 1979, s. 29.*

34 *Lorenzo Lazzarini, "Six Coloured Types of Stone from Asi Minor Used by the Romans, and their Specific Deterioation Problems", Conservation and the Eastern Mediterranean: Contributions to the Istanbul Congress, 20-24 September 2010, Ed. by Christina Rozeik, London, IIC, 2010, pp. 140-141.*

35 *A.g.e., s. 140.*

36 *Barkan, Süleymaniye Cami ve İmareti İnşaatı (1550-1557), C. 2, s. 13.*

37 *Lorenzo Lazzarini, "Ancient Mediterranean Polychrome Stones", EMU Notes in Mineralogy, Vol. 20, 2019, p. 376.*

başta sütun gövdesi olmak üzere başlık, kaide, kapı söveleri gibi çeşitli mimari parçaların sağlam ele geçirildiğinde ne kadar önemli olduğu anlaşılabilir.

Renklerine göre dizilimleri dışında, yapıdaki sütun gövdeleri hakkında belirtilmesi gereken bir husus da onlardan bazılarında *summus scapus* bazılarında da *immus scapus* silmelerinin tıraşlanmadan bırakılmasıdır. Yapıda kullanılan sütun gövdelerinden hiçbirinde ikisi birden *summus scapus* ve *immus scapus* silmeleri görünmez. Şekil 1'deki 1, 5, 6, 7, 12, 17 numaralı sütun gövdelerinin *summus scapus*; 4, 9, 10 ve 11 numaralı sütun gövdelerinin de *immus scapus* silmeleri mevcuttur (Foto.16-19). Ancak *immus scapus* silmeleri görünmeyen sütun gövdelerinin (8 numaralı sütun gövdesi hariç) döşemeye gömülü olmalarından dolayı durumları anlaşılamamaktadır. Erken dönem Osmanlı yapılarında kullanılan birçok devşirme sütun gövdesinde, belirtilen bu durum gözlense de bazı örneklerde hem *summus scapus* hem de *immus scapus* silmeleri tıraşlanmadan bırakılmıştır. Bazı örneklerde ise basit bir çember hâlindeki sütun bileziklerini yerleştirmek için sütun gövdesinin boyu kısaltılmadan *summus scapus* silmelerinin tıraşlandığı görülmektedir. Erken Osmanlı mimarisinde yaygın olan bu uygulama medresenin yanı başındaki Yeşil Camii'nin sütun gövdelerinde de izlenebilir.

Avlu revaklarında görülen diğer devşirme malzemeler; farklı tipte üç başlık, üç impost ve bir sütun kaidesidir. 2 no.lu sütun gövdesinde başlık olarak kullanılan impost, 17 no.lu sütun gövdesinde yer alan paye başlığı, 7 no.lu sütun gövdesinde başlık olarak kullanılan kaide ve üzerindeki ionik-impost başlık ve 12 no.lu sütun gövdesinin ionik-impost başlığı Erken Bizans dönemi eserleridir (Foto. 16-17, 20-21). 2 no.lu sütun gövdesiyle birlikte kullanılan impostun formu ve tabanı, onun pencere payesinin başlığı olarak kullanıldığını göstermektedir. 17 no.lu sütun gövdesiyle birlikte kullanılan paye başlığı da muhtemelen bir pencere payesine aittir ve bu başlığın arka yüzeyindeki bezemeler tam olarak işlenmemiştir.

5 ve 14 no.lu sütun gövdelerinde başlık olarak kullanılan impostların, benzer boyut ve formda olması, onların aynı yerden alındığını göstermektedir (Foto.22-23). Birbirine yakın ölçülerdeki bu iki başlığın arka yüzeylerinde gerçekleşen müdahâleyle boyutları, küçük ölçüde değişmiştir. Bu müdahâlenin Osmanlı döneminde, başlıklarla kemer başlangıcı kalınlığının orantılı olması için gerçekleştirilmiş olduğu düşünülebilir fakat medresedeki diğer devşirme başlıklarla kemer başlangıcı kalınlıkları karşılaştırılırsa böyle

bir kaygının olmadığı anlaşılacaktır. Üstelik medresedeki diğer Bizans dönemi başlık ve impostların boyutlarında değişime neden olacak bir müdahâlede bulunulmadığı görülmektedir.

İmpostun yüzeylerinde görülen bitki bezemelerinin genel kompozisyonu, yaprakların formu ve işleniş biçimiyle onların diğer impost ve başlıklardan daha geç bir döneme ait olduğu fark edilmektedir. 14 no.lu sütun gövdesindeki impostun avluya bakan yüzeyi ile yan yüzeylerinde yer alan akantus bezemesi, erken dönemde çok yaygın olsa da, yaprakların formu açısından erken dönemin zevkini tam olarak yansıtmaz. 5 no.lu sütun gövdesindeki impostun avulaya bakan yüzeyi; merkezdeki palmet motifinden iki yöne doğru çıkarak yan yüzeylerde de devam eden, uçları sivri beş loblu ve saplarına doğru kıvrılarak daireler oluşturan akantus yapraklarıyla bezenmiştir. İmpostlar, boyutları ve bitki bezemeleriyle birlikte değerlendirildiğinde, Erken Bizans döneminin sonlarına tarihlendirilebilir.

Avlu etrafında devşirme başlıkların Osmanlı üretimi başlıklarla birlikte simetrik bir düzen içerisinde kullanıldığı fark edilebilir. Ayrıca devşirme başlıkların tiplerine göre kendi içerisinde de simetrik bir yerleştirilme düzeni görülmektedir. Yan avlu kanatlarında karşılıklı olarak 2 ve 7 (impost ve benzer formda paye başlığı), 5 ve 14 (impost bloklar), 7 ve 12 (ionik- impost başlıklar) numaralı sütun gövdelerinde kullanılmışlardır. Sütun kaidesi ise 7 numaralı sütun gövdesinde ionik-impost başlıkla birlikte düzenlenmiştir (Şekil 1). Başlık olarak kullanılan devşirme malzemelerin, renkli sütun gövdeleriyle birlikte simetrik bir düzen içerisinde kullanılmış olması; Osmanlıların, devşirdikleri bu mimari parçalara yaklaşımlarını da ortaya koymaktadır.

Osmanlıların bu yaklaşımına özel olarak hangi anlamlar yüklenebilir? Meselâ bazı devşirme malzemelerin yüzeylerinde tıraşlanmadan bırakılan haç motiflerine atfedilen anlamların yeniden gözden geçirilmesi için, Yeşil Medrese ilginç bir örnektir. 2 Numaralı sütun gövdesinde bulunan impostun ön ve arka yüzünde yer alan Latin Haçlarına dokunulmadığı görülmektedir. Aynı şekilde, 2 No.lu sütun gövdesinin karşısında yer alan 17 no.lu sütun gövdesinin başlığındaki Latin Haçına da dokunulmamıştır. Diğer taraftan 7 ve 12 no.lu sütun gövdelerinin ionik-impost başlıklarında haç motiflerinin tıraşlanmış olduğu gözlemlenebilir (Foto. 21, 24). Daha görünür olan başlıklardaki haçların kazınmayıp, köşede göze batmayacak noktada yer alan

7 ve 12 no.lu sütun gövdelerinin başlıklarındaki haçların kazınması, belki müderrislerden gizlice duruma içerleyen medrese talebeleri tarafından tıraşlanmıştır. Açıkçası bu ve benzeri görüşlerin hiçbir değeri yoktur.

Medresede kullanılan devşirme malzemeleri anlamlandırmadan önce I. Çelebi Mehmed'in ölümüyle, külliyenin merkezindeki caminin son cemaat yerinin yapılmaması, Yeşil Medrese'nin iki katlı tasarlanmasına rağmen tek katlı bir yapı olarak tamamlanması göz önünde bulundurulmalıdır.[38] Caminin mimari plastiğinde ve devşirme malzemelerinin kullanımında görülen itinalı işçilik, medresede görülememektedir.[39] Caminin, külliyenin merkezinde ve medreseye göre daha göz önünde olduğu doğrudur ancak bu iki yapı arasında işçiliğin bu derecede farklılık göstermesine bu durum geçerli bir sebep olabilir mi? Meselâ Medresenin revaklarında kullanılan sütun gövdelerinin oldukça kaba ve biçimsiz kaideleri (en azından günümüzde görülebilenler) yapının sultanın ölümünden sonra hızlıca, tek katlı olarak bitirilmesinin sonucu olmalıdır.

Yapıda devşirme malzemelerin yüklendiği işlev ve onların kendi içerisinde simetrik bir düzene göre yerleştirilmesi, Osmanlıların devşirdikleri mimari parçaların değerini çok iyi bildiklerini göstermektedir. Öncelikle mermer ve granit gibi değerli yapı taşlarının 14. ve 15. yüzyıllarda ocaklardan elde edilememesi, malzemenin değerini arttırmaktadır. Değerli malzemelerden üretilmiş sütun gövdesi, başlık, impost gibi işlevsel yönü baskın olan mimari parçalar, ayrıca işlenmiş ve hazır olduğu için daha da değerliydi. Malzemeyi değerli kılan bir diğer unsur ise onların elde edilme biçimidir. Osmanlı sultanlarının elde ettikleri gâza malıyla inşa ettirdikleri yapılarda yine gâza malı mermer sütun gövdesi, başlık, duvar kaplamaları gibi inşa malzemelerinin kullandığı bilinmektedir. Yeşil Külliye'nin de sultanın, yeni fethettiği; Gebze, Hereke, Darıca, Pendik ve Kartal gibi yerleşim yerlerinin geliriyle inşa ettirdiği belirtilmektedir.[40] Kuvvetle muhtemel, bu gelirler arasında değerli inşa malzemeleri de bulunmaktaydı. Malzemeyi değerli kılan son bir husus da onların bezemeleridir. Erken Osmanlı mimarisinde kullanılan devşirme malzemelerin sahip olduğu bezemelerin

[38] *Ayverdi, Osmanlı Mi'mârîsinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri, s. 95-96.*

[39] *Ü. Melda Ermiş, "The Reuse of Byzantine Spolia in the Green Mosque of Bursa (Bursa, Yeşil Cami'de Bizans Devşirmelerinin Yeniden Kullanımı)", Art-Sanat, 6, 2016, pp. 103, 106.*

[40] *Pay, Kuruluşundan Günümüze Yeşil Külliyesi, s. 36.*

kazınmamış olması, Osmanlıların bu unsurları takdir ettiğini göstermektedir. Ancak Osmanlıların beğenisinde kültürel süreklilik ve geçmişe el koyma gibi modern kaygıların geçerli olmadığını düşünüyorum. Daha önce de belirtildiği gibi, Erken Osmanlı mimarisinde Bizans sanatının etkisi vardır fakat bunun yoğunluğu da yukarıda belirtilmiştir. Ayrıca Erken Osmanlı mimarisinde çok sayıda Bizans sütun başlığı kullanılmasına rağmen form ve süsleme açısından bu devşirme malzemelerin Osmanlıların kendi ürettikleri sütun başlıklarında etkili olmadığı da unutulmamalıdır.

Erken Osmanlı mimarisinde kullanılan devşirme malzemelerin, yukarıda belirtilen birtakım özel anlamlara sahip olabileceğinin düşünülmesi ve bu malzemelerin Bizans etkisi bağlamında değerlendirilmesinin temel bir sebebi vardır. Bu temel, devşirme malzemelerin bir savaş ganimeti olarak elde edilip, zafer alaylarında sergilenmesi ve çeşitli kamu yapılarında bir anlam ifade edebilecek şekilde kullanılmasının; Antik Yunan ya da Roma döneminde başlayan bir gelenek olduğunun zannedilmesidir.[41] Oryantalist bir bakış açısıyla konuyu değerlendirenler; üstü kapılı bir şekilde bu "geleneğin" Roma'dan Bizans'a, Bizans'tan da Anadolu Selçuklularına ve Osmanlılara geçtiğini ima etmektedirler. Ancak, bu türden, manidar kullanımın şimdilik bilinen ilk örneği Göbeklitepe'de tespit edilmiştir.[42] Ayrıca, Eski Mısırlıların, Asurluların ve Hititlerin devşirme malzemeyi bir mücadele sonrasında elde ettiğini, zafer alaylarında sergileyip çeşitli tanrılara sunduklarını ve bu tanrılar adına inşa ettikleri tapınaklarda kullandıklarını gösteren çok sayıda yazıt günümüze ulaşmıştır.[43] Devşirme malzeme kullanımını Roma veya Antik

[41] *Friedrich Wilhelm Deichmann, "Säule und Ordung in der frühchristlichen Architektur", Roemische Mitteilungen, 55, 1940, pp. 114-115; Dale Kinney, "Spolia. Damnatio" and "Renovatio Memoriae", Memoirs of American Academy in Rome, Vol. 42, 1997, p. 118; Helen Saradi, The Use of Ancient Spolia in Byzantine Monuments: The Archaeological and Literary Evidence", International Journal of the Classical Tradition, Vol. 3, No. 4, 1997, p. 395.*

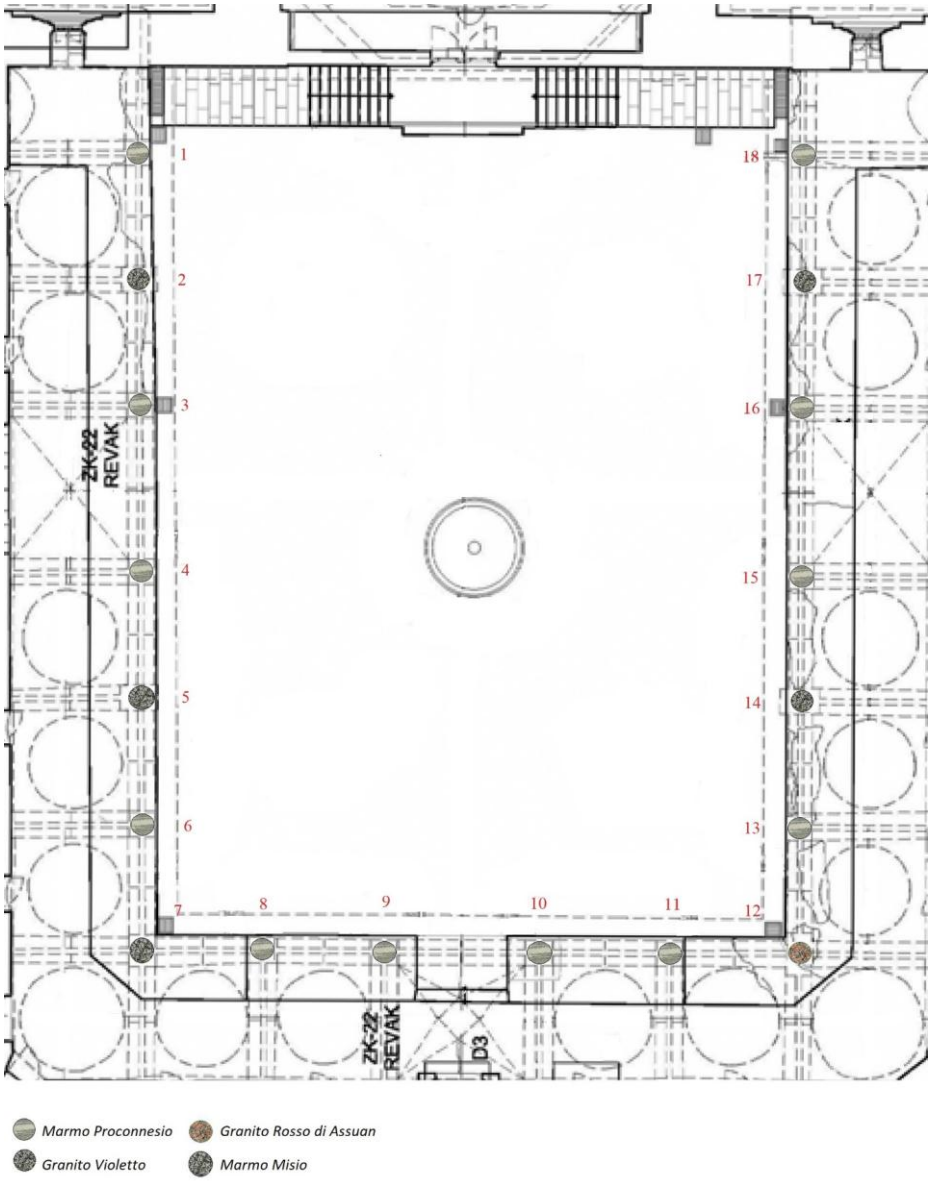
[42] *Serap Özdöl, "Çanak Çömleksiz Neolitik Çağda Güneydoğu Anadolu'da Din ve Sosyal Yapı", Tarih İncelemeleri Dergisi, C. XXVI, S. 1, Temmuz 2011, s. 185, 188, 195.*

[43] *A.Kirk, Assyrian Rulers of the Third and Second Millennia BC (To 1115 BC), University of Toronto, Toronto, 2002, p. 7; J. Henry Breasted, Ancient Records of Egypt, Vol. I-IV, The University of Chicago Press, Chicago, 1906; Amélie Kuhrt, Eski Çağ'da Yakındoğu (M.Ö. 3000-330), C. I, çev. Dilek Şendil, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2007, s. 297-298; Metin Alparslan, "Bir İmparatorluğu Ayakta Tutabilmek: Ekonomi ve Ticaret",*

Yunan uygarlığına ait bir unsurmuş gibi göstermek ve bunda ısrar etmek, tam anlamıyla "kültürel sahiplenme"dir.

Kapı tacı üzerinde tıraşlanan haçları dikkate almayıp *krismonu* anlamlandırmak, şimdilik bilindiği kadarı ile Göbeklitepe'den günümüze her uygarlığın başvurduğu devşirme malzeme kullanımını öğrenilecek bir teknik olarak değerlendirip, bu uygulamayı eski ya da mevcut bir kültürün başka bir kültür içerisinde, ustalar ya da eski yapıların verdiği ilham vasıtasıyla kültür ve inancın devamlılığına dair fikirler öne sürmek; renkli mermer, granit, porfir, kireçtaşı gibi çeşitli malzemelerin ocak konumları, ocakların işletildiği zaman dilimi, malzemenin yayılımı gibi temel bilgileri dikkate almadan, onlara bazı anlamlar atfedilmesi aslında devşirme malzemenin farazi söylemler üzerinden nasıl yüceltildiğini göstermektedir.

Hititler: Bir Anadolu İmparatorluğu, Haz. Meltem Doğan Alparslan, Metin Alpaarslan, İstanbul Yapı Kredi Yayınları, 2019, s. 268.

Şekil 1: Yeşil Medrese avlu revaklarında sütun gövdelerinin renklerine göre dizilimi (Kuleli, Binan; 2019, Şekil 2'den uyarlama)

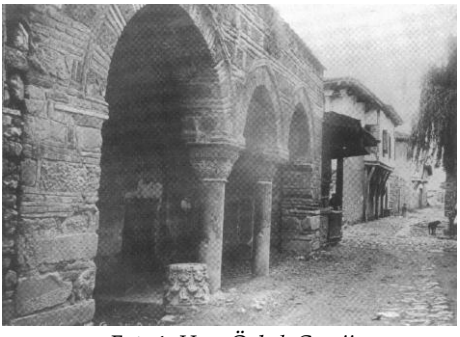
Fot. 1: Bursa Hüdavendigar Camii, korniş detayı.

Fot. 2: Lala Şahin Paşa Türbesi, korniş detayı.

Fot. 3: 2 Lala Şahin Paşa Türbesi, kapı alınlığı.

Fot. 4: Hacı Özbek Camii (Ousterhout, 1995, s. 52).

Fot. 5: Bahramkale Hüdavendigar Camii, kapı söveleri ve tacı.

Fot. 6: Bahramkale Hüdavendigar Camii girişindeki kapı tacı üzerinde tıraşlanan haçlar ve dokunulmamış krismon.

Fot. 7: İznik Hacı Özbek Camii'ndeki başlıktan detay (Ousterhout, 1995, s. 52).

Fot. 8: Bursa Hüdavendigar Camii, panel impost başlıkta tıraşlanmış haç motifleri.

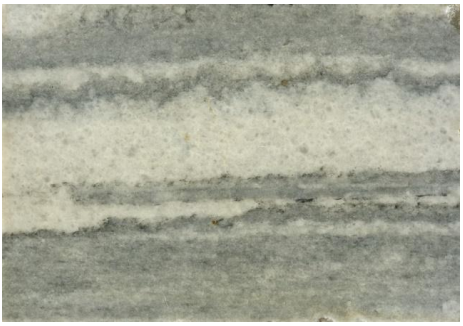
Fot. 9: Yeşil Medrese, batı köşede bağlantı taşı olarak kullanılan ostotek.

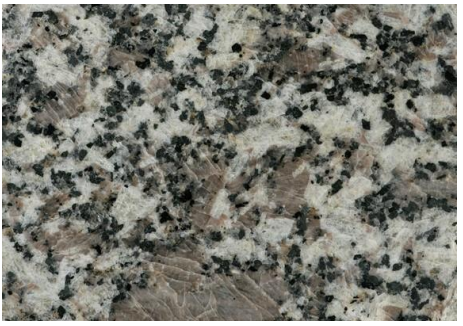
Fot. 10: Yeşil Medrese, kuzey köşede bağlantı taşı olarak kullanılan oval kesitli paye.

Fot. 11: Yeşil Medrese, ana eyvanında kullanılan devşirme malzemeler.

Fot. 12: Marmo Proconnesio (https://www.museofisiocritici.it /imgmarmi.asp?id=1726)

Fot. 13: Granito Violetto (https://www.museofisiocritici.it /imgmarmi.asp?id=7026)

Fot. 14: Marmo Misio (https://www.museofisiocritici.it/ imgmarmi.asp?id=7042)

Fot. 15: Granito Rosso di Assuan (https://www.museofisiocritici.it/ imgmarmi.asp?id=7030)

Fot. 16: 17 no.lu sütun gövdesi ve başlığı.

Fot. 17. 7no.lu sütun gövdesinde başlık olarak kullanılan kaide ve ionik-impost başlık.

Fot. 18: 9 no.lu sütun gövdesinin immus scapus silmesi.

Fot. 19: 10 no.lu sütun gövdesinin immus scapus silmesi.

Fot. 20: 2 no.lu sütun gövdesinin başlığı.

Fot. 21: 12 no.lu sütun gövdesinde haç motifi tıraşlanmış ionik-impost başlık.

Fot. 22: 14 no.lu sütun gövdesinde başlık olarak kullanılmış impost.

Fot. 23: 5 no.lu sütun gövdesinde başlık olarak kullanılmış impost.

Fot. 24: 7no.lu sütun gövdesinde kullanılan ionik-impost başlıkta tıraşlama izi.

Beşinci Oturum

Tarihî İpek Yolunun Garp Ayağı Bursa ve İpek Böcekciliği

Oturum Başkanı: **Prof. Dr. Nurettin Gemici**

Prof. Dr. Ahmet Ağırakça

Sultan II. Murad Devri Bursa İlim Adamlarından Muhammed İbn Mahmud es-Şirvani "Eserleri ve Dayandığı Kaynaklar"

Prof. Dr. Cafer Çiftçi

Bursa'nın Ekonomik Gelişimi

Prof. Dr. Hülya Tezcan

Geçmişten Günümüze Bursa'da İpek Böceği Yetiştiriciliği ve İpekli Ürünler

Dr. Öğr. Üyesi Doğan Yavaş

Tanzimattan Sonra Bursa Şehrinde Gelişme Olgusu

Prof. Dr. Ahmet AĞIRAKÇA

1950 Mardin doğumlu olup, Mardin Cumhuriyet İlkokulu, Mardin İmam-Hatip Okulu, Mardin Lisesi, İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü (Bugünkü M.Ü. İlâhiyat Fakültesi/1973) ve İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünden (1975) mezun oldu. Daha sonra İ.Ü. İktisat Fakültesine kaydoldu. Fakat Edebiyat fakültesine asistan olunca üçüncü fakültesini bitiremeden Sosyal Siyaset bölümü 2. sınıftan ayrıldı. Bir müddet Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde çalıştıktan sonra İstanbul Bakırköy Lisesinde öğretmenlik yaptı. Konya Selçuk Üniversitesi İlâhiyat Fakültesinde 1 yıl müddetle Siyer-İslâm Tarihi asistanlığı görevinde bulundu (1977), daha sonra İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Orta Çağ Tarihi Anabilim Dalında asistan oldu (1978). (1978-79 öğretim yılı) sonra 1979-1983 yılları arasında İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Orta Çağ Tarihi Kürsüsünde "Müneccimbaşı Ahmed İbn Lutfullah'ın Câmiü'd-düvel Adlı Eserinin Tenkidli Metin Neşri ve Tercümesi" adlı Doktora tezi ile Ph.Dr. unvanını aldı. 1987'de Yardımcı Doçent, Ekim 1988'de Doçent, Haziran 1996'da Profesör unvanlarını aldı.

Mayıs 1999'da 28 Şubat askeri darbe sonrası Hollanda/Rotterdam İslâm Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dekanlığı, aynı şehirde Avrupa İslâm Üniversitesi Kurucu Başkanlığı ve Rektör Vekilliği, İslâmî İlimler Fakültesi Dekanlığı ve Rektör Yardımcılığı görevlerinde bulundu. Avrupa İslâm Üniversitesi'nin uzaktan öğretim birim başkanlığını yaparak Türkiye'den 1200 öğrencinin uzaktan lisans düzeyinde öğrenim görmelerini ve buradan mezun olmalarını sağlayan çeşitli çalışmalarda yaptı.

Akademik yaşantısında on yıl sonra tekrar kendi Üniversitesi olan İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Orta Çağ Tarihi Anabilim Dalındaki görevine geri döndü (Temmuz 2009). Bu görevi sürdürmekte iken aynı zamanda Mardin Artuklu Üniversitesi İlâhiyat Bilimleri Fakültesi Dekanlığına tayin edildi. 3 Aralık 2014 tarihinde, Yükseköğretim Kurulunca Mardin Artuklu Üniversitesi Rektörü olarak görevlendirildi. 18 Mart 2015 tarihinde Cumhurbaşkanı tarafından bu üniversiteye asâleten tayin edildi.

Yayınlanmış 15 telif ve 13 (cild) tercüme eseri vardır. Akademik dergilerde yayınlanmış onlarca makalesi ve katıldığı millî ve uluslararası sempozyumlara sunduğu 36 tebliği bulunmaktadır. Birçok Sivil Toplum Kuruluşunun (vakıf ve derneğin) kurulmasında rol oynamış ve yönetim kurullarında yer alarak bunlar içerisinde bir kısmının genel başkanlığını üstlenmiştir. Akdemistanbul Yurtdışı Eğitim ve Danışmanlık Hizmetleri Kurumunun fahri eğitim danışmanlığı görevini sürdürmektedir.

Sultan II. Murad Devri Bursa İlim Adamlarından Muhammed İbn Mahmud Eş-Şirvânî Eserleri ve Dayandığı Kaynaklar

Anadoluya yerleşen Osmanoğullarının Devletleşmesinden ve Rumelinin de bir kısmın fethettikten sonra doğudan büyük bir ilim adamları akınının bölgeye hicret ettiklerini görüyoruz. Bunların bir kısmı diğer Beyliklerin himayesine, bir kısmı da Osmanoğullarını himayesine girmişti. Bunlar arasında matematik, fizik astronomi ile ilgilenen ilim adamları olduğu gibi en çok dikkat çekenler arasında ise tabipleri bulunmaktaydı. Bu tabiplerden biri de Muhammed İbn Mahmud eş-Şirvani'dir. Anadolu'ya yerleşmiş Şirvan'lı bir aileye mensuptur. Eserlerinden anlaşıldığına göre öğrenimini Anadolu'da tamamladığı, tıp ve diğer ilimlerle ilgili çalışmalarını Anadolu Beylerine ithaf ettiğini öğreniriz. Eselerinden Menteşe oğlu İlyas Bey adına *İlyasiyye,* Germiyan oğlu Ya'kub Bey adına *Ya'kûbiyye,* Osmanlı Hükümdarı Çelebi Mehmed adına *Sultâniyye,* II. Murad adına *Tuhfe-i Murâdî*, ile Osmanlı devlet adamlarından Timurtaş oğlu Umur Bey adına *Cevhernâme* adlı eserlerini sunduğunu görüyoruz. Muhammed İbn Mahmud eş-Şirvani ilk devir Osmanlı tıbbında en çok eser veren müelliftir.

Eserlerinden *Ya'kûbiyye,* Şirvanî'nin Germiyan hükümdarı Ya'kub Bey adına yazdığı, koruyucu hekimliğe ait eseridir. *Ya'kûbiyye,* bir önsöz ile otuz bölümden ibaret olup, giriş bölümünde insanın yaratılış gayesi, hıfzu's-sıhha/sağlığın korunmasının şartları ve eserini telifteki maksadını açıklamaktadır. Daha sonraki bölümlerde sağlığı koruma prensipleri, ağır ve hafif yiyecekler, yaz ve kış sporları, ata binme, uyku, banyo, teskin edici/ağrı kesici ilaçlar, farklı ilaç terkipleri, macunlar, pomatlar, bazı bitki çaylarının hazırlanması geniş olarak ele alındığı bir çalışmasıdır.

Ravzatu'l-'ıtr adlı eseri ise, Şirvânî'nin, II. Murad'ın kazaskeri Veliyüddin İlyas el-Hasenî'ye ithaf ettiği eczacılık ve ıtriyat ile ilgili on fasıllık mukaddimesi kırk dört bölümden ibaret bir eserdir. Bu eserinde macunlar, müshiller, uyuşturucular, merhemler, yağlar, panzehirler, özsular, toz ilaçlar, hap, tablet ve pastiller, lavmanlar, fitiller, ilaçların yararları, hazırlanış şekilleri, faydaları, kullanılacağı zaman ve süresi, yan etkileri ayrı başlıklar altında anlatılmıştır. Zaman zaman yararlandığı kaynakları belirtmesi, tekrardan sakınmak için bir kısmını sembollerle ifade etmesi, kendi gözlemlerini vurgulaması, yalnız devrinin değil, daha sonraki devirlerin de büyük bir tıp yazarı olduğunu göstermektedir.

Şirvanî'nin *el-Faslu'l-âşiru fi ma'rifeti'l-evzâni ve'l-mekâyil* adlı eserine gelince, ölçü ve tartı âletlerini anlattığı bir risâlesidir. Yegâne nüshası Süleymaniye Kütüphânesinde, Şehid Ali Paşa bölümü 2093/8 numarada kayıtlıdır. Yine Şirvânî'nin *Risâletün mine't-tıb fi beyanı m'ebtuliye bihi mine'l-kulunç* (Kulunç hastalığına yakalananların tedavi yöntemleri) adlı eseri 1434'de Bursa'da telif etmiştir. Eser kulunç ve barsak tutukluğu hastalıklarının sebeplerini, belirtilerini, tedavilerini konu alan bir eserdir. Risâle, mukaddime ve bir babtan oluşmaktadır. Önsözünde, bağırsakların anatomisi aktarıldıktan sonra kulunç hastalığını ele alıp gerekli bilgileri serdetmiştir.

Sultâniyye adlı eserine gelince: Şirvânî'nin Sultan Çelebi Mehmed adına yazdığı, koruyucu hekimliğe dair eseridir. Eserin tasnifinden anlaşılacağı gibi Sultaniyye çeşitli mizaç sahiplerinin nasıl beslenmesi gerektiği, dört mevsimde nelerin yenilip içilmesi ve nasıl giyinilmesi gerektiği, gıdaların tasnifi, yemek zamanı, sağlığı korumak, kaçınması gereken hususlar, suların kalitesi, nasıl ve ne zaman içilmesi lazım geldiği, hareket ve durgunluğun fayda ve zararları, göz ve kulak sağlığının korunması, uykunun bedene tesirleri, kusmanın, müshillerin, hamamların, cinsel ilişkinin fayda ve zararları, macunlar vs. gibi sağlıkla ilgili konulara dair pratik bilgi ve öğütler ihtiva eder. Bu eser de Şirvânî'nin diğer eserleri gibi Türkçe açısından olduğu kadar, yeme, içme, giyim kuşam gibi sosyal hayatın o günkü bazı safhalarını aktarması açısından da önemli olup daha önce telif edilen tıp eserleri tarzını yansıtmaktadır. Abbasi Devri Bağdatlı tabiplerden Yuhanna İbn Maseveyh'in *Tedbiru'l-esihhâ'* adlı eseri de genel sağlığı koruma ve hasta olmayanların kendilerini hastalıklara karşı nasıl koruyacaklarına dair yazdığı bir eser olup Şirvanî'nin kullandığı bir kaynak olabilir.

Şirvânî'nin el-*Mürşid* 1438 yılında tamamladığı, göz hastalıkları konusunda Osmanlı tıbbının en kapsamlı kitabı olan eseridir. Faydalandığı kaynaklar dolayısıyla dönemine kadar, İslâm tıp tarihinde oftalmoloji hekimliğinin ulaştığı en üst düzeyi anlatmaktadır. Kitap Allah'a yakarış ve Hz. Muhammed'e na'tı ile eserini O'nun mânevî işaretiyle yazdığını ihtiva eden giriş bölümünden sonra başlar. *Mürşid'*in Birinci bölümü bir mukaddime ile 6 bab ve 27 fasıl; II. bölümü 17 bab, 110 fasıl; III. bölümü 3 bab, 18 fasıldan oluşmaktadır. Transkripsiyonlu metni Ali Haydar Bayat-Necdet Okumuş tarafından yayınlanmıştır.[1]

Şirvânî'nin bu eseri ile aynı isim ve içeriğe sahip olan bir diğer eser Endülüs'ün yedinci/onüçüncü yüzyıl tabiplerinden olan Muhammed İbn Kassum İbn Eslem el-Ğâfikî'nin eseridir. El-Ğâfikî *"el-Mürşid fi'l-Kuhl"* adlı bu eserini yazarken kendisinden önce yaşamış göz tabiplerinden Huneyn İbn Ishak'ın *Aşr Makalât fi'l-ayn* ile *el-Hucce ve'l-cevâb*'ını; Ali İbn İsa'nın *er-Risâle* veya diğer adıyla *et-Tezkire'*sini, Ammâr İbn Ali el-Mavsilî, Halef İbn Abbas ez-Zehrâvî ve Ebu Ali İbn Sina gibi büyük tabiplerin bu alanda yazdıklarının tümünü iyice tetkik ettiğini anlatıp bu çalışmalardaki eksiklik veya katılmadığı taraflarını tespit ederek konuyu yeniden ele alır bu bilgilere kendi deneyimlerini ekleyerek te'lif eder. [2]

Şirvani'nin en çok yararlandığı göz hastalıkları uzmanı Endülüs tabiplerinden olan el-Ğafiki'dir. Önemli bir eseri olarak "Göz hastalıklarında rehber" anlamına gelen *el-Mürşid fi'l-kuhl* veya diğer adıyla *el-Murşid fi tıbbi'l-uyûn* veya *Tıbbu'l-ayn*, kendi döneminde önemli bir çığır açmış bilgileri içermektedir. Müellif bu eserinin mukaddimesinde: "Bu alanda gerekli olan teorik bilgi ile pratik uygulama hakkındaki bütün bilgilerin bulunabileceği bir kitaptır" diye kaydetmektedir. Eser bir mukaddime ile altı bölümden oluşmaktadır. Bu bölümlere "makâle" adını veren müellif makâlenin alt başlıklarına da "fasıl" ve bir alt başlığa da "ders" adını vermiştir. Eş-Şirvânî de eserini telif ederken Kısım, Bab ve fasl diye ayırmaktadır.

[1] *Ali Haydar Bayat, Tıp Tarihi, s. 250.*

[2] *Sami Hamarna, Tarih Turathi'l-ulum'i't-tıbbıye, s. 356; Züheyr Humeydân, Tarihu't-Turath, V, 477-78*

Esere genel bir girişten sonra tıbbın üstün bir meslek olmasının yanısıra göz hastalıklarıyla ilgilenmenin ise daha büyük bir şeref olduğunu belirtir. Sonra da gözün anatomisi, göz hastalıkları, bunların ameliyatla tedâvî şekillerini anlatır. Gözün yeri ve anatomisini, tabakalarını, kısımlarını, bunların yapıları, gözün içindeki sinir ve damarları ve görme olayının nasıl meydana geldiği üzerinde durur. Sonra yeme ve içmenin uyku ve uyanıklığın göz hastalıkları ile ilgisi üzerinde durup genel tıp ilmi ile ilgili hususlarla göz hastalıklarının ilişkilerini anlatmaktadır. Ardından Göz hastalıkları, bunların meydana geliş sebeplerini, hastalıkların türlerini, dış dünyanın ve tabiat şartları ile iklimlerin göz hastalıkları ile ilişkilerini ve hastalıkların oluşmasındaki etkilerini izah ederek göz hastalıkları için iyi gelen ilaçlar ve bunların çeşitleri, hazırlanış yöntemlerini göz hastalıklarının türlerini, bu türlerin hangileri için hangi tür ilacın daha iyi geleceğini göz kapaklarında görülen arpacık, siğil ve benzeri hastalıkların oluş sebepleri ile bunların nasıl tedâvî edileceğini, bütün göz hastalıkları için kullanılacak damla ve merhemler ile ağızdan alınacak ilaçların kullanış şekillerini anlatır. Son olarak da çocuk göz hastalıklarına yer vermektedir. Gözün hangi kısım ve hangi tabakasında hangi hastalığın meydana geldiği ve bu hastalıkları gidermek için hangi ilaçların kullanılacağı üzerinde durur ve tedâvî yöntemlerini anlatır.[3]

El-Mürşid gerçekten göz hastalıkları ve bunların tedâvîleri ile göz patalojisi yani göz hastalıklarının sebepleri, süreçleri belirtileri ve genel pataloji ile olan ilişkilerini tespit ederek, birbirleriyle olan bağlantılarını belirlemesi açısından tıpta önemli bir çığır açmıştır. İslâm dünyasında olsun Batı dünyasında olsun göz ile ilgili olarak yapılmış en geniş çalışma olarak kabul edilen el-Ğafikî'nin eseri özellikle çocuklarda görülen göz hastalıklarını

[3] *El-Mürşid fi'l-Kuhl 'un bir nüshası Escorial kütüphanesi no: 835'te kayıtlı olup tıp tarihçileri Max Meyerhof ve L.Leclerc ortaya çıkarıp ilim dünyasına tanıtmışlardır. Ayrıca Max Meyerhof Mahmud Sıtkî ile birlikte eserin önemli bir kısmını Arapça'dan Fransızca'ya tercüme etmiş ve "L'ophtalmologie de Mohammad al-Ğhafikî" adıyla Berselona'da 1933 yılında baş tarafına eklediği önemli bilgileri içeren bir mukaddime ile yayınlamışlardır.*
Daha sonraki yıllarda Hasan Ali Hasan Madrid Üniversitesinde İspanyolca olarak yaptığı doktora tezinin bir özetini "Tıbbu'l-Uyunu'l-enbâ' inde'l-Arab" adıyla bir makale halinde el-Bahis (I/5-6, s.132-182) dergisinde yayınladıktan sonra eserin tamamının edition qritiğini yaparak el-Murşid fi tıbbi'l-ayn li'l-Ğâfikî adıyla 1987 yılında Beyrut'ta 520 sahifeden ibaret olarak ilim hayatımıza kazandırmıştır. Ayrıca bunun Escorial no:21/F'de kayıtlı bir nüshası ile bundan mikrofilme alınıp resimlenmiş ve Mısır Daru'l-kütüb no: 1808/Tıb'ta kayıtlı yazma nüshalarının olduğu bilinmektedir.

ayrı bir bölümde özel olarak ele alması orijinal bir çalışma şeklinde kabul edilmiştir. Göz hastalıklarını önlemenin en etkin yollarından birisi olarak öncelikle sağlıklı beslenmeyi tavsiye etmesi, tedâvî için çok alternatif öne sürmesi, göz cerrâhîsinde kullanılan âletlerini geliştirip bunları kullanması gerçekten göz hastalıkları alanında tıpta büyük bir yenilik ve önemli bir çığırdır.

> *Her iki müellifin eserinin aynı ismi ve aynı konuları ele almış olması Şirvânî'nin eserini Türkçe olarak yazarken el-Gâfikî'den yararlanmış olduğu ve çalışmasına kaynaklık ettiği büyük bir ihtimâldir. Çünkü arada büyük benzerliklerin olduğunu görüyoruz.*

Şirvânî'nin eserlerinin, XV. yüzyıl başında döneminin ilmi zihniyetini en mükemmel bir şekilde yansıtması yanında, bugün hemen herkesin anlayabileceği sade Türkçe ile yazılmış olması, Şirvani'yi daha da önemli kılmaktadır. Şirvani'nin eserlerine baktığımızda o da diğerleri gibi Çağının ilmî düzeyi gereğince kendisinden öncekilerin yazdıklarını şerhederek tıp ilmine katkıda bulunmuştur. Şerh tarzı telif, ayrı bir tarzı olup müellifin kendi dönemindeki gelişmeleri bir önceki dönemin eserlerine ilave etme metodudur. Bu da Osmanlı dönemi tabip ve müelliflerin uyguladığı bir usûldür.

***

Bunların dışında genel olarak kaydedebileceğimiz Arapça ve Farsça'dan Türkçe'ye yapılan çeviri tıp kitapları vardır. Bunlardan birkaç örnek vermeye çalışalım: Sultan II. Murad adına Musa bin Mes'ud tarafından yapılan ve Ebu Zeyd HibetuIlah İbn el-Muzaffer İbn Muhammed İbn Erdeşir İbn Keykubat et-Taberî'nin Farsça bahnâmesinin "*Bahnâme Tercümesi*" adıyla yapılan çeviri. Yazmanın, Manisa ve Milli Kütüphâne'deki Farsça nüshalarında, yazarı Ebu Zeyd et-Taberi HibetuIlah el-Muzaffer İbn Muhammed olarak zikredilir. Musa İbn Mes'ud'un çevrisindeki, "Ebu'l-Muzaffer eydür kim, Hibetullah oğlıdur, Muhammed oğlıdur, Erdeşır oğlıdur, Keygat oğlıdur, Mihras oğlıdur, Hercas oğlıdur", Câmasb hakim bir gün, ben kulunu kendünün has halvethânesine çağırdı, buyurdu... bu cima' babında olan emrazdan nevahîden beyan itmek içün bir kitâb düzesin ve ol kitâb içinde cima'un lezzetin ve cemi keyfiyeti tertib idesin. Çünki işaret böyle oldu kim, bu babda bu kitâbı te'lif idem (3b-4a)", ifadesinden, müellifin Ebu Muzaffer olduğu anlaşılmaktadır.

Bir başka *Bahnâme Tercümesi* de Saruhanoğlu Ya'kub İbn Devlet adına [ö. 1428] adına Salâhaddin'in Farsça'dan yaptığı bahname çevirisidir. Salâhaddin, kitâbı, Ebu'l-Berekat Hace Nasireddin-i Tusi'nin, Abbasi Halifesi el-Me'mun için hazırladığı eserinden çevirdiğini yazar. Bu Farsça bahnâmenin, 1284 yılında ölen Nasıreddın-i Tusî'nin, İslam tarihinde 813-833 yılları arasında halifelik yapan Me'mun adına kitap yazması imkânsızdır. Bu eserin yukarıda açıkladığımız, Ebu'l-Muzaffer'in kitâbının çevrisi olabilir.

Bir diğer *Bahâme* de Ali İbn İshak'ın, Osmanlı sultanı II. Murad'a adına yazdığı Osmanlı Devletinde Türkçe telif bahnamelerin ilk ve en kapsamlısı olanıdır. Tîfinâşî'nin *Kitâbu rucu'i'ş-şeyh ile's-Sıbah* adlı eserinden yararlanılarak yazılan *Bahnâme*'nin 25 babı erkekler için, 15 babı da hanımlar için gerekli olan cinsel bilgileri içermektedir. Bugüne kadar hakkında hiçbir araştırma yapılmamış olan bu yazma, inceleme ve transkripsiyonlu metni merhum hocamız Ali Haydar Bayat tarafından yayınlanmıştır. Tîfinâşî'nin bu eserinin ayrıca Kemâlpaşazâde tarafından *Tercümetu rucu'i'ş-şeyh ile's-Sıbah fi'l-kuvveti ala'l-bâh* adıyla bir Türkçe tercümesi vardır.

Osmanlı devrinin kültür ve medeniyet açısından önemli bir dönemini kapsayan Sultan II. Murad devri Osmanlı Medeniyetinin ilk büyük hamlesidir. Sultan Murad'ı ve devrinde yetişen ilim adamlarını saygı ve rahmetle anıyoruz saygılarımla.

Prof. Dr. Cafer Çiftçi

1973 yılında Bursa'da doğdu. 1990 yılında girdiği üniversite sınavında Gâzi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nü kazandı. Bir yıl sonra Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'ne yatay geçiş yaptı. 1995 yılından itibaren Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde Araştırma Görevlisi olarak çalışmaya başladı. Bu süreçte Prof. Dr. Nejat Göyünç'ün danışmanlığında *XIV. Yüzyılda Anadolu Uc Beyliklerindeki İktisadî Hayat Üzerine Bir Araştırma* başlıklı Yüksek Lisans tezini tamamladı. 1997 yılında Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünde Öğretim Görevlisi kadrosuna geçti. Aynı yılda Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde Tarih (Yeni Çağ Tarihi) Ana Bilim Dalında Doktora programına başladı ve Ocak 2002'de bu programı tamamladı. Doktora tezi Prof. Dr. Özer Ergenç danışmanlığında *Bursa'da Vakıfların Sosyo-Ekonomik İşlevleri (1544-1588 ve 1749-1795 Yılları Arası Vakıf Muhasebe Kayıtları Işığında)* başlığı ile hazırlanmıştır. Çiftçi, 2004 yılında Yardımcı Doçent ve 2007 yılında Doçent unvanını aldı. 2011 yılından itibaren TÜBİTAK tarafından desteklenen "Bursa'da Koza Yetiştiriciliği ve İpekli Dokumacılık Sektöründe Sosyo-Ekonomik Değişim Analizi (1837-1990)" başlıklı projenin yürütücülüğünü yaptı. 2013 yılında Profesör kadrosuna atandı. Eylül 2014 – Şubat 2022 tarihleri arasında Tarih Bölümü Başkanlığı görevini yürüttü. Mayıs 2019 tarihinden bu yana Bursa Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dekanlığını yürüten Çiftçi'nin araştırmaları, ağırlıklı olarak Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi ile Bursa Tarihi üzerinedir. Bu araştırmaların büyük bir kısmı yayınlanmıştır.

Bursa'nın Ekonomik Gelişimi

Merhabâ ey şehr-i Bursa kim behişt-âyînsin
Hûbsın gâyetde hem şâyeste-i tahsînsin
Bursasın ammâ ki vasf itmek seni mümkin degil
Tan ider Bagdâda tarzun gayret-i Kazvînsin
Reşk ider teşrînüne evvel-bahâr-ı Isfahân
Sana gam irmez harîf-i bezm-i ferverdînsin
Ergavânundur Edirne güllerin iden hacîl
Bir sevâda benzemezssin cümleden renginsin[1]

Nâzük Abdullah

Antik Dönemde Bursa Ekonomisi

Bursa civarındaki Barcın, Menteşe ve Aktopraklık höyüklerinde ilk yerleşimlerin MÖ 6500'lere kadar gittiği tespit edildiğinden, Bursa merkezi olmasa da sınırlarıyla Bursa şehrinin tarihçesi 8500 yıl kadar eskidir. Bölgede yaşayan ilk insanların doğadaki mevcut yiyecekleri toplayarak, hayvanları avlayarak yaşadıkları, doğal mağaralarda barındıkları, göçebe yaşadıkları, taşları yontarak, kemikleri işleyerek balta, bıçak, iğne, mızrak ucu gibi âletler yaptıkları düşünülür. Neolitik Çağa ulaştıklarında ise yerleşik hayata geçen bölge insanı basit evler yaparak, toprağı ekmeye başlamışlar, keçi kılından, koyun yününden kumaşlar dokumuşlar, kemer ve iğne ile elbiseleri vücutlarına oturtmuşlar, kemik, taş, midye ve böcek kabuklarından boncuklar, bilezikler, kolyeler yapmışlar ve ayna, tarak, saç iğnesi üretmişlerdir. Aktopraklık Höyük'te yerleşik hayat süren insanların yabâni bitkileri tarıma alıp hayvanları evcilleştirdikleri, balıkçılık ve dericilik yaptıkları kazılardan elde edilen âletlerden anlaşılır. Barcın Höyük'te tespit edilen çanak çömleklerin organik kalıntı analizlerinde, süt ve hayvanî doku yağı

[1] *Cennet gibi olan Bursa; Bağdat'ı, Kazvin'i kıskandıracak kadar çok güzel ve gerçek anlamda anlatılabilmesi zor; övgüye lâyık bir şehirdir. Onun sonbaharı bile, Isfahan'ın ilkbaharından güzeldir; orada üzüntüye yer yoktur. Bütün benzerlerinden farklıdır ve sanki Edirne'nin gülleri, onun erguvanları karşısında utandığı için kırmızı açmıştır.*

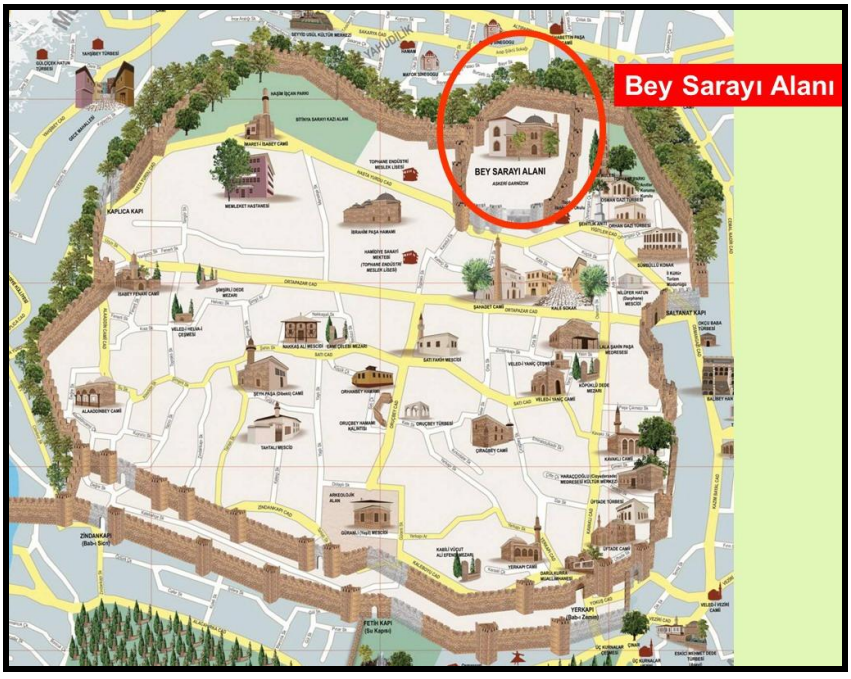
görülmüştür. Bu bilgilerden sütçülük ve mandıracılık geleneğinin kökeninin günümüzden 8500 yıl kadar gerilere uzandığı ve burada yerleşen topluluğun önemli bir besin kaynağını süt ürünlerinin oluşturduğu anlaşılmaktadır. Tüm höyüklerde yapılan kazı çalışmalarında Bursa'da çeşitli formlarda pişmiş topraktan bezemeli kaplar, kemikten yapılmış kaşıklar, delici âletler, iğneler, spatulalar, çengeller, saplar, tığlar, yontucu ve dövücüler, deri delgi âletleri, oyuncak, insan ve hayvan figürleri bulunmuştur. Bölge insanının yüzük, kolye, bilezik gibi takılar, sapan taşı, balık oltası, kemik delici, bıçak ve çeşitli saplar imâl ettikleri tespit edilmiştir. Kazılarda bulunan pişmiş toprak kaplar arasında; çanaklar, kavanozlar, kâseler, taslar, tabaklar ve küpler yoğunluktadır. Obsidien, sileks ve dere taşlarından yontularak yapılmış el baltası, ok ucu, mızrak ucu, delici ve kesici bıçaklar vardır. Bölge insanı pişmiş topraktan çeşitli kaplar, figürünler, dokumacılıkta kullandıkları ağırlık ve ağırşaklar yapmışlardır.

Roma dönemine gelindiğinde Bursa'da Mudanya, Gemlik, İznik ve Tirilye zeytin ve zeytinyağı üretiminin yapıldığı merkezler olmuştur. Bu dönemde Bithynia valisi Plinius'un İmparator Traianus'a gönderdiği mektupta Bursa'daki harâbe bir hamamın tamirinden bahsederken yazısında zeytinyağı üretimi ve kullanımından söz eder. Bursa bölgesindeki höyüklerde bulunan ve Bursa Arkeoloji Müzesi'nde sergilenen eserlerin içerisinde dokumacılık ile ilgili de birçok malzemenin varlığı zeytinyağı üretimi dışında bu sektörün de gelişmişliğini gösterir.

Mitolojik anlatımlarda güzellik ve sağlıkla ön planda tutulan Bursa'nın özellikle kaplıcaları, kentin kurulmasının en önemli sebeplerinden biridir. Anthologia Graeca adlı Bizans kaynağında Bursa kaplıcaları "imparatorluk kaplıcaları" olarak ifade edilir. Bu açıdan bugünkü Bursa'nın bir başka ekonomik gücü olan kaplıca turizminin ilk izleri Roma dönemine kadar uzanır. Bizans kronik yazarı Theophanes Confessor eserinde, 796 yılının Eylül ayında, Bizans İmparatoru VI. Konstantinos'un; annesi, imparatorluk maiyeti ve komutanları ile Bursa'daki sıcak banyolara gittiğini belirtir. Bizans döneminde kaplıcalar dışında Bursa'nın tanınmasında din de etki etti ve birçok keşiş, İmparatoriçe Theodora'nın koruması altında Olympos Mysios'ta (Uludağ'da) manastırlar kurmaya başladığı görülür. Bursa çevresindeki manastırlar, geniş zeytinliklerin sahibi ve ellerindeki üzüm bağları ile şarap üretiminin de önemli tedarikçileri olurlar.

Osmanlı Döneminde Ticaret Merkezi Olarak Bursa

Orta Çağ sonlarında küçük bir Bizans Tekfurluğu iken Bursa'nın önemli bir şehir hâline gelmesi, Çağın en önemli olayı olarak görülecek büyük bir devletin doğuşu ve bu yerleşim alanını pâyitaht ilan etmesi ile olacaktır. Teslim ahidnâmesi ile Bizans Tekfurundan Osmanlıların eline geçen Bursa, kuruluş yıllarında başa geçen ilk birkaç sultanın vizyonu ve inşa ettirdikleri külliyeler ile kısa zamanda surların dışına taşmış bir büyük kent hâlini almıştır. Fethedilen şehrin kalesini çevreleyen surların uzunluğu, güneydeki ikinci sıra surlarla yaklaşık olarak toplam 3300 metreydi ve beş tane kapısı, on dört tane burcu bulunmaktaydı. Bizans döneminde kale içinde sıkışmış Bursa fethedildiğinde; yedi mahalle, bir saray ve kütüphâne, bir hamam, yedi kilise, iki havra ve tahminen 5000 nüfustan oluşan küçük bir kasaba görünümündeydi. Fetihle birlikte Orhan Bey'in talimatıyla şehirde imar faaliyetlerine girişildi. Bursa fethedildiğinde sur içindeki mevcut durumunun yapılacak imar faaliyetlerine fizikî anlamda yetmeyeceği anlaşılınca; şehrin kale eteğinin doğu tarafındaki araziye yayılması düşüncesi ile Gökdere'nin dere yatağı değiştirilir.

Surlarla Çevrili Eski Bursa

Orhan Bey şehri büyütmek için sur dışında ve doğu tarafında Bursa Kalesine yaklaşık 800 metrelik yürüme mesafesinde bir araziye ilk olarak cami, medrese, imaret- zaviye, han, hamam ve mektepten oluşan bir külliye inşa ettirerek etrafını duvarlarla çevirdi. Külliye içinde yer alan ve değerli kumaşlar ile eşyaların muhafaza edilip satıldığı ilk bedesten olarak Bey (Emir) Hanı'nın inşası, şehirdeki ilk önemli ticaret merkezinin ortaya çıkmasını sağladı. Orhan Gâzi gümüş sikkesini (akçe) 1327'de Bursa'da darp ettirdi. 1333'te şehri ziyaret eden İbn Battûta burayı canlı pazarları, büyük caddeleri bulunan güzel bir belde olarak tarif eder. Orhan'ın kendi adına para bastırması, Bursa'da ilk büyük bedesten olan Emir Han'ı inşa ettirmesi ve Ceneviz elçilerinin kendisi ile ticaret ve dostluk antlaşması yapması, Osmanlı Beyliğinin güçlendiğinin diğer işaretleriydi. Andola de Mari ve Tommaso di Magnerri adlı Ceneviz elçileri, 1351 yılı dolaylarında Bursa'da Orhan Gâzi'nin sarayına gelerek; Orhan'a gümüş külçe, kürkler ve ipeklerle birlikte 4200 litre Tirilye şarabı hediye etmişlerdi.

Bursa, Orhan Gâzi'den itibaren başa geçen ilk birkaç sultanın inşa ettirdikleri külliyeler ile kısa zamanda surların dışına taştı ve bir büyük kent hâlini aldı. Bundan sonraki dönemlerde gelişmesi daha da hızlanan şehrin başka kesimlerinde; padişahlar, hânedan mensupları ve diğer ileri gelenler sayesinde zengin vakıfların tahsis edildiği birçok ticarî ve dinî merkezler teşekkül edilmeye başlandı. Zamanla hanlar, bedesten ve çarşılar gibi tüm ticaret yapılarının burada toplanması sonucu ortaya çıkan bu merkez, asırlar boyu değişmeden kalmıştır. İmar faaliyetlerinin yanı sıra, sultanların kuzey, güney ve doğu istikâmetinde başlattıkları fetih faaliyetleri ile Bursa ticaret yapılabilen bir kent olmuştur.

Orhan Gâzi'den sonra Sultan Murad Hudâvendigâr, Bizans döneminde kaplıcaları ile meşhur bugünkü Çekirge semtine bir külliye inşa ettirerek, bu sefer şehri Batı istikâmetine genişletti. Sultan I. Murad Külliyesi 1363-1366 yıllarında Bursa Ovası'na bakan tepenin üzerinde yapılmış olup, cami, medrese, imaret, çeşme, hamam ve türbeden oluşmakta idi. I. Murad ayrıca şehirde ilk Kapan Hanı'nı inşa ettirdi. Sözlükte büyük terazisi, kantar anlamına gelen kapan kelimesi bir han olarak düşünüldüğünde şehre getirilen ürünlerin kontrol edilip tartılarak vergilendirildiği bir kurumdur.

Yıldırım Bayezid şehrin daha doğusunda bugünkü Yıldırım semtinde tepe bir noktada Yıldırım Külliyesini yaptırdı. 1390'lı yıllarda yapılan bu

yapılar topluluğu şehrin en görkemli anıtlarından biri oldu. Külliye içindeki caminin dışında mutfaklar, iki medrese, hamam, han, hademelerin evleri, ahır, kuyu ve dârüşşifa vardı. Şehirde mimari anlamında en büyük gelişme I. Bayezid zamanında olmuş ve külliyesinden bağımsız olarak 1399'da muhteşem Cami-i Kebir (Ulucami) onun döneminde inşa edilmiştir. Ayrıca bugünkü gerçek Bursa (Yıldırım) Bedesteninin inşası da onun döneminde oldu ve bu sayede Orhan Gâzi döneminde yapılan küçük bedestene göre daha hacimli ve kurumsal bir yapı ortaya çıkarıldı. Ancak Timur'un Anadolu'ya girip 1402'de Osmanlıları mağlûp etmesi Bursa'nın ticarî gelişmesine darbe vurdu.

Çelebi Sultan Mehmed kentin doğusunda, bugünkü Yeşil semtinde 1419 yılında şehir için yeni bir külliye yaptırdı. Cami, medrese, türbe, hamam ve imaretten oluşan Yeşil Külliye'ye vakıf olarak Ulucami yakınında İpek Hanı ve Geyve Hanı inşa edilmiş ve şehirdeki ticaret alanları daha da büyümüştür. Sultan II. Murad ise, 1425-1426 yılları arasında şehir surlarının batı tarafında Muradiye Külliyesi'ni yaptırdı. Böylece şehirde gelecekte kendi adıyla da anılacak yeni bir semtin kurulmasını sağladı.

Sultan külliyeleri ve diğer kamu binalar sayesinde yerleşim alanları ile giderek gelişen Bursa, kuruluş ve yükseliş yıllarında Osmanlı Devleti'nin önemli bir sosyal ve ticarî merkezi hâlini aldı. Ayrıca Batı ile Doğu arasında milletlerarası ticaretin en canlı merkezlerinden biri oldu. Kentin gelişiminde Arabistan, İran ve Hindistan'dan gelen tacirlerin Bursa'ya güvenli bir şekilde ulaşmaları, burada İtalyan tacirler ile rahat alış-veriş imkânları bulabilmeleri önemli bir etkendi. Şehir, İranlı ipek tacirleri ile İtalyan ticaret erbabı arasında ticarî ilişkilerin gerçekleştirildiği önemli bir merkez oldu. Doğu ile Batı arasında milletlerarası ticaretin yapıldığı Bursa pazarında, dış ülkelerden gelen tüccar tam bir hukukî emniyetle iş yapmaya başladı. Bulunduğu coğrafî konum ve Anadolu yol sistemi içindeki özel durumu ile şehirde; ipek, baharat, kürk ve boya gibi ticarî malların alım satımı oluyordu. Özellikle ipek alım-satımı ve ipekli dokumacılık alanında ticarî faaliyetler ön plandaydı. İpeğin büyük bir kısmı İran'dan gelerek Bursa tezgâhlarında işleniyordu.

Osmanlı sultanlarına ait ilk han örnekleri açısından Bursa, önemli bir merkezdir. Hücre şeklinde birçok odadan meydana gelen hanlar; tüccar tâifesinin ve değişik memleketlerden gelmiş olan yolcuların barınmalarını, ticaret yapmalarını ve çeşitli ihtiyaçlarını karşılamalarını sağlamak amacıyla

oluşturulan, iki ya da üç katlı binalardı. Hanların alt katları depolardan, üst katları ise ticaret yapmak ve konaklamak amacıyla yapılmış odalardan oluşmakta idi. Osmanlı döneminde Bursa'da: Emir Hanı, Bezir Hanı, Kapan Hanı, Yıldırım Bedesteni, İpek Hanı, Geyve Hanı, Eski Yeni Han, Fidan Hanı (Mahmud Paşa Hanı), Bâlî Bey Hanı, Koza Hanı, Pirinç Hanı olmak üzere irili ufaklı çok sayıda han inşa edildi. Bu sayede batıdaki Bâlî Bey Hanından doğudaki Gökdere'ye kadar yaklaşık 1200 metrelik bir hatta milletlerarası ticaret merkezleri ile farklı esnaf kollarının imâlat ve satış yaptıkları uzun bir çarşı ortaya çıktı. Nitekim bir Osmanlı Hac-ticaret kervanı ile Şam'dan Bursa'ya gelmiş olan ve 1432 tarihinde şehri ziyaret eden Fransız seyyah Bertrandon de la Broquière; Bursa'yı çok güzel bir yer, önemli bir ticaret merkezi ve Türklerin en muazzam beldesi şeklinde vasıflandırır. Ayrıca şehirdeki imâretlerde fakirlere her gün yemek dağıtıldığını, şehrin çarşılarında her cins ipekli kumaşın, değerli taşların ve incilerin ucuz fiyatla satın alınabildiğini, Ceneviz, Venedik ve diğer devletlerin tüccarlarının ticarî faaliyetlerini sürdürdüklerini yazar.

Bursa Hanlar Bölgesi

Fâtih Sultan Mehmed İstanbul'u merkez yapmadan önce Bursa İstanbul'un bir rakibi olarak gelişme göstermişti. Fakat daha sonra ahâlinin çoğunun yeni pâyitaht İstanbul'a göçürülmesi bu rekâbeti ortadan kaldırdı. Ancak Bursa yine de Fâtih Sultan Mehmed'in hükümdarlığı dönemindeki

büyük iktisadî gelişmelerden faydalandı. Osmanlı'dan günümüze ulaşan ilk standartlar kanunu II. Bayezid döneminde "Bursa İhtisâb Kanûnnâmesi" adıyla hazırlandı. Kanûnnâme'de çeşitli esnaf grubuna ve üreticiye ait belirlenmiş kurallar, Osmanlı'da kalite, standart ve memnuniyet anlayışına yönelik veriler sunmaktadır. II. Bâyezid'in Bursa'ya Koza Hanı ve Pirinç Hanı'nı inşa ettirmesi, başkent İstanbul'a rağmen Bursa'nın hâlâ önemli bir ticaret merkezi olduğunu gösterir. Bu iki han da Sultan II. Bâyezid tarafından İstanbul'daki imâretine gelir getirmek amacıyla inşa edildi. Önce Koza Hanı inşa edildiği için ismi Hân-ı Cedid-i Evvel, ardından Pirinç Hanı inşa edildiği için ismi Hân-ı Cedid-i Sânî olarak anıldı.

Osmanlı klâsik döneminde şehirdeki hanlar bölgesinde ve çarşılarda, farklı iş kolunda çok sayıda esnaf grubu üretim yapıyordu ve bu grupların içerisinde en yaygın sektör ipekli dokumacılardan oluşmakta idi. İpekli kumaş dokuyucuları ürettikleri kumaş isimlerine bağlı olarak; kutnîciler, beledîciler, bürüncükcüler, hatayîciler, alacacılar, futacılar, kadifeciler, keseciler ve sandalcılar gibi isimlerle anılırdı. 15. yüzyılın sonlarında Bursa'da 1000 kadar ipekli dokuma tezgâhı vardır ve Bursa yüksek kalitede ipekli üretimin yapıldığı sanayi merkezi idi. 1487 tarihli Hudâvendigâr Sancağı tahrir defterinde, Bursa mîzânı mukataasının yılda 2.587.000 akçalık geliri olduğu kayıtlıdır ve bu da şehirdeki ipek ve kumaş ticâretinin büyüklüğünü ortaya koymaktadır. Ayrıca Türk dokumacılığında Bursa'nın ne kadar ileri olduğu, 1502 tarihli Bursa İhtisâb Kanûnnâmesinde belirtilen kumaşların atkısı ve çözgüsü, boya miktarı, bükümleri ve kumaşlarda kullanılması gereken teller ile ilgili esaslardan anlaşılmaktadır. Bursa kumaşları renkleri ve desenleriyle belirli dönemlerde İtalyan ve İran kumaşlarına göre üstündü. Padişah kaftanları ve Osmanlı sarayının döşemelikleri ve elbiselikleri için gerekli kumaşlar uzun bir dönem Bursa'dan gönderildi. Şehre gelen pek çok seyyahın ipekli, saten, altın yaldızlı, gümüşî kumaşların, kırmızı müzehhep kadifelerin Bursa'da üretildiğini önemle vurgulamaları, güçlü ve bilinçli bir esnaf örgütlenmesinin sonucuydu. Kumaşlarda kullanılan üretim teknikleri, altın ve gümüş tel işçiliği, atkı ve çözgü sayıları, süslemeler, boya miktarları ve özellikle ipekli kumaşların çeşitliliği aynı işi yapan esnaf örgütünün üretim aşamasında belli kurallara olan sıkı bağlılığı ve üretimi yapan esnafın iş ahlâkı ve sanat yönü ile ilgiliydi.

Osmanlı Sultanı II. Mehmed'in hizmetinde çalışan Floransalı Benedetto Dei, 1470 yılında Bursa'yı ziyaret etmiş ve kaleme aldığı eserinde; Bursa'yı

Floransalı tüccar ve bankerlere ve onlara ait iş yerlerine rastlanabilecek sınırlı sayıdaki Osmanlı kentlerinin arasında saymıştır. Yüzyılın sonlarında 1498 tarihinde Bursa'ya gelen Floransalı iki seyyah Bonsignore Bonsignore ve Bernardo Michelozzi'nin anlattıkları, İtalyan şehir devletleri ile Doğu arasında gerçekleşen uluslararası ipek ticaretinde Bursa'nın aldığı rolü ve geldiği konumu göstermektedir. Bu iki Floransalı seyyaha Pera merkezli çalışan ve Bursa'ya yerleştirilmiş bir aracı olan Floransalı Medici ailesinin ticarî temsilcisi Giovanni di Francesco Maringhi adlı tacir eşlik etmiştir. Bu iki seyyahın Bursa'dan yazdıkları mektuplarda, Edirne'yi ve İstanbul'u görmüş olmalarına rağmen, Bursa'nın şimdiye dek Anadolu'da gördükleri şehirlerin içerisinde en kalabalık yerleşim birimi olduğu ifade edilmektedir. Ayrıca, Bursa ipek ticaretine Cenevizlilerin hâkim olduğunu, fakat Floransalıların da bu ürünün ticaretinde faal olduklarını ve şehirde ipeğin yanı sıra deri ürünlerinin, halı ve mücevher ticaretinin yapıldığından da bahsedilmektedir. 1499 yılında Cologne'li bir Alman şövalye, Arnold von Harff Bursa'ya gelmiş ve şehirle ilgili olarak nüfusun çok kalabalık olduğunu, insanların çoğunun tüccar olduğunu, ipekli, saten, altın ve yaldızlı ve gümüşî kumaşları, kırmızı kadifeleri ve yünlü ürünleri imâl edenlerin kentte bulunduğunu anlatmıştır.

1548'de Bursa'dan geçen Fransız seyyah Pierre Belon du Mans, şehrin çok güzel bir mevkide kurulu olduğunu, Lyon'dan daha geniş bir sahaya yayıldığını, İstanbul kadar servet ve nüfusa sahip olduğunu belirterek şehrin ipek sanayii sayesinde büyük şöhret kazandığını, her yıl 1000'den fazla deve ile Anadolu ve Suriye'den getirilen ipeklerin burada işlenip boyandığını ve sonra da başka ülkelere gönderildiğini anlatır.

Evliya Çelebi Bursa'nın dağ yamacında kat kat yükseldiğini, kentte 23.000 kadar ev ile 176 Müslüman, 9 Rum, 7 Ermeni mahallesi, 1 Kıptî mahallesi, 9 Yahudi cemaati ve 1 de Miskinler mahallesinin bulunduğunu belirtir. Son derece canlı bir alışverişin yapıldığı pazar ve çarşılarında 9000 dükkân, ayrıca bir de kale gibi dört kapılı büyük bir bedesten ile 357'si sultanlar, vezirler ve diğer ileri gelenler tarafından yaptırılmış camilerin de dâhil olduğu 1040 kadar irili ufaklı caminin yer aldığını yazar.

Şehre gelen seyyahların anlatımlarından da anlaşılacağı üzere, Bursa kısa sürede birçok yabancı tüccarın ticaret amaçlı yerleştiği ve alım satım yaptığı bir merkez halini almıştır. Şehrin önemli bir ticaret merkezi hâlini almasında 15. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı Devletinin giderek teşkilâtlı ve

sağlam politikalar üzerinde büyümesinin etkisi çoktur. Fatih Sultan Mehmed devrinde oluşturulan Hudâvendigâr Sancağı Kanunnâmeleri içerisinde düzenlenmiş Bursa İbrişim Yasaknâmesi ve Bursa Gümrük Yasaknâmesi, bu teşkilatlanmaları ve şehrin ekonomik anlamda gelişmişliğini göstermektedir. Yasal düzenlemelerin yanı sıra yaşanan siyasî gelişmeler de kentin ticaretine büyük yarar sağlamıştır. Meselâ, Kuzey Karadeniz'de Kefe ve Azak limanlarının 1475'te, Kili ve Akkerman'ın da 1484'te Osmanlıların eline geçmesi ile bölgedeki Venedik ve Ceneviz hâkimiyeti sona ermiş, bu durum Bursa'nın ticaret merkezi olarak parlamasında bir başka önemli etken olmuştur. Kentte farklı ülkelerden gelmiş çok sayıda tüccar ticari faaliyetlerde bulunmakta idi. Bu ticarette en geniş grubu oluşturanlar Şam ve Halepli Arap tacirlerdir. Bunların dışında Hama, Dimyat ve Endülüs kökenli Arap tacirler de Bursa'da bulunmaktaydı. Arap tacirlerin kentte alış verişte bulundukları tacirler ise ağırlıklı olarak Türkler, Yahudiler ve İstanbul'da çalışan İtalyan kökenlilerdi. Arap tacirler Bursa'da; karabiber, tarçın, karanfil, kumaş, boya, çivit, ham ipek, mastakî (sakız), vaşak kürkü, ke mha, safran, tiftik, atlas, yünlü kumaş, samur kürkü, zencefil ve mercan gibi ürünler üzerinden alım veya satım yapmaktaydılar.

Araplar dışında görülen diğer bir tüccar grubu, Farsî ve Azerbaycanlı Müslümanlardan oluşmaktaydı. Tebriz, Şemahî, Saad Çukuru, Gilan, Şirvan, Şiraz, Kazvin, Kâzerun, İsfahan ve Kaşan'dan ağırlıklı olarak ham ipek getiren bu grubun bir kısmı Bursa'da yerleşmişti. Bu sahalardan getirilen ham ipek için Bursa'daki tacirler arasında, satın alma ile ilgili büyük bir rekâbet vardı. 1490'da II. Bâyezid tarafından Bursa'da yaptırılan Koza Hanının o zamanlar Acem Hanı adıyla da anılması, İranlı Acem tacirlerin kentteki ticarî faaliyetlerinin o dönemdeki ağırlığını gösterir. İpeğin dışında misk, râvend ve Çin porseleni, bunların getirdikleri ürünlerdir. İranlı tacirler Bursa'dan Avrupa yünlülerini, Bursa işi kumaş ve kadifeleri alarak ülkelerine dönmekteydiler.

Bursa'da görülen bir başka tüccar grubu Hint kökenlilerdi. Hindistan'da Bahmani Krallığının güçlü veziri Mahmud Gilani (Gâvân), 1480'de Türkiye ile düzenli ticarî ilişkiler organize etmişti. Gilani, 1479 senesinin Nisan ayında Bursa'ya kumaşlar ve mallar ile birlikte üç tane ticarî temsilci göndermişti. Bursa pazarına gelen başlıca Hint eşyası; mensucat, biber, karanfil, zencefil, tarçın, sinâmeki, havlican, zerdeçal, çivit ve kumaş boyasıdır. Bursa pazarına getirilen bu mallar ve özellikle de baharat, buradan Balkanlara, Karadeniz ve

Tuna limanlarından kuzeye nakledilmektedir. Sicillerde Bursalı veya Osmanlı tebaası olup da Hindistan'a gidenler hakkında da bilgiler vardır.

Ticaretin yanı sıra Bursa'nın başkent İstanbul'un iaşesinin temin edilmesinde de mühim rolü vardı. Şehrin İstanbul'a deniz yolu ile ulaşılabilen yakın bir kent olması ve İstanbul gibi dev bir kentin ihtiyaçlarını karşılama yönünde büyük bir potansiyele sahip olması bu rolü ortaya çıkarıyordu. Bursa kıyı şeridinde Bozburun'dan Mihaliç'e kadar olan deniz sahasında; Armutlu, Fıstıklı, Kapaklı, Karaca Ali, Büyük ve Küçük Kumla, Gemlik, Kurşunlu, Altıntaş, Mudanya, Tirilye ve Mihaliç iskeleleri bulunuyordu. Bu iskeleler içerisinde en işlek olanı, Bursa'ya en yakın olan Mudanya İskelesi idi. 1507 senesinde Mudanya iskelesi mukataası 130.000 akça gelir getiriyordu. Mudanya'dan İstanbul'a kalkan gemilerin büyük bir kısmı Haliç'e ve Eminönü İskelesine yanaşmaktaydı. Bu iskeleler vasıtasıyla Bursa'dan başkente; hububat, sebze, meyve ve et türü gıdalar taşınıyordu. Gönderilen iâşe ürünlerin bir kısmı ve en iyileri doğrudan matbah-ı âmireye (saray mutfağına) ulaştırılıyordu. Ayrıca Osmanlı Sarayı Bursa'nın meşhur kumaşları olan kemhâ ve müzehhep kadifelerin de en büyük alıcısı idi.

Bursa'nın uluslararası bir pazar ve Avrupa-Asya arasında bir antrepo hâline gelmesinde etkili olan en önemli faktörlerden biri, önemli ticaret yolları aracılığıyla çeşitli ticaret merkezleriyle bağlantıya geçirilmesidir. Bu durum Osmanlı sultanlarının çeşitli yönlere düzenledikleri fetih faaliyetleri ile sağlanmıştır. Meselâ Hamid Hanedanlığı hâkimiyetinde bulunan ve Antalya'dan Bursa'ya giden önemli ticaret yolu için bölgede Osmanlılar ile Karamanoğulları arasında uzun süren mücadeleler gerçekleşmiştir. Bu mücadeleler sonrasında Osmanlılar Antalya-Bursa hattı üzerinde hâkimiyet sağlamakla birlikte Foça, İzmir, Ayasulug, Balat ve Sakız Adası yoluyla Batı ticaretine bağlanmışlardır. Bu yoldan başka, Kütahya-Konya-Adana-Halep güzergâhlarını içinde bulunduran ve daha çok baharat ürünlerinin taşındığı Bursa-Şam çapraz yolu kontrol altına alınmıştır. Bir başka yol güzergâhı, biri kuzeyden Bolu-Kastamonu ve diğeri güneyden Ankara-Çorum üzerinden iki istikâmet takip ederek Amasya'da birleşen oradan Tokat-Erzincan-Erzurum-Aras vadisiyle Tebriz'e ulaşan Bursa-Tebriz ipek yoludur. Son olarak Bursa'dan Karacabey-Biga-Gelibolu-Edirne güzergâhları ile Rumeli'ye ulaşan ve oradan da Raguza (Dubrovnik) istikâmetiyle Ancona üzerinden Floransa'ya ulaşan bir yol ve yine Edirne üzerinden Akkerman-Braşov-Lviv hattı ile Ukrayna topraklarına kadar ulaşan yol ile şehrin Batıyla bağlantısı

sağlanmıştır. Tüm bu yollar ve bu yollardan ayrılan tâlî yollar aracılığı ile Bursa'nın kuzey-güney ve doğu-batı istikâmetlerindeki bağlantıları oluşturulmuştur.

Bursa, Anadolu'da ipekböcekçiliğinin yapıldığı en önemli şehirdir ve Bursa'da dokuma sanayi denilince akla ilk gelen, ipekli kumaş üretimidir. Osmanlı İmparatorluğunda, ticâretin yapıldığı en büyük yerleşim merkezleri sıraya konulacak olursa, belirli bir dönemde İstanbul'dan sonra Bursa şehrini ikinci olarak belirlemek mübalağalı olmasa gerekir. Özellikle ipekçilik ve ipekli dokumacılık alanında yalnız ülke içi üretiminde değil, dünya çapında ün kazanmış olan Bursa'da, dokumacı esnafının geniş ve muntazam bir teşkilâtı vardır. Bu teşkilât içerisinde esnaf, belirli şartlara bağlı olarak çalışmaktadır. Teşkilâtın Setbaşı mahallesinde bir merkezi bulunmaktadır. Her Cumartesi dokumacı ustaları, dokuma işçileri ve iş vermek isteyen kişiler, bu merkezde toplanmaktadır. Dokumacı esnafının oluşturduğu heyet, burada çalışanların ya da işverenlerin çeşitli ihtiyaçlarını ve şikâyetlerini dinlemekte ve değerlendirmektedir. Kumaşların kanunnâme ve hükümlere uygun olarak üretilmesi için kontrol mekanizması oldukça geliştirilmiştir. Dokumacılık alanında yapılan işlerin kontrolü, eminler ve muhtesibler tarafından gerçekleştirilmektedir. İpeklerin tellerinin sık ve seyrek oluşuna, iyi boyanıp boyanmadıklarına ve kumaşlardaki her türlü görülecek eksikliklere bakmak muhtesiblerin işidir. Kullanılan altın ve gümüş tellerin ayarlarına bakıldığında, yeterli bulunan veya vasıfları yerinde olan kumaşlar damgalama işlemine tâbi tutulmaktadır.

Tablo: Bursa'da Hirfet Grupları (1687 / 1688 Yılı)

Hirfet Grupları	
1- Tâife-i Habbâzân	14-Tâife-i Sarrâcân
2- Tâife-i Bakkâlân	15-Tâife-i Na'l-bandân
3- Tâife-i Mumcıyân	16-Tâife-i Eskiciyân
4- Tâife-i Aşcıyân	17-Tâife-i Bezzâzân
5- Tâife-i Arpacıyân	18-Tâife-i Attârân
6- Tâife-i Haffâfân	19-Tâife-i Başcıyân
7- Tâife-i Na'l-çacıyân	20-Tâife-i Berberân
8- Tâife-i Kassâbân	21-Tâife-i Hallâcân
9- Tâife-i Seyyâfân	22-Tâife-i Çukacıyân
10-Tâife-i Yaycıyân	23-Tâife-i Kazzâzân
11-Tâife-i Hayyatân	24-Tâife-i Kemhâcıyân ve dîbâcıyân
12-Tâife-i Muytâbân	25-Tâife-i Hamcıyân ve Dolabcıyân
13-Tâife-i Semerciyân	26-Tâife-i Katifeciyân ve Yasdıkcıyân
Toplam: 26 adet esnaf grubu	

Bursa'da en geniş lonca örgütüne sahip olan ipek endüstrisi, evde yapılan fason üretimlerle desteklenmekteydi. Ayrıca bağımsız olarak faaliyetlerini sürdüren ferdî zanaatkârlar da, Bursa üretim ağında önemli bir yere sahiplerdi. Lonca mensubu olmayan, kadın ve çocukları da içine alan fertler, evlerinde ipek üretimine katkıda bulunuyorlardı. Mancınıkçıların çoğu, bu tarzda üretim yapan, toplumun değişik tabakalarındaki insanlardan oluşmaktaydı. İpeğin mancınıkta çekilmesinden sonra, katlanıp bükülmesi ve iplik hâline getirilmesi işini dolabcılar yaparlardı. Dolabcılar, mancınıklardan gelen ipekleri hafifçe bükerlerken, eldeki ipeği iyi kullanmak suretiyle mümkün olduğu kadar ziyânsız ve düzgün dokuma telleri elde etmek vazîfesini ifâ ederlerdi. Bu işlemlerin yerine getirilmesi için, ipekleri katlamak ve hafifçe bükmek amacıyla, dolab adı verilen âletleri kullanırlardı. Dolapcılara işverenler, satacakları ipeği belirli standartlarda hazırlatmak zorunda olan hamcılardı. Hamcılar tarafından dolapçılara verilen ipekler, kalitelerine göre ayrı ayrı bükülürlerdi. Katlamak yoluyla bükülecek ipeklerin kaçar telden hazırlanması gerektiği, belirli kurallar çerçevesinde idi. Dolap işlerinden geçirilerek hazır hâle getirilen ipekler, kalitelerine göre fiyatlarının tespit edilmesi ile ipek ticâretinin döndüğü yerlerde satışa çıkarılırdı.

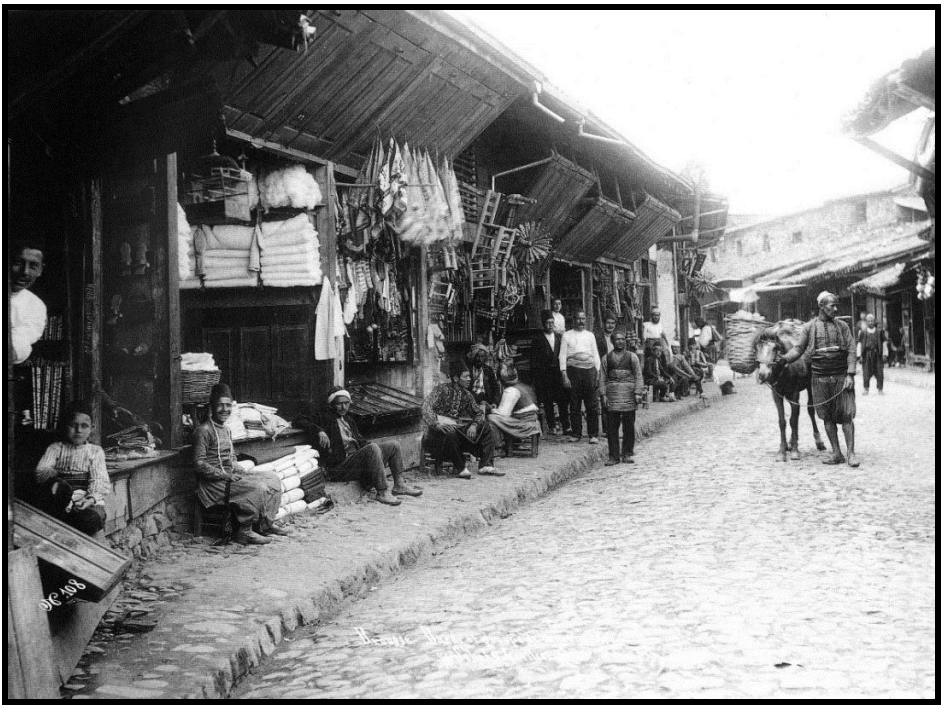
İpliklerin hazırlanmasında çalışan, inceciyâna ve tarakçılara da önemli görevler düşerdi. İpekli kumaş dokumak üzere hazırlanan ipliklerin atkı olacaklarına pod, çözgü olacaklarına da meşdûd adı verilirdi. İnceciyân esnafı, atkı ve çözgü ipliği büken esnaf grubu idi. Tarakçılar ise, ipekli kumaşların dokunması sırasında, çözgü tellerini tutacak tarakları hazırlamak ve telleri taraklara geçirmek gibi işleri yaparlardı. Bu meslek grubuna bağlı olanların, oturdukları yerlerde dikkatle çalışmaları gerektiğinden, çalışanların gözleri haddinden fazla yorulurdu. Bu sebeple tarakçılık, genellikle gençlerin yapabileceği işler arasında yer almakta idi.

Hamcılar tarafından mancınıkta çektirilen ve dolapçılara sardırılarak iplik hâline getirilen ipeğin ücret karşılığında boyanması, boyacı esnafı tarafından yapılırdı. Bursa'daki boyacılık sektörü, dünya çapında üne sahiptir. Özellikle Bursa'nın al boyası, dünyanın her yerinde meşhurdu ve hiçbir yerde bu boya yapılamıyordu. İran'dan boyanmak üzere Bursa'ya ipek getirilip, boyandıktan sonra tekrar geri gönderildiği ve İstanbul'un fethinden sonra padişah saraylarına mahsus keçelerin, donanmaya ait sancakların, Bursa'da boyandığı bilinmektedir. 15. asırda Bursa'da kurulu olan boyahâneler, Kara Şeyh Câmisi etrafında, Sarı Abdullah mahallesinde, Reyhan Paşa mahallesinde ve Ulucâmi'nin kuzey tarafında bulunuyordu. Esaslı bir teşkilâta bağlı olarak kısımlara ayrılmış olan boyacılar, boyaların cinslerine göre ihtisaslaşmışlardı. İpek, ibrişim ve ipekten mâmul mallarla, bez, keten, aba ve keçenin boyandıkları boyahâneler ayrı idiler. Boyanan ipekli veya pamuklu ipliklerin alıcıları dokumacılardır. Dokumacılar dokudukları kumaşların cinsine göre; kutnîci, beledîci, kadîfeci, hatayîci, alacacı, bürüncükcü, sandalcı, ketancı, abacı, basmacı, fûtacı, çukacı gibi sâir adlar alırlardı.

Kutnîciler sadece dokumacılar arasında değil, diğer bütün esnaf gruplarına göre de sayıları fazla olan esnaf grubudur. Kutnî (kutnu) adı, pamuktan yapılmış kumaş anlamına gelmekle birlikte, bunun ipekten yapılmış şekline de aynı ad verilmiş ve zamanla kutnî kelimesi, yalnız ipekliye mahsus bir isim olarak kalmıştır. Parlak kumaşların en eski örneklerinden olan ve renkli çizgilerle yapılan kutnîlerin çözgü telleri pamuk ve ipek olarak atılır, dokunduğu zaman renkli çizgiler atlas dokuması gibi görünürdü. Bu renkli ipekli çizgilerin yan yana sıralanması ya da üzerlerine çiçekli desenlerin işlenmesi ile kutnîlerin değişik çeşitleri yapılırdı. Kutnîlerin iyi kalitede olabilmesi için, dokunduktan sonra iyi pişirilmesi ve yumuşatılması gerekirdi. Bir ipekli kumaş cinsi olan kutnîler, parlak ve göz alıcı olmaları itibarıyla,

genellikle kadınlar tarafından kullanılmış ve zamanla kadınların daha süslü giyinme arzularına uygun olarak, çeşitleri oldukça artmıştır. Değişik çeşitlerdeki ipekli kumaşların zamanla modasının geçmesine rağmen, kutnîler en çok rağbet edilen bir kumaş cinsi olma özelliğini devam ettirmiştir.

Kutnîcilerden sonra Bursa'da ipekli kumaş üretiminde etkili olan esnaf grubu beledîcilerdir. Diğer ipekli kumaş dokuyucuların ürettikleri bazı kumaşlar ise kısaca şunlardır: Alaca, ipek-pamuk karışımı bir grup kumaş çeşididir. Bu kumaşın en büyük özelliği, ipliğin dokunmadan önce yer yer boyanması ve dokuma sırasında deseni bu iplikle sağlamadan ileri gelir. Bürüncük (bürümcük); bükülmüş ipekten dokunan ve kolayca eskimeyen çamaşırlık bezlerden birisidir. Kadife, yüzü havlı olup en çok ipek harcanan kumaş çeşididir. Kadifelerde kaliteyi belirleyen bir dirhem kadifeye giren tel miktarıdır. Gösterişli elbiseler yapmaya uygun olan kadifeler, evlerin içerisini süslemek amacıyla da kullanılmaktadır.

Bursa Çarşısı, 1890

Büyük bir ipek sanayinin merkezi olan Bursa şehrinin hammadde ihtiyacının önemli bir bölümü, köylerdeki dut bahçelerinde ipekböceği besleyen kırsal nüfus tarafından karşılanmaktadır. İpekböceği yetiştirmelerinin yanında köylülerin mancınıkçılık yaptıkları da görülmektedir. 18. yüzyılda Aksu köyünde, ipek eğiren iki atölye bulunmakta ve bu atölyelerden bir tanesinde üç adet, diğerinde ise dört adet mancınık tezgâhı bulunmaktadır. Evliya Çelebi Bursa'da ipek üreticiliği ile ilgili olarak; "Ve yedi gûne dudu meşhûr-ı âfakdır ve dud bağları vardır kim Filedâr sahrâsını zeyn etmişdir. Zîrâ Bursa'nın mahsûl-i azîmi ipektir. Bu diyârda olan ipek, Acem diyârının Lahîcan'ında ve Şirvân'ında olımazdır." şeklinde bilgi verir. Bu ifâdelerde geçen Filedâr sahrâsı, Bursa ovasındaki birçok köyü içine alan geniş bir alanı ifade etmektedir.

19. Yüzyılda İpekçilik Sektöründe Büyük Değişim

Osmanlı döneminde Bursa'da ipekli dokumacılık sektörü 15. yüzyılın ilk yarısından, ipek kozası üretimi ise 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren görülen köklü bir yapıya ve geleneğe sahiptir. Sektörde üretilen kaliteli kozalar veya imâl edilen farklı kumaş türleri hem iç piyasada hem de dış piyasada şöhret bulmuşlardır. 19. yüzyılın başlarına kadar Bursa'da ham ipeğin üretimi evlerde ve mahallelerde geleneksel yöntemlerle ve tepme mancınıklar vasıtasıyla yapılmış, üretilen kumaşlar ise iyi örgütlenmiş esnaf teşkilâtları aracılığıyla imâl edilmiştir. Ancak 19. yüzyıla gelindiğinde birçok alanda görüldüğü gibi, sektörde de değişimi başlatacak yenileşme sürecine girilmiştir. Bu yenileşme süreci Avrupa'da yaşanan gelişmelere paralel bir şekilde ortaya çıkmıştır. Buharla ipek çekimi yapan ilk fabrikalar 1805 yılında Fransa'da ve 1815 yılında İtalya'nın Lombardiya bölgesinde kuruldular. 1824 senesinde ise Fransa'nın Lyon şehrinde buhar gücü ile çalışan ve kozadan ipek tellerini çeken makineler kullanılmaya başlandı. Bu sayede kozaların sıcak suda tutularak içindeki böceklerin öldürülmesi ve buhar sayesinde koza tellerinin yumuşatılması ile ipek tellerinin çekimi işi hızlandırılmış oldu. Buhar gücü ile çalışarak ipek teli çeken ve ipek ipliği üreten filatür fabrikaları, Avrupa finans kapitalinin ülkeye girişi ile kısa süre sonra Osmanlı Devleti'nin ipek üretim merkezi olan Bursa'da da oluşturulmaya başlanmıştır. 19. yüzyılın ortalarında bu fabrikalar, başta Lyon kenti olmak üzere Avrupa'nın çeşitli şehirlerindeki dokuma tezgâhlarında kullanılmak üzere ipek ipliği üretmektedirler. İpekçilik sektörünün tarımsal art alanının mevcut olması itibariyle de bu süreçte Bursa, dış dünyanın talepleri doğrultusunda tarımdaki

üretimini gerçekleştiren ve Batı'nın gelişmiş dokuma endüstrisinin hammadde ve yarı mamul üretim merkezi hâline gelmiştir.

Bursa'da Koza Satışı

1850'li yıllarda Fransa'da, İtalya'da ve diğer Avrupa ülkelerinde ipekböceklerinde görülen Pébrine (Karataban) hastalığı, koza üreticilerini ve ipekçilik sektörünü perişan eden bir süreci başlatmıştır. İpekböceği hastalığının Osmanlı sahasında görülmesine yönelik ilk işaretler 1857 yılında ortaya çıkmıştır. 1858 tarihinde Hudâvendigâr meclisinden Meclis-i Vâlâ'ya havale olunan mazbatada, Bursa'da bulunan ipekböceklerinin geçen sene (1857 yılı) olduğu gibi bu senede bir hastalığa yakalandığı, az koza üretilebildiği, bu sebepten koza üreticileri ve fabrikalarda çalışan halkın mağdur olduğu, özellikle harîr mîzânı ve gümrüğünün gelirlerinin düştüğü belirtilmektedir. 1881 sonrası Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi'nin Rüsûm-ı Sitte içerisinde yer alan ipek öşrü gelirlerini toplama hakkını üzerine alması ve bu gelirleri maksimum düzeye çıkarma arzusu, Avrupa'daki gelişmelerle birlikte

ipekböcekçiliği ve Bursa için yeni bir dönemin başlamasında etkili olmuştur. İlk zamanlar Düyûn-ı Umûmiyye koza öşrünü artırmak için yurt dışından hastalıksız tohum ithâli yaptırmaya başlamıştır. Ancak bu tedbirle hastalığın önüne geçilememiştir. Bu gelişmeler sonrasında Fransa'daki Montpellier Zirâat Okulu'nda tahsilde bulunmuş olan ve böcekçilik sanatında da ihtisası bulunan Kevork Torkomyan Efendi, Bursa'da ipekçiliğin modern usullerle yapılması işine görevlendirilmiştir. İpekböcekçiliğinin ıslah işinin Torkomyan Efendi'ye verilmesi ve sonrasındaki gelişmeler neticesinde 8 Şubat 1888 tarihinde buyrulan irâde ile Bursa'da Harîr Dâruttalîmi tesis olunması izni verilmiş ve 14 Nisan 1888 tarihinde okul açılmıştır.

31 Ağustos 1906 tarihinde II. Abdülhamid'in tahta çıkışının 30. yıldönümünü anmak amacıyla Bursa'da mamûlat ve mahsûlat sergisi düzenlendi. Serginin yapıldığı Mekteb-i İdâdî-i Mülkî binasının içine aldığı 21 oda ve salon, gelen eşya ile dolduruldu. Muhtelif şubelerde teşhir edilen eşyayı gezip seyreden şahısların zevk ve memnuniyetine şevk sağlamak için bahçede nöbetleşe olarak Hamidiye Bursa Sanayi Mektebi mızıkasıyla, özel surette celp olunmuş ince saz takımı müzik yaptı. Aynı anda bahçede bulundurulan sinematograf ile de güzel manzaralar gösterildi. Sergi 41 gün devam etti. Meşrutiyetin ilanının birinci yılını doldurması sebebiyle 23 Temmuz - 10 Eylül 1909 tarihleri arasında ise İkinci Bursa Sergisi düzenlendi. Bu sergiye padişah Mehmed Reşad da Osmanlı veliahtları ile birlikte katıldı. Ayrıca Meşrutiyetin ilanının yıldönümü sebebiyle Sofya'dan da bir heyet sergiye iştirak etti.

93 Harbi sonrasında Bursa'ya Kafkaslardan ve Balkanlardan yapılan yoğun göçler ile şehir merkezinde demir-çelik ve kereste sanayilerinde işgücü ve kalifiye eleman yapısı güçlendi. Göçmenlerin gayret ve çalışmaları sayesinde bu alanlarda ileri gidildi. 19. yüzyılın sonlarında Bursa'da şehir içinde zarif ve muntazam lando ve fayton arabaları yapılmaya başlandı. Yaylı, makaslı, brıçka, lando ve körüklü fayton adları ile anılan arabalar üretildi. 20. yüzyılın ilk yıllarında Bursa'da arabacılık sanatı iyiden iyiye gelişti. Bu sanata dair birçok tezgâhlar ve fabrika denilmeye şayan imâlathâneler tesis edildi. Arabaların yalnız dingil ve makasları Avrupa'dan istenerek, geriye kalan aksamı tamamen Bursa'da yapıldı. I. Dünya Savaşı'ndan önce Bursa şehrinde 60 kadar araba imalathânesi vardır.

20. yüzyıl başlarında Bursa ipek çekim fabrikalarında mekanik işler ve denetim işi hariç tüm iş gücü tamamen kızlar ve kadınlardan oluşmaktaydı. Hatta Bursa ipek fabrikalarında çalışan bu kadın işçiler 16 Ağustos 1910 tarihinde bir dilekçe ile vilâyet yönetimine başvurdular. Bu başvuru ile fabrikatörlerin 3 kuruş ila en fazla 5 kuruş arasında yevmiye vererek işçileri günde 16 saat çalıştırdıkları, bu sebeple çalışanların sağlıklarının bozulduğu ve bu şartların iyileştirilmesine kadar tatil-i eşgale (grev) karar verdikleri bildirildi ve Osmanlı'daki ilk işçi grevi Bursa'da yaşandı.

Bursa, Bay Kardeşlerin Filatür Çekim Fabrikası, 1890

Cumhuriyet Döneminde Bursa Ekonomisi

Yüzyıllarca Osmanlıların üç büyük merkezinden biri olma özelliğini devam ettiren Bursa, 8 Temmuz 1920'de İngilizlerin de desteğiyle Yunan işgaline uğradı, ancak 11 Eylül 1922'de bu işgalden kurtuldu. Cumhuriyetin ilanı öncesi ve hemen sonrasından itibaren merkezî yönetim, tüm ülke genelinde olduğu gibi, Bursa'da da savaş öncesi ekonomisini canlandırmaya

yönelik adımlar atmış; bu süreçte Bursa ekonomisinde önemli yere sahip olan ipek üretimindeki kayıpların en kısa sürede giderilmesi ve tedbirler alınması önem kazanmıştır. Savaş yılları ve sonrasında azınlık ve yabancı sermaye temsilcilerinin Bursa'dan ayrılması ve ulusal devlet kuruluş sürecinde "millî iktisat" siyâsetinin etkisiyle, Cumhuriyet döneminde Bursa'da filatür fabrika sahiplerinin millileşme süreci hız kazanmış; Türk işveren girişimleriyle filatür ve dokuma fabrikaları sayısında artış meydana gelmiştir. Bu dönemde sektörde ortaya çıkan boşluğun doldurulmasında, milli mücadelede yararlık gösteren emekli subaylar ve yeni rejimin yönetici kadrosuna yakın kimselerin önemli rol oynadığı görülmektedir. Atatürk'ün yakın arkadaşlarından Kolsuz Faik, bu dönemde ipek tekstil sanayine atılmış, Bursa ipekçilik sektörüne damgasını vurmuştur.

1923-1929 Döneminin sanayi sektörü açısından en önemli yasal düzenlemesi, 15 Haziran 1927 tarihli Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun çıkarılması olmuştur. Bursa'da en yoğun teşvik gören sanayi dalı, dokuma sanayi olmuştur. Ülke dokuma sanayi içinde Bursa'daki dokuma sanayinin payı, % 22,40 düzeyine ulaşmıştır. Bursa'da Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanan 116 işletmenin 74'ü dokuma sanayine ait işletmelerdir. Dokuma sanayi alanında da, 56 işletme ve 2573 çalışanla ipekli dokuma ilk sırada yerini almıştır.

Cumhuriyet yönetiminin 1923-1929 dönemi liberal ekonomik politikalarının Bursa ipekçilik sektöründeki en önemli temsilcisi İpekiş olmuştur. Bursa'da koza üretimi ve ipekböcekçiliğinin teşviki amacıyla faaliyete geçirilen İpekiş'in geçmişi, II. Meşrûtiyet yıllarında kurulan "Bursa Dokumacılık ve Trikotaj TAŞ"a dayanmaktadır. Şirketin Cumhuriyet dönemindeki gelişimi, 1927 yılında İş Bankası'nın etkin katılımıyla yeniden düzenlenmesi ve İpekiş adını alması ile sağlanmıştır. Merkezi İstanbul olmak üzere 50 sene müddet ve 400.000 Türk Lirası sermaye ile teşkiline başlanan Bursa Dokumacılık ve Trikotaj Türk Anonim Şirketi'nin, kuruluş tarihinde sermayesinin % 10'unun tedarik olunduğu, banka mektubu ile gösterilerek İcrâ Vekilleri heyetinin 3 Eylül 1930 tarihli toplantısında mukavelenâmesi tasdik edilmiştir. Böylece İpekiş, Bursa'nın ilk düzenli anonim şirketinin uzantısı olarak Bursa ve ülke ekonomisindeki yerini almıştır.

1927 yılı Vilâyet Sâlnâmesine göre Bursa merkezinde 57.500 dönüm meyve, 3000 dönüm sebze bahçesi ve 25.000 dönüm sahada 170.000 kestane

ağacı vardı. Bursa ovasının külliyetli yetiştirdiği başlıca meyve ve sebzeleri erik, armut, şeftali, kestane, ayva, karpuz, kavun, üzüm, bakla, bezelye, fasulye, patlıcan, biber, domates, soğan, kereviz, lahana ve pırasaydı. En çok mahsul veren; şeftali, elma, ayva, kestaneydi. Bursa toprakları, tütün ziraatına da çok elverişliydi. Ekilen tütün tohumları bafra, basma, tesalya, kabakulak, laz ve kara tütündür. Üretilen tütünleri kısmen inhisar idaresi, kısmen tütün tüccarı ve şirketleri satın alırdı. Şirket ve tüccarların satın aldığı tütünler, ecnebi memleketlere (Amerika, Almanya, Polonya, Hollanda, İtalya, Fransa, Mısır) sevk edilirdi. Şehirde ipekböceği kozası üretimi de iyi durumdaydı. Kozaların az kısmı ihraç, büyük kısmı ise fabrikalarda işlenirdi. Üretimden senelik 50-60 bin ons ipekböceği tohumu elde ediliyordu. Dahili ihtiyaçlar temin edildikten sonra Rusya, İran, Suriye ve Irak'a tohum ihracatı yapılıyordu. Bursa'nın ipekböceği tohumları cinsi, her iklim ile uyuşma kabiliyeti itibariyle Fransa, İtalya, Suriye ve Makedonya tohumlarından üstündü. 1927 yılında Bursa'da 13 ipek fabrikası faaliyettedir. Bu fabrikalardaki mancınık adedi 726'dır. Fabrikaların yıllık üretimi tahminen 68.000 kilo ipektir. Bursa ipeklerinin elastikiyet ve mukavemet itibariyle mümtaz bir mevki vardı. Şehirde mevcut 11 mensûcât fabrikasında, 77 tezgâh bulunuyordu. Fabrikaların yıllık üretimi, 130.000 metre kumaştı. Mensûcât fabrikalarının birisi, Dokumacılık Türk Anonim Şirketi tarafından Muradiye İstasyonu civarında yeni inşa edilmişti. Makine ve tezgâhları son sistem olan fabrikada dört branş vardı: Bolinaj, teysaj, apre ve boya. Osmanlı ülkesine Avrupa'dan ithal edilmekte olan her cins -kadife hariç- kumaş, bu fabrikada imal edilebiliyordu.

Türkiye Cumhuriyeti'nin devlet eliyle ülke çapında başlattığı kalkınma hamleleri Bursa'da da kendini gösterdi. İpek-İş, Gemlik Suniğpek ve Merinos fabrikaları Atatürk'ün de şehri ziyaretleri ve desteğiyle açılarak, şehrin ve ülkemizin ekonomik yönden gelişmesine önemli katkılar sağladı. Bu fabrikalaşma süreçlerinin de etkisiyle 1930'lardan başlayarak Osmanlı merkezli eski Bursa yerleşim alanları batıya ve kuzeybatıya doğru kaymaya başladı. 1950'lerden sonra daha da hızlanan bu genişleme bir süre sonra apartmanlaşmayı getirdi. 1950'de Türkiye ve Bulgaristan arasında yapılan anlaşma sonucu Bulgaristan göçmenlerinin Bursa'ya yerleşmeye başlaması sonraki elli yıllık süreçte aralıklarla devam etti.

Türkiye'nin ilk Organize Sanayi Bölgesi, Yalakçayır denilen bataklık ve sazlık alanda kuruldu. İlk Organize Sanayi Bölgesinin Bursa'da kurulması,

Bursa'nın ülke içindeki önemini arttırdı, nüfus ve kentdeki gelişim oldukça hızlandı. 1961'deki kararla kurulan ve 1962'de inşaatı başlayan OSB, 1966 yılında resmen hizmet vermeye başladı. Yeni Nâzım Planlarında, Bursa Ovası korunmaya çalışılırken, organize sanayiler konusunda Demirtaş, Gürsu, Kestel, Görükle, Çalı, Kayapa, Hasanağa ve Akçalar sahası da bu planlarda yer aldı. Ancak tüm çabalar, kaçak yapıların ve sanayi kuruluşlarının ovaya yayılmasına engel olamadı. Sonuçta da birçok noktada şehir düzensiz bina yığınlarına dönüştü. Bursa'da ilk Organize Sanayi Bölgesinin açılmasından sonra, 1970'li yıllarda, Tofaş ve Renault otomobil fabrikaları açıldı. Bu süreçte karoser sanayi, otomotiv yan sanayi, tekstil sanayi, gıda sanayi ve benzeri alanlarda çokça fabrikalar açıldı. Yeni Organize Sanayi Bölgeleri kurularak şehir cazip bir istihdam merkezi hâline geldi. Bu gelişmeler Bursa'nın; Doğu Anadolu, Güneydoğu Anadolu ve Karadeniz Bölgesi başta olmak üzere birçok yerden iç göç almasına yol açtı.

Bugün Bursa'daki tekstil fabrikalarının kökenini Osmanlı dönemindeki ipekli dokuma sanayinde, Tofaş, Renault ve TOGG otomobil fabrikalarının kökenini 19. yüzyıl sonlarında atölyelerde başlayan at arabası ve fayton üretiminde, Karacabey ve Mustafakemâlpaşa'daki Türkiye'nin en büyük gıda fabrikalarının kökenini saraya gönderilen iaşe ürünlerinde, İnegöl mobilya sanayinin kökenini ilgili bölgenin Osmanlı donanmasına kereste temini görevinde, sektördeki en ünlü ve en büyük markaların oluştuğu ambalajlı su sanayinin kökenini ise Evliya Çelebi'nin "velhâsıl Bursa sudan ibarettir" anlatımında bulmak mümkündür. Gelişmiş ve tarihî ekonomisi ile kadim şehir Bursa, bir şehrin gelişimini anlamak için tarihçiler açısından bulunmaz bir atölyedir.

Kaynakça

Çiftçi, Cafer, "Müşteri Memnuniyeti, Kalite ve Osmanlı Esnafı", U*ludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 5, Sayı: 7, 2004, ss. 17-34.

Çiftçi, Cafer, "Osmanlı Döneminde İstanbul'un İâşesinde Bursa'nın Rolü", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi (OTAM) Dergisi*, 2004, ss. 151-171.

Çiftçi, Cafer, "Erken Osmanlı Döneminde Bursa'nın Dış Ticaret Bağlantıları", *Osman Gazi ve Bursa Sempozyumu*, Bildiri Kitabı, Osmangazi Belediyesi Yayınları, Bursa, 2005, ss. 147-167.

Çiftçi, Cafer, "Osmanlı Döneminde Bursa Kumaşçılarının Sanat Nizamı", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 7, Sayı: 11, 2006, ss. 173-189.

Çiftçi, Cafer, "Hudâvendigâr Vilâyetinde İpekböcekçiliğinin Canlandırılmasında Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi'nin Rolü", *Belleten*, Cilt LXXVI, Sayı 277, 2012, ss.905-949.

Çiftçi, Cafer, *Osmanlı Döneminde Mudanya İskelesi ve Gümrüğü*, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Bursa, 2012.

Çiftçi, Cafer, "Bursa Harîr Dâruttalîmi", *Journal of Turkish Studies*, Volume 41, Harvard University, 2014, ss.127-151.

Çiftçi, Cafer (ed.), *Prusia'dan Bursa'ya, 8500 Yıldır Üreten Kent*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2014.

Çiftçi, Cafer, "1837-1908 Sürecinde Bursa'da Koza Üreticiliği ve İpekli Dokumacılık Sektörü", 20. CIEPO (COMITÉ INTERNATIONAL DES ÉTUDES PRÉ-OTTOMANES ET OTTOMANES), 27 June – 1 July 2012, *New Trends in Ottoman Studies*, Editor-in-chief: Marinos Sariyannis, Crete University Press, Rethymno, 2014, ss.35-48.

Çiftçi, Cafer, "1927 Yılı Vilâyet Sâlnâmesine Göre Bursa'ya Dair Ekonomik Veriler", *Mudanya Mütarekesi'nden Günümüze Bursa Uluslararası Sempozyumu*, 26-28 Eylül 2013, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2015, ss. 641-657.

Çiftçi, Cafer, *Bursa'da İpekçilik*, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Bursa, 2017.

Çizakça, Murat, "Price History and the Bursa Silk Industry: A Study in Ottoman Industrial Decline, 1550-1650", *The Ottoman Empire and the World-Economy*, Ed: Huri İslamoğlu-İnan, Cambridge University Press, Cambridge, 1987, ss.247-261.

Dalsar, Fahri, *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik*. İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1960.

Gülhan, Abdülkerim, "Abdullah Nâzik'in Bursa Şehrengizleri", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 18, S. 33, 2017, ss.339-357.

İnalcık, Halil, "Bursa and the Commerce of the Levant", *The Journal of the Economic and Social History of the Orient*, III/2, 1960, ss.131-147.

İnalcık, Halil, "Bursa", *İslâm Ansiklopedisi*, 6. Cilt, Türkiye Diyânet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1992, ss. 445-449.

Lowry, Heath W., *Seyyahların Gözüyle Bursa 1326-1923*, Çeviren: S. Alper, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2004.

Quataert, Donald, "The Silk Industry of Bursa, 1880-1914", *The Ottoman Empire and The World-Economy*. Ed: Huri İslamoğlu-İnan, Cambridge University Press, Cambridge, 1987, ss.284-299.

Yalman, Bedri, "Antik Çağdan Osmanlı'ya Bursa", *Prusia'dan Bursa'ya, 8500 Yıldır Üreten Kent*, ed. Cafer Çiftçi, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2014, ss. 21-107.

Prof. Dr. Hülya Tezcan

İstanbul'da doğdu. 1968 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü'nden mezun oldu. 1983 yılında aynı Üniversiteden "Sur-ı Sultani İçinin Bizans devri Arkeolojisi" konulu teziyle Doktor unvanını aldı. 1971 yılında göreve başladığı Topkapı Sarayında 1978 yılında getirildiği Padişah Elbiseleri Bölümü'nün sorumluluğunu emekli olduğu 2006 yılına kadar sürdürdü. Osmanlı Tekstil, Halı ve Kostüm Tarihi, Terziler üzerine pek çok makale yazdı ve Uluslararası projelerde çalıştı. Topkapı Sarayında bulunan Ka'ba örtüleri üzerine; Estar'ül Haremyn-i Şerifeyn, İstanbul 1996 (Arapça) kitabı yayınlanmıştır. Topkapı Sarayı Koleksiyonundaki Tılsımlı Gömlekler üzerine yazdığı kitap; "Şifalı Gömlekler, İstanbul 2006'da yayınlandı. Ulusal ve Uluslararası sergilerde çalıştı.

2010 yılından bu yana Bilgi Üniversitesi ve Haliç Üniversitesinde Güzel Sanatlar Fakültesi Moda ve Tasarım Bölümünde, Kostüm Tarihi dersi vermiştir. Halen Nişantaşı Üniversitesi Sanat ve Tasarım Fakültesinde Öğretim Üyesi olarak ders vermektedir.

Geçmişten Günümüze Bursa'da İpek Böceği Yetiştiriciliği ve İpekli Ürünler

İpek, bilim dilinde *Bombyx mori* olarak bilinen ve dut yaprağı ile beslenen tırtıl türünden bir böceğin yaşama evrelerinden birisini geçirmek üzere örmüş olduğu kozadan uygun şartlarda çekilerek elde edilen bir tekstil lifidir. İpek böceğinin ana vatanı Doğu Asya ile Akdeniz ülkeleridir. Ülkemizde daha çok Marmara bölgesinde üretilmektedir.

İpek İ.Ö. 2600 yıllarında Çin'de biliniyor ve üretiliyordu. Çin'de dokunan ipekli kumaşlar ünlü *İpek yolu* üzerinden Yakın Doğu ve Avrupa'ya ulaşıyordu. Türkçedeki ipek kelimesinin Kıpçak Türkçesindeki *yipek* sözcüğünden geldiği ileri sürülür. Osmanlılar döneminde ipek yetiştiriciliği ve ipekli dokumacılığı Bursa'da başlamıştır. Bursa'nın, Bthinya krallarından Prusias (M.Ö. 243- 182) tarafından kurulduğu ve adını da bu kraldan almış olduğu kabul edilir. Şehir daha sonra Romalıların eline geçmiş, Nicomedia'ya bağlanmıştır. Roma İmparatorluğu'nun dağılmasından sonra da Bizans'ın şehirleri arasına katılmıştır. Şehir, Osmanlılar zamanında 23 yıl süren uzun bir kuşatmanın ardından ancak 1326'da alınabilmiştir. Fetihten sonra Orhan Bey zamanında (1326-1362) kale içinde Bey Sarayı yapılmış, 1339-1340'da kalenin doğu tarafına Orhan Camii, imaret, medrese, hamam ve Emir Hanı (Bey Hanı) inşa edilmiştir ki, daha sonra burası şehrin merkezi olmuştur.

Bizans İmparatorluğu ipekçilikte bir hayli ilerlemiş olmasına rağmen Osmanlılar Bursa'yı aldıklarında onlardan ipekle ilgili bir miras almadılar. İpek ticareti Bursa'da 14.yüzyılda ham ipek satışlarıyla başlamıştır. Bursa'ya Orta Avrupa, Balkanlar ve Rusya'dan gelen yabancı tacirlere kumaş, doğrudan top hâlinde satılırdı.[1] 15.yüzyılda ise yerleşmiş bir dokuma sanayii vardı.[2] Bursa ipekçiliğinin 15. yüzyıldaki gelişimini daha iyi görebilmek için ipekçiliğin doğduğu yere kadar geriye bakmak gerekir.

[1] *Atasoy, N.- Walter, D- Mackie, L.- Tezcan, H.2001, İPEK, Osmanlı Dokuma Sanatı, Londra, s.161.*

[2] *Atasoy, N.- Walter, D- Mackie, L.- Tezcan, H.2001, s.159.*

İpeğin vatanı olan Çin'de ipek sanayiinin İ.Ö. 1500'de başladığı kabul edilir. Resmi kayıtlar Çin'den Akdeniz'e ipek ticaretinin İ.Ö. II. yüzyılda başladığını söyler.[3] Çin ipeğini İran ve Batı dünyasına taşıyanlar Göktürkler (İ.S. 551 – 745) ve Uygur'lardı (İ.S. 748 – 846). Çin'den aldıkları ipeği İran'ın giriş kapısı olan Merv şehrine veya Kafkasya üzerinden Anadolu'ya ulaştırıyorlardı. Göktürk kontrolü altında kuzey ipek yolunun bir kolu Kuzey Kafkasya üzerinden Trabzon'a geliyordu.[4]

Ortadoğu ve Anadolu, Çin ipeği ile Roma döneminde tanışmıştır. İ.Ö. II. yüzyılda Roma, Orta Asya ve Çin ticareti başladı. Bizanslılar ipeği Roma'dan devraldılar. İpek böceği yetiştirmeyi ise İ.S. 550 yıllarında Iustinianus zamanında Sasanilerden aldıklarını dönemin tarihçisi Procopius yazmaktadır.[5] Orta Çağda Cengiz oğullarının kıtalararası ticareti etkin biçimde koruması (-Pax Mongolica ya da Moğol barışı) sayesinde Akdeniz'e hem bol hem de ucuz ipek geldi ve ilk defa 1200'lerde Avrupa'da Toskana Lucca'da ipek sanayisi ortaya çıktı. Çin ipeğinin Batı'ya akışı Orta Asya'da Cengiz oğullarının arasındaki mücadele yüzünden 1300 yıllarında kesildi. Anadolu ve Akdeniz'de sanayi bu tarihten sonra İran ipeği ile üretimini sürdürdü.

1256-1336 tarihlerini kapsayan Moğol döneminde Tebriz bir dünya ticaret merkezi hâline geldi. İlhanlılar döneminde İtalyan tüccarların Tebriz'de bir kolonileri vardı. Ancak Tebriz'de yerleşmiş Venedik ve Ceneviz kolonilerine yerel hükümetler son verdi (1341). Aynı sırada Altınordu Han'ı da Kırımdaki İtalyanlara saldırıp Kefe'yi kuşattı. Cenovalılar burayı terk ederek İstanbul'da Pera'ya yerleşti. Artık Trabzon üzerinden İstanbul'a gelen ipek için İstanbul, Cenovalıların yeni antreposu oldu. Bu durumun Bursa'nın da İran ham ipeğinin uluslararası bir satış merkezi olmasının zeminini oluşturduğu düşünülür. Nitekim bu olaydan sonra Osmanlılarla Cenevizlilerin yakınlaştığı ve Sultan Orhan'ın Gediz, Foça şap işletme hakkını Cenevizlilere veren bir ticaret antlaşmasını imzaladığı görülür (1352). Bu imtiyaza karşılık da Cenevizliler, Osmanlıların Trakya'da ilerlemelerinde yardımcı olacaktı. Böylece 1352 – 1453 yılları arasındaki yüz senenin Bursa'nın dünya ipek ticaretindeki en önemli dönemi olduğunu söyleyebiliriz. Aslında Orhan Bey'in

[3] *İnalcık, H. (2008), Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar, İstanbul, s. 194.*

[4] *İnalcık, H. (2008), s.186, 190*

[5] *Vasiliev (1952), p. 167, Moorhead (1994), p. 167; Procopius, Wars, 8.17.1–8 Sarris, Peter (2006). Economy and society in the age of Justinian, Cambridge.*

yaptırdığı Bey Hanı (İpek Hanı-Eski Bezzazistan), Bursa'da ipek ticaretinin 14.yüzyılda başladığının en önemli kanıtıdır. Uluslararası ticaret sayesinde şehirde ileri seviyede bir ipekli dokuma geliştiği gibi, buna bağlı olarak boyacılık, hazır giyim, pamuklu dokumacılık da gelişmiştir. Gelen yerli ve yabancı tacirleri güven içinde ağırlayabilmek için şehir içinde hanlar yapılmış, şehre gelen yollar ve köprüler zamanın imkânlarına göre güvenli bir hâle getirilmiştir. Bursa'da İpekçiliğin Başlangıcının Resmî Kayıtları; H.892/M.1487 tarihli Hüdavendigâr (Bursa) Sancağı tahrir defterinden öğrenilir. Bu defterde, Bursa'ya gelir getiren ve doğrudan devlet tarafından işletilen mukataalar dokuz adet olarak gösterilmiştir.[6] Bunlardan en önemlisi; kapan (yüklerin tartıldığı yer), boya ve mizan (terazi) mukataasıdır.

Bursa'da İpek Böceği ve İpek İplik Üretimi

15. yüzyılda Bursa'da ipekli dokumacılık İran'ın Şirvan, Mazandaran, Astarabad ve Gilan gibi şehirlerden gelen ipeklerle dokunuyordu. Bu durum 1512- 1520 yılları arasında hüküm süren Yavuz Sultan Selim'in İran üzerine yaptığı ve başarıyla sonuçlanan Çaldıran savaşıyla (1514) tamamen değişti. Tebriz'i ele geçiren Yavuz Selim, İran'la yapılan bütün ticareti yasakladı. İranlı tacirlerin mallarına el koydu, bu durumdan hem tacirler hem Bursa'daki dokumacılar büyük zarar gördü. Bu yoklukta Bursa kendi ipeğini üretmek zorunda kaldı ki; ipek böceği tohumunu üretmek uzun vadeli, riskli ve emek isteyen bir işti. Ayrıca bölgelere göre değişen iklim koşulları, dut ağaçlarının sağlıklı olması gibi çevre etkenleri üretilen kozaların kalitesini etkiliyordu. İran'ın özellikle Astarabad şehri ipekleri çok kaliteliydi ve Osmanlılar tarafından en çok tercih edileniydi. Osmanlılar her ne kadar kendi ipeklerini üretseler de beklenen kaliteye ulaşamamışlardı. 1640 yılında yapılan Narh uygulamasında, Bursa ipeklilerinin fiyatı yeniden ayarlanırken Bursa'nın altunum gümüşüm adıyla geçen seraserlerinde kullanılan Osmanlı ipeği İran ipeğinin beşte biri kadar olması bunu doğrular.[7] Yavuz Selim'in kısa bir süre sonra yerine geçen Kanuni Sultan Süleyman (1520 – 1566) İran'la olan ipek yasağını kaldırmıştır.

Bursa'da ipek böceği yetiştirilirken böceğin geçirdiği evreler döllenmiş ipek böceği yumurtası (tohum), dişi kelebek tarafından yumurtlamasıyla

[6] *BOA, Tapu Def. No.23'ün yayınlandığı yer için Bkz. İnalcık, H. (1996), Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi, İstanbul, s.215.*

[7] *Kütükoğlu, M. 1983, Osmanlılarda Narh Müessesesi, İstanbul, s.63.*

başlar. 2000 adedi ancak 1 gr. kadar gelen yumurtaların nefes alabilmeleri için bez kaplı karton kutularda saklanır ki; kutularda her biri 11-13 gr. gelen 20 bin adet yumurta bulunur. İpek böceği tohumlarının yaz ve kış muhafaza süresi Haziran ayından bir sonraki yılın Mayısına kadar geçen 10 aylık zamandır. Tohumlar bu zaman zarfında beş fizyolojik dönem geçirerek değişime uğrar.

Tohumların geçirdiği 1. evre embriyonun ilk gelişme dönemidir. 2.evre kuluçka dönemi olup; bu dönemi takiben çıkan tırtıllara larva denir ve beslenmeye başlanır. Kuluçkadan koza örmeye kadar geçen süre 25-30 gündür. Yumurtadan çıkan tırtıllar bir askıya tutunur ve kozayı örmeye başlar. Bir hafta sonra askıdan sökülen bu kozalara yaş koza denir. Larva kozayı ördükten sonra krizalit hâline döner ki bu dönem 14-18 gündür. Krizalit devresinin sonunda kelebek oluşur ve kozayı delerek dışarı çıkar. Kelebeklerin dışarı çıkmasına tohum elde edilecekse izin verilir. Eğer ipek iplik elde edilecekse kelebek olmasına izin verilmeden kozalar kaynar suyun içinde boğulurlar ve krizalitler ölür.[8] Kaynar suda koza içerisindeki iplikleri birbirine yapıştıran madde yumuşar. Hareket hâlinde bulunan fırçalar, iplik ucunu yakalayarak kozadan ipliği çözer. Çıkrık üzerine sarılan life "ham ipek" denir. Ham ipek üzerindeki yapıştırıcı madde, liflerin sert ve mat olmasına sebep olur. İpek iplik ve kumaşların en önemli özelliği olan parlaklık ve yumuşaklığı elde etmek için pişirme işlemi uygulanır. Pişirme işleminde ipeğin yapısındaki yapıştırıcı madde (serisin) bir sabun banyosu ile arındırılır. İpek elyafı kendine özgü krem-beyaz renge, mükemmel bir parlaklığa ve lüks bir yumuşaklığa sahip olur. İpek iplik eşsiz ve nadir özelliklere sahiptir. 600m.ye kadar çekilebilir, doğal uzunluğundan %20-25 kez daha fazla uzayabilen üstün elâstikiyeti olan ve boyayı iyi tutan bir elyaftır.[9] Delik kozadan çekilen iplik makbul sayılmaz, kopuk çıkan iplikler birbirine eklenir ve ek yerleri belli olur. Dokumanın kalitesini düşürür. Kamçı başı denilen bu iplik daha ucuzdur ve bu ucuz ipeğe Hollandalıların talip olduğu belgelerden anlaşılır.[10]

İpek dokuma sanayiinin, ham ipek alıp, atkı ve çözgü ipliği üreten hamcılar, iplik boyacıları, tezgâh imâlatçıları gibi dokumacılara malzeme sağlayan yan kolları vardı. İpliklere metal tel (kılaptan) sarılacaksa

[8] *Yetişen, Y.K. 2011, İPEK, "Dut Yaprağından Kaftana", Bursa, s. 23 – 37.*
[9] *Atasoy, N.- Walter, D- Mackie, L.- Tezcan, H.2001, s. 192*
[10] *Dalsar, F. 1960, Bursa'da İpekçilik, İstanbul, s. 186, V.70, 1748 tarihli.*

simkeşhaneye giderdi. Ham ipeği çekerek iplik hâline getirenler loş, nemli ve uzun mekânları tercih ederlerdi. Özellikle nemli ortam ipliğin çabuk kuruyarak kopma ihtimâlini önlerdi. Bu sebeple İstanbul'da boş sarnıçlar bu iş için kullanılırdı. Binbirdirek sarnıcında ipek ve ibrişim büküldüğünden bahseden H.1181 /M. 1767 tarihli bir belge bulunmaktadır. Bu kayda göre 30 iş odasında bulunan 70 tezgâhta 205 ham ipek çıkrıkçısı çalışıyordu. [11] Daha sonra istenilen ipliğin kalınlığına göre takılan tellerin bir miktarı mancınık adı verilen bir aletle 30 kadar tel, ayakla çalıştırılan tekerleğin üzerine sarılırdı. Bu nitelikli işçilik gerektiren bir işlem olduğu için 17.yüzyılda Bursa'da gelişen ipekçiliğin gereksinimi olarak mancınıkçı loncası kurulmuştur. Günümüze gelmiş Osmanlı ipeklilerinde bükümlü, bükümsüz ve katlı olmak üzere değişik kalitede üç çeşit iplik kullanılmıştır. Özellikle desen atkıları ve atlas çözgülerinde, ipek ipliğin çapı ve parlaklığı dokunan kumaşların kalitesinin belirlenmesinde desenlerin görünmesinde önemli etkendir.[12]

18. yüzyıl başlarında İngiltere'de John Lomb isimli bir mühendis su gücüyle çalışan iplik çekme makinası yapmış, böylece hem daha hızlı hem daha düzgün, aynı kalınlıkta iplik çekmek mümkün olmuştur. Bu makinalar Bursa'ya 19.yüzyılda gelebilmiştir. Ancak kumaş dokuyan esnafın düzgün olmayan, ince çekilmiş ipliklerin birbirine karıştığından hep şikâyetleri olmuştur.[13]

Bursa'da İpekli Üretimi

Bursa'da ipekli dokumacılığın esaslarının Fatih Sultan Mehmet (1451-1481) döneminde resmî olarak belirlendiği, Bursa, Edirne, İstanbul şehirleri için yayınlanan İhtisap (Belediye) Kanunlarından anlaşılır. 1502 tarihli bu Kanunlarda 25 yıl önceki ipeklilerle mukayese yapılarak, 1480'li yıllara denk gelen bu yıllarda dokunan ipeklilerin daha kaliteli olduğundan bahsedilir. Bursa Kanununda Dokumanın iskeletini oluşturan çözgü (meşdut) tellerinin uzunluğu, tel sayısı, ağırlığı belirlenmiş, bu tellerin ipek kuruduktan sonra bükülüp, boyanacağı, kırmızı renk için kullanılacak lâk (lök) miktarı ve nasıl uygulanacağı anlatılmıştır. Eskiden ipeklilerin çözgü sayısının eksiksiz olduğu, bükümlerinin özenle yapıldığı, dokumaya yakut kırmızısı rengini

[11] *Atasoy, N.- Walter, D- Mackie, L.- Tezcan, H.2001, s. 167, not. 152; TSMA, E. 6875/6.*

[12] *Atasoy, N.- Walter, D- Mackie, L.- Tezcan, H.2001, s. 192.*

[13] *Tezcan, H.2016, Bursa'nın İpeklisi, Tarihi, Ticareti, Pamuklukları ve İpeklileriyle ünlü Bursa, s.236.*

veren lâk boyasının gerektiği miktarda kullanıldığından bahsedilerek, şimdi de aynı özenin gösterilmesi istenir.

1502 tarihli Bursa İhtisap Kanunu'nda ipekli kumaşlar dokuma çeşitlerine göre gruplanmış ve kadife, kemha, valâ, tafta, atlas, meton, futa, bürümcük olarak isimleri de belirtilmiştir. Seraser, 16.yüzyılın ikinci yarısında kaynaklarda adı geçen bir kumaştır. Bursa Kadı Sicilleri dokumacılıkla ilgili önemli bilgiler ve ipuçları içeren bir başka kaynaktır. Söz konusu dönemlere ait kaynaklardaki bilgiler derlenerek ipekçiliğin ana hatları ortaya konabilmiştir. Bunlardan erken kadife ve kemha örnekleri Topkapı Sarayı Müzesi koleksiyonlarında bulunmaktadır.

Tafta ve valâ kumaşlarının isimleri kaynaklarda birlikte geçmektedir. Valâ bugün bilinmemekle beraber bunların aynı türde kumaşlar olduğu anlaşılıyor. Nitekim Dalsar, ikisinin arasındaki farkı: "ihtimal ki, valâ dokunduktan sonra fırınlanıyordu" şeklinde açıklar.[14] Taftada çözgü ve atkı sıklığı eşittir. Bu sebeple sert ve dayanıklı bir kumaştır. Dokunduktan sonra yüzüne elle zamk sürülüp, pürüzü yatırılırdı.[15] Bu özelliği ile giyim kuşamdan sonra en çok ordu ve donanmada bayrak yapımında kullanılmıştır.[16] Çifte tafta ve yekta tafta olmak üzere çeşitleri vardır. Ordu için en çok kırmızı ve yeşil tafta üretilirken, giyim-kuşamda siyah tafta da kullanılmıştır.

Bürümcük de bu grup içinde bahsedilir. Bürümcüğün hem çözgüsü hem de atkısı çok iyi büküldüğünden dokuma ince, kıvırcık ve dökümlü olur. Bazı cinslerinde çözgü telleri arasına pamuk ipliği karıştırılır. Buna helali veya hilali denir. Dokumasına iplik karıştırılan bürümcük biraz daha tok ve düz olur. Bürümcükten kadın, erkek gömleği, yorgan mitili, yatak çarşafı yapılır. Sade, siyah ve renkli çubuklu cinsleri vardır.[17] Bursa ve İstanbul'da da üretimi vardır. Bursa Türk ve İslâm Eserleri Müzesi'nde, Bursa damgası taşıyan bürümcük bir gömlek bulunmaktadır. Bürümcük Bursa'da dokunduğu gibi İstanbul'da da dokunmaktadır.[18]

---

14 *Dalsar, F. (1960), s. 57.*

15 *Barkan, Ö.L. (1942- 1943), İhtisab-ı Bursa II, s. 30.*

16 *Dalsar, F. (1960), Vesika No. 169 ve 164.*

17 *Kütükoğlu, M.S. (1983), s. 144.*

18 *TSMA. 9495 No.lu Plân'ın yayınlandığı yer için Bkz: Ünsal, B. (1963), "Topkapı Sarayı Müzesi'nde bulunan mimari plânlar üzerine", Türk Sanat Tarihi Araştırma ve İncelemeleri*

Canfes, hafif ipekli, ince, taftaya benzer bir kumaştır. Genellikle düz renkte dokunan canfesin atkı iplikleri taftaya göre kalın ve seyrektir. Bazen çözgü ve atkılarında farklı renkler kullanılarak yanardöner bir renk elde edilir. Yeşil, sarı, mor, al renkleri çok kullanılmıştır. 1883 tarihli Bursa Salnâmesi'nde canfes'e soğuk makinelerle perdah yapıldığından bahsedilir.[19] Canfes daha çok ağır ipekli kaftanlara astar olarak kullanılmıştır. Ayrıca yazlık ferace, şalvar, içi pamukla kapitone edilerek bebek kaftanı ve kışlık kaftan yapımında, mintan, takke çorap, bohça, yatak örtüsü yapımında da kullanılmıştır.

Atlas, ince ipekten, sık dokunmuş, genellikle düz renkte, sert ve parlak bir kumaştır. Batılılar buna satin (saten) derler. Çözgüsünde pamuk kullanılan atlaslar daha çok mefruşatta kullanılır. Kaynaklarda Bursa, İstanbul ile Avrupa atlaslarının adı geçer. 16. yüzyılda Firengi atlasın müzehhep (tezhipli, altın telle zenginleştirilmiş desen için kullanılır) ve çeşitli renkte sade atlasları ile Bursa'nın müzehhep atlasının adı geçer.[20] 1680 tarihli Hazine Defteri'nde ise atlasın taraklı, çubuklu, sade ve ketresizn cinsleri kayıtlıdır.[21]

Diba, geniş anlamda iyi cins atlas olarak tarif edilir. Kaynakların verdiği bilgilerden çıkan sonuçlara göre diba, atlas ile kemha arasında, zemini atlas dokuma, telli ve desenli bir cins kumaştır. Ancak zaman zaman dokumasında kullanılan altın veya gümüş telin miktarı değişmekte ve bol kullanıldığında "ağır" desensiz dokunduğunda "sade" kelimesiyle ifade edilmektedir. Kaynaklarda, İstanbul'un telli al dibası, Bursa'nın ağır dibası üzerine sırma nakışlısı, turuncu Bursa dibası, gibi isimlerle kayıtlıdır.[22] Dibanın kullanım alanı çok geniştir. Giyim kuşam olarak; kaftan, şalvar, arakıye (takke) yapımında, mefruşat olarak yorgan yüzü, sedir örtüsü, yastık, perde yapımında ve yapuk (eyer örtüsü) yapımında kullanıldığı tespit edilmiştir.

I. İstanbul, s.168 – 197, 171-172. Bürümcük imalâthanesi İstanbul, Sultanahmet semtindedir.

[19] *1883 tarihli Bursa salnamesi için Bkz: Öz, T. (1951) Türk Kumaş ve Kadifeleri, İstanbul, II: s. 53.*

[20] *Barkan, Ö.L. (1979), "İstanbul Saraylarına ait Muhasebe Defterleri", Belgeler 13(Ankara) IX, s. 299, 312.*

[21] *TSMA. D.12 A, 12 B.,*

[22] *TSMA. E. 11976 / 20, Hediyeler; Kütükoğlu, Ö.L. (1983), s. 67, 114, 152, 346.*

Kadife, 15. yüzyıldan itibaren adı duyulan Bursa ipeklilerinin en güzel örnekleri Topkapı Sarayı Müzesi Koleksiyonu'nda muhafaza edilmektedir. Özellikle kadifelerden yapılmış giysiler ve mefruşat, cinsleri bakımından çeşitlilik gösterir. Bunlar arasında Batı'da İtalya şehir devletleri Venedik, Floransa, Cenova olmak üzere, İspanyol kadifeleri, Doğu'da İran ve Hint kadifeleri ile Osmanlı kadifeleri saray koleksiyonunu oluşturur.

Son yıllarda Doğulu kaynakların Türkçe ve Batı dillerine çevrilip yeniden değerlendirilmesiyle kadifelerin Doğu'da ortaya çıktığı fakat İtalya'da geliştirildiği görüşü ağırlık kazanmaktadır. Doğu'da ipekçiliğin geliştiği en erken ve en önemli dönem 3. yüzyılda İran'da hüküm süren Sasani dönemidir. Kendi ipek endüstrisini kurmuş olan Sasaniler, Asur ve İskit sanatının mirasçısı oldukları için desenlerinde bunu yansıtmışlardır. Bütün yüzeyi dolduran inci çerçeveli daireler içinde yer alan, bir eksenin iki yanındaki hayvan motifleri bu dönemin özelliklerinden biridir. Başkentleri İstanbul olan Bizans İmparatorluğu ise Doğu'nun dokumacılığından ve desenlerinden kuvvetle esinlenmiş, 8. yüzyıldan itibaren önemli bir ipek üretim merkezi olmuştur. 10-12. yüzyılda Komnenoslar döneminde altın çağını yaşayan Bizans ipekli dokumacılığı Latin istilasıyla (1204) sekteye uğramıştır. İstanbul'dan kaçan ipekli dokumacı ustaları Venedik'e yerleşmiş ve burası Orta Çağ ile Rönesans'ın en önemli ipekli ve özellikle ipek kadife dokumacılığının merkezi olmuştur. Hiç şüphesiz bu oluşumda Sasani, Şam, Memlûk dokumacılığının etkilerini taşıyan Bizanslı dokumacı ustalarının katkısı büyüktür.

15. yüzyılda Osmanlı kadifeciliği Bursa kadifeleri ile kendini gösterir. Osmanlılar, 12-13. yüzyılda Anadolu'da devlet kurarak yerleşik düzene geçen ve anıt eserler yaratan Selçuklulardan etkilenmişlerdir. Anadolu Selçuklularının başkenti Konya'daki saray atölyelerinde halılar, ipekliler, altınlı kumaşlar gibi lüks dokumalar üretildi. Türklerin Anadolu coğrafyasında bulunması onların Doğuyla olduğu kadar Batıyla olan temaslarını da kolaylaştırmıştı. Doğulu kaynaklarda Türk kadifesi adı en erken Karamanoğlu Alaattin Bey'in, Osmanlı padişahı I. Murad'ın (1360-1389) kızı Melek Hatun ile evlenirken (1378 veya 1381 yılında) Sultan Murad'a verdiği başlık arasında geçer. Araştırmayı yapan tarihçi Faruk Sümer, Türk

kadifesi adına ilk kez rastladığını ve bu dokumanın Orta Anadolu'da Karaman ülkesinde yapılmış olabileceğini ileri sürer.[23]

Ancak Türk kadifelerinin mevcudiyetiyle ilgili bilgiler Osmanlılar zamanında İstanbul'un fethinden sonra özellikle Fatih devrinde ortaya çıkar. Meselâ İstanbul saraylarına ait muhasebe defterlerinin incelenmesinde[24] 1471 yılı harcamalarında Hassa ahır kethüdaları için verilen Bursa "kadife-i rişte" kaydı,[25] 1473 yılı harcamalarında Enderun mensuplarına Bursa kadifesinden külah verildiği kayıtları, Bursa kadifelerinin geçtiği ilk kayıtlardır.[26] Bursa bir dokumacılık okulu gibiydi. İstanbul'dan ve diğer şehirlerden buraya dokumacılık öğrenmek üzere öğrenciler getirilirdi. Hatta Bursa'ya Firengi kadife dokumasını öğrenmek için de öğrenci gelirdi.[27] Buradan açıkça Bursa tezgâhlarında Avrupa kadifelerinin taklidi yapıldığı anlaşılıyor. Fakat bu taklit sadece desen aşamasında mıdır, teknik taklit edilebilir mi veya her ikisi birden yapılır mı, bunlara cevap vermek zordur.

16. yüzyılda İstanbul saraylarına ait muhasebe defterlerinin incelenmesi sonucunda kadifelerin cinsleriyle de ilgili bilgilere ulaşılmıştır: Buna göre kadife: Sade, müzehhep (altınlı), benek-i müzehhep ve münakkaş (desenli) olmak üzere dört esas kolda dokunmaktadır. Her esas kol da kendi arasında değişik cinslerde dokunmuştur. Sade kadife altında başka cins belirtilmez. Ancak mevcut örneklerden sade kadifelere zaman zaman dokumadan sonra üstünün sıcak baskı kalıpla desen verildiği anlaşılır (TSM 13/406).

Çatma kadife yastık yüzleri Bursa ve İstanbul'da dokunan kadifeler içinde en fazla üne sahip olanlardı. Bu yastık yüzleri, ticarî ve diplomatik yollarla Batı'ya da ulaşmıştır (Londra V&A Müzesi'nde bulunan çatma yastık yüzü koleksiyonu ve diplomatik yolla giden bazı örnekler bir kitapçık halinde yayımlanmıştır).[28] Söz konusu yastık yüzleri belli ölçülerde dokunurdu ve karakteristik kapalı desen özelliğine sahipti. Uzun dikdörtgen şeklindeki

[23] *Faruk Sümer, F. (1984)"Anadolu'daki Türk halıcılık tarihine dair en eski bilgiler", Türk Dünyası Araştırmaları, 32 (Ekim), s. 44-51, s. 50-51.*

[24] *Barkan, Ö.L. (1979)"İstanbul Saraylarına ait Muhasebe Defterleri" Belgeler 13 Ankara, C. IX, s. 1-380.*

[25] *Barkan, Ö.L. (1979), s. 237.*

[26] *Barkan, Ö.L. (1979), s. 257.*

[27] *Yediyıldız, A.(2003), Şer'iye Sicillerine göre 16.yüzyılın 2. yarısında Bursa Esnafı ve Ekonomik Hayat, s. 40-41.*

[28] *Wearden, J.M.(1987), Turkish Velvet and Cushion Covers, London 1987.*

yastıkların kısa kenarları sivri nişler içinde birer gül, karanfil motifiyle bezeli olup etrafı çepeçevre dolaşan bir iç bordüre sahiptir. Ana zemin ya ortada merkezî bir madalyonla doludur ya da merkezden köşelere doğru açılan lâlelerle bezelidir. Ana zemini yelpaze şeklini almış karanfiller veya çintemani deseninin doldurulduğu örnekler de vardır. Türk kumaş ve kadifeleri üzerinde 1950'li yıllardan günümüze kadar yapılan araştırmalar,[29] kadifelerin tarihlenmesini sağlamıştır.

Bu yastıkların gösterdikleri kapalı kompozisyonun 17.yüzyılda Osmanlı dokumacılığında birdenbire ortaya çıkmadığı bu şemanın 13.-14. yüzyıl Memlûk işleme yastıklarına kadar inen bir geçmişi olduğu izlenir. Memluk işleme yastıkları, 42x27cm ölçüleri, kısa kenarlarındaki sivri nişli bordürleriyle Osmanlı çatma yastıklarının küçük boyutlu birer proto tipidir.[30] Bu yastık formu dokuması daha kolay, malzemesi daha ucuz olan yünden yapılan halı yastıklara da desen kaynağı olmuştur. Anadolu'da başta Orta Anadolu olmak üzere Batı ve Doğu Anadolu'da bu yastıklar hâlâ bulunabilmektedir.[31]

İtalyan kadifeleri Osmanlı kadifelerine göre her zaman ince olduğu için kaftan dikiminde daha dökümlü ve gösterişli olduğundan Osmanlı sarayı tarafından tercih edilmiştir. Osmanlıların yaşamları boyunca vazgeçemedikleri İtalyan kadifeleri onlara bir servete mal olurken karşılığında kendi ihracatlarının çok zayıf kaldığı dikkati çeker. Buna mukâbil Osmanlı kadifelerinin Rusya, Ukrayna, Lehistan (Polonya), Romanya, Bulgaristan gibi ülkelere önemli ölçüde ihracatı olduğu görülür.

Kemha, 1502 tarihli Bursa Belediye Kanunlarında adı geçen, ipekli dokumalar arasında sarayın ve halkın beğenisine en uygun; ağır, gösterişli, tok bir kumaştır. Kaftanlık ve döşemelik olarak kullanılmıştır. Atkısı ve çözgüsü ipek, üst sıra atkısı ayrıca altın veya gümüş kılaptanla takviyeli, çok renkli bir kumaştır. Atlas ve dimi gibi iki dokuma tekniğinin bir arada kullanıldığı, Batılıların Lampas dediği birleşik bir dokumadır. Genellikle atlas

---

[29] *Bkz. Öz, T. 1946, I, 1951, II. Türk Kumaş ve Kadifeleri, İstanbul.*

[30] *Ellis, M. 2001, Embroideries and Samplers from Islamic Egypt, Ashmolean Museum, Oxford, s.23. (1996)*

[31] *Halı yastık yüzlerinden oluşturulmuş zengin koleksiyonlar bulunmaktadır. Morehouse, B.Yastıks, Cushion Covers and Storage Bags of Anatolia, Philadelphia, Pennsylvania, Batı Anadolu örnekleri; Kat. 9, 17, 41, Orta Anadolu örnekleri; Kat. 45-47, 50-53, 60-71, Doğu Anadolu örnekeri; 119-140.*

dokuma zemini, diyagonal, çizgiler hâlinde bağlanan farklı renkli atkılarıyla dimi dokuma deseni oluşturur.

Serenk, kemha tekniğinde, fakat dokumasında altın veya gümüş teli bulunmayan bir kumaştır. Bunun yerine kullanılan parlak, sarı renk ipek ile altınlı kumaş izlenimi yaratılmak istenmiştir. İçinde altınlı tel kullanılmadığından halkın da satın alabileceği daha uygun fiyatlı bir kumaştır. Yerli İstanbul ve Bursa serenk'lerinin yanısıra Acem serenginin de adı geçmektedir.

Şib, dokuması tel ile zenginleştirilmiş ipekli bir kumaştır. Venedik Devlet Arşivi'nde 1589 tarihinde İstanbul'dan gönderilen bir mektupta: "… Saray için Efrenci şib…" talep edilmektedir.[32] Yabancı şiblerin yanı sıra yerli şiblerden; İstanbul'un telli ve sade şibi meşhurdur. Kaynakların verdiği bilgiye göre erken şiblerin ipekten, atlas zeminli, desenlerde kullanılan metal telin tezgâh eninde devam ettiği, telle zenginleştirilmiş tek katlı kumaşlar olduğu anlaşılır.

Futa, bazı kültürlerde hemen hemen aynı ürünler farklı kültürel öneme sahiptir ve meselâ Türkçede futa olarak tanınan dokumalar, başka kültürlerde; sarong, kikoy, kangas, shukas veya fouta olarak bilinirler. "Sarong" veya "sarung" iş kıyafetlerinin üzerine sarılan havluya Asya'da verilen isimdir. "Kikoy" veya "kikoi" Doğu Afrika'da kullanılan bir isimdir, "kangas" veya "kanga" yaygın pan-Afrikan ismi olup "shukas" daha yerel bir isimdir. "Fouta" ise genellikle Akdeniz bölgesinde kullanılmaktadır.

Futa'nın en geniş kullanım alanı hamamlardır. Osmanlı toplumunun sosyal hayatında hamamın önemli bir yeri vardır. Dinî açıdan temizliğin, arınmanın yapıldığı yerler olarak bir anlamı olduğu kadar, sosyal faaliyetlerin büyük bir bölümünün gerçekleştiği mekânlar olarak da dikkat çekerler. Buralar dost cemiyetlerinin buluşup sohbet ettiği, toplantıların yapıldığı, yemeklerin yendiği, bütün bir günün geçirildiği, sazlı sözlü eğlence yerleridir. Böyle bir talep karşısında da Osmanlının daha kuruluş yıllarından itibaren hamam dokumaları için ayrı bir dokuma sektörünün oluştuğu anlaşılıyor.

Futalar hamamda olduğu kadar, esnaf arasında da önlük olarak kullanılmıştır. Seyyar veya dükkân sahibi olan bazı esnaf, meselâ; şekerci,

[32] *Turan, Ş. (1968), "Venedik'te Türk Ticaret Merkezi" Fondaco dei Turchi, TTKB, XXXII, Sayı 126, Ankara, s. 247- 285.*

helvacı, aşçı, kahveci, berber iş başında bellerinde mutlaka bir futa bulundururlardı.[33] Topkapı Sarayı'ndaki hassa aşçılarına da futa dağıtıldığı saraylara ait muhasebe kayıtlarında geçmektedir.[34] Esnaf futaları önden kuşanılıp, arkada belde düğümlenirken, hamam futaları arkadan kuşanılırdı. Erkeklerde bedenin üst kısmı açıkta kalacak şekilde belde, kadınlarda ise vücutlarının üst kısmını da örtecek şekilde koltuk altından geçirilerek kuşanılırdı. Hamamda futalar, bir gömlek, iki makrama ve döşemeden oluşan hamam rahtının bir parçasıydı.

Seraser, altın ve gümüş telle dokunan kumaşların en göz alanı ve pahalısıdır. 1502 tarihli Bursa İhtisap Kanununda serasere rastlanmaz. Buna göre en erken 16. yüzyıl ortalarına doğru ortaya çıkan, ağır ve pahalı bir kumaştır. Çözgüsü ve atkısı ipek olan dokumanın atkısında altın alaşımlı gümüş tel kullanılır. Dokuması iki ya da daha fazla atkı ile biri esas biri de bağlantı çözgüsü olmak üzere iki takım çözgüden oluşan bir birleşik dokumadır. Bu teknik dokuma literatüründe Fransızca bir kelime olan "taqueté" olarak kullanılır. Bazı cinslerinde teller kumaşın yüzünü baştanbaşa kaplar ve göz kamaştırır. Bu sebeple dokunması kontrol altında tutulmuş, daha 16. yüzyılda seraser işleyen tezgâhların sayılarının azaltılması için üst üste emirler çıkarılmış, boşalan tezgâhlarda da serenk dokunması istenmiştir.

Seraser, halkın pek satın alabileceği bir kumaş değildi. Sarayda daha çok kaftan, hil'at (elçilere giydirilen üst kaftanı), şalvar olarak kullanılırdı. Ayrıca sarayda taht döşemesinde ve şehzâde yorganlarında da kullanılmıştır. Padişahın daha çok elçi kabullerinde ve sokakta at üstünde maiyetiyle halka göründüğü zamanlarda görenleri etkilemek için giydiği bir kumaştı. Belki de bu sebeple hem fiyatı halkın ulaşamayacağı bir rakama yükseltiliyor, hem tezgâh sayıları azaltılarak üretim kısıtlanıyordu.

1640 tarihli Narh Defterinde kumaş, seraser-i altunum-gümüşüm olarak geçer ve kalitesini, desenlerini, anlatan uzun bir bölüm vardır. Alâ, evsat, edna olmak üzere üç kalitede anlatılan kumaşın en pahalısının 11 zir'ası 9600 akçe'ye satılan, sarı germe çınar yaprağı nakışlı olduğu görülür. Desenleri de; ay nakışlı, etrafı yeşil tahrirli (konturlu); tavuskuyruğu nakışlı, yeşil ve al tahrirli; gül nakışlı; çınar nakışlı, yeşil ve al yapraklı; ay nakışlı, gül kollu, yeşil

[33] *Koçu, R. E. (1967), "Futa" Mad, Türk Giyim kuşam ve Süslenme Sözlüğü, s. 119*

[34] *Barkan, Ö.L. (1979) "İstanbul Saraylarına ait Muhasebe defterleri, Belgeler 13 Ankara, C.IX, s. 1- 380, s.257'de 15 Ekim-13 Kasım 1471 kayıtları.*

tahrirli; fıstıki nakışlı, dolaşma yapraklı, yeşil tahrirli, olarak kayıtlıdır. Edna denilen en düşük kalitesinin 1300 akça gibi düşük bir fiyatla satıldığı görülür.[35]

Kutnu (kutni), çözgüsü ipek, atkısı pamuk ve ipek karışık atılmış, kalın, çoğunlukla yollu, eni dar bir kumaştır. Saten yüzlü bu parlak kumaş daha çok Ortadoğu'ya has bir kumaştır. Hint, İran, Şam, Bağdat kutnusu da Osmanlı pazarında satılmıştır.[36] Parlak ve ipeklilere nazaran ucuz olduğundan halk tarafından çok kullanılmıştır. Alaca ve meydaniye adıyla bilinen kumaşlar da dokuma ve renk farklarıyla ayrı bir kutnu çeşididir. Ancak kutnu çözgü yoğunluğu bakımından onlardan ayrılır.[37]

Beledi, halkın günlük ihtiyacını karşılamak için çift katlı, pamuğun doğal beyaz rengi ile dokunmuş, genellikle maviyle desenli bir kumaştır. Dokumasının esasını teşkil eden pamuk ve boyamada kullanılan çivit otu Anadolu'da çok bol yetişen ürünlerdir. Bu sebeple Anadolu halkı ürettiği pamuktan elde ettiği ipliği en basit yöntemle çivit otuyla maviye boyayarak giyim kuşamdan, yatak yorgana kadar günlük ihtiyacını karşılayacak dokumalarını üretmiştir. Anadolu'nun hemen her kentinde üretilen pamuklu dokumalardan beledilerin Tire ve Bursa'dan başka İstanbul, Merzifon,[38] Nazilli gibi şehirlerde de dokunduğu bilinmektedir.

18. Yüzyıldan Sonra Bursa Dokumacılığı Osmanlı Ekonomisinin Bozulması ile İpeklilerde Yeni Arayışlar

17. yüzyıldan itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nda başlayan çöküş dokuma sanayiinde de hissediliyordu. Avrupa'da kaliteli kadife üretimi yapan İtalya şehir devletleri teknolojilerini de geliştiriyordu. 1634-1670 yıllarında İtalya'da hydrolic mill / suyla çalışan iplik çekme makinalarıyla

---

35 *Kütükoğlu, M.S (1983), s. 117 – 121. Dokumada kullanılan altın, gümüş telin hesaplamaları için bkz. s. 61 – 64.*

36 *Eski Asur Devletinde (İ.Ö. 1945 – 1835) Anadolu ile kumaş ticareti yapıldığı ve en çok kutanum (kutinum, kutanu) kumaşının ihraç edildiği ifade edilir. Bkz. İnalcık 2008, s. 71 – 75, s. 103 – 111.*

37 *İmer, Z. (2001), Gaziantep Yöresinde Kutnu, Alaca ve Meydaniye Kumaşların Bazı Teknolojik Özellikleri, Ankara 2001, s. 21 – 22.*

38 *Evliya Çelebi Seyahatnamesi, (17. yy), Danışman, Z. çevirisi, İstanbul H. 1314/ M. 1896/1897, C.II, s. 398'de Merzifon'un beledi alaca yastığı, basma kalemkârı, çit yorgan yüzleri, çarşaf ve perdelerinin meşhur olduğunu yazar.*

Bologna tipi ipek iplik üretimi yapılıyordu. Sadece çözgü ipliği yapılan bu makinalarda elde edilen iplik sağlam, ince ve kaliteliydi ve daha ucuza mal ediliyordu. Hydrolic mill makinaları Bursa'ya ancak 19. yüzyılda gelebilmiştir.[39] Çözgü ipeklerinin düzgün çekilmesini sağlayan buhar gücüyle çalışan filâtür makinaları Bursa'ya ilk defa 1838 yılında gelebilmiştir.[40]

İpekçilikle ilgili belgelere bakıldığında 18. yüzyıldaki düşüşün sebepleri açıkça görülür. En önemli düşüş nedeni çözgü ipliklerinin kalitesinin bozulmasıdır. İpliklerin ağırlıklarının 120 gr'dan 350 gr'a kadar düşmesi[41], koşinilden lak aracılığı ile elde edilen kırmızı boyaya ucuz olan kızılboya katılması dokuma içinde kullanılan altınlı metal ipliğin ayarının düşmesi ve dokuma içindeki miktarının azalması olarak görülmektedir. Bütün bu olumsuz etkenler sonucunda daha basit yapıda kumaşlar dokunmuş, böylece hafif, az desenli, metal telin sadece desenlerde kullanıldığı basit yapıda dokumalar ortaya çıkmıştır.

Saray, 1844'te Hereke'de Sarayın ihtiyaçlarını karşılamak üzere Hereke Fabrika-i Hümayunu'nu kurmuştur. Bu fabrika'ya iplik temin etmek için de 1852 yılında Bursa'nın Muradiye semtinde Fabrika-i Humayûn kurulmuştur.[42] İçinde 78 mancınık bulunan fabrika Faruk Saraç Meslek Yüksek Okulu olarak hizmet vermektedir.

Çitari ile **Altıparmak;** denilen kutnu ile benzerlik gösteren Bursa kumaşları bu dönemde dokunmuştur. Çitari; üçü pamuk ipliğinden, biri ipekten olmak üzere dokunan bir kumaştır. Aslı Farsça üç demek olan "seh" ile iplik manasına gelen "tar"dan oluşan "Sehtar"dır.[43] Kutnu ile yollu olması bakımından benzer. Ancak kutnuda düz yollar atlas yüzlü; yollardan bazıları çiçek desenlidir. Çitaride yollar bez yüzlü ve genellikle çift renklidir. Mimar Sinan Üniversitesi'ndeki Kenan Özbel Koleksiyonu'nda Bursa damgalı bir çitari kumaş örneği bulunmaktadır.

---

39 *Çızakça, M. (1978) sixteenth-seventeenth Century Inflation and the Bursa silk industry: A pattern for Ottoman Industrial Decline?, A dessertation in economic history, Peresented to the Graduate Fulfillment of Requirments for t he Degree of Doctor of Philosophy, (Basılmamış), s. 285*

40 *Salname-i Hüdavendigâr, H. 1296/M. 1878, s. 202*

41 *Dalsar, F. (1960), s. 381*

42 *Dalsar, F. (1960), s. 410.*

43 *Pakalın, M.Z. (1971), "Çitari" Mad., Tarih Deyimleri ve terimleri Sözlüğü, İstanbul I, s. 379.*

Altıparmak denilen kumaş da bez ayağı dokumalı, yollu, yollar çitariye nazaran daha fazla renkli ve canlıdır. Özellikle kutnular 19. yüzyılda kadın kaftanı olan üç etek yapımında ve döşemelikte çok kullanıldığından iyi tanınmaktadır.

Ağabani /Ağbani /Abani, çözgüsü ipek, atkısı pamuktan bez ayağı dokumalı bir kumaştır. Zemini beyaz, dalları safran renginde desenleriyle karakteristiktir.[44] Türkçe'de ağabani sarık olarak bugüne kadar yaşamıştır. 1883 yılı Bursa Salnâmesinde ağabâni'nin deseni;" ufacık dallı ve yollu" olarak tarif edilirken, dokuması için "ağabani yani çiçekli olan kumaş, Bilecik kadifesi gibi iki kişinin karşılıklı çekerek mekik atana yardım etmesi suretiyle dokunur, bir topun dokumasına 600 – 700 kuruş verilir" şeklinde bilgi verilir.[45]Koçu, bir çeşidi üzerine sarı ipekle yapraklı dallar işlenmiş beyaz bezdir. Bundan yorgan yüzü, bohça, bebek kundağı yapılırdı. Ağabâni'yi esnaf ve tüccar takımı giyerdi. Bursa ağabanisi ünlüydü, şeklinde bilgi verir.[46]

Bursa çiti (yemeni), Oya, önemli bir pamuklu merkeziydi. Günlük kullanım için Beledi'si, yazmaları, yatak yorgan yüzünde kullanılan yazma çitleri, ağabâni döşemelikleri vardı. 1640 tarihli Narh Defterinde, Bursa çitinin kaydı vardır.[47] Bursa yemeni baskıcılığı, kullanılan kaliteli pamuklu dokuması, özenli desenleri, boyası ve baskısı ile söz edilmeye değer eserlerdir. Özellikle kadınların başını örten yemeniler, kenarlarına geçirilen oyalarla daha da güzelleşir. Bursa'da çiçeğe çok önem verilir, Bursalı kadınlar yemenilerini doğanın bütün çiçeklerinden ve meyvelerinden seçerlerdi. Karanfiller, boru çiçekleri, katmerli çiçekler, biber gibi sebzeler; meyveler, bu oyaların konusu olmuştur.

Sonuç

Bursa'nın Osmanlıların fethinden sonra (1326) hızla yapılandırıldığı ve hızla ilerlediği görülür. Kuruluş dönemi sırasında hanların inşa edilmesi, kervan yollarının güçlendirilmesi, köprüler yapılarak geçişlerin kolaylaştırılması daha önce de mevcut olan bu ticaretin varlığına işaret eder.

---

44 *Pakalın, M.Z. (1971), I "Abani" Mad., s. 3*

45 *Salnameyi Hüdavendigâr, H.1301/1883, Feraizzâde Matbaası için Bkz. Öz, T. (1951), Türk Kumaş ve Kadifeleri II, İstanbul, s. 55 (Milli Eğitim Basımevi).*

46 *Koçu, R.E. (1969), "Abani" Mad. S. 10.*

47 *Kütükoğlu, M.S. (1983), s. 171.*

Aynı şekilde Osmanlıların ilk fetihlerinin kervan yolları üzerindeki şehirlerin olması bunu doğrular. Ayrıca daha 1352 de kumaş boyamacılığında önemli bir madde olan Batı Anadolu'daki şap yataklarının işletme imtiyazının Cenevizlilere verilmesi bütün çabaların siyasi olduğu kadar tekstil ticaretinde de yurtdışı ile bağlantıyı sürdürmek olduğunu gösterir. Böylece Bursa'da devlet eli ile kurulan ticaret ve ipekçiliğin altyapısının 14. yüzyıldan itibaren başladığı, 15.yüzyılda en parlak devrini yaşadığı; kadı sicilleri, tarihî kaynaklar, seyyahların notlarıyla belgelenmiştir.

Tekstil alanında Avrupa'da başlayan teknolojik gelişmelerden filatür makinalarının Bursa'ya gelişi 1838 tarihine rastlar. Daha sonra yönetim Dolmabahçe sarayının mefruşatını üretmek için 1844 de kurduğu Hereke fabrikasının iplik ihtiyacını karşılamak üzere 1852 de Bursa'da Fabrika-i Hümayunu kurdurdu. Muradiye'deki bu bina bugün onarılmış olup, Faruk Saraç moda okulu olarak hizmet vermektedir. Bu makinalarda iplik çekmek, elle çalışan mancınıklara göre iki kat daha kârlıydı. Burada çekilen ipek ipliklerle Bursa ipekçilik müzesinde belediyenin açtığı kurslarda kumaş ve halı dokumacılığı öğretilmektedir. İplik çeken filatür fabrikalarından sonra sıra jakarlı yeni dokuma makinalarının getirilmesine gelmiştir. Avrupa'da 18.yüzyılın sonlarına doğru icat edilen jakarlı dokuma tezgâhları Bursa'ya ilk defa 1910 yılında girmiştir.

Kurtuluş savaşının ardından Türkiye Devleti kurulunca 1923 ten itibaren ipekli dokuma girişimcileri faaliyete geçmiştir. Ahmet Hamdi Arpacıoğlu, Feyzullah ve Kâmil Efendiler yeni makinalar getirerek atölyeler açtılar. Mustafa Kemâl Atatürk de ipekçiliği destekledi ve 1925 yılında İpeker fabrikasının temel atma töreninde bulundu. Bu dönemde kurulan fabrikalar kaliteli, hilesiz üretimleriyle üne kavuştu, bunlardan biri Hacı Resuloğulları fabrikasıdır. 1958 yılındaki istatistiklere göre Türkiye'de yüz doksan sekiz firmanın ipekçilikle uğraştığı görülmüş, bunlardan yüz otuz ikisi Bursa'da, otuz biri İstanbul'da, biri Denizli, biri de Diyarbakır'dadır.

İpek böceği yumurtası (tohum) yumurtlayan dişi kelebek

İpek böceği (tırtıl)

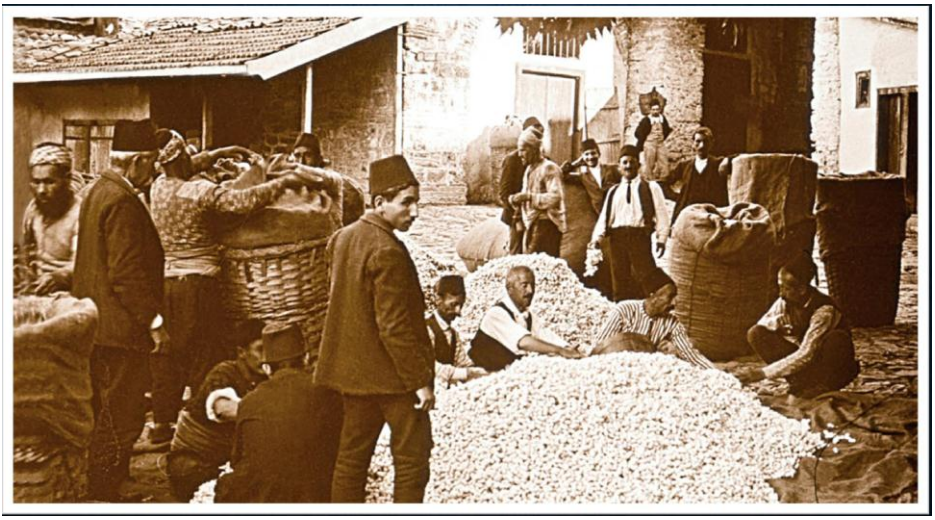
İpek kozası

İpek ipliği

İpek kumaş

Bursa Koza Han'da ipek

Koza tohumlarının kutusu, üzerinde Osmanlıca; "1339/1921 senesi ipekböceği müsabakasında birinciliği kazanmıştır. Pastör usulü üzere imal edilmiş Bağdat Harir tohumu Bursa yazılıdır. Bursa Kent Müzesindedir.

İpek tartısı, Bursa Kent Müzesi Koleksiyonu, 20. Yüzyıl başı

Filâtür fabrikasında çalışan kadınlar ve çocuklar, Bay Brothers'a ait bir kartpostal, Bursa 20. Yüzyıl

Koza'dan iplik çekme düzeneği

Bursa Büyük Şehir Belediyesi tarafından harap haldeyken faaliyete geçirilen kozadan iplik çekilen iş yeri, Bursa, Gavur'un bahçesi.

Binbirdirek Sarnıcında ipek iplik çeken ustalar, İstanbul, 19. yüzyıl

Bevilaque dokuma atölyesinde eski ahşap tezgâhların kullanıldığı atölye, Venedik.

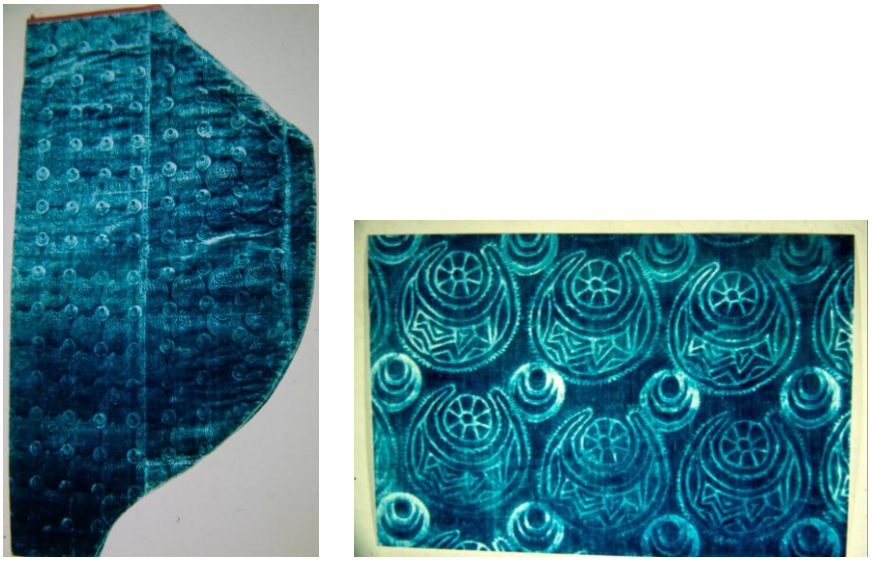
İPEKTEN ELDE EDİLEN ÜRÜNLER

Fatih Sultan Mehmed'e ait çintemani desenli kadife kaftan, TSM. 13/8

Venedikli yöneticiler arasında moda olan "pile on pile" hav üstü hav denilen tekniğin uygulandığı kısa kaftan, 15. Yüzyıl, İstanbul TM. 13/1964

Şalvar, mavi renkli kadife üzerine sıcak baskı tekniği ile desenlendirilmiş IV. Murat'ın (1620-1640) şalvarı, TSM. 3/406.

Çatma kadife yastık yüzü, madalyonlu, merkezi ışın desenli, 17. Yüzyıl, TSM. 13/1440.

Çatma kadife yastık yüzü, yelpaze şeklinde karanfil Desenli, 17. Yüzyıl, TSM. 13/1451.

Kemha kumaştan dikilmiş kısa kaftan, nar desenli, 16. Yüzyıl, TSM. 13/967.

Hamam havlusu, asma yaprağı desenli, TSM. 31/326.

Dr. Öğr. Üyesi
Doğan Yavaş

26.08.1959 tarihinde Bursa'da doğmuştur. İlk ve orta öğretimini Bursa'da tamamladıktan sonra İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Türk ve İslâm Sanatı Anabilim Dalı'ndan mezun olmuştur. 1988 yılında Mimar Sinan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde "Hadikatü'l-Cevami Adlı Eserin Sadeleştirilmiş Metin Çevirisi" isimli teziyle Yüksek Lisansını, daha sonra da İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde "Mir'ât-ı İstanbul Adlı eserin incelenmesi" adlı teziyle de Doktorasını tamamlamıştır. 1986-1998 yılları arasında İstanbul Üniversitesi Güzel Sanatlar Bölümü'nde Okutman olarak görev yaptıktan sonra 1998 yılında Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi'nde görevine devam etmiştir ve hâlen aynı bölümde Doktor Öğretim Üyesi olarak çalışmaktadır. Türk ve İslâm Sanatı ile Osmanlı Mimarisi konusunda araştırmalar yaparak mimarlık ve sanat tarihimize katkı yapmaya devam etmekte olup bu araştırmaların sonuçlarını makaleler veya tebliğler yoluyla yayınlamaktadır. Çeşitli proje, kazı ve yüzey araştırma çalışmalarına katılmış olan araştırmacının "Mir'ât-ı İstanbul" adlı kitabın 2. Cildi yayınlanmıştır, hâlen "Bursa Vakfiyeleri" kitabının 2. Cildi üzerinde çalışmaktadır.

Tanzimattan Sonra Bursa Şehrinde Gelişme Olgusu

Osmanlıların Bursa'yı fethiyle giriştikleri imar faaliyetleri şehrin çehresini bir anda değiştirmiş ve artık âdet hâline gelen cami, medrese, imaret, mektep, hamam ve han gibi hizmet binalarının inşasıyla halkın temel beklentilerine de cevap verilmişti. İlk Osmanlı başkenti olan Bursa'nın büyüyüp gelişmesi de bu sayede söz konusu olmuştur. Bizans döneminde kale içinde sıkışmış küçük bir kasaba görünümünde iken, Fetihten sonra hızlı bir imar faaliyetine girişilmesi sonucu, Orhan Bey tarafından hisar içinde 1 mescit, 1 medrese, 1 türbe, 1 hamam inşa edilmiş, ayrıca 1 kilise fetih camiine dönüştürülmüş ve Tekfurun sarayı da tamir edilerek Bey Sarayı olmuştur. Bunlardan başka diğer ileri gelenlerin yaptırdıkları Ahî Hasan (Sürmeli/ Tefsirhan) Mescidi, Alâaddin Bey Mescidi, Alâaddin Bey Mescidi, Çoban Bey Mescidi, Gazi Aktimur Mescidi, İl-Erioğlu Mescidi, Lala Şahin Paşa Mescidi, Süleyman Paşa Mescidi, Nilüfer Hatun (Darphane) Mescidi ile birlikte 15 adet yapıyla sur içi şenlendirilmiştir.

Gâzi Orhan Bey 1339/40 yılında, şehrin gelişimine kapı açmak amacıyla, hisarın dışına cami, tabhâne/zaviye, imaret, hamam ve Emirhanı'ndan oluşan külliyesini inşa ettirmiş böylece şehrin doğu batı ekseninde büyümesinin ilk adımını atmıştı. Daha sonraki dönemlerde oluşturulan ve Bursa'nın gelişerek büyümeye devam etmesinde çok etkili olan Çekirge Murad-ı Hüdavendigâr, Yıldırım, Ulucami, Yeşil ve Muradiye külliyelerinin de bu programa göre konuşlandırıldığı görülmektedir. Osmanlı kültür ve sanatının beşiği konumundaki Bursa'nın tüm erken tarihli yapıları, ilk devir Osmanlı mimarisinin çizgilerini taşımaktadır. Klâsik devirde yapılan Bâli Bey Hanı, Fidan Hanı, Koza Hanı ve Pirinç Hanı ile geç devir yapısı olan Emirsultan Camii ve türbesi ile Üftade Camii ve türbesi gibi binalar da erken dönem üslûbunda inşa edilmişler ve geleneği bozmamışlardı.

19. yüzyılın başlarına kadar endüstriyel üretim ile tanışmamış olan Bursa, bu dönem ile birlikte artık Batı'nın sanayileşmesine büyük ölçüde uyum sağlamaya çalışmıştır. II. Mahmut ve sonrasında mensucat fabrikalarının inşa edilmeye başlanması ve bunların çalışması için gerekli makinelerin yurt dışından getirilmesi, Anadolu'da heyecan uyandırmış, bu durum da sanayi alanındaki atılımların artmasına ve Batı ile entegrasyonun hızlanmasına sebep

olmuştur. 1839 yılında II. Mahmut'un ölümü ve Sultan Abdülmecid'in tahta oturmasıyla yayımlanan Tanzimat Fermanı ile birlikte, o zamana kadar devletin süregelen toplum ve ekonomik yapısının değiştirilerek Batı'yla uyumlu reformlar yapılması Bursa'yı yerli ama daha çok yabancı yatırımcı için cazibe merkezi hâline getirmiştir. Bunun sonucunda Bursa'da birçok ipek fabrikaları yanında un fabrikaları, konserve, buz, madensuyu fabrikaları da inşa edilerek işletmeye açılmıştır, 1863'te hükümet binası, 1875'te banka açılmış, 1879'da hastahâne, 1880'de belediye binası inşa edilmiş, 1892'de de Bursa – Mudanya demiryolu faaliyete geçmiştir.

Avrupa'daki ilmî araştırmaların ışığında ortaya çıkan modernleşmeye paralel olarak sanayinin de büyük aşama kaydetmesinin yansımaları ülkemizde heyecan uyandırmış ve bu yeni teknolojik gelişmelere ayak uydurulmaya çalışılmıştır. Bu dönemle birlikte fabrikasyon üretime daha çok yatırım yapılmaya başlandığı ve bilhassa İstanbul'da Selimiye ve Sütlüce'de basma ve kumaş, Veliefendi'de basma, İzmit'te çuka, Hereke'de de halı ve kumaş dokuma fabrikalarının açıldığı görülür.

Bursa'daki ipek fabrikaları ile diğer sanayi tesisleri hakkında Hüdavendigâr Vilâyeti Salnâmelerinde yer alan bilgilere göre: "Sanâyi'-i mahalliyeden birinciliği ihrâz eden ipekçilik olmakla, Bursa şehrinde harîr fabrikası 65 sene kadar mukaddem (1840'lar) koza ve harîr ticaretiyle iştigâl eden Taşçıyan Ohannes ve Beyoğlu Oseb ağalar tarafından inşâ ve te'sis edilip, muahharen işbu ipekçilik sanatını teşvik ve tevsi' maksadıyla hazîne-i hâssa-i şâhâneden Timurkapı mahallesi aşağısında kâin Çınarönü nâm mahâlde, Harîr Fabrika-i Hümâyûnu te'sis buyrulmuş ve el-yevm harîr tüccâr-ı mu'teberesinden faziletli Osman Fevzi ve Sâib efendiler ve Avrupadan li-ecli't-ticâret Bursa'ya gelmiş olan Mösyö Falkayiz'in ve Mösyö Berut Biraderler delâletiyle de Harîr Fabrikaları inşâ olunmuş ve saye-i mükemmeliyet-vâye-i cenâb-ı pâdişâhîde tamim buyrulduğu 18 sene zarfında dâhil-i vilâyette fabrikaların adedi her sene tezâyid etmekte ve el-yevm mancınık adedinin 5591 raddesinde olmasına nazaran nısfi derecesinde kamçıcı ve ipekçi ve sâire ilâvesi hâlinde sekizbin üçyüz küsur nüfus amelenin bu yüzden geçinmekte olduğu anlaşılmakta bulunmuştur[1]".

[1] *1324 Hüdavendigar Vilayeti Salname-i Resmisi 1324, Bursa Vilayet Matbaası, s. 278.*

Bursa'da da fabrika-i hümayun, Pertevniyal Valide Sultan Vakfı'na ait bir ipek fabrikası gibi mîrî üretim tesislerinin yanında çok miktarda, şahıslar tarafından ipek üretim ve mancınık fabrikasının inşa edildiği ve üretime geçtiği anlaşılır. Bursa Feriki İsmet Paşa'nın ecnebi bir usta ile müştereken Bursa'da yaptıkları mensucat fabrikasını[2], Osmanlı teb'asından Agop'un Bursa'da Zindankapı Mahallesi'nde sahip olduğu dut bahçesinde inşa etmek istediği fabrika binasına izin verilmesi[3], yine vatandaşlardan Oseb ve Yorgi'nin Bursa hisarında, Tophane isimli yerde yaptırdıkları ipek fabrikasının açılmasına ruhsat verilmesi gibi birkaç belge, örnek olarak verilebilir. Bu fabrikalar hem iç piyasanın ihtiyacı olan ipeği üretiyor hem de dış pazarlara ihracat yapıyordu. Hatta bazı başarılı iş adamları da, ekonomiye ve istihdama yaptıkları katkıdan dolayı devlet nişanı ile taltif ediliyordu[4]. Bunlardan başka daha pek çok kişi fabrika yatırımı yapmak için dilekçe vererek sıraya girmiş durumdaydı ancak bazı fabrikatörlere izin verildiği gibi bazılarına da izin verilmeyebiliyordu[5]. Bu yatırımcıların arasında çok az Türk olduğu, büyük bir çoğunluğunun yerli Rum ya da Ermeni olduğu göze çarpmaktadır. Bununla birlikte Osmanlı Devleti vatandaşı olmayan fabrikatörlerin varlığı da dikkati çeker[6].

Harîr Dârutta'lîmi denilen İpekçilik Mektebi binası üç kattan oluşmaktaydı, birinci katta öğretmen odasıyla küçük bir laboratuar, iki kuluçka odalarıyla 120 öğrenciyi içine alacak kadar bir dershâne ve bir yemek odasını içermektedir. İkinci katında ise yanlarda iki böcekhane ile bir kelebekhâne ve bir de müze bulunmaktadır. Üçüncü katında yatak, tuvalet, istirahat odaları olmak üzere üç oda mevcuttur. Fransa'nın Lion Eyâletindeki

---

2 *Hassa Ordu-yu Hümayunu içinde yer alan bu fabrika daha sonra satın alınmış ve mekteb-i idadi binası olarak kullanılmıştır. B.O.A. C.İKTS. 424 – İ. MSM. 13.*

3 *B.O.A. A. MKT. 53.*

4 *Bursa'da ipek fabrikasını inşa ve tesis eden Fransız Mösyö Ebtin Bonan'a hizmetlerinden ötürü, 1857 (H.1273) tarihinde, dördüncü ve beşinci rütbelerden nişan verilmesi kararlaştırılmıştır. B.O.A. A. DVN. 123. Kaliteli ipek imal etmesinden dolayı Bursa ipek fabrikatörlerinden Hoca Sarim'e de mecidiye nişanı verilmiştir. B.O.A. A. DVN. MHM. 33.*

5 *Bu duruma örnek olarak; Avusturyalı Penayi'nin, Bursa'da Üçüncü Selim Vakfı'na ait bahçeler üzerinde ipek fabrikası kurmasına izin verilmemesi gösterilebilir. B.O.A. A. MKT. MHM. 126.*

6 *"Fransalı Kastilan nam kimsenin Bursa'da boya imali için fabrika yapmak istediğine dâir dilekçesinin Ziraat Meclisi'nde tedkiki lazım geldiğinden verdiği arzuhal tercümesinin takdimine dâir ticaret nazırına yazı".*

böcekhânelerle Japonya böcekhânelerinin inşaat tarzlarının karışımıyla, bazı tadilat da yapılmak suretiyle inşa edilmiştir. Böcekhânelerin iklimlendirilmesi için okulun mahzen katına kalorifer tesisatı tesis edilmiş ve bununla böcekhânelerin ihtiyaç duyduğu sıcaklığın verilmesi sağlanmıştır.

Mektep 1888 senesinde eğitim ve öğretime başlamış, kuruluşundan itibaren aralıksız olarak tedrisatına devam etmiştir. İlk açıldığından beri okulun gerek tedrisatı, gerek idaresi bir uzman öğretmen ile bir müdür muavini tarafından ifa edilmekteydi. Mektep tedrisatını iki devrede olmak üzere bir sene zarfında tamamlamaktaydı. Birinci devre, nisan ortasından haziran sonlarına, ikinci devre ise eylül ayının başından teşrin-i evvel (Ekim) nihayetlerine kadar devam etmekteydi. Okula orta tahsilini tamamlayan ve 16 yaşına ulaşmış olan kız ve erkek imtihana alınmadan kabul olunuyordu. Şehadetnâme alamayanlar müsabaka imtihanına dahil olurlar, genel imtihanda düşük derecede not alanlara, onları teşvik etmek için mükâfat olarak mikroskop veriliyordu[7].

Bu müessesenin hizmete girmesinden önce böceklere musallat olan karataban hastalığı, memleketimiz kozacılığını bütün bütün perişan etmişken bu kuruluş sayesinde, Pastör usulü üzere kozacılık memleketimizde tatbik olunarak yeniden ayağa kaldırılmasına sebep olmuştur. Bu konuda yayınlanan istatistikler tetkik olunursa görülür ki mektebin te'sisinden birkaç sene sonra koza mahsulü, sene be sene devamlı bir şekilde artış göstererek, en yüksek seviyeye ulaşmış ve Balkan harbinin arefesi senesinde Türkiye'nin, Avrupa'ya vaki olan ipek ihracatı 1.645.000 kiloya ulaşmış, Dünya Savaşı arefelerine doğru 2.000.000 kiloya çok yaklaşmıştır. Harir Daru't-Ta'limi'nin faaliyete geçmesinden önce ipek böceği tohumlarını Avrupa'dan ithâl etmek mecburiyetinde idik fakat sonraları yurtiçinin ihtiyaç duyduğu tohumların burada yetiştirilmesinden başka külliyetli miktarda tohumun da yurtdışına satılması vuku' bulmuştur.

1927 yılında, Bursa'da 13 ipek fabrikası faaliyet göstermekteydi, bu fabrikalardaki mancınık adedi 726 idi. Fabrikaların yıllık ipek üretimi tahminen 68.000 kilo ipekti. Bursa'da mevcut 11 mensucat fabrikasında, 77 tezgâh vardı ve bu fabrikalarda yılda yaklaşık 130.000 metre kumaş üretiliyordu. Mensucat fabrikalarının birisi, Dokumacılık Türk anonim şirketi

[7] *Bursa Vilayeti Salnamesi 1927, Bursa Vilayet Matbaası 1927, s. 177.*

tarafından Muradiye İstasyonu civarında inşa edilmişti. Makine ve tezgâhları son sistem olan fabrikada dört bölüm bulunuyordu: Polinaj, tisaj, apre, boya. Ülkemize Avrupa'dan ithâl edilmekte olan kadife dışında her cins kumaş, bu fabrikada imâl edilebiliyordu.

1856 yılı Ağustos ayında, başvekâlet mektubî kaleminde yazılan varakada, Bursa'daki Harir fabrikalarında bulunan koza böcekleri, şehirde kötü kokunun yayılmasına sebep olduğundan, bu tesislerin şehir dışına nakillerinin sağlanması yönünde bir karar çıkmıştı[8].

Dokuma fabrikalarından başka Bursa'da başka fabrikaların da faaliyet gösterdiğini unutmamak lazımdır. 1927 yılında, Bursa'da 6 adet un fabrikası mevcuttu ve bu fabrikalar yılda 14 milyon kilo un üretiyorlardı[9]. Daha sonraki yıllarda ise un fabrikalarının sayısı daha da artacaktır[10]. Yine aynı tarihlerde 1 deri tabaklama fabrikası ve 30 kadar tabakhâne vardı. Bu tabakhânelerde 70-80 bin koyun, 8-10 bin keçi, 10-11 bin sığır, 3-4 bin manda, 4-5 bin oğlak derisi işlenir ve meşin-i sahtiyan, vakete kösele, gön yapılırdı. Tabakhanelerin ürettiği derilerin yüzde doksanı Bursa'nın dikici ve kunduracıları tarafından alınır ve yemeni, kundura vesaire yapılarak, şehir içinde satıldığı gibi, Eskişehir, Konya, Ankara ve Anadolu'ya da gönderilirdi. Tabakhânelerin ürettiği derilerin yüzde onu İnegöl, Osmaneli ve diğer bölgelere gönderilmekteydi.

Bursa'da 3 marangoz ve mobilya fabrikası mevcut olup, senevi istihsâlatı 4800 metre küptü. Mevcut 3 dökümhanenin yıllık üretimi 8500 kilo, 6 torna imalathanesinin yıllık üretimi 11.300 kilo, 3 pulluk imalathânesinin yıllık üretimi 1450 adet, 1 makarna fabrikasının yıllık üretimi de 70.000 kiloydu. Tahin ve susam yağı imalathâneleri 5 adettir. İkisinin yıllık üretimleri 15'er bin, üçünün ise 10'ar bin kilodur. 3 çeltik fabrikası mevcut olup, yıllık üretimleri birinin 60 bin, birinin 40 bin, birinin 35 bin kilodur. Mevcut 2 gazoz fabrikasından birinin yıllık üretimi 200 bin, diğerinin de 80 bin adetti.

---

8 *B.O.A. A. MKT.UM. 248.*

9 *Bursa'da ilk açılan yağ ve un fabrikalarından biri 1854 senesinde, Kaptan Ömer Paşa'nın inşasına başladığı yağ ve un fabrikalarıdır. B.O.A. İ.MVL. 319.*

10 *1923 yılında, Ali Ekrem ve Ahmed Nureddin beylerin Bursa'da inşa ettirdikleri un fabrikasını faaliyete geçirmek üzere Nikola Mihailoftf oğlu Yanof isminde bir Rus makinist Bursa'ya gelmiştir. B.O.A. HR. İM. 29.*

1920'li yıllarda Bursa'da bulunan yağ ve peynir imâlathânelerinin sayısı 21 tanedir. Senede 15-20 bin kilo tereyağı, 10-15 bin kilo beyaz ve kaşar peynir imâl olunmaktaydı. Bir de su ile çalışan bir makarna fabrikası vardır. Alât ve edevatı noksan olmakla beraber sene de 70, 80 bin kilo makarna ve şehriye üretimi yapılmaktadır. Üretimin büyük bir kısmı iç pazarda sarf edilir ve bir kısmı da kazalara sevk edilmekteydi.

1927 senesinde 25 kadar araba imalathânesi bulunmaktaydı. Senede 7-8 kadar araba yapılır, bir kısmı şehirde satılır, büyük bir bölümü ise Karaköy ve Eskişehir tarikiyle Konya, Adana ve Ankara havalisine sevk olunurdu. Yapılan arabalar tek ve çift yaysız, tek ve çift yaylı araba ve Ceyhan arabası olmak üzere üç çeşitti. Yine aynı yılda şehrimizde 50 kadar bıçak, çakı ve testere imalathânesi bulunmaktaydı. Senede 60-70 bin kadar muhtelif bıçak, büyük ve küçük bıçak, bağ testeresi yapılarak, ekserisi İzmir'e gönderilirdi[11].

Küçük boyutta 5 adet torna fabrikası olup hepsi de motorla çalışmaktadır. Alât ve edevatları noksan olmakla beraber memlekette mevcut harir ve mensucat fabrikalarıyla un fabrikalarına ve otomobillere ait kırılan bazı aksamını tamir edebilmekteydiler. Üretilen parçaların ekserisi İstanbul'a gönderilmekteydi. Bunlardan başka, birisi motorla diğeri de buharla çalışan iki büyük dökümhâne vardı ki, mensucat, harir ve un değirmenlerine ait bilumum döküm âletleri buralarda dökülmekteydi.

Bursa'nın depremleri gibi yangınları da zaman zaman şehri harâbeye çevirmiş ve hem sanayi, hem de ticaretine büyük zararlar vererek şehrin gelişimini etkilemiştir. 1864 Setbaşı ve Umurbey yangını, 1902, 1927 Kapalı Çarşı ve Bursa'nın çarşı ve hanlarını harâbeye çeviren 1957 büyük yangını[12]. Bursa'yı harâbeye çeviren son büyük deprem 1854-55 yıllarında olandır. Yüz elli kadar cami, mescit, medrese, sıbyan mektebi, han, hamam ve köprü gibi yapıları yerle bir eden bu depremden sonra Bursa şehrinin dokusu çok değişime uğramıştır. Bu dönemden sonra yeniden yapılanmaya çalışan şehirde büyük ölçüde istimlâkler yapılmış, caddeler genişletilmiş ve Tophane gibi mevcut meydanlar da ferahlatılmıştır.

---

[11] *Bursa Vilayeti Salnamesi 1927, Bursa Vilayet Matbaası 1927, s. 256.*

[12] *1864 yılında, Bursa'da Tuzpazarı çarşısında vukubulan yangından dolayı tulumba gönderilmesi için yazı yazılmış, 1894 senesinde de Bursa'da İnebey Çarşısı'nda yangın çıktmış ve on beş kadar dükkan yanmıştır. B.O.A. MVL. 666.- YA.HUS. 316.*

Yapılarda Mekân Değişimi

Hüdavendigâr Vilâyeti'nin merkez sancağı olması itibariyle en çok yapının yapıldığı Bursa, sadece sanat ve ticaret değil meslekî ve teknik açıdan da en çok hizmet alan şehirlerden biri olmuştur. Bu dönemde Bursa'da Mekteb-i Fünun-ı İdâdi ana ve ek binaları, Hamidiye Ziraat ve Ameliyat Mektebi, Erkek Muallimîn Mektebi ve Kız Muallimîn Mektebi (Erkek ve kız öğretmen okulları), Hamidiye Sanayi Mektebi (Tophâne Endüstri Meslek Lisesi) bu bağlamda sayılabilecek yapılardan sadece birkaçıdır. Bu dönemde inşa edilerek hizmete giren ve yıllarca Bursa ve civarındaki ipek fabrikalarının ihtiyacı olan ipeği karşılayan Harir Daru't-Ta'limi yani İpekçilik Eğitim Okulu'dur. Yaklaşık 25.000 liraya mâl olarak 1888 yılında eğitim ve öğretime açılan okulun müdürlüğüne Paris Monpelye Enstitüsü'nün de müdürü olan Kevork Torkomyan Efendi atanmış ve 1922 yılına kadar bu görevde kalmıştır. Bursa ve çevresindeki ipek böcekçiliğini yaygınlaştırmak ve kalitesini artırmak için çalışmalar yapmak amacıyla kurulan bu okul, konusunda başarılı olmuş ve bu zaman zarfında 2032 kişi ipek böcekçiliği diploması almaya hak kazanmıştır. Bu mezunların %73'ü Rum veya Ermeni vatandaşlarıdır[13].

1324 (1906/07) yılında ise Bursa şehrinde bir kasr-ı hümayun, bir daire-i hükümet, bir daire-i askeriye, bir telgrafhane, iki hastahane ve bimarhane, 16 karakol, 1 belediye dairesi, 1 reji nezareti dairesi, 1 medrese-i muallimin, 1 harir dar'üt-talimi, birer mektep idâdi, mülkî ve askeri, 1 mekteb-i rüşdi-i askeri, 1 inas mekteb-i rüşdiyesi, 1 sanayi mektebi, 54 ibtidai mektebi ve cemaat-i Gayr-i müslimeye ait 14 mekteb ve 14980 hâne, 4228 dükkân, 433 kahvehane, 873 arsa, 14 otel, 86 han, 345 oda,117 fırın, 5 yağhâne, 9 eczahâne, 42 harir fabrikası, 47 böceklik, 6 kiremit ve çömlekhâne, 31 debbağhâne, 1 şişehâne, 1 balıkhâne, 3 matbaa, 1 tiyatro, 114 ahır ve arabalık, 64 değirmen, 188 cami ve mescid-i şerif, 1 fetvahâne, 70 türbe-i şerife, 27 medrese, 8 imâret, 39 tekke, 156 kabristan, 10 kilise, 3 havra, 1 metropolithâne, 53 su taksimi 579 çeşme ve şadırvan, 24 köprü ve 9 meydan ve mesire vardır[14].

[13] *Salnamede bu rakamlar farklıdır. "Filhakika müessesenin küşadı tarihinden itibaren 1926 senesine kadar 2007 talebe yetiştirilmiş ve bu efendiler meyanında 465 efendi tasdikname almış ve 1542 efendiye şehadetname verilmiştir".*

[14] *1324 Hüdavendigar Vilayeti Salname-i Resmisi 1324, Bursa Vilayet Matbaası, s. 280-281.*

Yolların Genişletilmesi Çalışmaları

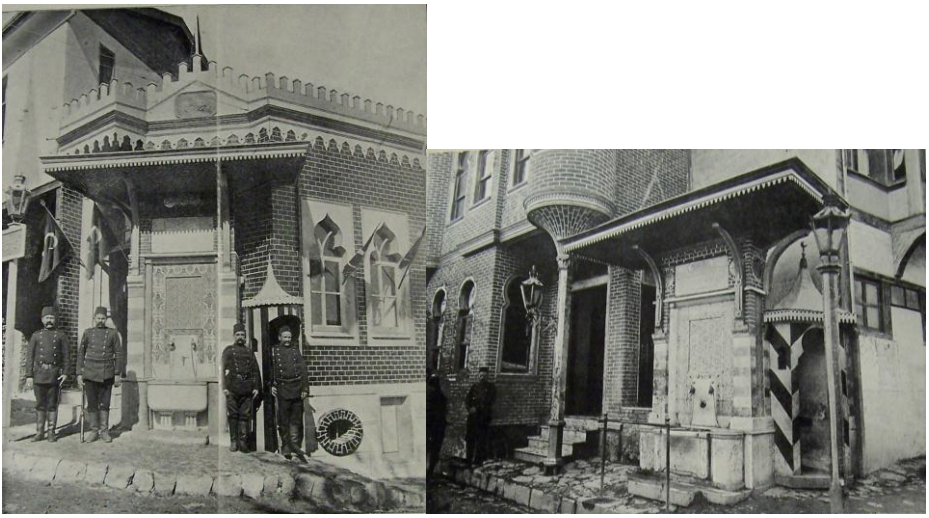
Fotoğraf 1. *Açılan Hamidiye (Cumhuriyet) ve Mecidiye (Maksem-Ulucami) caddeleri.*

Hüdavendigâr Valisi Ahmet Vefik Paşa, Bursa'nın mahalle dokusu ve kendine has sokak yapısını büyük ölçüde değiştirerek çıkmaz sokaklardan dolayı birbirleriyle irtibatı kopmuş mahalleleri birleştirdi. Büyük bir zelzeleden yeni çıkmış olan Bursa'nın harabe durumu onun işini kolaylaştırmıştı. İlk tiyatro binası ile modern bir hastahâne onun zamanında inşa edildi. Bugünkü Cemâl Nadir Caddesi ile Hamzabey, Muradiye ve Çekirge arasındaki cadde Ahmet Vefik Paşa döneminde açılmıştır. Ahmet Vefik Paşa, valiliği esnasında İpek Hanı'nın üst katında ve köşede yer alan bir dükkânın satışına izin vermişti, "-Eğer dükkân alt katta olsaydı satışına izin vermeyecekti çünkü İpek Hanı'na üçüncü bir kapı açmayı düşünüyordu." Şeklinde bir rivayet vardır[15]. 1871-78 yılları arasında Hastahâne ile Tophâne arasındaki cadde, şairliğiyle meşhur Mahmut Celâlettin Paşa'nın vali olmasıyla da 1889-91 yılları arasında Yeniyol ile Mahmudiye Caddesi (Uluyol) ulaşıma açılmıştır **(Fotoğraf 1)**.

Yeni yolların açılması ve yahut var olan yolların genişletilmesi çalışmaları sonucunda, Bursa çarşısının nüvesini teşkil eden merkez hanlar bölgesinin

[15] *Nikola Naçov, "Bursa Gezisi 1879", Bulgar Gözüyle Bursa, (Çev. Hüseyin Mevsim), İstanbul 2009, s. 55.*

dokusu büyük ölçüde etkilendi. Hüdavendigâr valisi Mümtaz Reşit Paşa'nın, 1903 – 1906 yılları arasında bugünkü Atatürk Caddesi'ni açtırırken Kapan Hanı'nın büyük bir kısmının, Ulucami'nin haziresinin, Mısrî Tekkesi'nin, Dondurma Tekkesi'nin ve daha ileride bir dergâhın yıktırıldığı bilinmektedir. Bugünkü adı Cumhuriyet Caddesi olan Hamidiye Caddesi'nin açılması sırasında Pirinç Hanı'nın kuzey doğu köşesi kesilmiş ve birkaç dükkân ortadan kaldırılmıştır. Hemen yanı başında bulunan Tavukpazarı Hamamı ya da Meyhâneli Hamam denilen yapının kuzey kanadı kesilmiş ve soğukluk bölümü yola gitmiştir. Bu aksın üzerinde doğuya doğru gidilirse İvazpaşa Çarşısı'nın bir kısmının, ileride Ertuğrul Camii'nin avlusunun, daha ileride Perşembe Hamamı'nın ve nihayet caddenin en doğusunda Galle Hanı'nın bu anıt ve eser kıyımından nasibini aldıkları kolayca izlenebilir. Bu cadde, 1900 yılında (Hicri 1318) açıldıktan sonra iki ucuna birer karakol binası da inşa edilmiş ve II. Abdülhamid'in cülûsu sene-i devriyesine denk getirilerek Hamidiye Karakolhaneleri adı verilmiştir[16] **(Fotoğraf 2-3)**.

Fotoğraf 2-3. *Hamidiye Caddesi'nde inşa olunan doğu (sol) ve batı (sağ) karakolu.*

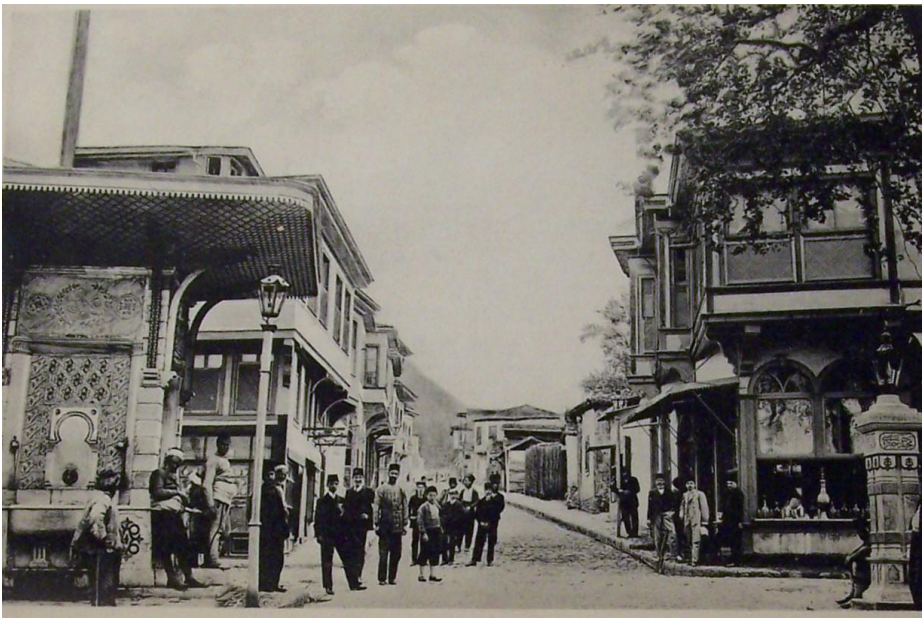
[16] *"Bursa'da tesisine ibtidar kılınmış olan cadde ile çeşmenin nam-ı hümâyun-ı mülûkâneye nisbetle tevsimi", B.O.A., BEO, 1536. Yine II. Abdülhamid'in cülûsu yıl dönümünde, tahta çıkış kutlamaları çerçevesinde bir çeşmeye adının verilmesi kararlaştırılmış ve İpekçilik Mektebi ile Kasr-ı Hümâyun arasında, mermerden inşa edilen bir çeşmeye de Hamidiye Çeşmesi denilmiştir.*

Bugünkü adı Ulucami Caddesi olan ve caminin batısından aşağıya, Cumhuriyet Caddesi'ne kadar inen Mecidiye Caddesi'nin açılması esnasında da Orhangâzi'nin ve Yıldırım'ın vakıflarına ait bazı evlerin ve dükkânların ortadan kalktığı da anlaşılmaktadır. Bu caddenin de üst tarafında yani Ulucami'nin batı köşesinde yer alan çinili çeşmenin tam karşısında bir çeşme ve bir de karakol binası inşa edilmiş ve Mecidiye Karakolhânesi adı verilmiştir[17] **(Fotoğraf 4-5)**.

Fotoğraf 4. *Mecidiye Caddesi ve aşağıda Mecidiye Karakolhanesi.*

[17] *Doğan Yavaş, Bursa'da Osmanlı Dönemi Karakolhaneleri, s. 71.*

Fotoğraf 5. *Mecidiye Caddesi'nin Maksem'e çıkan üst kesimi.*

Cadde veya yol genişletmeleri sürerken, yol üzerinde kalıp da taşınması mümkün görülen bazı tesislerin, bulundukları yerden kaldırılıp daha uygun bir yere nakledilmeleri sağlanmaktaydı[18]. Bu yıkım faaliyetleri sırasında bazı haksızlıkların yapıldığı ve bunun sonucunda da şikâyetlerin geldiği de oluyordu. Kaygan Çarşısı da denilen, Kayganzâde Camii Çarşısı'nda bulunan vakıf üç adet dükkân, Vali Ahmed Vefik Paşa tarafından yıktırılmış, daha sonra bundan zarar gören kişiler dilekçe ile şikâyette bulunmuşlardır[19].

[18] *Bursa'da Reşadiye Caddesi'nde yol genişletmek için yıktırılmak istenen araba imalathanelerinin münasip bir yere nakli tabii olup askeriyeye ait araba imalatının sekteden vikaye olunacağının Harbiye Nezareti'ne tebliği", B.O.A. DHL.MVM. 104.*

[19] *"Bursa'da Kayganzade Camii Çarşısı'nda bulunan vakıf üç bab dükkân, Ahmed Vefik Efendi Hazretleri tarafından yıktırıldığından, Sahhaf Hacı Nazmi Efendi, berber müteveffa Mehmed Ali eytamı ve aşçı Serkiz tarafından vuku bulan istida üzerine yazılan emirnameye cevaben Hüdavendigar Meclisi'nin mazbatası. B.O.A. MVL. 719. Bursa'da küşadına teşebbüs olunan caddeden dolayı mutasarrıf olduğu dört hanenin hedmine ve dun fiyatla istimlakine kıyam olunduğundan bahseden Hersekli Hacı Hüseyin'in arzuhali. B.O.A. BED. 2040.*

Osmanlı şehirlerinde, modern anlamda meydan fikri oluşmamıştır denilebilir. İstanbul Sultanahmet'teki "At Meydanı" Roma'nın hipodromundan kalmıştı. Yeniçeri ortalarına et dağıtımı için belli başlı kışlaların yakınlarında bulunan "Et Meydanı", askerlerin veya kemankeşlerin ok tâlimi yapmaları için ayrılan "Ok Meydanı" ki, Bursa'daki adıyla "Atıcılar Alanı"dır, yine güreşlerin yapıldığı ve neredeyse her kasabada bile var olan "Er Meydanı" bize has bir anlayış olup Batılı anlamda değildir. İçinde bir parkı ve yürüyüş yolu ile havuzu ve saat kulesi gibi detayların yer aldığı meydanların tanzimi de Tanzimat ile oluşmaya başlamış ve özellikle II. Abdülhamid'in cülusunun 25. Yılında teberrüken Bursa, Çorum, Gümülcine, Balıkesir, Çanakkale, Tokat, İzmir, İzmit, Kudüs, Nablus ve Yanya gibi Osmanlı coğrafyasının çeşitli şehirlerinde meydanlar açılıp saat kuleleri yapılmaya başlanmıştır **(Fotoğraf 6-7-8)**.

Fotoğraf 6-7-8. *Balıkesir, Nablus (Beyrut) ve Çorum saat kuleleri.*

Fotoğraf 9-10. *Bursa'da Osmancık Meydanı'nda (Tophane) saat kulesinin ilk ve son hali.*

Şehirlerde Sultan Abdülaziz dönemiyle birlikte park, bahçe ve meydanlar yapılmaya başlanmıştı. 1855 depreminden sonra harabeye dönen Bursa'yı imar ederken 1862'de Tophâne ve 1870'te hükümet meydanı düzenlemeleri de yapılmış, her iki meydana da saat kuleleri yerleştirilmiştir **(Fotoğraf 9-10)**.

Bursa'nın günümüzde Cumhuriyet Alanı olarak anılan meydanında, 19. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren yerel idarî yapılanmanın çeşitli birimleri bulunmaktaydı. 1857 ve sonraki yıllara ait kent planlarında/haritalarında görüldüğü gibi bu alan hükümet meydanı olarak idarî, adlî, malî ve askeri birimlere ev sahipliği yapmıştır. Plan ve haritalarda geçtiği üzere önceleri Cami-i Kebir Caddesi, Saray Caddesi, Cumhuriyet'in ilk yıllarında ise Gâzi Paşa Caddesi adlarıyla anılan yolun güney kesiminde kalan bu meydan Saray Meydanı, Sarayönü, Hükümet Meydanı gibi isimlerle adlandırılmıştı. 19. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren Cumhuriyet dönemine kadar bu meydanda zamanla merkez mutasarrıflığı dairesi, vilâyet dairesi, eski hapishâne dairesi, zabıta dairesi ya da adliye, jandarma taburu, polis/zabıta dairesi, evrak mahzeni, hapishâne/tevkifhane gibi birimlerin bulunduğu bir

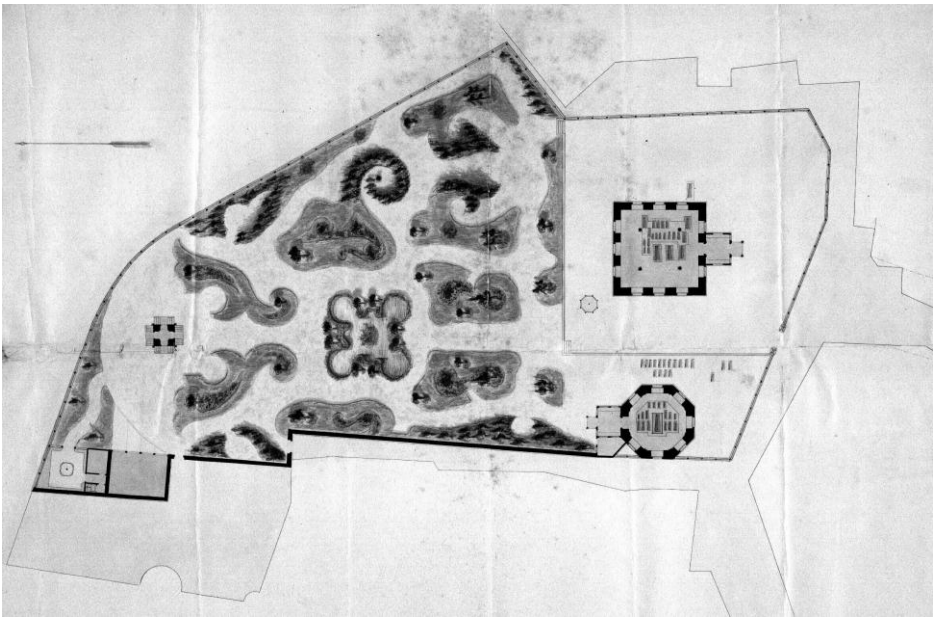
yapılar topluluğu ortaya çıkmıştır. Cumhuriyet'in ilk yıllarında Cumhuriyet Alanı olarak adlandırılan bu meydan yeniden ele alınarak, idarî yapıların hisar dışına ve şehrin doğusuna kaydırılmasıyla yeni yönetim birimlerinin merkezi olacak biçimde düzenlenmiştir[20].

1855 depreminden sonra şehirde yapılan düzenlemelerden biri de, arşivlerde Meydân-ı Osmânî, Osmancık Meydanı gibi isimlerle karşımıza çıkan bugünkü Tophâne Meydanı'nın açılması çalışmalarıdır. Burada yer alan ve manastırdan tahvil edilen Orhan Gazi'nin camisi, medresesi ve Osman Gâzi ile Orhan Gâzi türbelerinin etrafı deprem öncesinde tamamen meskenlerle kuşatılmış yoğun bir yerleşim yeri görünümündeydi. Akabinde gelen bu felâket ve büyük yıkımdan sonra meydan açma projesi hazırlanmış, buradaki hânelerin sahiplerine mülklerinin bedelleri ödenerek büyük bir istimlâk çalışması yapılmıştır (**Plan 1)**.

Plan 1. *Tophane Meydanı için hazırlanan proje.*

[20] *Hüseyin Gürsel Bilmiş, "Tanzimattan Cumhuriyete Bursa'da Mimarlık Ortamı", s. 445.*

Plan 2. *Tophane Meydanı'nın gezi yolları ve peyzajı için hazırlanan proje.*

Ebniye Mühendisi Batyano'nun hazırladığı meydan projesi uygulamaya konularak tamamen yıkılan Osman ve Orhan Gâzilerin türbeleri yeniden ayağa kaldırılmış[21], meydanın ortasına bir havuz, yamaçlara bakan yere bir saat kulesi inşa edilmiş, meydanın etrafına ihata duvarı çekilmiş ve dört adet de çeşme inşa edilerek Ahmet Vefik Paşa'nın meşhur Müfettiş suyu verilmiştir. Meydanın çeşitli bitkilerle süslenmesi için gerekli peyzaj çalışmaları ve yürüyüş patikaları için düzenlemeler yapılmış, bahçenin bakımı için de bahçıvan görevlendirilmiştir[22] **(Plan 2)**.

[21] *Doğan Yavaş, 1855 Depreminden Sonra Osman Gazi ve Orhan Gazi Türbelerinin Yeniden İnşası, s. 681-692.*

[22] *"…Firdevs-âşiyân Sultan Osman Hân ve Sultan Orhan Gâzî hazerâtının Burusa'da vâkı' türbe-i münîfeleri ittisâlinde kâin bağçenin i'mâr ve devâm-ı ma'mûriyeti içün yüz guruşu belediyeden i'tâ olunmak üzere iki yüz guruş maaşla tedârik ve istihdâmı kararlaştırılan bağçıvân …" B.O.A. İ. EV. 42-6723.03.*

Bibliyografya

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, BEO, 1536 - MVL. 666.- YA.HUS. 316 – HR. İM. 29. - C.İKTS. 424 – İ. MSM. 13.

1324 Hüdavendigar Vilayeti Salname-i Resmisi 1324, Bursa Vilayet Matbaası, s. 278

Bursa Vilayeti Salnamesi 1927, Bursa Vilayet Matbaası 1927, s. 2567

Anonim, Prusa'dan Günümüze Bursa, (Haz. İsmail Cengiz), Bursa Büyükşehir Belediye Yay. İstanbul 2008.

Bilmiş, Hüseyin Gürsel, "Tanzimattan Cumhuriyete Bursa'da Mimarlık Ortamı", Bursa Nilüfer Belediyesi Yay., Bursa 2021.

Dostoğlu, Neslihan, "Modernleşme Döneminde Bursa'daki Kentsel Gelişme", *Osmanlı Modernleşmesi ve Bursa*, Bursa 2009.

Yavaş, Doğan, "Bursa'da Osmanlı Dönemi Karakolhaneleri", *Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 4, Bursa 2004.

Yavaş, Doğan, "1855 Depreminden Sonra Osman Gazi ve Orhan Gazi Türbelerinin Yeniden İnşası", *XIII. Orta-Çağ Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, (14-16 Ekim 2009), Denizli Pamukkale Üniversitesi, İstanbul 2010.

Altıncı Oturum

Sosyo-Kültürel Yapısıyla Bursa

Oturum Başkanı: **Prof. Dr. Abdullah Kızılcık**

Doç. Dr. Naim Ürkmez

Tanzimat'tan I. Dünya Savaşına Bursa'da Salgın Hastalıklar

Doç. Dr. Vakkas Toprak

Modern Bursa'nın İnşasında Ahmet Vefik Paşa'nın Rolü

Dr. Öğr. Üyesi Yasemin Ulutürk Sakarya

Tanpınar'ın Bursa'sı

Doç. Dr. Naim Ürkmez

Malatya'nın Doğanşehir ilçesinde dünyaya geldi. İlk ve orta öğrenimini aynı ilçede; tarih alanındaki lisans, yüksek lisans ve doktora öğrenimini ise 1997-2012 yılları arasında Atatürk Üniversitesi'nde tamamladı. 2001-2013 yılları arasında Milli Eğitim Bakanlığına bağlı çeşitli okullarda Tarih Öğretmeni olarak görev yaptı. 2013 yılında Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümüne öğretim üyesi olarak atandı. Çalışmalarına hâlen aynı üniversitede devam etmektedir. Araştırmaları ağırlıklı olarak 19. yüzyıl Osmanlı Tarihi üzerine yoğunlaşmıştır. Şehir tarihi ve Osmanlı modernleşmesi ile ilgili çok sayıda kitap ve makalesi yayımlanmıştır.

Tanzimat'tan I. Dünya Savaşı'na Bursa'da Salgın Hastalıklar

Giriş

Hızlı bir şekilde yayılarak binlerce ve hatta bazen milyonlarca insanın ölümüne yol açan salgınlar, tarihî süreçleri derinden etkilemiştir. Aynı zamanda toplumların psikolojisinde derin izler bırakmıştır. Salgın hastalıklar özellikle ticarî ilişkiler, seyahatler ve göçlerle dünyanın bir tarafından başka bir tarafına sirayet etmiş ve ölümlerin artmasına sebep olmuştur.[1]

Başlangıçta hastalığın nasıl yayıldığını bilmeyen ya da bu hususta ilmî verilere sahip olmayan insanlar, bulaşıcı hastalığın görüldüğü yerlere karşı herhangi bir tedbir almadılar. Ancak zaman içerisinde birçok hastalığın bulaşma yoluyla sirayet etmesini keşfedilince, bulaşıcı hastalıklarla karşılaşmış olan insanlar, hastalık taşımadıkları kesinleşinceye kadar belli bir yerde alıkonulmaya başlandı. Alıkoyma süresi çoğunlukla 40 gündü, bu sebeple bu alıkoyma İtalyanca 40 anlamına gelen quaranta/karantina ismiyle anılmaya başlandı. Bulaşıcı hastalıkları kontrol altına alabilmek için başvurulan bu yöntem ilk olarak 15. yüzyıldan itibaren Avrupa ülkelerinde uygulandı. Karantina usulü Osmanlı Devleti'nde ise ancak 19. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra uygulanmaya başlandı.[2] Daha önceleri hastalık ortaya çıkınca şehir çevrelerinde bir takım tedbirler alınıyorsa da bu ülke genelinde uygulanan bir yöntem değildi. Salgın hastalıklar karşısında daha ziyade manevî ve psikolojik sayılabilecek bir takım uygulamalar vardı.[3]

İlk defa, Sultan II. Mahmud, 1830 yılında başlayan bir kolera salgınında, 1831 yılında, Karadeniz'den gelecek gemilere karşı karantina uygulanmasını emretti. Bu emirle birlikte Osmanlı Devleti'nde ilk karantina usulü uygulamaya konulmuş oldu. Sultan'ın karantina uygulamada güçlük çekmesinin sebebi karantina uygulamasının şeriata aykırı olduğu ileri

[1] *Özgür Yılmaz, "1847-1848 Kolera Salgını ve Osmanlı Coğrafyasındaki Etkileri", Avrasya İncelemeleri Dergisi, VI/1, 2017, s. 27.*

[2] *Gülden Sarıyıldız, "Karantina Meclisi'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri", Belleten, LVIII/222, Ankara 1994, s. 329-331.*

[3] *Câbî Ömer Efendi, Câbî Târihi, II, Haz. Mehmet Ali Beyhan, TTK, Ankara 2003, s. 905.*

sürülmesiydi. Nitekim İslâm dünyasında 19. yüzyılın başlarından itibaren karantinanın caiz olup olmadığı konusunda tartışmalar yaşandı. II. Mahmud, bu direnci kırmak için Cezayirli Hamdullah'a karantinanın haram olmadığına dair bir risale yazdırdı. Aynı zamanda Takvim-i Vekayi'de karantinanın yararları dair yazılar yayımlattı.[4] Bu tarihlerden itibaren Osmanlı topraklarında karantina usulleri kabul edilip uygulanmaya başlandı. Bu çerçevede Bursa'da da 1838 yılında karantina tesis edildi. Bunun için Çekirge semtinde bir karantina binası inşa edilerek müdürlüğüne Aşir Efendi getirildi. Alınan bu tedbirlere rağmen Bursa'daki karantina uygulaması başlangıçta muhalefetle karşılaştı. Bursa'ya karantina memuru tayin edileceğini duyan bir grup Müslüman kadın, Bursa Mütesellimi'nin konağının önünde toplanarak karantina istemediklerini beyan ettiler. Hatta Bursa ahâlisinden Katolik bir Ermeni'ye ait evde veba hastalığı görülünce hâne mühürlenerek karantinaya alınınca aynı kafile, hânenin mührünü kırarak karantina memuruna uygunsuz sözler söylemişlerdi. Oysa bu tarihlerde Bursa'da, veba hastalığından dolayı günde neredeyse 7-8 kişi hayatını kaybetmekteydi.[5]

Osmanlı topraklarında karantina uygulamasına başlamasına rağmen Avrupa devletleri olası bir salgında Osmanlı Devleti'nin tedbirli olmadığını, hastalığın bu tedbirsizlikten dolayı özellikle Hac farizası sırasında yayılarak kendi topraklarına sirayet ettiklerini beyan etmekteydiler. Bu şikâyet zamanla siyasi bir baskı unsuru hâlini aldı. Nitekim bu baskı Osmanlı Devleti'nden Haccın yasaklanmasını talep etmeye kadar vardı. Osmanlı Devleti ise sorunun Hint coğrafyasından kaynaklandığını ileri sürmekteydi. 1866 yılında İstanbul'da toplanan sağlık konferansında Avrupalı devletler bu defa Hac ibadetinin seyreltilmesini ya da kara yoluyla yapılmasını talep etti. Ancak karayoluyla hac seyahati ölümle eşdeğer olduğu için bu teklifler kabul edilmedi, önlem olarak karantina tedbirleri sıkılaştırıldı.[6] Görüldüğü üzere salgın hastalıkların kaynağı Osmanlı toprakları değildi, ancak hastalıkların etkisini gösterdiği yerlerden biri de Osmanlı toprakları oldu. Alınan bütün tedbirlere rağmen salgın hastalıklar zaman içerisinde Bursa'ya da sirayet etti.

---

4 *Takvim-i Vekayi, No. 3.*

5 *Emre Satıcı, 19. Yüzyılda Hüdavendigar Eyaleti, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2008, s. 241-242.*

6 *Orhan Koloğlu, "Osmanlı Basınında 1865 Kolera Salgını, İstanbul Sağlık Konferansı ve Mirza Malkom Han", Osmanlı Bilimi Araştırmaları, 2005, s. 139.*

Bu çalışmada Tanzimat reformlarının başladığı dönemden Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girinceye kadarki olan döneminde Hüdavendigâr Vilâyetinin merkezi olan Bursa şehrinde görülen salgınların ve bulaşıcı hastalıkların seyri incelenecektir. Her ne kadar konuyla ilgili literatürde iki müstakil çalışma bulunsa da bu çalışmalardan ilki bir salgını, ikincisi ise bir hastalığın seyrini arşiv belgelerine dayalı bir şekilde incelemiştir.[7] Bu çalışmada Bursa civarında etkili olan hastalıkların önüne geçebilmek için alınan tedbirler, bu tedbirler karşısında halkın tutumu, salgının yayılım hızını etkileyen faktörler gibi hususlar ele alınacaktır. Kısaca salgın hastalıkların Bursa şehrine olan etkisi irdelenecektir. Çalışmanın ana kaynağı Osmanlı arşivinde yer alan müteferrik evraktır. Bunun yanında süreli yayınlar ve hatıralardan da istifade edilmiştir.

Kolera Hastalığı

Kayıtlara yansıdığı kadarıyla Bursa'da ilk kolera vakası 1848 yılında görüldü. Bölge yöneticilerinin bu hastalıkla mücadele edebilmesi, halka telkinlerde bulunabilmesi maksadıyla Bursa'ya bir adet rehber niteliğinde "kolera risâlesi" gönderildi.[8] Hastalığın ortaya çıktığı anda Bursa'da Vali'nin hizmetinde olan doktordan başka doktor bulunmuyordu.[9] Bursa Valisi'nin talebi üzerine İstanbul'dan buraya 2 doktor, 4 cerrah ve 2 eczacı tayin edildi. Bu heyetle birlikte, hastalığa karşı nasıl tedbir alınacağına dair hazırlanan 400 nüsha kâğıt, 30 nüsha kolera risâlesi ile gerekli ilaç ve eşya Bursa'ya gönderildi.[10] Konuyla Fransa'nın Bursa Konsolosu da ilgilenmiş hastalığın yayılmasını engellemek için Bursa'daki bir derenin temizlenmesi girişimlerde bulunmuştu.[11] Mihaliç (Karacabey) kazasında bulunan Ulubad köyünde ortaya çıkan hastalık kısa süre sonra yayılmadan söndü.[12]

---

7 *Nursal Kumaş, "Bursa'da Kolera Salgını ve Alınan Karantina Önlemleri (1890-1895)", Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, XII/21, 2011/2, s. 213-241; Celil Bozkurt, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Atranos'ta Frengi ve Frengiyle Mücadele", Türk Dünyası Araştırmaları, CXXVI/248, Eylül-Ekim 2020, s. 65-76.*

8 *BOA, A. MKT, 109-67.*

9 *Sadaret'ten Hekimbaşı'na gönderilen 11 Şaban 1264 tarihli tezkire, BOA, A. MKT, 139-66.*

10 *Seretıbba tarafından Sadaret'e gönderilen 15 Şaban 1264 tarihli tezkire, BOA, A. MKT, 140-43.*

11 *BOA, HR. TO, 211-50.*

12 *Sadaret'ten Hekimbaşı'ya gönderilen 18 Cemaziyülevvel 1264 (22 Nisan 1848) tarihli tezkire, BOA, A. MKT. MHM, 4-65.*

Kolera hastalığı 1848 yılından sonra uzun bir süre Bursa'da görülmedi. 1889 yılında Hint yarımadasında ortaya çıkan kolera salgını kısa süre zarfında bütün dünyayı etkisi altına aldı. Hastalık, ulaşımda yaşanan gelişmelerin de etkisiyle çok kısa bir sürede Osmanlı topraklarına sirayet etti.[13] 1890'da Hicaz'da ortaya çıkan ve bazı taraflarda görülmeye başlanan kolera hastalığından dolayı belediyenin temizliğe dikkat etmesi emredilmekteydi. Şubat 1890'da Hüdavendigâr Vilayetinin Kepsut ve Fart nahiyelerinde ile Balıkesir kasabasında bir hastalık ortaya çıktığı rapor ediliyordu. Bu hastalık yüzünden ahâlinin üçte biri hasta olmuştu. Ancak hastalığın ne olduğuna dair malûmat yoktu. Hastalıktan dolayı tedbiren okullar tatil edildi.[14] Sonradan anlaşıldığı kadarıyla Bursa'da ortaya çıkan hastalık koleraydı. Ağustos ayında hastalığın Bursa'dan İstanbul'a sirayetini engel olmak için sıkı tedbirlerin alınması emrediliyordu. Özellikle Bursa'dan İstanbul'a getirilen sebze ve meyvelerden kötü olanların kabul edilmemesi isteniyordu.[15]

Hastalığın 1890'da bölgede görülmesi üzerine Bursa'da Tanzifat [temizlik] İdaresi kuruldu. Ayrıca bir komisyon oluşturularak olağanüstü bazı tedbirler alındı. Komisyon, sıhhiye müfettişi, belediye heyeti, doktor, polis ve zabıta memurlarından oluşmaktaydı. Belediye ilk olarak, görevlendirdiği temizlik personeli vasıtasıyla şehrin sokak ve mahallelerinde bulunan boş arsalardaki çöpleri toplattırıp çevreyi temizletti. Ayrıca fabrikalardan çıkarılan koza döküntülerini hastalık yaymaması maksadıyla toplattırdı. Özellikle mahalle içlerinde evlerin etrafında bulunan hayvan ölüsü ve gübresi ile çöpler, görevlendirilen personel tarafından her gün düzenli olarak toplatıldı. Sokaklar her gün süpürülüp sulandı. Zayıf ve düşkün keçi, koyun ve mandaların etleri ile henüz olgunlaşmamış ve olgunlaşıp çürümeye başlamış meyve, bayatlamış sebze alım satımı yasaklandı.

İpek kozalarını işlemek için evlerde bulunan el tezgâhlarının çalıştırılmasına bir süreliğine ara verildi. Koza üretilen yerlerden çıkan ipek böceklerinin gübre olarak bahçelere dökülmesi ve yem olarak tavuklara yedirilmesi yasaklandı. Fabrika ve tuvaletlerin kanalizasyon sisteminde açık olan kısımlar tamir edilerek kapatıldı. Kasap dükkânlarının temizliğe azami

[13] *The Times, 12 September 1889, s. 3; The Times, 18 September 1889, s. 5.*

[14] *Dâhiliye Nezaretinden Tıbbiye Nezaretine gönderilen 2 Receb 1307 tarihli tezkire, BOA, DH. MKT, 1701-100.*

[15] *BOA, DH. MKT, 1750-22.*

şekilde dikkat edilmesi emredildi. Bu dükkânlarda satılan etlerin sinek ve tozdan muhafazası için etlerin tel dolaplarda, pazar yerlerinde satılacak etlerin ise tülbentler içinde muhafazası mecbur tutuldu. Çöplük olarak kullanılmasının önüne geçmek için boş arsalar tahtalarla perdelendi. Şehre gelenlerin konakladığı, tacirlerin ikâmet ettiği hanların temiz tutulması için denetimler artırıldı. Özellikle toplu yaşamın devam ettiği okullar, zaptiye koğuşları, hapishane, polis ve zabıta dairelerinin temizliğine özen gösterildi. Hapishâne koğuşlarının seyreltilmesi için burada bulunan hükümlü ve tutuklulardan bazıları hükümet dairesinde bulunan boş yerlere nakledildi. Kuralları tatbik etmeyen memurların sorumlu tutulmasına, kurallara uymayan veya özen göstermeyen kişilerin ise cezalandırılması kararlaştırıldı.[16] Pandemi mahiyeti kazanacak bu salgının alınan bu tedbirler sayesinde Bursa'da yayılımı durduruldu diyebiliriz. Hastalığa ait herhangi bir bilginin 1893'e kadar rapor edilmeyişi bunun göstergesidir.

Genellikle Hint coğrafyasındaki nehirlerde bulunan kolera mikrobu, burada yaşayan insanların başka yerlere seyahatleri sırasında farklı coğrafyalarda ortaya çıkmaktaydı. Hac ibâdeti sırasında diğer insanlara bulaşan bu mikrop, özellikle İskenderiye üzerinden Osmanlı liman kentlerine ve Avrupa'ya yayılmaktaydı. Bu hastalık etkisini bir süre yitirmişse de Temmuz 1893'te İzmir'de görülmüştü. Burada görülen kolera hastalığının Bursa'ya sirayetini engellemek için Hüdavendigâr vilâyetinin Karesi ve Kütahya Sancakları sınırlarında tahaffuzhaneler tesis edildi. Bulaşıcı hastalıkla temas ettiği düşünülen kişilerin kendisinin ve elbiselerinin dezenfekte edilip karantinaya tâbi tutulduğu bu mekânlar, karantina binalarından daha işlevseldi. Alınan karara göre vilâyet sınırlarına girecek herkes mutlaka karantina sürelerini doldurup gidecekleri yere bu şekilde geçiş yapabileceklerdi.[17] Ancak tahaffuzhânelerin açılması tek başına bir çözüm değildi. Karantinada zaman kaybetmek istemeyen, kuralları hiçe sayan kişiler kaçak yollarla vilâyet sınırlarından içeri girmeye devam etmekteydi. Bunun önüne geçmek için Hüdavendigâr Vilâyeti ile Aydın vilâyeti sınırında görev yapmak üzere 150 kadar asker silâhaltına alınmak istenmişse de bu mümkün olmadı. Hastalığın ortaya çıktığı ay ağustos ve eylül ayıydı bu aylar ise

[16] *Hüdavendigar Vilayeti Valisi Celaleddin Bey tarafından Dâhiliye Nezaretine gönderilen 20 Zilhicce 1307 (7 Ağustos 1890) tarihli tahrirat, BOA, DH. MKT, 1750-4; BOA, Y. PRK. UM, 17-113.*

[17] *BOA, Y. A. HUS, 279-101; BOA, A. MKT. MHM, 560-8.*

bölgede hasat mevsimiydi. Köylerden bu tarihlerde asker almak ekonomik sorunlara sebep olabilirdi. Bu sebeple gerektiğinde artırılmak şartıyla yeteri kadar zaptiyenin istihdamı uygun bulundu.[18]

Redif askeri yerine kordonların jandarmalar tarafından muhafaza edilmesine dair çıkan padişah iradesi üzerine 1893 yazında Hüdavendigâr Vilâyetinin Aydın Vilâyeti sınırında 300 zaptiye geçici olarak istihdam edildi. Bunların aylık masrafı 50.550 kuruştu.[19] Ayrıca Konya vilâyeti sınırı için 150 askerin silâhaltına alınması kararlaştırıldı. Muhafazaya çok dikkat edilmesi eğer çok fazla mecbur kalınırsa o vakit askeriyeden 100-150 kadar ihtiyat askerinin zaptiyelere yardım etmek üzere verilmesi Sultan II. Abdülhamid tarafından emredildi.[20] Böylelikle kaçak geçişlere karşı denetimler güçlendirildi. Kış mevsimi başlayınca hastalık etkisini kaybetti ancak yok olmadı.

1894 Ağustos'unda Bursa civarında tekrar kendini gösteren hastalığın yayılımını engellemek için yeni tedbirler alındı. Özellikle kum almak veya malzeme götürmek için İzmir'e giden kişilerin dönüşlerinde bunlara karşı azâmi derecede ihtiyatlı davranılmalıydı. Hastalığın bulaş merkezinin İzmir olduğu düşünülüyordu. İzmir'den gelenlere karşı hassasiyet bundan kaynaklanmaktaydı. Ayrıca Haydarpaşa treniyle bulaşık yerlerden gelenler için Tuzla'da karantina uygulanmaktaydı. Ancak bir takım yolcular Gökböze'de trenden inerek hayvanla Tuzla'nın üzerindeki dağ yolundan Pendik'e geçmekte karantina beklemeksizin yine tren ve vapurla İstanbul'a gitmekteydiler.[21] İşte bu gibi uygunsuzlukların önüne geçmek ve tahaffuzhânelerde denetimleri sıkı tutmak için bu tarihlerde 212 nefer piyade ve 66 nefer süvari olmak üzere toplam 278 geçici zaptiye istihdam edildi. Ayrıca sıhhiye için 200.000 kuruş tahsis edildi.[22]

---

18 *Sultan II. Abdülhamid'in 6 Rebiyülevvel 1311 (17 Eylül 1893) tarihli hususi iradesi, BOA, İ. HUS, 16-30; 23 Safer 1311 (5 Eylül 1893) tarihli hususi irade, BOA, İ. HUS, 15-133; Sadrazam Cevad Paşa tarafından Sultan II. Abdülhamid'e gönderilen 18 Safer 1311 (31 Ağustos 1893) tarihli hususî arz, BOA, Y. A. HUS, 279-119.*

19 *BOA, İ. DH, 1307-43; BOA, İ. HUS, 15-56.*

20 *Sultan II. Abdülhamid'in 6 Rebiyülevvel 1311 (17 Eylül 1893) tarihli hususi iradesi, BOA, İ. HUS, 16-30.*

21 *BOA, Y. PRK. DH, 8-12.*

22 *BOA. A. MKT. MHM, 553-25.*

Bursa Valisi, tebhir makinesinin kalmadığından bahisle 15 adet tebhir makinesi ve hastalık konusunda tecrübe sahibi 4-5 doktorun gönderilmesini İstanbul'dan talep etti.[23] Ayrıca biri Mudanya tarafında diğeri Kütahya hattında olmak üzere iki tahaffuzhâne oluşturuldu. Hastaların 10 gün karantinaya konulması kararlaştırıldı. Bu tahaffuzhânelerin tamamlanmasına kadar Bursa şehrinden kimsenin çıkmasına izin verilmedi[24] ve 11 Eylül'de ise tren trafiği tamamen durduruldu.[25]

İlk olarak Kirmastı (Mustafakemâlpaşa), Mihaliç (Karacabey) ve Gemlik'e gidecekleri denetleyebilmek için Acemlerde tahaffuzhane kuruldu.[26] Gelen veya giden kişiler öncelikle bu tahaffuzhânede 10 gün karantina altına alınmaktaydı. Gemlik, Bursa için oldukça önem arz eden bir konumdaydı. İstanbul'dan gelenler veya İstanbul'a gidenler burayı kullanmaktaydı. Gemlik denetim altına alındı.[27] Sıhhiye Meclisi tarafından Marmara sahiline çıkacaklar ile Bandırma hariç olmak üzere Gemlik Körfezi'nden gelenlerin Tuzla Tahaffuzhânesi'nde "10" gün karantinada tutulması kararlaştırıldı.[28]

Bu tahaffuzhâneler daha ziyade hastalığın Bursa'dan İstanbul'a ya da Çanakkale üzerinden Edirne'ye sirayetini engellemek içindi. Hüdavendigâr Vilayetinden İstanbul tarafına giden gemilerin tamamı doğrudan doğruya Tuzla Tahaffuzhânesi'ne uğrayarak karantina sürelerini tamamladıktan sonra yollarına devam edeceklerdi. Yanlışlıkla veya bilerek karantinaya uğramayanların geçişini engellemek için bir vapur devriye görevi yapmaktaydı. Ayrıca Biga ve Karesi taraflarına yayılmasını engellemek için gerekli yerlere yeni kordon ve tahaffuzhâneler tesisine başlanıldı. Ancak Tuzla Tahaffuzhânesi'nin ciddi eksiklikleri vardı. Bu zafiyeti ve eksiklikleri gören kişiler, rüşvet vererek veya sair yollarla karantina uğramadan kara yoluyla İstanbul'a ulaşmaktaydı. Yeteri derecede güvenlik gücü olmadığı için bu geçişler/kaçışlar engellenemiyordu. Durumdan haberdar olan Babıali konuya

---

23 *Vali Münir Bey tarafından Dâhiliye Nezaretine çekilen 28 Ağustos 1310 (9 Eylül 1894) tarihli telgraf, BOA, A. MKT. MHM, 553-43.*

24 *Sıhhiye Nezareti'nden Sadaret'e gönderilen 12 Rebiyülevvel 1312 tarihli tezkire, BOA, Y. A. HUS, 308-125.*

25 *BOA, A. MKT. MHM, 553-44.*

26 *BOA, A. MKT. MHM, 553-43.*

27 *Hüdavendigar Valisi Münir Bey tarafından Sadaret'e çekilen 25 Teşrin-i evvel 1310 (6 Kasım 1894) tarihli telgraf, BOA, İ. HUS, 31-23.*

28 *11 Rebiyülevvel 1312 (12 Eylül 1894) tarihli hususî irade, BOA, İ. HUS, 29-33.*

hassasiyet göstermeleri için ilgilileri uyardı.[29] Meselâ Hüdavendigâr Vilâyeti kolera memuru Doktor İstirati Efendi İzmir'den gelen yolcular hakkında uygulanan 5 günlük karantinadan bazı kimseleri 5 kuruş yevmiye alarak muaf tutuyordu. Bu durum haber alınınca bölgeye mülkiye müfettişi gönderilip ve hakkında dava açıldı. Netice itibariyle bu kişi hakkında bir sene müddetle hapsedilmesine ve beş lira nakdî ceza ödemesine karar verildi.[30]

Bursa nüfusunun fazlalığı ve karantina süresinin uzunluğu zaten altyapısında eksikler olan Tuzla Tahaffuzhâne'sinde büyük bir yoğunluğun oluşmasına neden oldu. Bunun önüne geçmek için bir müddet Bursa şehrinden kimsenin ayrılmasına müsaade edilmediği gibi Mudanya ve Gemlik tarafından Marmara yoluyla seyahate izin verilmedi. Bursa'daki kordonun tam olarak uygulanabilmesi için Sultan II. Abdülhamid'in emriyle 200 geçici zaptiye görevlendirildi.[31]

Bu tarihlerde Bursa şehrinin nüfusu 100.000 civarındaydı. Şehir sakinlerinin İstanbul ile sıkı bir irtibatı vardı. Bu yasaklamalar ve uzun karantina süresi Bursa ahâlisini ekonomik olarak zora soktu. Hasat mevsimi olan sonbaharda bu yasakların başlaması şikâyetlere sebep oldu. Ahâlinin bu kararlardan dolayı mağdur olacağı düşünen Bursa Valisi Münir Bey, Acemler'deki karantinanın kaldırılmasını talep etti.[32] İkili bir uygulamanın olması da şikâyetleri artırmıştı. Mudanya ve Gemlik'ten gelenler 10 gün karantinaya tabi tutulduğu hâlde civarı olan Bandırma ve İzmit Körfezi'nden gelenler ise 24 saat karantinaya tâbi tutulmaktaydı.[33] Mağduriyet yaşayanların itirazları üzerine, 16 Eylül 1894'te alınan bir kararla karantina süresi 5 güne düşürülmüştü.[34] Ancak Sultan II. Abdülhamid'in emriyle Bursa'dan gelen yolcuların eşyalarının etüv makinesinden geçirilmesi kararlaştırıldı. Tuzla'da

[29] *Sultan II. Abdülhamid'in 8 Cemaziyülevvel 1312 (7 Kasım 1894) tarihli hususi iradesi, BOA, İ. HUS, 31-23; BOA, A. MKT. MHM, 555-2.*

[30] *BOA, DH. İD, 142-4.*

[31] *11 Rebiyülevvel 1312 (12 Eylül 1894) tarihli hususî irade, BOA, İ. HUS, 29-33; BOA, İ. AS, 10-52.*

[32] *BOA, A. MKT. MHM, 553-43.*

[33] *Sıhhiye Nezaretinden Sadarete gönderilen 12 Rebiyülevvel 1312 (13 Eylül 1894) tarihli tezkire, BOA, Y. A. HUS, 308-125.*

[34] *BOA, A. MKT. MHM, 553-43.*

etüv makinesi olmadığı için hızlı bir şekilde buraya bir etüv makinesinin gönderilmesi emredildi.[35]

Aslında bazıları için 5 günlük karantina müddeti de uzun bir süreydi. Gemlik ve Mudanya'dan İstanbul'a gelen mahsulün özellikle de üzüm mahsulünün Tuzla'da 5 gün süreyle karantinaya tâbi tutulması ürünlerin bozulmasına sebep oluyordu. Hem üreticinin hem de tacirlerin zarara uğradığı bu hâlin ortadan kaldırılabilmesi için ürünlerin Gemlik Körfezi'nde temiz gemilere yüklenmesi ve bunlara temiz kâğıdı verilmesi ardından da 24 saat süreyle karantinaya tâbi tutularak İstanbul'a gönderilmesi için çalışmalar başlatıldı.[36] Mağdur olanların mağduriyetlerinin giderilmesi için çözüm aranırken kısıtlamaların uygulanmasına devam edildi. 5 Ekim 1894'ten itibaren İdare-i Mahsusa vapurlarının Mudanya iskelesine yanaşmasına müsaade edilmedi.[37] Mudanya-Bursa arasında işletilmekte olan demir yolu şirketinin faaliyetleri Eylül 1894'te durduruldu. Hattın işlemesine 9 gün süreyle müsaade edilmedi. Buna rağmen yolcu ve yük arabalarının nakliye yapmasına bir yasaklama getirilmedi. Zarara uğradıklarını beyan eden demir yolu şirketinin yetkilileri bu süre için devletten 16.200 Frank tutarında bir tazminat talep etmişlerdi. 1895 yılında salgın yüzünden alınan tedbirlerden dolayı zarara uğradığını beyan eden Mudanya-Bursa Osmanlı demiryolu şirketi tazminat talebinde bulundu. Ancak bu talep Babıâli tarafından uygun bulunmadı.[38]

Hastalık, Kasım ayının başlarında Bandırma taraflarındaki bir köyde ve Susurluk civarında birkaç köyde görüldü. Bu bölgeler kordon altına alınarak hastalığın Bursa'ya sirayet etmesinin önüne geçilmeye çalışıldı.[39] Karantina süresinin kısaltılması rağmen Bursa şehri hâlâ kordon altındaydı. İzinli olmayan hiç kimse şehirden ayrılamıyordu. Kordon kararı birçok sosyal ve ekonomik sorunlara sebebiyet verdi. Bursa'da işçi sınıfından kişiler ailelerinin geçimlerini sağlamak için sık sık şehrin dışına çıkmaktaydı. Ancak oluşturulan

---

35 *BOA, A. MKT. MHM, 553-43.*

36 *BOA, A. MKT. MHM, 553-43.*

37 *BOA, ŞD, 1203-2.*

38 *Mudanya-Bursa Osmanlı Demiryolu Şirketi tarafından Ticaret ve Nafia Nezaretine gönderilen 30 Ağustos 1310 (11 Eylül 1894) tarihli dilekçe, BOA, ŞD, 1203-2; BOA, BEO, 541-40529; BOA, BEO, 570-42716.*

39 *Hüdavendigar Valisi Münir Bey tarafından Sadaret'e çekilen 25 Teşrin-i evvel 1310 (6 Kasım 1894) tarihli telgraf, BOA, İ. HUS, 31-23.*

kordonlardan dolayı dışarı çıkamayınca ekonomik olarak büyük zorluk yaşamaya başladılar. Topladıkları zahireyi satamadıkları için yaklaşan taksitlerini ödeyemeyecek durumda olan birkaç mültezim kendilerine kolaylık sağlanmasını istedi. Ancak emsal olacağı gerekçesiyle bu talepleri kabul edilmedi.[40] Yine eş ve oğulları çalışmaya çıkamadıkları için geçinmekte zorluk yaşayan 200'e yakın kadın, kordonların kaldırılması için valiyle görüşmek maksadıyla 1 Ekim 1894 sabahında hükümetin önünde toplandı. Kadınlar, eş ve oğullarının iş yapamamaları dışında kendilerinin de imâl ettikleri el işlerini civar köylere gidip satamamaktan şikâyetçiydiler.[41] Valinin talimatıyla yapılan araştırma sonucunda hükümetin önünde toplanan ve amele sınıfından olan 66 fertten oluşan 20 ailenin gerçekten muhtaç durumda olduğu tespit edildi. İsimleri kaydedilen bu ailelere kordonlar kaldırılana kadar yeteri kadar ekmek, et ve pirinç verilmesi kararlaştırıldı.[42] Bunların dışında kalanlara yevmiye verilmek istenmişse de bütçe yetersizliği bunun önüne geçmişti. Zaten yardım edilmesine karar verilenlere de sürekli şekilde destek olunmakta güçlük çekildiği için yardımseverlerden ve belediye sandığından para tahsil edildi.[43]

Küçük bir çevreye hitap eden bu tedbir, şikâyetlerin önüne geçemedi. Nitekim Bursa şehrinin etrafı tamamen bağ, sebze ve dut bahçesi, yoncalık ile kestanelikti. Bağbozumunun yapıldığı, kestanelerin toplandığı, vilâyetin temel geçim kaynağı olan ipeğin üretilmesinde önemli rol oynayan tut bahçelerinin bakımının yapıldığı bir mevsimde şehirden çıkmanın yasaklanması büyük sorunlara sebep oldu. Ayrıca Bursa civarındaki köylerin tamamı ürettikleri ürünü Bursa şehrindeki pazarlarda satışa sunmaktaydılar. Şayet yasaklamalar bir müddet daha devam ederse köylerdeki ürünlerin şehre nakledilmesi mevsim koşullarından dolayı mümkün olamayacak ve bu da ürünlerin bozulmasıyla sonuçlanacaktı. Bursa'da 30.000'e yakın muhacir, arabacılık, odunculuk, kömürcülük ve çapacılık ederek geçimini sağlıyordu. Şehir kordonunun bir müddet daha devam etmesi durumunda bütün bu kişilerin

---

40 *BOA, DH. MKT, 287-75.*

41 *Hüdavendigar Valisi Münir Bey tarafından Sadaret'e çekilen 24 Eylül 1310 tarihi şifre telgraf, BOA, A. MKT. MHM, 554-30.*

42 *Zabtiye Nazırı tarafından Yıldız Sarayı'na gönderilen 27 Eylül 1310 (9 Ekim 1894) tarihli tezkire, BOA, Y. PRK. ZB, 14-42.*

43 *Sadaret'ten Sıhhiye Nezaretine gönderilen 17 Eylül 1310 tarihli tezkire; Hüdavendigar Valisi Münir Bey tarafından Sadaret'e çekilen 24 Eylül 1310 tarihi şifre telgraf, BOA, A. MKT. MHM, 554-30.*

geçimlerini sağlamakta, mükellef oldukları vergileri ödemekte zorlanacakları şüphesizdi.[44] Salgın sırasında bölgede görevli olan Doktor Şerefeddin Mağmumi, Bursa civarındaki meyve bahçeleri içindeki küçük köylerin çevresinden geçerken karantina dolayısıyla Bursa'ya giremeyip alışverişlerini yapamayan zavallı köylülerin kendini gördüğünde "Dayı be… Pazar açıldı mı? Diye bağırmaya başladığını aktarıyordu.[45]

Vali Münir Bey, kadınların hükümet konağının önünde toplanması ve sonrasındaki bu şikâyetler üzerine, Babıali'ye Bursa şehrine uygulanan kordonun biran önce kaldırılmasını talep etti.[46] Babıâli Münir Bey'in bu şikâyeti üzerine yaklaşık 35 gündür tatbik edilen kordon uygulaması 18 Ekim 1894'de sonlandırıldı. Yine Bursa Valisi'nin önerisi üzerine Duaçınarı ve Acemler tahaffuzhâneleri kapatılarak Aksu köyü ve Uluabad Cisr-i Kebiri'nin yanında iki tahaffuzhâne kurulması kararlaştırıldı.[47] Hastalık tespit edilen hânelerin 10 gün süre ile kordon altına alınması uygulamasına geçildi, ancak bu karar tam olarak uygulanmadı. Yerel yetkililer genellikle 5 günlük süreyi yeterli bularak bulaşık addedilen hânelerin kordonunu kaldırdı. Sıhhiye Nezareti, bu tedbirsizliğin hastalığın yayılım hızını artıracağı yönünde ilgilileri uyardı.[48]

Hastalığın görülmesinden itibaren okullar tatil edilmiş, her türlü eğlence yasaklanmıştı. Gazinolar iş yapamaz hâle gelmiş, hastalık yüzünden Bursa'ya yolcu gelip gitmediği için oteller müşteri bulamaz hâle gelmişti. Salgının seyrinin yakından takip etmek için görevlendirilen Doktor Şerefeddin Mağmumi, kaldığı otelde sobanın kurulmamasından şikâyet etmekteydi. Otel sahibi iş yapamadığı için mecburi olarak masraflardan tasarrufa gidiyordu.[49]

---

44 *Bursa Valisi Münir Bey tarafından Sadaret'e çekilen 26 Eylül 1310 tarihli telgraf, BOA, Y. A. HUS, 310-92.*

45 *Dr. Şerafeddin Mağmumi, Bir Osmanlı Doktoru'nun Anıları Yüz Yıl Önce Anadolu ve Suriye, Yay. Haz. Cahit Kayra, İstanbul 2002, s. 63.*

46 *Bursa Valisi Münir Bey tarafından Sadaret'e çekilen 26 Eylül 1310 tarihli telgraf, BOA, Y. A. HUS, 310-92.*

47 *Sıhhiye Nazırı tarafından Sadaret'e gönderilen 17 Rebiyülevvel 1312 tarihli tezkire, BOA, Y. A. HUS, 310-92.*

48 *Sadaret'ten Hüdavendigar vilayetine gönderilen tahrirat 3 Teşrin-i evvel 1310 tarihli tahrirat, BOA, A. MKT. MHM, 554-30.*

49 *Dr. Şerafeddin Mağmumi, Bir Osmanlı Doktoru'nun Anıları, s. 45.*

Karantina ve kordon uygulamalarıyla hastalığın sirayeti kesilmek istenmişti. Ancak şehrin içinde olup hastalık emareleri gösteren kişiler için de tedbirlerin alınması gerekmekteydi. Bu maksatla Bursa'ya 4-5 doktor ile 15 pülverizatör gönderildi.[50] Salgına karşı alınan tedbirleri ve salgının sürecini yakından takip etmesi için Serkimyager ve Bütün Osmanlı Vilâyetleri Hıfzısıhhası Baş Müfettişi Bongofski Paşa, 20 Eylül'de Bursa'ya geldi.[51] Bursa'da hastalığın sirayetini kesmek için gündeme gelen en önemli husus içme suyuydu. Hânelerde kullanılan içme suyu "Pınarbaşı"ndan getirilmekte ve bu su bir evden diğer eve akar bir şekilde kullanılmaktaydı. Hastalığın yayılmasına sebep olan bu durumun önüne geçebilmek için ahâliye, kaynak suyu kullanması veya suları kaynatarak içmesi tavsiye edildi. Ayrıca hastalık kaynağı olduğu düşünülen Pınarbaşı suyunun kesilerek başka bir kaynak bulunması için çalışma başlatıldı.[52] Ayrıca Vali Münir Paşa'nın girişimi ve Müfettiş Bongofski Paşa'nın çabalarıyla konuyla ilgilenmesi için bir komisyon kurulup içme sularının ıslâhı için çalışmalar başlatıldı. Bunun için büyük meblağlara, kemer, terazi, basınç makinesi ve süzgeç havuzlarına gerek yoktu. Sadece kaynakların korunması ve mecraların demir borularla değiştirilmesi çeşmelerin de musluklu olması kâfiydi. Bursa'nın içme suyu toprak borular yani künkler vasıtasıyla akıtılıyordu. Bu künkler sızdırma yaptığı için yer altı sularına karışan kanalizasyon suları içme suyuna sirayet eder bu durum da hastalığın denetim altına alınamaz bir hâle gelmesine sebep olabilirdi. Ancak bunlar hemen gerçekleştirilemedi geçici bir önlem olarak evlere musluk takılmasına karar verildi ve bu sorumluluk belediyeye bırakıldı.[53] Benzer bir durum Mudanya'da da söz konusuydu. Mudanya'nın en önemli altyapı sorunlarından biri içme sularının şehre künklerle getiriliyor olmasıydı. Oysa dökme demirden yapılan borularla getirilmesi içme suyuna hastalığın bulaşmasının önüne geçebilirdi. Buna rağmen Mudanya mahallelerinin çoğunda lağımlar yapılmıştır. Olmayanlarda da çalışmalar devam etmekteydi.[54]

Bursa şehrinin lağım yolları bazı yerlerde noksan olup olanlar da eski biçimdeydi. Hepsi Gökdere, Cin Deresi, Kocanaib Deresi adlarında şehrin

[50] *11 Rebiyülevvel 1312 (12 Eylül 1894) tarihli hususî irade, BOA, İ. HUS, 29-33.*
[51] *BOA, A. MKT. MHM, 554-30.*
[52] *BOA, A. MKT. MHM, 553-43.*
[53] *Dr. Şerafeddin Mağmumi, Bir Osmanlı Doktoru'nun Anıları, s. 61-62*
[54] *Dr. Şerafeddin Mağmumi, Bir Osmanlı Doktoru'nun Anıları, s. 83.*

içinden geçen kuru derelere çıkıyor ve iki yakadaki evlerde pis kokudan durulmuyordu. Bu sırada Cin ve Kocanaib derelerinin tonozla kapatılmasına karar verildi ve karşılığı da bulundu. [55] 18 Eylül 1894'te Bursa'daki Cin ve Kocanaib derelerinin üzerleri örtüldü.[56] Gökdere'nin kapatılması oldukça külfetliydi. Bundan dolayı yalnız bu derenin iki yanına gözler yapılarak kanalizasyon sularının buralardan akıtılmasına karar verildi. Bu suların ve lağımların denetim altına alınmamasından dolayı tifo ve benzeri hastalıklar Bursa'da oldukça sık görülmekteydi. Eğer su kaynakları korunur diğer akarsular ıslâh edilirse Bursa'da genel sağlık durumu temin edilmiş olurdu.[57] Ayrıca bu süre zarfında halkın kolera hastalığı hakkında bilinçlenmesi için buraya Sıhhiye Müfettişi olarak gönderilen Şerefeddin Mağmumi, Bursa Valisi, Vali Yardımcısı ve Kitapçı Emirî Efendi'nin ricası ile haftada bir Bursa gazetesine koleraya ilişkin ilmî bir yazı kaleme almıştı.[58]

Bulaşmanın engellenmesi için yukarıda belirttiğimiz tedbirlerin alınması sayesinde hastalık Bursa'da etkisini iki ay içerisinde yitirmeye başladı. Ekim-Kasım aylarında Bursa'da her gün ortalama 4 kişi hastalığa yakalanırken 3 kişi hayatını kaybetmekteydi.[59] 1894 Kasım'ının sonlarına doğru Bursa civarında hastalıktan eser görülmeyince daha önce 5 güne indirilen karantina süresi kaldırıldı. Karantinaya tâbi tutulması usulü kaldırılınca Tuzla Tahaffuzhânesi'nden de aynı uygulamayı yapması istendi.[60] Ancak tedbirlerin gevşetilmesi rehavete sebep oldu. Ocak 1895'te Bursa'da kolera hastalığına yakalandığı hâlde bunu gizleyen hastaların olduğu Sultan II. Abdülhamid tarafından öğrenilmişti. Hastalığın gizlenmesi tekrar ortaya çıkmasına yol açtı. İstanbul'da görülen birkaç kolera vakasının dahi Bursa'dan sirayet ettiği anlaşılmıştı. Yaklaşan Ramazan ayı dolayısıyla tedbirlerin daha da sıkılaştırılması zarureti ortaya çıktı. Özellikle yeme içme alışkanlıkları değişeceği ve insanların bir arada yemek yerken kurallara uymayacağı düşünüldüğü için hastalığın tekrar güç kazanmasından endişe ediliyordu. Bu sebeple ilgili memurlara tedbirlerin uygulanmasında kesinlikle gevşeklik

---

55 *Dr. Şerafeddin Mağmumi, Bir Osmanlı Doktoru'nun Anıları, s. 61-62*

56 *BOA, İ. DH, 1315-48.*

57 *Dr. Şerafeddin Mağmumi, Bir Osmanlı Doktoru'nun Anıları, s. 61-62*

58 *Dr. Şerafeddin Mağmumi, Bir Osmanlı Doktoru'nun Anıları, s. 43-44; Kumaş, "Bursa'da Kolera Salgını", s. 217, 219.*

59 *BOA, Y. PRK. SH, 5-5; BOA, Y. PRK. SH, 5-8.*

60 *BOA, DH. MKT, 313-50.*

göstermemeleri tembih edildi. Özellikle hastalık çıkan yerin temizlenmesine ve oranın kordon altına alınması özen gösterilmesi ilgililere emredildi. Sorumluluk bölgesi geniş olan belediyelerin hizmetine ilave olarak bir doktor kadrosu tahsis edildi.[61] Hastalığın tekrar ortaya çıkmasından dolayı Bursa İdâdisi'nde temizlik çalışmalarına başlandı. Bu işler için ilave bütçe tahsis edildi. Temizlik tedbirleri sırasında en fazla sarf edilen malzeme asit ve kireç gibi malzemelerdi.[62]

Hastalıkla mücadelede karşılaşılan en önemli sorun doktor, zaptiye ve para yetersizliğiydi. Bursa Valisi, 27 Ağustos 1895'te 32 kişinin hastalığa yakalandığını aynı süre zarfında daha önce hastalığa yakalananlardan 9'u hastalıktan dolayı vefat ettiğini bildirmekteydi. Vilâyet yönetimi bu tarihlerde doktor talep etmiş ancak Bursa'ya gönderilmek üzere seçilen 3-4 doktorun harcırah ve maaşları karşılanmadığı için bu doktorlar Bursa'ya gelmemişti. Bu durumdan şikâyetçi olan Bursa Valisi, tahsis edilen doktor sayısının 10'a çıkarılmasını talep etti. Bursa, İstanbul'la irtibatı güçlü olduğu için kordonun çok katı bir şekilde tatbik edilmesini istemiyordu. Öyle olması durumunda ahâli, özellikle ekonomik olarak büyük bir mağduriyet yaşayacaktı. Ancak İstanbul yönetimi ise Bursa-İstanbul arasındaki kordonda asla gevşek davranılmamasını ve kurallara uygun bir şekilde karantina tatbikini istiyordu. Bu durumdan haberdar olan Sultan II. Abdülhamid hususi bir emirle, Bursa'ya 10 civarında doktorun gönderilmesi, biriken maaşların biran önce ödenmesini ve Bursa İstanbul arasında olan kordonun kurallara uygun bir şekilde yönetilmesini ilgili birimlere emretti.[63] Kordonların kurallara uygun bir şekilde yönetilmesi yeteri derecede zaptiye istihdamıyla mümkündü. Buna karşın istihdam edilecek her zaptiye devlete malî külfet getirmekteydi. Zaptiyenin yetersiz kalması durumunda veya hastalıklı bölgenin zaptiye tarafından kordon altına alınamaması durumunda sonuç daha ağır olabiliyordu. Özellikle kırsal kesimde, kordon altına alınması gereken köylerin birbirine uzak oluşu zaptiye ihtiyacını artırıyordu.[64] 212 piyade, 66 süvari

[61] *Sultan II. Abdülhamid'in 4 Şaban 1312 (31 Ocak 1895) tarihli hususî iradesi, BOA, Y. PRK. BŞK, 39-64.*

[62] *Hüdavendigar Maarif Müdürü Sami Bey tarafından Maarif Nezaretine çekilen 21 Ağustos 1311 (2 Eylül 1895) tarihli telgraf, BOA, MF. MKT, 284-50.*

[63] *Sultan II. Abdülhamid'in 9 Rebiyülevvel 1313 (30 Ağustos 1895) tarihli hususi iradesi, BOA, İ. HUS, 41-7.*

[64] *Hüdavendigar Valisi Münir Bey tarafından Sadaret'e çekilen 4 Ağustos 1310 tarihli telgraf, BOA, İ. AS, 10-54.*

olmak üzere 278 nefer zaptiyenin istihdamı gerekince, geçici olarak istihdam edilecek bu zaptiyelerin maaşlarının nasıl karşılanacağı tartışma konusu olmuştu.[65]

Hastalığın yayılmasına sebep olan altyapı ve malî yetersizlikler dışında toplumdaki bazı alışkanlık ve tutumlar da bulunmaktaydı. Doktorlar, karantina uygulamaları sırasında mekânları ve eşyaları dikkatli bir şekilde dezenfekte etmekten, ölülerin muayene ve sıhhi şartlara uygun olarak gömülmesinden sorumluydular. Ancak karantina sırasında doktorların ölüleri, özellikle de Müslüman kadınların ölülerini muayene etmelerine engel olunmaktaydı. Cenazelerin kireçle gömülmesi mecburi olduğu hâlde ahâli bu kurala genellikle uymuyordu[66] ya da çoğu zaman cenazelerini gizliyor, habersiz ve tedbirsiz bir şekilde defnediyorlardı. Ahâlinin doktorlara bakışı da olumsuzdu. *"Hekimler hastalarımızı mahsus öldürüyor! Bir ruh veriyorlar ve sürdükçe hasta morarıp kıvrılıyor!"* diyerek çoğu zaman hastaları saklıyor verilen ilaçları kullanmıyorlardı. Aslında ruh dedikleri ilaç sıradan ve masum kâfurlu ispirtoydu.[67]

Bölgeye Sıhhiye Müfettişi olarak görevlendirilen Dr. Şerefeddin Mağmumi, hastalarını camide, kahvehânede yahut arabasının içinde muayene edip, gittiği bölgedeki insanlara yakın zamanda bir ölüm olup olmadığını sorduktan sonra mezarlığı ziyaret ederek taze mezar olup olmadığını müşahede ederdi. Ayrıca halkı sıkıştırarak hastalıktan ölen kimsenin bilgisini aldığında ölen kişinin evini tütsülerdi. Ahâli de kim haber verdi diye şaşarak çoğu zaman ölen kişinin hastalıktan öldüğünü ifade ederdi.[68]

Ağustos 1895'te hastalık Bursa civarında tekrar kendini göstermeye başladı. 16-17 Ağustos'ta 24 saat içinde 11 kişi hastalığa yakalanmış, hastalığa daha önce yakalananlardan 10 kişi ise hayatını kaybetmişti.[69] Aslında Temmuz ayında Balıkesir civarında birkaç vaka olunca Hüdavendigâr vilâyetinden İstanbul'a gelenler için Tuzla Tahahhuzhânesi'nde gerekli hazırlıkların

---

65 *29 Cemaziyülevvel 1312 tarihli irade-i seniyye, BOA, İ. AS, 10-54.*

66 *Nuran Yıldırım, "Karantina İstemezük", 14. Yüzyıldan Cumhuriyete Hatalıklar, Hastaneler, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2014, s. 70.*

67 *Dr. Şerafeddin Mağmumi, Bir Osmanlı Doktoru'nun Anıları, s. 179.*

68 *Dr. Şerafeddin Mağmumi, Bir Osmanlı Doktoru'nun Anıları, s. 86.*

69 *Sıhhiye Nazırı tarafından Sadaret'e gönderilen 9 Rebiyülevvel 1313 tarihli tezkire, BOA, A. MKT. MHM, 565-13.*

yapılması emredildi.[70] Hastalığın İstanbul'a sirayetini engellemek için Hüdavendigâr vilâyetine birçok doktor ve gerekli ilaçlar gönderildi. Alınacak tedbirleri yerinde teftiş etmesi için Başkimyager ve İstanbul ile Vilâyetler Hıfzıssıhha Müfettişi Mirliva Bongofski Paşa, Sultan II. Abdülhamid'in emriyle Bursa'ya hareket etti.[71] Bursa'dan İstanbul'a gidecek olanların Tuzla Tahaffuzhânesi'nde 5 gün karantinaya alınması ve elbiselerinin etüv makinesinden geçirilmesine karar verildi.[72] 1895 yılının sonbaharına doğru kolera hastalığı bölgedeki hükmünü kaybetmişti.

Hastalığın bertaraf edilmesinden sonra fedakâr bir şekilde görev yapan doktor, asker, sair memur Babıali tarafından ödüllendirildi. Ayrıca bu görevlilerin maaşları yükseltildiği gibi harcırahları da artırıldı.[73]

Yaklaşık beş yıl boyunca (1890-1895) bölgede hüküm süren kolera hastalığı neticesinde bir çok kişi hayatını kaybetti. Ancak bu rakamlar nüfusla kıyaslandığında çok büyük rakamlar değildi. Meselâ nüfusu 100.000'e ulaşan Bursa'da 1894 yılındaki 178 kişi hastalığa yakalanmış bunlardan 132'si hayatını kaybetmişti. Hastalığın nüfusa oranla etkisi azdı, buna rağmen hastalığa yakalananlar arasındaki etkisi %75 gibi yüksek bir orana ulaşmıştı.[74]

Kolera hastalığı 1911 yılında Hüdavendigâr, Konya ve Ankara'da tekrar görüldü. Hastalığın İstanbul'a yayılmasını engellemek ve askerî sevkiyatı sağlıklı yürütebilmek için Tuzla'da mevcut olan tahaffuzhâne pavyonlarıyla hastahâne dairesi oldukça hızlı bir şekilde inşa edilerek hazırlandı. Süreci denetlemesi için bir de heyet teşkil edildi.[75] Hüdavendigâr vilâyeti sınırında kordonlar oluşturuldu. Kısa sürede bina yapmak mümkün olmadığı için bu kordonlara karantina müddetini bekleyenler için 30 çadır kuruldu.[76]

---

70 *Sıhhiye Nezaretinden Sadaret'e gönderilen 18 Safer 1313 (10 Ağustos 1895) tarihli tezkire, BOA, DH. MKT, 412-38.*

71 *BOA, İ. DH, 1326-10.*

72 *Sıhhiye Nezaretinden Sadaret'e gönderilen 18 Safer 1313 (10 Ağustos 1895) tarihli tezkire, BOA, DH. MKT, 412-38.*

73 *BOA, DH. MKT, 349-35; BOA, İ. SH, 2-22; BOA, DH. MKT, 383-77.*

74 *Mesut Ayar, Osmanlı Devleti'nde Kolera Salgını: İstanbul Örneği (1892-1895), Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2005, s. 100.*

75 *BOA, MV, 154-90.*

76 *BOA, MV, 155-33.*

1911'de görülen kolera salgınında o yıl açılan ve açılması planlanan bütün panayırlar iptal edildi.[77] 1911'deki salgın sırasında Hüdavendigâr vilâyetine 125.000 kuruş tahsisat ayrılarak 6 doktor ile 5 pülverizatör gönderildi. Ancak vilâyet bu paranın bir miktarını başka sorunlar için harcadığından kısa süre sonra ilave tahsisat talep ettiyse de bu kabul edilmedi.[78] Bunlarla birlikte Bursa'ya gönderilen genelgeyle hastalığa yakalanan kişilerin bulaşık eşyalarının yakılması emredildi. Aynı genelgeye göre eşyaları yakılan kişiler fakirse bunların bedeli kolera tahsisatından karşılanacaktı.[79]

Bursa'da kolera hadisesi fazla olmakla beraber Gemlik'de de vefat haberleri eksik olmuyordu. Mudanya Bursa ile her an ve zaman için münasebette bulunmakta iken aynı hastalıkla malûl olan İstanbul'dan Bursa, Gemlik ve Mudanya'ya gelen yolcuların ilmî bir kaideye tâbi olmayacak şekilde Tuzla Tahaffuzhânesi'ne sevki devam etmekteydi. Bursa Valiliği bu usulün sonlandırılmasını, vapurların Tuzla'ya uğramaya mecbur bırakılmamasını talep ediyordu.[80]

19 Eylül 1911'de hastalık Hüdavendigâr Vilâyetinde etkisini kaybetmeye başladı, bu sebeple burada bulunan doktorlardan fazla olanlar başka mahallere gönderildi.[81] Kasım 1912'de Bursa'daki muhacirler arasında meydana gelen 21 şüpheli hastadan 15'inin vefat etmişti. Bunlardan 6'sı tedavi altına alınmıştı. Sonraki bir iki gün içinde 14 hasta arasından 4'ü vefat etmişti.[82] Adı konulmayan bu hastalık muhtemelen koleraydı. 1912 yılında Konya'da görülen kolera vakası bunun bir delili olabilirdi. Nitekim hastalığının Konya'da görülmesi üzerine, buradan trenle gelen işçilerin basit bir müşahede dışında hiçbir tedbir alınmadan Hüdavendigar vilayeti sınırlarına gönderilmesi Bursa Valisi tarafından tepkiyle karşılandı. Bursa Valisi Hüsnü Bey gelen yolcuların temiz ya da bulaşık olduğuna dair bir yazı

77 *BOA, DH. İD, 57-9.*

78 *BOA, DH. İD, 57-9; BOA, DH. İD, 50-15.*

79 *Nuran Yıldırım, "Kolera Salgınlarında Alınan Karantina Önlemleri ve Osmanlı Toplumsal Yaşamındaki Yansımaları (1831-1918)", IX. Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri, Editör: Esin Kahya, Ankara 2006, s. 337.*

80 *Bursa Valisi Hasan/Hüsnü Bey tarafından Dâhiliye Nezaretine gönderilen 17 Ağustos 1327 (30 Ağustos 1911) tarihli telgraf, BOA, DH. İD, 57-9.*

81 *BOA, DH. İD, 57-9.*

82 *BOA, DH. İD, 165-6.*

ile gönderilmelerini talep etti.[83] Alınan bu tedbirler sayesinde kolera hastalığı kayboldu. Tabii kolera hastalığının ortadan kalkmasının asıl sebebi Avrupalı araştırmacıların tarifi üzere, Gülhâne'de Dr. Reşat Rıza ve Doktor Mustafa beylerin hazırladıkları kolera aşısının 1913 orduda kullanımıdır. Bu tarihten sonra arşiv belgelerine yansıdığı kadarıyla Bursa'da bir salgın olmadı.[84]

Veba Hastalığı

Taun adı da verilen veba çok eski devirlerden beri Hindistan, Çin gibi Uzakdoğu ülkelerinde endemik olarak bulunan bir hastalıktır. Zamanla ticaret yollarıyla Uzakdoğu'dan Anadolu'ya ulaşmış ve ticaret merkezlerine yerleşmişti.[85] Ankara üzerinden gelen yol ile İstanbul üzerinden gelen yolun kesişme noktasında bulunan Bursa hastalıkların sık sık görüldüğü bir yerdi. 1778 yazında İstanbul'u mahveden veba Edirne ve Bursa'da da görüldü. Bu vebada Bursa nüfusunun on üçte biri kadar nüfus yani 3-4 bin kişi hayatını kaybetti.[86] 1833'ten itibaren Bursa'da yine veba hastalığı görüldü.[87] 1838 yılında Bursa'da kurulmuş olan karantina teşkilâtının etkisiyle de hastalık önlendi. Bu tarihlerden sonra kayıtlarda incelediğimiz kadarıyla Bursa'da yeni bir veba vakası görülmedi.

Frengi Hastalığı

1492'de keşfedilen Amerika'dan gelen ve 1495 Napoli Kuşatması'yla Avrupa'ya yayılan frengi bu tarihlerde Avrupa'yla ilişkilerin azlığından dolayı Osmanlı coğrafyasında etkili olmadı.[88] Frengi hastalığının iki türü bulunmaktaydı. İlki cinsel yolla bulaşan formu, ikincisi ise ortak kullanılan

---

83 *Bursa Valisi Hüsnü Bey tarafından Dâhiliye Nezaretine çekilen 30 Mayıs 1328 (12 Haziran 1912) tarihli telgraf, BOA, DH. İD, 50-64.*

84 *Ekrem Kadri Unat, "Osmanlı İmparatorluğunda 1910-1913 Yıllarındaki Kolera Salgınları ve Bunlarlar İlgili Olaylar", Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları, Editör: Nil Sarı, İstanbul 1995, s. 64-65.*

85 *Nuran Yıldırım, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Koruyucu Sağlık Uygulamaları", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, c. V, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 1325.*

86 *Daniel Panzac, Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850), Çev: Serap Yılmaz, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2011, s. 23.*

87 *Panzac, Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba, s. 61.*

88 *Yıldırım, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Koruyucu Sağlık Uygulamaları", s. 1328.*

eşyalardan bulaş yoluyla intikâl eden masum frengiydi.[89] Bursa'da ortaya çıkan frengi vakalarının neredeyse tamamı bulaş yoluyla intikâl eden mâsum frengiydi. Arşiv kayıtlarından incelediğimiz kadarıyla Bursa'da ilk frengi vakası 1862 yılında ortaya çıktı. Hastalığın önü alınamayınca 1865 yılında buraya bir doktor gönderildi.[90] 1867'de frengi hastalığı Bursa'da görülünce buraya bir doktor ile ihtiyaç nispetinde ilaç gönderildi.[91] 1868'de Vali'nin talebi üzerine, Bâbıâli, doktor yetersizliğine rağmen tecrübeli ve birçok hizmetlerde bulunmuş Mekteb-i Tıbbiye doktoru Yorgi Maril Efendi'yi, gerekli malzemeyi bölgeye gönderdi. Doktor, hastalık nerede görülürse oraya giderek salgının önüne geçecekti. Aylık 2.000 kuruş maaş verilecek ve bölge bütçesinden harcırah tahsis edilecekti.[92]

Hastalığın bütün bir vilâyete sirayet etmesinden dolayı mevcut personel ihtiyaca yeterli gelmedi.[93] İstanbul'dan ilave doktor talep edildi. Hastalık alınan bu tedbirlere rağmen etkisini 1870'lere kadar devam ettirdi. Bölgeden redif askeri alınması düşünülünce hastalığın mevcut askere de sirayet etmesinden korkularak bundan vazgeçildi. Bursa Sancağında 150 adet köyden oluşan Atranos kazası ahâlisinden bazı kişilerin daha önce müptela olduğu frengi hastalığı neredeyse kazanın bütününe sirayet etmişti. Hastalık özellikle civardaki, Harmancık, Gökçedağ, Cebel-i Atik ile Kütahya sancağındaki Eğrigöz ve Dağardı kaza ve nahiyelerinde hüküm sürmekteydi. Vilâyet yönetimi, pek çok erkek ve kadının hastalığa yakalandığı redif askerinin muayene ve teftişi için o taraflarda olan Kaymakam Şükrü Bey'den öğrenmişti. Hastalığın bulaşıcı olduğu anlaşılınca durumun ciddiyetine binaen İstanbul'dan 4 doktor talep edildi. Bu doktorlar Sancağın farklı noktalarına gönderilerek hastalığa yakalananları tedavi edeceklerdi. Burada 4 yerde uygun hâneler geçici olarak hastahâne yapılarak memleket tabibi başkanlığında ve gözetiminde olarak Bursa'da bulunan doktorlardan 4'ü seçilerek bu hastahânelere gönderilmesine karar verildi. Doktorlar tarafından muayene edilecek hastalardan durumu ağır olanlar Bursa Hastanesi'ne

---

89 *M. İnanç Özekmekçi, "Modern Devlet ve Tıp: II. Abdülhamit Döneminde Frengi ile Mücadele", Kadın Araştırmaları Dergisi, Yıl: 2012/1, Sayı 10, s. 88-89.*

90 *BOA, MVL, 705-102.*

91 *Meclis-i Vala'dan Sadaret ve Tıbbiye Nezaretine gönderilen 3 Receb 1284 tarihli tezkire, BOA, MVL, 740-67.*

92 *BOA, İ. MVL, 584-26252.*

93 *BOA, ŞD, 1534-4.*

gönderilecekti. Hastalığı hafif belirtilerle geçirenler geçici hastanelerde tedavi edilecekti. Hastalık hangi kazada şiddetliyle öncelikle çalışmalara orada başlandı. Durum 15 günde bir İstanbul'a rapor edildi.[94]

1890'lı yıllarda Bursa'da kolera hastalığı hüküm sürerken frengi hastalığı da bölgede yaygın bir şekilde görülmekteydi. 1903 yılında tekrar baş gösteren hastalık 1904 yılında olağanüstü bir şekilde yayılmış ve bölgede ağır tahribata yol açmıştı. Devlet yetkilileri İnegöl kazası sınırları içerisinde kalan ve hastalıktan dolayı mağdur olan hastalara köylerinde yardım edilmeye çalışıldı.[95] Hastalığın bu denli hızlı yayılmasının temel sebebi hastahâne ve doktor yetersizliğiydi. Bunun yanında hastalık zaman zaman kontrol altına alınsa da dışardan gelen frengililer hastalığı artırdı. Askerlik hizmetini başka yerde ifa eden askerlerin hastalığı bulaştırma aracı olmaları vilâyeti tedirgin etmişti. Konuyu doğrudan doğruya Sultan II. Abdülhamid'e bildiren Bursa Valisi buna bir çözüm bulunmasını talep etmişti.[96]

Ayrıca halk frengi hastalığını âdi bir nezle hükmünde addetmekteydi. Bu sebeple hastahânelere gitmekten içtinap ederek hem işlerini görmek ve hem de bu şekilde kendilerini tedavi ettirmek arzusundaydılar.[97] Frengi hastalığı İnegöl kazasının birçok köyüne yayılmıştı. Aynı ustura ile 3-4 köy ahâlisini tıraş eden berberler, hastalığın yayılmasında büyük rol oynamıştı.[98]

Hastalık öyle bir boyuta ulaşmıştı ki Bursa Gureba Hastanesi hastaları tedavide yetersiz kalmaktaydı. Başlangıçta Gureba hastanesine birkaç yatak eklendi. Bir, iki seyyar doktor vilâyet sınırları içerisinde dolaştırıldı ancak bu gibi tedbirler hastalığın hızı karşısında oldukça yetersiz kaldı. Bu sebeple özel olarak sadece frengi hastalarıyla ilgilenmesi için bir pavyon inşasına teşebbüs edildi. Hastalık özellikle Atranos ve İnegöl'de hüküm sürmekteydi. Ayrıca yüz yataklık 15 frengi hastahânesi tesis edilmesi düşünüldü. Neticede 17 Ekim 1904'te frengi hastalarının tedavisi için İnegöl'de 60 yataklı bir hastahânesi temeli atıldı. Bu hastane halktan toplanan yardımla inşa edilecekti. Bunun için oluşturulan komisyon hastahânesi inşasının tamamlanması ve faaliyetinin

94 *BOA, İ. DH, 620-43102.*

95 *BOA, DH. MKT, 503-18.*

96 *Hüdavendigar Valisi Mümtaz Bey tarafından Yıldız Sarayı'na gönderilen 26 Zilkade 1321 (13 Şubat 1904) tarihli tahrirat, BOA, Y. PRK. UM, 68-62.*

97 *BOA, DH. MKT, 527-83.*

98 *BOA, DH. MKT, 527-83.*

devamı için padişahtan "İnegöl'e gelen yüklü araba ve hayvanlardan duhuliye vergisi ismiyle bir ücret alınması kararlaştırıldı. 5 büyük Sancaktan oluşan Hüdavendigâr vilâyetinin çeşitli noktalarında yüzer yataklı olmak üzere 15 frengi hastahânesinin açılması düşünüldü. Hastalık 1.5 milyonu aşkın nüfusa sahip bölgede nüfusun bölgeye göre değişmekle birlikte %60'tan %80'ine kadarına sirayet etmişti. [99]

Bursa'da 2 seyyar frengi doktoru sahada sürekli dolaşmaktaydı. Ancak bunlardan Hüdavendigâr seyyar frengi doktoru Nuri Ömer Bey Efendi maaşını düzenli olarak almasına rağmen görevini icra etmiyordu. Çoğunlukla İnegöl'de ikâmetle başka işlerle meşgul olmaktaydı. Bu doktorun görevden alınması için çalışma başlatıldı. Ancak Nuri Ömer Bey, iki seneden buyana çok sayıda köy ve kasabayı gezdiği hâlde tek kuruş harcırah alamamaktan şikâyetçiydi.

Bölgedeki hastalığın önünü alabilmek için ne gibi tedbirler alınabileceğini yerinde müşahede etmek için Meclis-i Tıbbiye ve Sıhhiye-i Umumiye üyelerinden Fuad Süreyya Paşa, mevcut maaşına 5.000 kuruş ilave ve Gülhane Seriryan-ı Hümayunu muallimlerinden Kolağası Eşref Ruşen Efendi'nin maaşına da 3.000 kuruş zam ile Hüdavendigâr Vilâyetine gönderildiler. Hastalığın önünün alınması için malî kaynak gerekliydi. Bunun için bir piyango tertip edilerek kaynak bulunmaya çalışıldı.[100]

Kırsal kesimde yaşayan ahâli, frengi hastalığını âdi bir hastalık, önemsiz bir çıban olarak görmekteydi. Söz konusu hastalık burun ve göz gibi görünen organlarda görülmeye başlamadıkça doktoralara müracaat etmiyor yakalandıkları hastalığı sıkı bir şekilde saklıyorlardı. Diğer yandan hastalık tespit edilen gençler askere gitmemek ya da yedek olarak askeri birlik depolarında yapmaları gereken 40 günlük vazifeye gitmemek için kendilerine verilen ücretsiz ilaçları kullanmıyordu. Bu yüzden frenginin bulaşma ve yayılma oranı her geçen gün artmaktaydı.[101]

1909'a gelindiğinde frengi hastalığı hâlâ Bursa'yı etkisi altına almaya devam etmekteydi. O dönemde görev yapan Bursa Valisi'ne göre hastalığın önünün alınamamasının bir sebebi de Bursa'nın ve civarının coğrafyasıydı.

[99] *BOA, DH. MKT, 871-75.*
[100] *BOA, DH. MKT, 871-75.*
[101] *Özekmekçi, "Modern Devlet ve Tıp: II. Abdülhamit Döneminde Frengi ile Mücadele", s. 93*

Birçok yerde oluşan bataklıklar sebebiyle hastalıkların önü alınamıyordu. İnegöl, Lefte, Domaniç, Simav ve Atranos gibi yerlerde frengi hastalığı hüküm sürmekteydi.[102] I. Dünya Savaşı sırasında 1917 yılında Bursa ve civarında hüküm süren frengi hastalığının önü bir türlü alınamamıştı. Orhaneli, Bozüyük ve vilâyet merkezinde frengi hastaneleri inşası kararlaştırılmış ve bunlardan ikisinin temelleri atılıp inşaatına başlanmıştı.[103] Ancak hasta sayısının artması üzerine Orhaneli'nde hastane açılıncaya kadar burada bulunan medrese hastaneye çevrildi. Aynı tarihlerde zührevi hastalıklar nizamnâmesinin uygulanmasına başlanıldı. Sıhhiye Genel Müdürlüğü'nden gönderilen tahsisat ile merkez ve İnegöl frengi hastanelerine yatak ve çamaşır takımları tedarik edildi.[104]

Çiçek Hastalığı ve Aşı Çalışmaları

Çiçek hastalığı virüs kaynaklı ağır seyirli ve bulaşıcı bir hastalıktır. Her yaşta insanda görülmekle beraber özellikle çocuklar üzerinde öldürücü etkiye sahiptir. Hastalığın vücutta meydana getirdiği yaralar yaklaşık 9 günde iyileşmektedir. Kayıtlara yansıdığı kadarıyla bu hastalık 19. yüzyılda Bursa'da ilk defa 1858 yılında görüldü. Babıâli hastalıktan dolayı Bursa'ya 150-200 kadar aşı kalemi gönderilmesine karar verdi. Ancak yaz mevsiminin gelmesi ve aşının bozulma ihtimâliden dolayı ilk etapta 30 adet aşı kalemi ile her birinden onar kalem doldurulup 17 adet tüp gönderildi.[105]

1875 yılında İzmir, Selânik, Filibe, Girit, Hüdavendigâr ve Isparta'dan gelen telgraflara göre çiçek hastalığı salgın hâline gelmişti. Memleket tabibi ve aşıcı bulunanlar vilâyetlerin biran önce aşılama çalışmalarına başlamaları emredildi. Tıbbiye'den postane aracılığıyla aşı kalemleri gönderildi. Bu süre zarfında Anadolu'ya üç, Rumeli'ye bir olmak üzere toplam dört aşıcı geçici olarak istihdam edildi. Bu aşıcılar aşı çalışmaları bitinceye kadar bölgede kaldı ve aşı vurdukları kişi sayısını kayıt altına alarak Babıâli'yi bilgilendirdiler.[106]

Görüldüğü üzere hastalığın önüne geçebilmenin yegâne yolu aşılamaktan geçmekteydi. 19. yüzyılın sonlarına doğru hastalık görülmeden önleyici olarak

[102] *BOA, DH. MUİ, 52-7.*

[103] *Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'dan Hüdavendigar Valisi İsmail Hakkı Bey'e gönderilen 17 Haziran 1333 tarihli tahrirat, BOA, DH. İ. UM. EK, 34-54.*

[104] *BOA, DH. UMVM, 148-74.*

[105] *BOA, A. MKT. MHM, 130-76.*

[106] *BOA, ŞD, 2411-46.*

aşılama çalışmalarına hız verildi. Bu çerçevede Mart-Nisan-Mayıs 1899'da 6.951 (Karahisar Sancağı merkezi ile köylerinde 2.025, Bolvadin kazasında 235, Aziziye kazasında 591, Atranos kazasında 1.400, Sındırgı kazasında 691 ve Manyas nahiyesinde 570, Söğüt kazası mülhakatından 100, Öyük nahiyesinde 40, Kütahya sancağı merkeziyle köylerinde 1.399) çocuğa çiçek aşısı yapıldı.[107]

1909 yılı sonbaharında Bursa ve civarında kuşpalazı ve çiçek hastalığı yaygınlık göstermişti. Her iki hastalığın hızlı yayılmasının en önemli sebebi bölge aşılama çalışmalarının istenilen seviyeye olmayışıydı. Ayrıca personel eksikliği ile aşı serumlarının yetersiz olması da hastalığın yayılmasının diğer sebepleri arasındaydı.

1914 ilkbaharında Bursa'da çiçek hastalığı tekrar yaygınlık kazanmıştı. Hastalığın önüne geçmek için aşılama çalışmalarına başlanmalıydı ancak bölgede aşı yapacak görevlilerin olmaması çalışmaların başlamasına engel oldu. Aşı memurları talep edildiyse de kısa bir süre sonra Cihan Harbi'nin başlaması bölgedeki çalışmaları güçleştirmişti.[108] Savaş şartlarına rağmen 1917 yılında Mudanya ve Gemlik'te 22.647 kişi aşılanmıştı.[109]

I. Dünya Savaşı Yıllarında Bursa'da Hastalıklar Karşısında Alınan Tedbirler

1915 yılında Bursa şehrinde 1 tebhirhâne, Gureba Hastahânesi merkezinde bir ameliyathâne, bimarahâneye ikinci bir kat ve Bilecik, Gemlik ve Karacabey'de birer sıhhiye deposu inşa edildi.[110] 1916 yılında Bursa hapishânesinde tifüs hastalığı hüküm sürmekteydi. Gerekli olan sağlık tedbirleri alındıktan sonra gelen hükümlü ve tutuklular için ayrı bir mahal hazırlanması emredildi.[111] Hapishânede 1917 yılında ortaya çıkan lekeli tifo üzerine hapishânede bulunan mahkûmlar millî kütüphâneye nakledildi. Mahkûmların içlerinden hastalananlar ve şüpheliler tecrit ve tedavi edilmiş ve bu sayede hastalık 4 hafta zarfında söndürüldü.[112]

[107] *BOA, DH. MKT, 2232-62.*
[108] *BOA, DH. UMVM, 80-13.*
[109] *BOA, DH. UMVM, 83-10.*
[110] *BOA, DH. UMVM, 83-10.*
[111] *BOA, DH. MB. HPS, 76-8.*
[112] *BOA, DH. UMVM, 83-10.*

Bursa'da inşaatına 1916 yılında başlanan tahaffuzhâne 1917 yılında törenle açıldı.[113] Aynı tarihlerde tecrithâne, gasilhâne, otopsi mahalli ile gardiyan odası inşaatı tamamlanmış doktor dairesi ile kiler ve mutfak kısmının inşaatı devam etmekteydi.[114]

Sonuç

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bürokrasinin güçlenmesi ile birlikte Bursa'da ortaya çıkan salgın hastalıkların toplumu nasıl etkilediğini tespit etmek mümkün olmuştur. İncelediğimiz 70 yıllık süre zarfında Bursa'da veba, kolera, frengi, çiçek gibi birçok hastalık etkili olmuştur. Bunların kimi endemi, kimi ise pandemi mahiyeti almıştır. Bu süre zarfında Osmanlı Devleti salgın hastalıkların daha fazla kimseye sirayetinin önüne geçebilmek için tedbirler aldı. Ancak ekonomik olarak zor bir süreçten geçen Osmanlı Devleti, bu süreçte salgını kısa sürede bertaraf edebilecek tedbirleri yeteri derecede alamamıştı. Tedbirlerin sınırlı bir çevrede kalmasının tek sebebi malî sorunlar değildi. Yetişmiş elemanın olmayışı da ciddi bir sorun teşkil etmekteydi. Özellikle doktor yetersizliğinden gerekli tedavi ve önleyici hizmetler yapılamadı. Elbette ki halkın alınan tedbirlere karşı geliştirdiği direnç de bu süreci olumsuz etkiledi.

Devlet yetkilileri bu sorunu çözebilmek için sağlık personeline ve güvenliği sağlayan zaptiyeye ilave ödemeler yaparak bunları motive etmeye çalıştı. Salgınlar sırasında diğer Anadolu şehirlerine kıyasla Bursa'ya daha bir ihtimam gösterildi. Belgelere de yansıdığı kadarıyla en büyük endişelerden biri hastalığın Bursa'dan İstanbul'a sirayetiydi. Bursa büyük bir şehirdi ve İstanbul ile güçlü bir irtibata sahipti. Burada yayılan hastalığın ortadan kaldırılması İstanbul'u da rahatlatacaktı.

Salgın hastalıklar Bursa'da insanlara büyük acılar yaşatmış olduğu bir hakikattir. Ancak bu hastalıklar Bursa şehrinin modernleşmesine dolaylı olarak katkı sağladı. Mevcuda ilâve olarak inşa edilen sağlık kuruluşları, temel sağlık hizmetlerinin daha erişilebilir bir hâle gelmesi bu katkıların başında yer almaktaydı. Şehrin su kaynaklarının korunması, derelerin ıslâhı, kanalizasyon şebekesinin tamiri salgın hastalıklar sırasında dikkate alınan hususlar olmuştur. Halk da salgın hastalıklar konusunda nasıl davranacağını, ne tür

[113] *BOA, DH. UMVM, 20-18.*
[114] *BOA, DH. UMVM, 83-10.*

tedbirler alması gerektiğini süreç içerisinde müşahede etmiş, hijyen konusunda daha iyi bir noktaya gelmişti. 19. yüzyılın ortalarında karantinaya karşı büyük direnç gösteren insanların yerini, hastahâne inşasına yardım eden bir şehir halkı almıştı.

Kaynakça

BOA, A. MKT, 109-67; BOA, A. MKT, 139-66; BOA, A. MKT, 140-43.

BOA, A. MKT. MHM, 4-65; BOA, A. MKT. MHM, 130-76; BOA, A. MKT. MHM, 555-2, BOA. A. MKT. MHM, 553-25; BOA, A. MKT. MHM, 553-43; BOA, A. MKT. MHM, 553-44; BOA, A. MKT. MHM, 554-30; BOA, A. MKT. MHM, 560-8; BOA, A. MKT. MHM, 565-13.

BOA, BEO, 541-40529; BOA, BEO, 570-42716

BOA, DH. İD, 57-9; BOA, DH. İD, 50-15; BOA, DH. İD, 50-64; BOA, DH. İD, 142-4; BOA, DH. İD, 165-6

BOA, DH. MKT, 287-75; BOA, DH. MKT, 313-50; BOA, DH. MKT, 349-35; BOA, DH. MKT, 383-77; BOA, DH. MKT, 412-38; BOA, DH. MKT, 503-18; BOA, DH. MKT, 527-83; BOA, DH. MKT, 871-75; BOA, DH. MKT, 1701-100; BOA, DH. MKT, 1750-4; BOA, DH. MKT, 1750-22; BOA, DH. MKT, 2232-62.

BOA, DH. İ. UM. EK, 34-54.

BOA, DH. MB. HPS, 76-8.

BOA, DH. MUİ, 52-7.

BOA, DH. UMVM, 20-18; BOA, DH. UMVM, 80-10; BOA, DH. UMVM, 80-13; BOA, DH. UMVM, 83-10; BOA, DH. UMVM, 148-74.

BOA, HR. TO, 211-50.

BOA, İ. AS, 10-52; BOA, İ. AS, 10-54.

BOA, İ. DH, 620-43102; BOA, İ. DH, 1307-43; BOA, İ. DH, 1315-48; BOA, İ. DH, 1326-10.

BOA, İ. HUS, 15-56; BOA, İ. HUS, 15-133; BOA, İ. HUS, 16-30; BOA, İ. HUS, 29-33; BOA, İ. HUS, 31-23; BOA, İ. HUS, 41-7.

BOA, İ. MVL, 584-26252.

BOA, İ. SH, 2-22.

BOA, MF. MKT, 284-50.

BOA, MV, 154-90; BOA, MV, 155-33.

BOA, MVL, 705-102; BOA, MVL, 740-67.

BOA, ŞD, 1203-2; BOA, ŞD, 1534-4; BOA, ŞD, 2411-46.

BOA, Y. A. HUS, 279-101; BOA, Y. A. HUS, 279-119; BOA, Y. A. HUS, 308-125; BOA, Y. A. HUS, 310-92.

BOA, Y. PRK. BŞK, 39-64.

BOA, Y. PRK. DH, 8-12.

BOA, Y. PRK. SH, 5-5; BOA, Y. PRK. SH, 5-8.

BOA, Y. PRK. UM, 17-113; BOA, Y. PRK. UM, 68-62.

BOA, Y. PRK. ZB, 14-42.

Ayar, Mesut, Osmanlı Devleti'nde Kolera Salgını: İstanbul Örneği (1892-1895), Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2005.

Bozkurt, Celil, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Atranos'ta Frengi ve Frengiyle Mücadele", Türk Dünyası Araştırmaları, CXXVI/248, Eylül-Ekim 2020, s. 65-76.

Câbî Ömer Efendi, Câbî Târihi, II, Haz. Mehmet Ali Beyhan, TTK, Ankara 2003.

Koloğlu, Orhan, "Osmanlı Basınında 1865 Kolera Salgını, İstanbul Sağlık Konferansı ve Mirza Malkom Han", Osmanlı Bilimi Araştırmaları, 2005, s. 139-150.

Kumaş, Nursal, "Bursa'da Kolera Salgını ve Alınan Karantina Önlemleri (1890-1895)", Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, XII/21, 2011/2, s. 213-241.

Özekmekçi, M. İnanç, "Modern Devlet ve Tıp: II. Abdülhamit Döneminde Frengi ile Mücadele", Kadın Araştırmaları Dergisi, Yıl: 2012/1, Sayı 10, s. 88-89.

Panzac, Daniel, Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850), Çev: Serap Yılmaz, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2011

Sarıyıldız, Gülden, "Karantina Meclisi'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri", Belleten, LVIII/222, Ankara 1994, s. 329-376.

Satıcı, Emre, 19. Yüzyılda Hüdavendigar Eyaleti, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2008.

Dr. Şerafeddin Mağmumi, Bir Osmanlı Doktoru'nun Anıları Yüz Yıl Önce Anadolu ve Suriye, Yay. Haz. Cahit Kayra, İstanbul 2002.

Ekrem Kadri Unat, "Osmanlı İmparatorluğunda 1910-1913 Yıllarındaki Kolera Salgınları ve Bunlarlar İlgili Olaylar", Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları, Editör: Nil Sarı, İstanbul 1995.

Nuran Yıldırım, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Koruyucu Sağlık Uygulamaları", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, c. V, İletişim Yayınları, İstanbul 1985.

Yıldırım, Nuran, "Kolera Salgınlarında Alınan Karantina Önlemleri ve Osmanlı Toplumsal Yaşamındaki Yansımaları (1831-1918)", IX. Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri, Editör: Esin Kahya, Ankara 2006

Yıldırım, Nuran, "Karantina İstemezük", 14. Yüzyıldan Cumhuriyete Hatalıklar, Hastaneler, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2014, s. 70

Yılmaz, Özgür, "1847-1848 Kolera Salgını ve Osmanlı Coğrafyasındaki Etkileri", Avrasya İncelemeleri Dergisi, VI/1, 2017, s. 23-55.

Takvim-i Vekayi.

The Times.

Arşiv Belgeleri

Heath W. Lowry, Seyyahların Gözüyle Bursa, 1326-1923, (Çev. Serdar Alper), (İstanbul, Eren Y., 2004), s. 100.

Doç. Dr. Seydi Vakkas Toprak

1972 Adıyaman-Besni doğumlu olan Seydi Vakkas Toprak ilköğrenimimi Besni-Hacıhalil Köyü İlkokulunda, orta ve lise eğitimini Gaziantep'te tamamladı. 1991 yılında kazandığı İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nden 1995 yılında mezun olan Seydi Vakkas Toprak, aynı yıl İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalında yüksek lisans programına kaydoldu. Yine aynı yıl Millî Eğitim Bakanlığı bünyesinde İzmir-Tire Lisesinde Tarih öğretmeni olarak göreve başladı. Daha sonra İstanbul Cağaloğlu Anadolu Kız Meslek Lisesi ve İstanbul Cağaloğlu Anadolu Lisesi'nde Tarih Öğretmeni ve idareci olarak görevine devam etti. İstanbul Üniversitesinde sürdürdüğü Yüksek Lisans eğitimini 2001 yılında "**Birinci Meşrutiyetin İlanı Meselesi**" adlı teziyle tamamladı. Yine 2006 yılında İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakın Çağ Tarihi Anabilim Dalında doktora programına girdi. Doktora eğitimini hazırladığı "**Nuri Tarihi (Metin-İnceleme)**" başlıklı teziyle 2011 yılında tamamladı.

2012 yılında Adıyaman Üniversitesin Tarih Bölümünde Yardımcı Doçent olarak çalışmaya başladı. Hazırladığı yayın dosyası Üniversitelerarası Kurul tarafından kabul edilen Seydi Vakkas Toprak, 3 Mart 2017 tarihinde Doçent unvanı aldı. Hâlen Adıyaman Üniversitesi'nde öğretim üyesi olarak çalışmalarına devam etmektedir.

Seydi Vakkas Toprak'ın tarihçilik, Osmanlı Tarihi, biyografi, yerel tarih, nüfus, I. Dünya Savaşı, Basın Tarihi, Lozan Antlaşması, Kuzey Afrika, Osmanlı Devleti'nde Anayasa çalışmaları, parlamenter sisteme geçiş, ilk Osmanlı seçimleri, Boğazların güvenliği ve tahkimi meselesi, Adıyaman, Besni, Gaziantep ve Urfa tarihi konularında yayımlanmış makale ve eserleri mevcuttur.

Modern Bursa'nın İnşasında Ahmed Vefik Paşa'nın Rolü

Giriş

Marmara'nın güneyinde Uludağ'ın kuzeybatı eteklerine yerleşmiş olan Bursa'nın tarihi M. Ö. II. yüzyıl başlarına kazar uzanmaktadır. Rivayete göre savaşlarla dolu hayat serüveninin sonunda Bitinya'ya sığınan meşhur Kartacalı komutan Hannibal, Kral I. Prusias'ı Roma'ya karşı savaşa teşvik etmekten geri durmamıştır. Lidya ile yapılan bir mücadele sırasında tahrip olmuş halde ele geçirilen Atussa'nın yerine yeni bir şehir kurulmasını teklif etmiştir. Böylece yıkılan kentin yer aldığı Odrys (Nilüfer) çayı ile Olympos Mysios (Uludağı-Keşiş Dağı) arasında M.Ö. 188 tarihinde yeni bir şehir inşa edilmiştir. Yeni kurulan şehre kralın ismine izafeten Prussa denilmiştir[1].

Frygialılar, Mysialılar, Dolienler, Mygdonlar ve Troililar gibi halkların yaşadığı bölge aynı zamanda Trakya'dan Boğazlar yoluyla gelen kavimlerin ilk uğrak yeri burasıydı. Yine doğudan gelen göçler de Marmara'nın güneyini etkisi altına almaktaydı. Hititler, Frigler, Kimmerler, Liyalılar İyonlar, Dorlar, Persler ve Büyük İskender bölgeye bu şekilde hâkim olmuştur. Nitekim bölgede devlet kuran Bitinyalıların Boğazlar üzerinden gelen bir kavim olduğu bilinmektedir. Bitinya'dan sonra bölgeyle birlikte M.S. 74'te oma egemenliğine giren Bursa, özellikle İmparator Justinyanus zamanında kaplıcaları dolayısıyla önem kazanmıştır. Çin'den 552 tarihinde getirilen ipekböceği sayesinde ipek üretilmiş ve kent mamur bir belde haline gelmiştir[2]. Bitinyalıların kurduğu Bursa, Roma'dan sonra Bizans egemenliği altına girmiş, 1326'da ise Osmanlıların eline geçmiştir. Doğu ve Batı arasında gelişen

[1] *Talip Yahşi, Bursa'nın Tarihi Coğrafyası, Marmara Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi, İstanbul 1998, s. 4-5.*

[2] *Ceyda İlhan ve Özgür Ediz, "Kent Dokusu Morfolojik Değişiminin Fraktal Geometri Aracılığıyla Hesaplanması: Bursa Örneği", Mimarlık ve Yaşam Dergisi/Journal of Architecture and Life 4(1), 2019, s. 121; Yahşi, s. 5-8.*

ticaretin kavşak noktası haline gelen şehir Anadolu'nun kuzeybatısında ticaret yollarının kesiştiği bir merkez haline gelmiştir[3].

Bursa'yı başkent yapan Osmanlılar ilk olarak sur dışında, kalenin doğusuna birer cami, medrese ve han yapmıştır. Şehrin mevcut durumuna müdahâle etmeyerek kale haricinde, odağında bedestenin bulunduğu çarşılardan müteşekkil bir iş merkezi kurmuşlardır. Sonraki Osmanlı padişahları da ekledikleri yapılarla şehri geliştirmişlerdir. Bursa, XIX. yüzyıla gelindiğinde sultanların, hanedan üyelerinin ve diğer yöneticilerin yaptırdığı külliyelerin etrafında gelişen mahallelerin oluşturduğu kalabalık bir şehirdi. Zamanla ticaretin gelişmesiyle büyüyen Bursa'da yeni yapılan bedesten, çarşılar, pazarlar, hanlar, hamamlar, camiler ve medreseler tarihi dokuyu tamamlamıştır[4]. Uludağ'ın kuzeybatı eteklerine yerleşmiş olan şehir, doğu-batı-kuzey yönünde gelişmiştir. Verimli ovalar, su kaynakları, ticaret yolları ve İstanbul'a yakınlığı sayesinde tarih boyunca önemli bir ticari merkez olarak varlığını sürdürmüştür[5].

Tarih boyunca depremler ve yangınlarla defalarca tahribata uğrayan Bursa, her defasında yeniden inşa edilmiştir. Kentin tarihindeki yapısal değişiklikleri üç ayrı dönüşüm dönemi olarak değerlendiren Tekeli'ye göre şehrin yaşadığı ilk büyük gelişme XIV. yüzyılın ikinci yarısında kale dışında bedesten merkezli bir çarşı sistemimim oluşmasıdır. İkincisi XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Tanzimat ve modernleşmenin etkisi altında kentin yaşadığı yeniden yapılanma, üçüncüsü ise İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra kentleşme ve sanayileşmenin etkisinde ortaya çıkan dönemdir[6]. Bu çalışmada, işaret edilen ikinci dönüşüm döneminde kentin yeniden inşası kapsamında Ahmed Vefik Paşa'nın faaliyetleri değerlendirilmiştir.

---

[3] *Ayşegül Keleş Eriçok, "Bursa'nın Kentleşme Surecinde Yapılan Planlama Çalışmaları ve Kentsel Dönüşüm Uygulamalarının Tarihî Kent Merkezinin Gelişimine Etkileri", I. Uluslararası Kent Araştırmaları Kongresi, 2015, s. 783.*

[4] *Keleş Eriçok, s. 784-785.*

[5] *İlhan ve Ediz, s. 121; Funda Songur, "Şehir Tarihi ve Turizm: Bursa örneği", U.U. International Journal of Social Inquiry / U.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (10/1), 2017, s. 106.*

[6] *İlhan Tekeli, "Bursa'nın Tarihinde Üç Ayrı Dönüşüm Dönemi", 11. Uluslararası Yapı Yaşam Kongresi, Osmanlı Devleti'nin Kuruluşunun 700. Yıldönümünde Bursa ve Yöresi, Bursa, 6-8 Mayıs 1999, s. 7.*

Ahmed Vefik Paşa'nın Şehircilik Anlayışında Batı Etkisi

Tanzimat'la birlikte Osmanlı ülkesinde yoğun olarak Batılılaşma hareketleri görülmeye başlanmıştır. Hukuk, idare, din, hak ve özgürlükler gibi sosyal hayatın hemen her safhasına sirayet eden modernleşme cereyanı şehirlerin yeniden imarında da kendisini hissettirmiştir. Avrupa'da sosyal ve siyasal çalkantıların yaşandığı XIX. yüzyıl ortalarında şehirleşme alanında da önemli gelişmeler yaşanmıştır. İhtilaller ve ayaklanmaların şehirlerde etkili olması yöneticileri yeni önlemler almaya sevk etmiştir. Dar sokaklı ve iç içe olan mahallelerindeki kalkışmaların bastırılma zorluğu yöneticileri yapısal değişiklikler yapmaya yöneltmiştir. Merkezinde ihtişamlı kamu binaları ve büyük caddelerin yer aldığı yeni kent planlarında sokaklar simetrik ve ızgara şeklinde ana yollara bağlı olarak tasarlanmıştır. Böylece hükümet güçlerinin rahatça girebileceği ve isyanların bastırılabileceği kent planları ortaya çıkmıştır. Bu şekilde tasarlanan en önemli planlardan biri XIX. yüzyılın ikinci yarısında Paris'te uygulanırken Ahmed Vefik Paşa şehirde Osmanlı elçisi olarak bulunuyordu.

Ahmed Vefik Paşa'nın Avrupa macerası çocukluğunda başlamıştır. Babasının elçilik tercümanlığı görevi nedeniyle 1834'te Paris'e giden Ahmed Vefik, Saint-Lois Lisesi'nde tahsil görmüş, bu sırada Fransızca, Latince ve Grekçe öğrenmiştir. Yurda döndüğü 1837'de Mustafa Reşid Paşa'nın himayesinde Tercüme Odası'nda başladığı memuriyetinde yükselerek 1840'ta Londra Elçiliği kâtibi olarak İngiltere'ye gitmiştir. İki yıl sonra özel bir görevle Sırbistan'a giden Ahmed Vefik, 1842-1849 yılları arasında Tercüme Odası ve Hariciye Nezareti'nde önemli görevlerde bulunarak rütbesini yükseltmiştir. Bu sırada Türkiye'de bulunan Avrupalılarla yakın ilişkiler kurarak itibar kazanmıştır. Yine 1848 ihtilalleri sırasında Rusya baskısıyla Osmanlı'ya sığınan Macar ve Leh mültecileri sorununun çözümüyle görevlendirilmiştir. Bu meselede Rusya'nın istemediği Fuat Paşa'nın yerini almıştır. Eflak ve Boğdan sorunu nedeniyle 1849'da Memleketeyn komiseri olarak tayin edilmiş, Romanya sorunuyla da ilgilenmiştir. Dönüşünde 1851'de Encümen-i Daniş azalığına ve ardından Tahran büyükelçiliğine getirilmiştir. Kırım Savaşı başladığında Tahran elçisi bulunan Ahmed Vefik, Rusya'nın entrikalarına karşı İran'da Osmanlı menfaatlerini korumayı başarmıştır. İstanbul'a döndükten sonra 1855'te Meclis-i Valâ-yı Ahkâm-ı Adliyye üyeliğine, 1857'de Devâi nâzırlığına getirilmiş ve 10 Aralık 1859 tarihinde Paris büyükelçiliğine atanmıştır. 1860'ta meydana gelen Suriye ve Lübnan olayları sırasında bölgeye

müdahale etmek isteyen İmparator III. Napolyon karşısında diğer büyük devletlerle yürüttüğü diplomasi sayesinde Osmanlı menfaatlerini korumayı başarmıştır[7].

Ahmed Vefik Paşa'nın Paris'te Osmanlı elçisi olarak bulunduğu sırada III. Napolyon büyük imar operasyonunu uygulamaya koymuştur. İmparatorun emriyle Seine valisi Georges Eugene Haussmann'ın[8] Paris'i yeni baştan inşa edişine şahitlik eden Osmanlı elçisi, ülkesinde fırsat bulduğunda benzer uygulamalar yapmaya çalışmıştır.

Modernleşme Kapsamında Bursa'nın Yeniden İnşası ve Ahmed Vefik Paşa

Tanzimat reformları kapsamında Osmanlı devlet kurumları ve toplum yapısı değişikliklere uğrarken şehirlerin yapısı da dönüşüme uğramıştır. Batı etkisinde kalan bazı Osmanlı devlet adamları ve düşünürleri bu dönüşüme öncülük etmişlerdir. Eskinin dar ve çıkmaz sokaklı şehirlerini daha geniş cadde ve bulvarlarla süslemek isteyen devlet adamları her köşeyi ulaşılabilir kılmayı hedeflemişlerdir. Mahallelerdeki iç içe ahşap yapıların çıkmaz sokaklar nedeniyle yangınlarda tamamen kül olması şehir planlamalarında modern Avrupa şehirlerinin taklit edilmesini gerektirmiş olmalıdır.

Bursa özelinde bakıldığında kentin planlı olarak belli bir geometriye göre yeniden imarı XIX. yüzyıl ortalarından itibaren başlamıştır. Özellikle 1855 yılında meydana gelen deprem ve yangınlar neticesi şehrin büyük ölçüde tahrip olması yeniden inşayı zorunlu hale getirmiştir. Bu süreç Osmanlı Devleti'nde imar mevzuatının oluşmaya başladığı, yeni binaların inşasında modern planlara uyulduğu bir dönemdir. Bu anlamda Bursa'da ilk düzenli imar faaliyetleri için hazırlıklar 1858'de başlamıştır. Erkân-ı harp subayı Suphi Bey şehrin ayrıntılı bir haritasını çıkarmıştır. Bu haritayı 1861'de yayınlayan hükümet, vergileri yeniden düzenlemek için kurduğu Tahrir-i Emlâk Nezaretinin faaliyetlerine ilk olarak Bursa'dan başlamasına karar vermiştir. Bu

[7] *Ömer Faruk Akün, "Ahmed Vefik Paşa", Diyanet İslam Ansiklopedisi, Cilt II, İstanbul 1989, s. 144-145.*

[8] *"Georges Eugene Haussmann", (Çevrimiçi: 3.3.2022), https://museeprotestant.org/en/notice/georges-eugene-haussmann-1809-1891-2/*

amaçla kurulan komisyon kentte bina sayımı ve değer tespiti yaptığı gibi yeni inşa edilecek yapılar için izin alma zorunluluğu getirmiştir[9].

Bursa'nın modern anlamda şehir planlamasının Ahmed Vefik Paşa tarafından ortaya konulduğu bilinmektedir. İmar düzenlemelerinin pratiğe geçirilmesi Paşa'nın Anadolu Sağ Kol Ciheti Müfettişliği ve Hüdavendigar Vilayeti valiliği görevlerine atanmasıyla mümkün olabilmiştir. Paris'teki büyük imar operasyonuna şahit olan Paşa, Tanzimat reformları kapsamında uygulanan şehirleşme planlarını Bursa'da pratiğe dökme imkânı bulmuştur. Deprem ve yangınla harap olan şehir yeniden yapılırken Avrupa'daki modern kent anlayışı dikkate alınmış, yeni yollar ve kamu binaları inşa edilmiştir. İki defa Bursa'da mülki amir olarak görev yapan Ahmed Vefik, yaptığı imar faaliyetleriyle gelenek ve modernliği birlikte yaşatmak istemiştir. Şehrin içinde ve dışında yeni yollar açtıran Paşa, bazı tarihi yapıları restore ettirmiş, yeni mahalleler kurmuş ve yeni kamu binaları yaptırmıştır[10].

Ahmed Vefik Paşa'nın Bursa'da İmar Faaliyetleri

Tanzimat fermanı yürürlüğe konduktan sonra reformların uygulanmasını sağlamak ve aksaklıkları gidermek amacıyla 1840 yılından itibaren Anadolu ve Rumeli eyaletlerine müfettişler gönderilmişidir. Memleket yönetiminde yeni düzenlemeler yapmak için Vilâyet nizamnamesinin hazırlandığı 1863 yılında taşradaki sorunları çözmek için Anadolu ve Rumeli'de kapsamlı bir teftiş yapılmasına karar verilmiştir. Bu amaçla Anadolu tarafına Meclis-i Vâlâ azalarından Ahmed Vefik Paşa ile Ali Rıza Efendi, Rumeli tarafına ise Suphi Beyefendi, Ferid Efendi ve Ziya Beyefendi müfettiş olarak tayin edilmişlerdir. Taşradaki yöneticileri denetleyecek olan müfettişler Tanzimat'ın uygulanıp uygulanmadığını denetlemek, sorunları çözmek, görevlerini hakkıyla yapmayanları azletmek, yargıçların adaletle hükmetmelerini araştırmak, halkın mal ve can güvenliği, vergi adaleti, rüşvet ve yolsuzluk gibi konuları

[9] *Emre Satıcı, 19. Yüzyılda Hüdavendigar Eyaleti, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2008, s. 81-82; Tekeli, s. 23.*

[10] *Tekeli, s. 23; Elif Karakurt Tosun, Küreselleşme Sürecinde Kentlerde Mekânsal, Sosyal ve Kültürel Değişim: Bursa Örneği, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimeler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Bursa 2007, s. 104, 116, 151.*

soruşturmakla görevliydi. Yine tarım ve ticaretin gelişmesi, imar faaliyetleri ve yolların yapılması da müfettişlerin görevleri arasındaydı[11].

Osmanlı Devleti'nin başkentini Anadolu üzerinden doğuya bağlayan sağ kol, sol kol ve orta kol olmak üzere üç ana yol vardı. Anadolu Sağ Kol güzergâhı İstanbul'dan başlayarak İzmit, İznik, Yenişehir, Bozöyük, Eskişehir, Seyitgazi, Hüsrev Paşa Hanı, Ilgın, Konya, Karapınar, Adana, Misis, Payas, Belen, Antakya ve Şam üzerinden Haremeyn'e uzanmaktaydı. Askerî, ticari ve dinî amaçlar için kullanılan bu yol doğu-batı istikametindeki en yoğun güzergâhtı. Rumeli, İstanbul ve Anadolu'dan Hicaz'a giden Sürre Alayı ve hac kafileleri bu yolu kullanıldığından bu güzergâha *Hac Yolu* denilmekteydi[12].

Ahmed Vefik Paşa 1863 Mart'ında atandığı Anadolu Sağ Kol Ciheti Müfettişliği görevinde 1864 Ekim'ine kadar kalmıştır. Müfettişliği sırasında Kocaeli, Hüdavendigar, Kütahya ve Karesi Sancaklarını denetlemiş, Tanzimat reformlarının uygulanmasına nezaret etmiştir. Bu kapsamda yolların yapımı için pilot bölgeler seçilmiştir. Pilot bölgelerden biri de Anadolu Sağ Kol Ciheti içinde bulunan Hüdavendigar eyaletiydi. İstanbul'un iaşesi için önemli olan Bursa'nın bağlantı yolları ve köprülerinin çoğu 1855'teki depremde yıkılmıştı. Bu anlamda yol ve köprülerin onarımına hemen başlanmıştır. İmar faaliyetleri Ahmed Vefik Paşa'nın Anadolu Sağ Kol Ciheti Müfettişliğine getirilmesinden sonra hızlanmış, vilayet yollarının yapımı ve Bursa'nın imarına yoğunluk verilmiştir. Taşra şehirlerinin gelişmesi için Kütahya, Eskişehir ve Yenişehir'i Bursa'ya bağlayan yeni yollar açılmış, telgraf hatları döşenmiş, su yoları, cami, okul ve çeşmeler tamir edilmiştir[13].

Ahmed Vefik, müfettiş olarak Bursa'ya geldiğinde 1855'teki deprem ve ardından çıkan yangının izleri hala duruyordu. Özellikle 1863'te meydana gelen Setbaşı yangınının bıraktığı tahribat bazı yeni düzenlemeleri zorunlu hâle getirmiştir. Yangınların bir kısmının evlerden, bir kısmının da işleri gereği ateş yakmak durumunda olan zanaatkârların dükkânlarından çıktığını tespit eden Ahmed Vefik, bu tür iş yerlerinin şehrin dışına taşınmasına karar

---

[11] *Tülay Ercoşkun, "Ahmet Vefik Paşa'nın Anadolu Sağ˘ Kol Müfettişliğinde (1863-1864) İzmit ve Eski Eserler", Uluslararası çoban Mustafa Paşa ve Kocaeli Tarihi-kültürü Sempozyumu-IV, Cilt I, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Kocaeli 2018, s. 677-679.*

[12] *Emrah Çetin, "Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Hüdavendigar Vilayetinde Karayolu Yapım Çalışmaları", Turkish Studies, (8/7), 2013, s. 67-68.*

[13] *Çetin, s. 69-70; Ercoşkun, s. 679.*

vermiştir. Demirci, dökümcü, arabacı, çilingir ve silahçı gibi zanaatkârların dükkânları şehir dışında inşa edilen çarşıya taşınmıştır[14].

Müfettişlik görevi sırasında Tanzimat uygulamalarını yürüten Ahmed Vefik, Hüdavendigar eyaletindeki yolları modernleştirmeye çalışmış, özellikle Bursa'nın çevredeki şehirlerle bağlantısını temin etmek için çaba sarf etmiştir. Daha sonraki valilik görevi esnasında ise daha çok mimari eserlerin inşasına ağırlık vermiştir. Bu dönemde yapılan eserler arasında ticari depolar, oteller, hastane, tiyatro, belediye ile posta-telgraf idaresi binaları sayılabilir. Ayrıca göçmenler için yeni mahalleler de kurmuştur[15].

Ulaşım: Yol ve Köprü Yapımı

Paris'teki elçiliği sırasında şehrin yeniden imarına şahit olan Ahmed Vefik, Tanzimat devri devlet adamı olarak Avrupa'da gördüğü şehir modelini Türkiye'de uygulamaya çalışmıştır. Doğu'nun mahremiyet temeli üzerine oluşmuş, dar ve çıkmaz sokaklı şehir yapısını Batı'dakine benzer geniş caddeli ve birbirine bağlanan ızgara biçimli yollarla yenilemeyi düşünen Ahmed Vefik, Bursa'yı hayalindeki kente dönüştürmeye koyulmuştur. Müfettiş olarak gittiği Bursa'nın deprem ve yangınlarla yıkılmış ve yanmış hali ona şehri modern bir tarzda dönüştürme imkânı vermiştir. Dar ve çıkmaz sokaklar yıkılarak ana caddeler genişletilmiştir. Depremin viraneye çevirdiği Bursa'nın imarı meselesi nedeniyle müfettişlik sahasının ilerisine gidemeyen Ahmed Vefik, Osmanlı'nın ilk başkentini harap halden kurtarmaya koyulmuştur. Yıkık dökük bir halde olan Bursa'yı imar edip dolambaçlı, dar ve çıkmaz sokaklarla boğulmuş kenti açtığı geniş ve kestirme yeni yollarla yeniden inşa etmiştir. Paşa'nın açtığı taşıtların geçmesine imkân sağlayan geniş yolları zamanın ihtiyacı olarak kabul edenler olduğu gibi çıkmaz sokakların kaldırılmasını Paris özentisi olarak eleştirenler de olmuştur[16].

---

[14] *Kübra Uslu, Ahmed Vefik Paşa ve Bursa'nın Modernleşmesi Üzerine Bir İnceleme, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019, s. 64.*

[15] *Neslihan Dostoğlu, "Bursa'da Geçmişten Günümüze Kentsel ve Mimari Değişim", Osmangazi Belediyesi Hisar Dergisi, 'Eskinin Bursa'sı' sayısı, t.y., s. 24-25.*

[16] *Akün, s. 146.*

Bursa'nın cadde ve sokaklarını yıkarak genişletmesini Ahmed Vefik'in Paris'te bulunduğu yılların bir özentisi olarak değerlendirenler ona ağır eleştiriler getirmiştir. Şehircilik alanında mesleki bilgisi olmayan Ahmed Vefik'in Bursa'yı Tanzimat sonrası bir Osmanlı şehri yapmaya çalışması, III. Napolyon'un emriyle Paris'i yeniden inşa eden Haussmann'ın etkisinde kalarak şehrin tarihi kimliğini tahrip etmekle itham edilmesine sebep olmuştur. Şöyle ki, eski Paris'i yıkarak yerine cetvelle çizilmiş yollar, bitişik nizam evler ve saraya yönlendirilmiş akslar tasarlayan Haussmann, büyük binalar, saraylar ve kışlaların göze güzel görünmesi kaygısı taşıyordu. Ayrıca ayaklanma zamanlarında sadeleştirilmiş bir savunma düzeni oluşturmak, işçi mahallelerine hükümet kuvvetlerinin ulaşımını kolaylaştırmak, barikatların kurulmasını zorlaştırmak için geniş caddeler, birbirine bağlanan sokaklar ve bitişik nizam evler Paris için zorunlu olabilirdi. Ancak aynı durum Osmanlı şehirleri için söz konusu değildi[17].

Ahmed Vefik Paşa 1863 yılında Bursa'ya müfettiş olarak geldiğinde bölgede 1855 depreminin yaraları henüz sarılmamıştı. Depremle tahrip olan yollar ve yıkılan köprüler nedeniyle merkezle taşra arasındaki ulaşım zorlukla yapılmaktaydı. Bursa'yı Mudanya ve İzmir'e bağlayan yollar üzerindeki köprüler yıkılmış olduğundan ulaşımda aksamalar meydana gelmekteydi. Ayrıca köylerin şehirle bağlantısını sağlayan köprüler tahrip olduğundan derelerin taştığı mevsimlerde ulaşım neredeyse mümkün olmuyordu. Köylüler ürünlerini şehre getirip satamadığından Bursa'da fiyatlar artıyordu. Çevredeki dere ve çaylar ıslah edilmediğinden karların eridiği ilkbahar aylarında su taşkınları olmakta, ova bataklığa dönmekte ve yolar kapanmaktaydı. Acil olarak tedbir alan Ahmed Vefik Paşa, büyük köprülerin tamirine başlanmasını sağlamış, teşvik ettiği köylülere küçük çaptaki yol ve köprülerin onarımını yaptırmıştır. Daha sonra dört yüz kadar işçi toplayarak Gökdere ve Kaplıkaya'nın taşan kısımlarına bentler inşa ederek ıslahını sağlamıştır[18].

Müfettiş olarak Bursa'da bulunduğu sürede şehir içi ulaşımı kolaylaştırmak için yol düzenlemeleri yapan Ahmed Vefik, çıkmaz sokakları yıkarak yeni yollar açmıştır. İnşasına kendisinden önce başlanan ancak sadece

[17] *Mustafa Armağan, Osmanlı'yı Kuran Şehir-Bursa'ya Şehrengiz, Timaş Yayınları, İstanbul 2015, s. 89-96.*

[18] *Uslu, s. 64, Satıcı, s. 383-384.*

Cevizlik'e kadar olan kısmı yapılan Gemlik Caddesi 1864'te tamamlanmıştır. Yolun Cevizlik'ten Hükümet Konağına kadar olan kısmı yapılarak halkın hizmetine açılmıştır. Bu caddenin yapımı sırasında yolun içinden geçtiği Deveciler Müslüman Mezarlığı ortadan ikiye bölünmüştür. Hisar'dan başlayarak Ulu Cami'nin güney tarafından geçen aks üzerinde Setbaşı Köprüsü'ne doğru uzanan Saray Caddesi genişletilerek yol düzenlemeleri yapılmış ve Hükümet Caddesi ismiyle hizmete açılmıştır. Hükümet Caddesi'nin Setbaşı tarafındaki ucundan güneye doğru giden, Sultan Abdülaziz'in ziyareti sırasında 1861'de yaptırılan köşke varan yol İpekçilik Caddesi adıyla açılmıştır. Padişahın şehre gelişi onuruna genişletilmiş olan Çekirge yolu ile aynı adı taşıyan köyü Bursa'ya bağlayan yeni bir yol yapılmıştır. Böylece Çekirge Köyü şehrin bir parçası haline gelmiştir. Bursa-Mudanya yolu genişletilerek kentin önemli iskelelerinden biri olan Mudanya ile merkez arasında yolcu ve emtia naklinde kolaylık sağlanmıştır[19].

Bu dönemde yollar yapılırken Ulu Cami ve hanlar bölgesine ulaşımın kolaylaştırılmasına özen gösterilmiştir. Yeni yapılan binalar ile Tanzimat öncesi eserlerinin bulunduğu alanlar geniş yollarla birbirine bağlanmıştır. Yeni inşa edilen Hükümet Konağı, Hükümet Caddesi ile Ulu Cami ve Bizans'tan kalma kaleye bağlanmıştır. Gemlik Caddesi'yle yeni kurulan idare merkezi diğer alanlara açılmıştır. Böylece yeni yapıların meşruiyeti temin edilirken şehrin sosyal ve iktisadi faaliyetlerinin döndüğü merkezlerle irtibat da sağlanmıştır. Yine deprem ve yangından zarar gören mahallelerin onarımı yapılırken çıkmaz sokaklara müsaade edilmemiş, cadde ve sokakların ızgara planına göre inşasına özen gösterilmiştiler[20].

Bursa'nın iaşesinin tedarik edildiği, ticaret ürünlerinin nakledildiği ve İstanbul ile ulaşımın sağlandığı Gemlik İskelesi Tanzimat döneminde daha da önem kazanmıştır. Gemlik ile İstanbul arasında düzenli vapur seferlerinin başladığı 1844'te ticaret, sanayi ve ziraatın gelişmesi için Bursa-Gemlik arasında bir şose yolun yapılmasını gündeme getirmiştir. İnsan ve eşya naklinin kolaylaştıracak olan bu yolun yapımına 1851'de başlanmıştır. Ancak otuz kilometre uzunluğundaki yolun inşası kötü idare ve yolsuzluklar nedeniyle on beş yılda tamamlanabilmiştir. Ahmed Vefik Paşa bölgeye müfettiş olarak geldiğinde Bursa-Gemlik arasındaki yolun yapımı henüz

[19] *Uslu, s. 68-69.*

[20] *Uslu, s. 70, 72.*

bitmemişti. Aldığı tedbirler sayesinde Hüdavendigar eyaletinin ilk modern şose yolunun yapımı tamamlanmıştır. Yolun resmî açılışı müfettişin görevden alınmasından sonra 1865 yılında yapılmıştır. Böylece yaylı fayton ve posta arabalarının çalışmasıyla Bursa-Gemlik arasındaki ulaşım daha rahat ve hızlı bir hale gelmiştir[21].

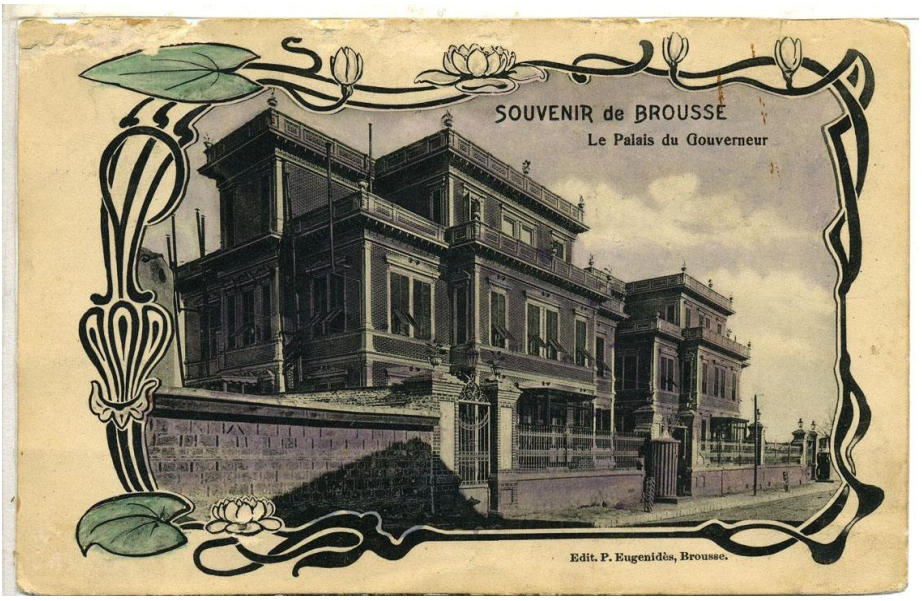
Ahmed Vefik Paşa dönemde Yapılan Kamu Binaları

Bursa Hükümet Konağı (Paşa Kapısı/Vali Konağı)

Tanzimat döneminin yönetim anlayışı kapsamında memleketin her tarafında devlet otoritesini hissettirmek için kamu binaları yapılmaya başlanmıştır. Bu anlamda taşrada yönetiminin icra edildiği kamu binaları görülmeye başlanmış, eyalet, sancak ve kaza merkezlerinde hükümet konakları inşa edilmiştir. Kentlerin ana meydanı civarında inşa edilen bu yapıların bünyesinde genellikle vilayet veya mutasarrıflık idare büroları, zabıta/polis birimi, evrak mahzeni ve hapishane bulunurdu. Bursa'da Paşa Konağı olarak XIX. yüzyıl ortalarına kadar Hisar'da Tophane semtinde kiralık bir bina kullanılmıştır. Bu binanın 1855'teki deprem ve yangınlarda harap olması üzerine Asâkir-i Redife Zâbitânı dairesi ve birkaç başka bina Paşa Konağı olarak hizmet vermiştir. Tanzimat reformlarını uygulamak üzere 1863'te müfettiş olarak Bursa'ya gelen Ahmed Vefik Paşa, şehrin imarına başladığında modern bir yönetim birimine olan ihtiyacın farkına varmıştır. Yangından sonra kiralanan binanın devlete pahalıya mal olduğunu, evrak mahzeninin bulunmadığını, mahkemenin de başka yerde hizmet verdiğini tespit eden Paşa, tüm kamu dairelerini aynı çatı altında toplayabilecek bir hükümet konağı inşası için merkezden izin istemiştir[22].

[21] *Satıcı, s. 362-363.*

[22] *Hüseyin Gürsel Bilmiş, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Bursa'da Mimarlık Ortamı, Nilüfer Belediyesi Kültür Yayınları, Bursa 2021, s. 77-82.*

Bursa Hükûmet Konağı (İbb Kitaplığı)[23].

Kentte bulunan vali konağını güvenli bulmayan Ahmed Vefik, yangında zarar görmüş olan binanın yıkılarak aynı arsa üzerinde modern bir Hükümet Konağı'nın yapılması için harekete geçmiştir. Harabe haldeki eski konağın arazisi üzerinde dikdörtgen planlı, üç katlı kârgir bir bina inşa edilmiştir. Osmanlı taşrasında yapılan ilk modern Hükümet Konağı olan bu binanın zemin ve birinci katlarında bölge mahkemeleri ve büroları, ikinci katında ise valilik dairesi ile vilayet memurlarının çalıştığı ofisler bulunuyordu. Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar kullanılan bu binanın yerine 1920'li yıllarda günümüzde hala kullanılmakta olan Bursa Valilik Binası yapılmıştır[24]. Hükümet Konağı'nı inşa edildiği eski Paşa Kapısı olarak bilinen mekân şehrin merkezi konumundaydı. Çarşının, hanların ve Ulu Cami'nin yakınına yapılan Hükümet Konağı, etrafındaki arazinin uygunluğu sayesinde şehrin merkezi haline getirmiştir. Konağın etrafının geniş caddelerle sarılması, çıkmaz sokakların kaldırılarak mahallelerin geniş yollarla buraya bağlanması ve restorasyon faaliyetleri Ahmed Vefik'in modern bir şehir kurmaya yönelik

[23] *Uslu, s. 66.*
[24] *Satıcı, s. 90.*

çabalardır[25]. Binanın dış tarafının neoklasik üslûbla süslenmesi, iç kısmının ise geleneksel Osmanlı konakları gibi yapılması Paşa'nın gelenek ile yeniyi birleştirme gayretidir[26].

Gureba Hastanesi/Ahmed Vefik Paşa Hastanesi

Müfettişlik görevi sırasında (1863-1864) halkın sağlığıyla da alakadar olan Ahmed Vefik, sağlık sorunlarına çare olmak için bir hastanenin gerekli olduğuna kanaat getirmiştir. Bursa'nın Hisar muhitinde yüksek bir mevkide bulunan Damad Efendi Konağı'nın hastane yapımı için uygun olduğunu tespit ederek istimlak etmiştir. Bir burç gibi yüksekte olan konağın bulunduğu yerin havasının güzel olduğunu belirten Ahmed Vefik, hemen hastanenin yapım çalışmalarını başlatmıştır. Hastanenin yapımı için hükûmetten 60.000 kuruş alan Paşa, inşaatın bir an önce bitirilmesine gayret etmiştir. İki katlı olan bu kârgir yapı, o sıralarda Avrupa'da mevcut olan ev tipi hastaneler örnek olarak sağlık tesisi haline getirilmiştir. Ancak hastanenin yapımı sürerken Ahmed Vefik Paşa 1864 sonbaharında görevden alındığından tamamlanamamıştır. Yapımı devam eden hastane 1868 tarihinde hizmete açılmıştır[27].

Ahmed Vefik Paşa, vali olarak 1879'da Bursa'ya geldiğinde hastanenin kapasitesini yeterli görmemiş ve geliştirmeye çalışmıştır. İç hastalıkları alanında hasta kapasitesi 60'a (45 erkek, 15 kadın) çıkarılmıştır[28]. Bursa'nın ilk modern sağlık kurumu olan Gureba Hastanesi Türkiye'nin ilk devlet hastanesi olarak kabul edilmektedir. Bu kurumun varlığını iademe ettirebilmesi için bazı gelirler tahsis edilmiştir. Koza, Fidan ve Balıkhane hanlarının iratları ile Ahmed Vefik Paşa'nın yaptırdığı tiyatronun gelirleri Guruba Hastanesi'ne vakfedilmiştir. Tasarrufu altında olan Çitli Maden Suyu ile Nilüfer Suyu ve

[25] *Uslu, s. 64-65.*

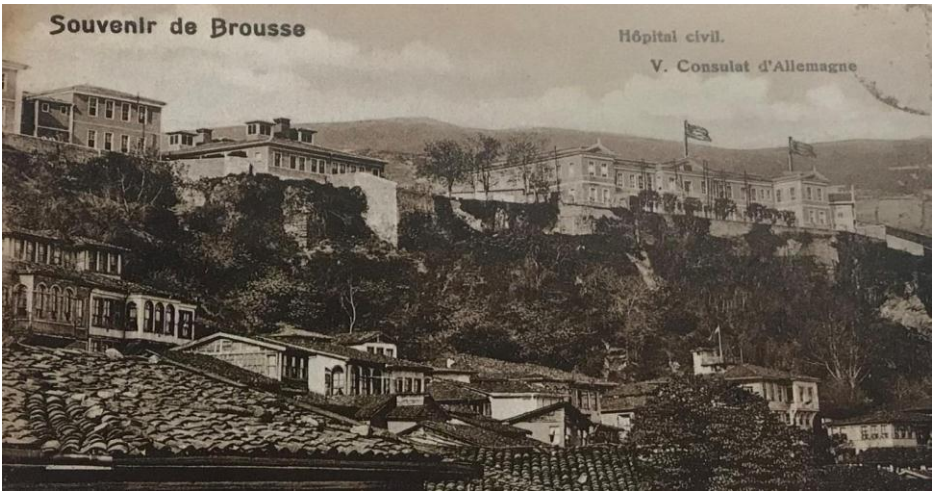
[26] *Ayşe Budak, "Bursa Yeşil Cami ve Türbesi'nin 1855 Depremi Sonrası Çizilmiş Planı ve Leon Parvillée Tarafından Gerçekleştirilen Onarımlar", Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi/ MJH, (8/1), 2018, s. 82.*

[27] *Bilmiş, s. 66.*

[28] *Bilmiş, s. 66.*

Uludağ'dan temin edilen kereste gelirleri de hastanenin giderleri için ayrılmıştır[29].

Zamanla başka binaların eklendiği Gureba Hastanesi kompleksi Cumhuriyet döneminde hizmet vermeye devam etmiştir. Ancak 1952 yılında çıkan bir yangında Ahmed Vefik Paşa'nın yaptırdığı iki katlı bina hasar görmüş ve yıkılmıştır[30].

Gureba Hastanesi, 1900 civarı[31].

Posta-Telgraf İşleri ve Telgrafhane

Posta Nezareti'nin 1840'ta kurulmasıyla merkez ve taşra arasındaki haberleşmenin devlet eliyle yapılmasına başlanmıştır. Memleketin çeşitli yerlerinde açılan postahaneler vasıtasıyla resmi evrak ve sivil mektupları posta görevlileri taşımıştır. Bursa'da 1846'da faaliyete geçen posta teşkilatı resmi ve özel gönderileri taşırken önceleri kara yolunu, 1858'den itibaren ise Gemlik üzerinden deniz yolunu kullanmıştır. Haberleşme alanındaki en önemli gelişme ise 1864'te Bursa'ya telgraf hattının çekilmesidir. Avrupa'da 1832'den itibaren kullanılan telgraf Kırım Savaşı sırasında Osmanlı ülkesine

[29] *Sezer Erer, "Bursa", Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, (19/2), 2010, s. 247.*

[30] *Bilmiş, s. 67.*

[31] *Uslu, s. 85.*

de getirilmiştir. Müttefik İngiliz ve Fransızlar savaş bölgesiyle haberleşmeyi sağlamak amacıyla telgraf hatları kurmuşlardır. İstanbul-Avrupa ve İstanbul-Kırım arasında irtibatı sağlamak için İstanbul, Edirne, Varna, Şumnu ve Rusçuk gibi yerlerden geçen hatlar zamanla uzatılmıştır. Savaştan sonra ise Osmanlı ülkesinin diğer yerlerine de telgraf hatları döşenmiş, resmî ve sivil haberleşmeler daha hızlı olan telgraf üzerinden yapılmıştır[32].

Bursa, Bilecik, Geyve ve Yenişehir gibi yerlerin telgraf hattıyla İstanbul ve Avrupa'ya bağlanmasına 1863'te karar verilmiştir. Hattın yapımı ise Ahmed Vefik Paşa'nın bölgede müfettiş olarak bulunduğu 1864 yılında gerçekleşmiştir. Hattın inşası için gereken meblağın bir kısmını devlet, bir kısmını da bölgedeki tüccarlar karşılamıştır. İpek tüccarlarının desteğini gören Ahmed Vefik, Bursa'da telgrafhane binasının inşası ve hat çekilmesi için İstanbul ile gereken yazışmaları yapmıştır. Müfettişin girişimleri sonucu Hazineden ödenek çıkmış, kısa sürede telgraf hatları ve telgrafhane binasının inşası tamamlanmıştır. Memurların atanmasıyla 1864 yılı içinde Bursa Telgrafhanesi hizmet vermeye başlamıştır. Kısa süre içinde vilayete bağlı diğer merkezlere de telgraf hatları çekilmiştir[33].

Bursa Belediye Binası

Osmanlı Devleti'nde modern anlamda belediye teşkilatı Tanzimat reformları kapsamında 1854'te Şehremaneti'nin kurulmasıyla ortaya çıkmıştır. İlk olarak 1857'de İstanbul'da uygulanmaya onulan belediye uygulaması 1863 tarihli Turuk ve Ebniye Nizamnâmesi ile taşraya da ulaştırılmaya çalışılmıştır. Nizamname ile şehirlerin imarı, planlaması, deprem ve yangınlarda tahrip olan yerlerin yeniden inşası, yol yapımı ve genişletilmesi gibi alt yapı işlerinin kurulacak belediyeler tarafından yürütülmesine karar verilmiştir. Bu anlamda 1867'de çıkarılan bir talimatname ile taşrada belediyelerin kurulmasına başlanmışsa da gerçek anlamda belediyelerin ortaya çıkışı I. Meşrutiyet devrinde olmuştur. Bu anlamda Bursa'da belediye teşkilatı 1867'de kurulmuştur[34]. Şehrin müstakil bir belediye binasına kavuşması Ahmed Vefik Paşa'nın valiliği döneminde gerçekleşmiştir.

[32] *Satıcı, s. 386-390.*
[33] *Satıcı, s. 391-392.*
[34] *Bilmiş, s. 99.*

Paşa'nın valiliği dönemde Bursa'da yaptırdığı önemli kamu yapılarından olan bu yapı Türkiye'de inşa edilen ilk belediye binasıdır. Yapının mimarı Kütahyalı Şehbender'dir. 1789/1880'de yapılan bu bina Hükümet Caddesi'nin kuzeyinde Orhan Külliyesi'ndeki Orhan Camii'nin doğusunda bulunan ve bir yangın sonrası boşalan arsa üzerinde, Orhan İmaretinin yerine inşa edilmiştir. Osmanlı yalı ve konaklarını anımsatan belediye binası bodrum katı, giriş katı ve birinci kattan oluşmaktadır. Toplamda üç kat olan binanın zemin katına doğu ve batı taraflarından merdivenle çıkılan girişler mevcuttur. Buradan üst kata simetrik merdivenlerle çıkılmaktadır. Merdivenlerin iki yanında büyük bir hol ve çevresinde küçük odalar bulunmaktadır. Üst katın planı da zemin kata benzemektedir. Ayrıca bu katta toplantı odaları da yer almaktadır. Yapı tekniği olarak Batı etkisinin görüldüğü bu binada ahşap ve tuğladan oluşan bağdadi duvarlar ile geniş saçaklar barok tarzını yansıtmaktadır. Ayrıca pencerelerin alt ve üst kısımlarında görülen servi ve yıldız motifleri geleneksel ve modern mimarinin kaynaşmasına işaret etmektedir[35].

Bursa Belediye Binası, 1910 civarı (İbb Atatürk Kitaplığı)[36].

[35] *Bilmiş, s. 100-101; Uslu, s. 86-87.*

[36] *Uslu, s. 87.*

Bursa Tiyatrosu/Ahmed Vefik Paşa Tiyatrosu

Modernleşmenin Osmanlı'ya bir etkisi de tiyatrodur. Tanzimat'la birlikte İstanbul'da tiyatroların faaliyet gösterdiği bilinmektedir. Bursa'da tiyatronun açılması ise Ahmed Vefik Paşa'nın valiliği sırasında gerçekleşmiştir. Avrupa'da bulunduğu sırada tiyatronun önemini kavrayan Ahmed Vefik Paşa, 1879 yılında, Bursa'nın ilk tiyatro binasını Hükümet Konağı Caddesi'nin karşı tarafında bulunan bir kahvehanenin bahçesinde yaptırmıştır. Yarısı ahşap yarısı kârgir olan bu binanın batı tarafında sıra sütunlar, sağ ve sol taraflarında demirden dış kapıları bulunuyordu. Yuvarlak olan salonunun (sahnenin) çevresine yarı yuvarlak localar yerleştirilmişti. Seyirci sıralarının tahtadan yapıldığı salonun orkestra çukuru beş kişiyi alabilecek genişlikteydi. Aydınlatmanın gazyağı ve kandillerle yapıldığı binanın içi Fransız taşra tiyatroları gibi tasarlanmıştı. Paşa'nın valiliği döneminde bu tiyatro faal olarak hizmet vermiştir. Yaz aylarında kapalı olan tiyatro yılın dokuz ayı açıktı[37].

Bursa Saat Kulesi

Avrupa'da XIII. yüzyıldan beri görülen saat kulelerinin benzerleri XVI. yüzyıl sonundan itibaren Osmanlı coğrafyasında da ortaya çıkmaya başlamış, XIX. yüzyılda neredeyse moda haline gelmiştir. I. Meşrutiyet döneminde, Bursa'da Meydan-i Osmanî içerisine bir saat kulesi inşa edilmiştir. Bu kule Ahmed Vefik Paşa'nın valiliği döneminde (1879-1882) II. Abdülhamid saltanatının bir nişanesi olarak yapılmıştır. Bu kule Osman ve Orhan Gazi türbelerinin bulunduğu meydanın ortasına ovaya nazır bir şekilde yerleştirilmiştir. Saat sesinin uzaktan duyulduğu Bursa'nın bu ilk saat kulesinin 1890'dan önce yıkıldığı tahmin edilmektedir[38].

[37] *Zeynep Dörtok Abacı, Modernleşme Sürecinde Bursa Kentinin Mekânsal ve Sosyal Değişimi (1860-1910), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Bursa 2005, s. 109-110.*

[38] *Bilmiş, s. 26, 201-202, 289, 441.*

Restorasyon ve Onarım Çalışmaları

Bursa'daki müfettişlik ve valilik görevleri (1863-1882) sırasında Ahmed Vefik'in uğraştığı meselelerden biri de depremde zarar gören tarihi eserlerin restorasyonudur. Batı tarzı şehircilik anlayışıyla Osmanlı zanaatı, mimarisi ve şehir yapısı arasında bir bağ kurmaya çalışan Paşa, Fransız restorasyon uzmanı Viollet-le-Duc'ün öğrencisi Léon Parvilleé'yi Bursa'ya çağırarak görevlendirmiştir[39]. Ulu Cami'nin yeniden inşası, Yeşil Cami ve kubbesi ile türbesinin tamiri, buradaki çini ve vitraylar, Orhan Zaviyesi ile Muradiye Külliyesi avlusundaki türbelerin onarımı bu dönemde gerçekleşmiştir[40].

İşin başında daha önceki yapılan keşif ve onarım raporlarını inceleyen Ahmed Vefik, Fransız mimara da bir inceleme yaptırmıştır. Restorasyon için gereken paranın Bursa'daki vakıfların gelirlerinden karşılanmasına karar veren Ahmed Vefik, onarımda tarihi eserlerin mimari özelliklerinin korunacağını belirtmiştir. Restorasyonla ilgili hazırlattığı raporu Meclis-i Vâlâ'ya sunarak Yeşil Cami'nin onarımı işinin aylık 3.000 kuruş maaşla Léon Parvilleé'ye verilmesi için izin istemiştir. Meclis-i Vâlâ'dan 16 Aralık 1863'te izin çıkması üzerine Léon Parvilleé ve beraberindeki memurlara görevleri bildirilmiştir. Parvillée'nin restorasyon işinde görevlendirilmesi formasyonu konusunda bazı tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Aslında Paris'te heykeltıraş olarak eğitim aldığı, ilk kez 1851'de İstanbul'a geldiği, 1855'te ikinci kez geldiği başkentte Şehzade Abdülaziz'in bazı inşaat işlerini yaptığı ve 1863'te davet üzerine Bursa'ya gittiği bilinmektedir. Restorasyonunu üstlendiği Yeşil Cami ve Türbesi'nin çinilerini sıva altından çıkararak onarmış, cami kubbesini ve türbeyi tamir etmiştir. Restorasyon sırasında duvarlardaki çatlakları onarmadığı gibi dökülmüş olan çinileri kendi özel koleksiyonu için almıştır. Nitekim 1881'de caminin iç duvarlarının yeniden tamiri gerekmiştir[41]. Parvillée'nin Tamirat sırasında türbeden çalarak Paris'e götürdüğü çinilerin daha sonra bir müzeye satıldığı bilinmektedir[42].

---

39 *Armağan, s. 93-95.*

40 *Budak, s. 81-82.*

41 *İsmail Yaşayanlar, "Bursa Yeşil Cami'nin Geçirdiği Onarımlar", Bursa Yeşil Cami, (Yay. İrfan Demirdüzen, Printcenter Yayınları, İstanbul, 2019, s. 134.*

42 *Budak, s. 69-70; Uslu, s. 73-74. Çalınan çiniler için bkz: Süreyya Eroğlu ve Hayal Başaran Güleç, "Victoria and Albert Müzesi Deposunda Bulunan Yeşil Cami ve Yeşil Türbe'nin Çi-*

Padişah Türbelerinin Restorasyonu ve Meydan Açılması

Bursa'yı fetheden Orhan Gazi, babası Orhan Gazi'nin na'şını daha sonra kendisinin de defnedileceği Gümüşlü Kümbet denilen eski bir şapelin içine taşımıştır. Bölgede 1855'te meydana gelen depremde hasar görerek yıkılan Osman Gazi ve Orhan Gazi türbelerinin yeniden yapılması gerekmiştir. Onarıma başlanmadan önce küçük ve harap evler arasında kalan türbelerin etrafındaki alanın açılarak bir meydan yapılmasına karar verilmiştir. Türbelerin etrafındaki yapılar istimlak edilerek yıktırılmış ve Meydan-ı Osmanî adıyla herkese açık bir alan oluşturulmuştur[43]. Aslında türbelerin yeniden inşası ve etrafındaki evlerin kamulaştırma süreci 1862'de başlamıştır. Bu amaçla Ebniyeler Mühendisi Batyano, meydan düzenlemesi için hazırladığı krokileri Bursa Eyalet Meclisi'ne sunmuştur. Önce istimlak edilecek ev ve arsalar tespit edilmiş, bedelleri ödendikten sonra duvarlar yıkılarak alan açılmış, ardından türbelerin yapımına başlanmıştır. İki türbenin restorasyonu Sultan Abdülaziz'in emriyle 1863 yılında Ahmed Vefik Paşa tarafından yaptırılmıştır. İlk olarak hasar görmüş olan Osman Gazi'nin medfun bulunduğu Gümüşlü Kümbet restore edilmiştir. Eskisinden daha büyük ve sekizgen olarak inşa edilen yapı sundurma, giriş holü, türbedar odası ve türbe olmak üzere dört bölümden oluşmaktadır. Üzerine Sultan Abdülaziz'in tuğrası ve bir kitabe yerleştirilen türbenin çeşitli yerlerinde barok usulü süslemeler yapılmıştır[44].

Depremde zarar görmüş olan Osman Gazi Türbesi'nin yanında Gümüşlü Kümbet içerisinde yer alan Orhan Gazi Türbesi de Sultan Abdülaziz'in emriyle Ahmed Vefik Paşa tarafından restore ettirilmiştir. Depremde tamamen yıkıldığından yeniden yapılan türbe, kemerlerle birbirine bağlanmış dürt sütun üzerine yerleştirilmiş küçük bir kubbeden ibarettir. Türbedeki barok tarzı süslemelerin benzerleri Osman Gazi Türbesi'nde de mevcuttur[45].

---

nileri ile Leon Parvillée İlişkisi". Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, (9/47), 2016, s. 332-333.

43 *Bilmiş, s. 273.*

44 *Bilmiş, s. 273, 448; Doğan Yavaş, "Osman Gazi Türbesi", Diyanet İslam Ansiklopedisi, Cilt XXXIII, İstanbul 2007, s. 467-468.*

45 *Doğan Yavaş, "Orhan Gazi Türbesi", Diyanet İslam Ansiklopedisi, Cilt XXXIII, İstanbul 2007, s. 389.*

Yeni Kurulan Mahalle ve Köyler

Toprak kayıplarının yaşandığı 93 Harbi neticesi gerek Kafkasya ve gerek Rumeli'den Anadolu'ya kalabalık göçmen grupları gelmiştir. Bu göçmenlerin bir kısmı Bursa'ya yerleştirilmiştir. Bu sırada Bursa'da vali bulunan Ahmed Vefik Paşa göçmenlerin iskân edilmesi için yeni yeni mahalleler kurmuştur. Paşa, Paris'te yapımına şahit olduğu yerleşimlere benzer inşa ettirdiği dar ve çıkmaz sokakları olmayan, ana caddelerle bağlantılı yolların bulunduğu ızgara planlı yeni mahallelere göçmenleri yerleştirmiştir. Modern anlayışla inşa edilen Ruscuk, İntizam ve Çırpan mahalleleri tamamen muhacirlerin iskânına tahsis edilmiştir. Yine aynı usulle dağ eteklerine kurulan Mollaarap ve Vefikiyye mahalleleri şehrin yeni yerleşim alanları olmuştur[46].

Bu dönemde Bursa'da iskân ettirilen göçmenler mahallelere dengeli olarak dağıtılmaya çalışılmıştır. Paşa'nın adına izafeten kurduğu Vefikiyye Mahallesi'ne 84 hanede 325 nüfus, Rusçuk'a15 hanede 65 nüfus, Mecidiye'ye 100 hanede 443 nüfus ve Mollarap'a 103 hanede 414 nüfus iskân ettirilmiştir. Bu grup daha çok Tatar olup Kırım'dan gelenlerden oluşuyordu. Bursa'ya yerleştirilen Rumeli kökenli göçmenlerin sayısı daha fazladır. Bu dönemde şehirdeki mahallelerden Rusçuk'a 323, Selimiye'ye 703, Vidin'e 160, Demirtaş'a 234, Deveciler'e 143, Kanberler'e 63, Tirnova'ya 103, Cumai-Cedid'e 190 nüfus yerleştirilmiştir. Yine Batum ve Rumeli' den gelenlerden Yıldırım'a 385, Mecidiye'ye 443, Hıdırlık/Köstence'ye 361, Mollaarap'a 114, Namazgah'a 255, İhsaniye'ye 72, Alacahırka'ya 65 kişi iskân ettirilmiştir. Netice olarak 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Bursa'ya toplamda 15.448 nüfusun yelleştirildiği kayıtlardan ortaya çıkmıştır[47].

Göçmenlere ilave olarak göçebe Yörükler de bu dönemde Bursa'ya iskân ettirilmiştir. Devletin göçebeleri iskân etmeye çalıştığı bu dönemde Ahmed Vefik Paşa, Yörüklerin göçebe yaşamı bırakarak yerleşik düzene geçmelerini zorunlu hale getirmiştir. Uludağ eteklerinde hayat süren Yörüklerin şehre yerleşmeleri için emir çıkaran vali, bu emre razı uymayanların bölgeyi terk etmelerini istemiştir. Bu uygulama çerçevesinde yerleşik hayata geçmeyi

[46] *Bilmiş, s. 26; Uslu, s. 91.*

[47] *Uslu, s. 91-92.*

kabul eden Yörükler için Bostandere, Gölbaşı, Çeki ve Kuruçeşme köyleri kurulmuştur[48].

Sonuç

Şehir olarak kurulduğu M.Ö. II. Yüzyıldan beri bulunduğu bölgenin önemli merkezlerinden olan Bursa, Bitinya, Roma, Bizans ve Osmanlı devletleri egemenliği altında varlığını sürdürmüştür. Güney Marmara'nın stratejik bir noktasında yer alan şehir Osmanlı hakimiyetine kadar bir ticaret merkezi, yaşam ve dinlenme alanı olarak varlığını sürdürmüştür.

Osmanlı egemenliğiyle birlikte ilk yapısal değişimini yaşayan şehir kale dışına inşa edilen çarşı, hanlar, camiler, imaretler ve diğer yapılarla büyümüştür. Özellikle Osmanlılara başkentlik yapması şehri bölgenin odak noktası haline getirmiştir. Artan nüfus ve gelişen ticaret hacmiyle dönemin çekim alanlarından biri olmuştur.

Bursa'nın yaşadığı en kapsamlı yapısal değişme ise Tanzimat döneminde gerçekleşmiştir. Osmanlı Devleti'nin hukuki, idari, sosyal ve kültürel alanlarda köklü reformların uygulandığı Tanzimat döneminde Bursa şehrinde büyük değişimler olmuştur. Bu anlamda Bursa ve çevresinde yapısal değişikliklerin yapılmasına öncülük edenlerden biri devrim devlet adamı Ahmed Vefik Paşadır.

Ahmed Vefik Paşa, Paris'te öğrenim görmüş, Fransa ve İngiltere'de diplomatik görevlerde bulunmuş, Avrupa'daki gelişmeleri yakından takip etmiş bir Tanzimat devri aydınıdır. Paris'te Osmanlı elçisi olarak bulunduğu sırada III. Napolyon'un şehri yeni baştan inşa edişine şahit olmuştur.

Ahmed Vefik Paşa, XIX. yüzyılın ikinci yarısında Bursa'da müfettiş ve vali olarak görev yaptığı iki dönemde Bursa şehrini bir Avrupa şehri haline getirmek için büyük yapısal değişiklikler yapmıştır. Bu dönemde maruz kaldığı deprem ve yangınlarla harap olan şehir yeniden yapılırken Avrupa şehirleri örnek alınmıştır. Eskini dar ve çıkmaz sokaklar yıkılarak yerine geniş ve ana yollarla birleşen sokak ve caddeler yapılmıştır. Başta harap halde

[48] *Uslu, s. 91-92.*

bulunan padişah türbeleri ve tarihi camiler restore edilirken barok gibi Avrupa mimari ve süsleme üslûplarına öncelik verilmiştir.

Bu dönemde şehre kazandırılan yeni meydanlar, hükümet konağı, belediye binası, tiyatro, hastane ve postane gibi modern yapılarla şehir bir Avrupa şehri haline getirilmeye çalışılmıştır. Restore edilen ve yeni inşa edilen yapılarda Avrupa mimarisiyle klasik Osmanlı mimarisinin bir arada yaşamasına da gayret edilmiştir. Elbette yapılan bu yapışa değişiklikler eskinin korunmadığına dair eleştirilere de neden olmuştur.

Kaynakça

AKÜN, Ömer Faruk, "Ahmed Vefik Paşa", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt II, İstanbul 1989, s. 143-157.

ARMAĞAN, Mustafa, *Osmanlı'yı Kuran Şehir-Bursa'ya Şehrengiz*, Timaş Yayınları, İstanbul 2015.

BİLMİŞ, Hüseyin Gürsel, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Bursa'da Mimarlık Ortamı*, Nilüfer Belediyesi Kültür Yayınları, Bursa 2021.

BUDAK, Ayşe, "Bursa Yeşil Cami ve Türbesi'nin 1855 Depremi Sonrası Çizilmiş Planı ve Leon Parvillée Tarafından Gerçekleştirilen Onarımlar", *Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi/ MJH*, (8/1), 2018, s. 67-85.

ÇETİN, Emrah, "Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Hüdâvendigâr Vilayetinde Karayolu Yapım Çalışmaları", *Turkish Studies*, (8/7), 2013, s. 65-81.

DOSTOĞLU, Neslihan, "Bursa'da Geçmişten Günümüze Kentsel ve Mimari Değişim", *Osmangazi Belediyesi Hisar Dergisi*, 'Eskinin Bursa'sı' sayısı, t.y., s. 20-31.

DÖRTOK ABACI, Zeynep, *Modernleşme Sürecinde Bursa Kentinin Mekânsal ve Sosyal Değişimi (1860-1910)*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Bursa 2005.

Elif Karakurt Tosun, *Küreselleşme Sürecinde Kentlerde Mekânsal, Sosyal ve Kültürel Değişim: Bursa Örneği*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimeler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Bursa 2007.

ERCOŞKUN, Tülay, "Ahmet Vefik Paşa'nın Anadolu Sağ Kol Müfettişliğinde (1863-1864) İzmit ve Eski Eserler", *Uluslararası çoban Mustafa Paşa ve Kocaeli Tarihi-kültürü Sempozyumu-IV*, Cilt I, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Kocaeli 2018, s. 675-691.

ERER, Sezer, "Bursa", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (19/2), 2010, s. 241-252.

EROĞLU, Süreyya ve Hayal Başaran Güleç, "Victoria and Albert Müzesi Deposunda Bulunan Yeşil Cami ve Yeşil Türbe'nin Çinileri ile Leon Parvillée İlişkisi". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (9/47), 2016, s. 331-352.

İLHAN, Ceyda ve Özgür Ediz, "Kent Dokusu Morfolojik Değişiminin Fraktal Geometri Aracılığıyla Hesaplanması: Bursa Örneği", *Mimarlık ve Yaşam Dergisi/Journal of Architecture and Life* 4(1), 2019, s. 117-140.

KELEŞ ERİÇOK, Ayşegül, "Bursa'nın Kentleşme Surecinde Yapılan Planlama Çalışmaları ve Kentsel Dönüşüm Uygulamalarının Tarihî Kent Merkezinin Gelişimine Etkileri", *I. Uluslararası Kent Araştırmaları Kongresi*, 2015, s. 780-803

SATICI, Emre, *19. Yüzyılda Hüdavendigar Eyaleti*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2008.

SONGUR, Funda, "Şehir Tarihi ve Turizm: Bursa örneği", *U.U. International Journal of Social Inquiry / U.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsüü Dergisi* (10/1), 2017, s. 99-124.

TEKELİ, İlhan, "Bursa'nın Tarihinde Üç Ayrı Dönüşüm Dönemi", *11. Uluslararası Yapı Yaşam Kongresi, Osmanlı Devleti'nin Kuruluşunun 700. Yıldönümünde Bursa ve Yöresi*, Bursa, 6-8 Mayıs 1999, s. 7-28.

USLU, Kübra, *Ahmed Vefik Paşa ve Bursa'nın Modernleşmesi Üzerine Bir İnceleme*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019.

YAHŞİ, Talip, *Bursa'nın Tarihi Coğrafyası*, Marmara Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi, İstanbul 1998.

YAŞAYANLAR, İsmail, "Bursa Yeşil Cami'nin Geçirdiği Onarımlar", *Bursa Yeşil Cami*, (Yay. İrfan Demirdüzen, Printcenter Yayınları, İstanbul, 2019, s. 126-149.

YAVAŞ, Doğan, "Orhan Gazi Türbesi", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt XXXIII, İstanbul 2007, s. 389.

YAVAŞ, Doğan, "Osman Gazi Türbesi", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt XXXIII, İstanbul 2007, s. 467-468.

Çevirimiçi Kaynaklar

"Georges Eugene Haussmann", (Çevrimiçi: 3.3.2022), https://museeprotestant.org/en/notice/georges-eugene-haussmann-1809-1891-2/

Dr. Öğr. Üyesi Yasemin Ulutürk Sarıkaya

Bolu'da doğdu. İlk ve ortaöğrenimini çeşitli şehirlerde tamamlayarak 2007 yılında Trakya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünden mezun oldu. 2009'da Selçuk Üniversitesinde tezsiz Yüksek Lisans, 2011'de Trakya Üniversitesinde tezli Yüksek Lisans ve 2018'de aynı üniversitede Doktora öğrenimini tamamladı. 2010-2016 yılları arasında kadrolu olarak atandığı Milli Eğitim Bakanlığında Türk Dili ve Edebiyatı öğretmeni olarak görev yaptı. 2016-2018 yılları arasında Sağlık Bilimleri Üniversitesinde öğretim görevlisi olarak çalıştı. Aynı üniversitede Doktor öğretim üyesi olarak atandığı 2018 yılından beri Türk Dili Bölümü Başkanlığı görevini yürütmektedir. Çeşitli kitap ve dergilerde makâleleri ve editörlükleri; sempozyum ve kongrelerde sunulmuş tebliğleri bulunmaktadır.

Tanpınar'ın Bursa'sı

Şehirler, insanoğlunun toplu olarak yaşadığı tarihlerden itibaren var olagelmiş mekânlardır. Bir nevi morfolojik bir yapı olarak da değerlendirilebilecek olan şehir, insana ait her türlü hafızayı ve ruhu bünyesinde barındırabilir. Âdeta canlı bir varlıkmış hissi uyandıran bu durum ise şehrin geçmişine tutulan bir ayna görevine işaret eder. Fransız Sosyolog Henri Lefebvre *Mekânın Üretimi* adlı eserinde söz konusu ayna için şehrin kuvvetlerinden bahsederek anıtsal mekânlara atıfta bulunur: "Mekânsallığın yakın dönemde ayırt edilmiş bütün momentleri -algılanan, tasarlanan, yaşanan; mekân temsilleri, temsil mekânları; koku almadan söze uzanan bir duyguya özgü mekânlar; jestler ve semboller- binlerce yıl boyunca anıtsallık içinde birleştiler. Anıtsal mekân bir toplumun her üyesine kendi aidiyetinin ve toplumdaki yüzünün imgesini sunar; bireyselleştirilmiş bir aynadan daha doğru olan kolektif bir aynadır o" (2014: 232).

Lefebvre'deki bu bakış, şehrin ya da şehirlinin özgür olmadığının bir işaretidir. Zira insan, kendisinden önce o şehirde yaşamış olan insanların oluşturdukları ile -menfi ya da müsbet- ortaya çıkan kolektif bir şehirde hayatını sürdürme çabası içerisindedir. Dolayısıyla şehrin geçmişi, kişinin hem ânını hem de geleceğini tesir altında bırakmaya adaydır. Şehirli ise bu süreçte, yaşadığı ortamı inşa ederek değiştiren, değiştirirken dönüştüren, yani şehri medeniyetleştiren bir role sahip olur. Bu aşamada şehirlerin ruhu olduğuna inanan Ahmet Hamdi Tanpınar da her şehrin kendi geçmişi ile teşekkül etmiş bir medeniyeti olması gerektiği fikrindedir. Buradaki medeniyetin, yalnızca geçmişin izlerinden beslenen bir kavram olmadığını da ayrıca belirtmek gerekir. Zira modernleşmenin zaman içinde kaçınılmaz olduğu gerçeğine sırtını çevirmeyen Tanpınar, mazi ile âtinin aynı anda, bir arada yaşayabilmesi gerektiğine dair inancını çeşitli mecralarda anlatmaya çalışmıştır. Modernitenin medeniyeti galebe çaldığı durumlar ise onun için son derece büyük hayal kırıklıkları olarak kalmıştır. Nitekim modernite bireye odaklanırken onu merkezde tutmaya çalışır. Dolayısıyla toplumdan soyutlanma ile karşı karşıya kalan insan / şehirli, medeniyetin özünü oluşturan birlik ve beraberlik olgusundan zamanla uzaklaşmaya başlar ve geçmiş ile gelecek arasındaki bağın silinmeye yüz tuttuğu bu şartlarda

kendisini, kalabalıklar içerisinde yalnızlığa doğru itilen bir fonksiyonsuz nesne gibi algılar (Simmel, 2009: 322). Bu yüzden gezip gördüğü, dolaştığı şehirlerde bilhassa tarihî mekânları ziyaret edip mekânların ruhâniyeti ile hemhâl olmaya çalışan Tanpınar, bir zaman sonra kendisini zamanın akışına bırakmayı ve 'yaşadığı gibi' hissetmeyi tercih ettiğini şu sözler ile ifade etmiştir:

"En iyisi, bırakalım hâtıralar içimizde konuşacakları saati kendiliklerinden seçsinler. Ancak bu cins uyanış anlarında geçmiş zamanın sesi bir keşif, bir ders, hülâsa günümüze eklenen bir şey olur. Bizim yapacağımız yeni, müstahsil ve canlı bugünün rüzgârına kendimizi teslim etmektir. O bizi güzelle iyinin, şuurla hülyanın el ele vereceği çalışkan ve mesut bir dünyaya götürecektir" (Tanpınar, 1969: 259-260).

Tarihin hülyası ile sık sık baş başa kalan Tanpınar, mekânlar üzerine poetik eylemlerde bulunmuş ve şehrin geleceğine dair endişelenmekten de kendisini alamamıştır. Aslında sadece şehrin değil, şehirlinin geleceği de geçmişle olan bağının koparılması durumunda, son derece tehlikeli bir hafıza kaybı ile yüz yüze kalacaktır. Dolayısıyla toplumun hafızasını diri tutmak; ancak anıları taze tutmaya çalışmakla mümkün olacaktır. Bunu sağlayan unsurların başında ise Tanpınar'a göre mimari gelir. Mimari, pek çok duyguya hitap eder. Onun değişmesi ve dönüşmesi ise toplum hayatına dair pek çok ipucuyu bize gösterebilir (Dellaloğlu, 2013: 25).

Tanpınar bu aşamada, şehirde bulunan binaların kişilerin üzerindeki tesirinin ne kadar mühim olduğunu da sıklıkla dile getirmiştir. Burada Bachelard'ı hatırlamak elzemdir. Evin sıradan bir iç mekân olmaması ile "içerisinin ve dışarısının diyalektiğinin sayısız ince ayrımlarla çoğalıp farklılaş[ması]" (2014: 260) üzerine kafa yoran Bachelard gibi Tanpınar da mekânların tıpkı insanlar gibi hiçbir zaman aynı kalmadığı diyalektiğine vurgu yapar. "Istıraplarımızın, üzüntülerimizin mekânla yahut hayatımızın tabii muhitiyle sıkı bir alâkası olsa gerek" (2011: 78) diyen Tanpınar, mekâna bir nevi, kişinin iç dünyasının dışarıya tezahürü noktasında önemli bir rol biçer. Mekânın çeşitli zihnî çağrışımlara vesile olarak geçmişi dolayısıyla medeniyeti canlı tutması durumu ise aynı minvalde bir başka rol olarak karşımıza çıkmaktadır. Tanpınar'ın geçmişi yaşatma çabası olarak görebileceğimiz bu rol ise onu, sanata dönmekten, dönüştürmekten geçmektedir (Gürbilek, 1995: 10). Yukarıda zikrettiğimiz poetik eylem olarak

söz konusu sanatın Osmanlı Devleti döneminde oldukça ileri düzeye ulaştığını vurgulayan Tanpınar'a göre Osmanlı mimarları, taşa sanat işleyerek onu âdeta konuşturmuş, taştan bir tarih ve zihniyet çıkarmıştır. Neticede ise ruhu olan, canlı bir şehir ortaya çıkmıştır (Güneş, 2018: 40). Bursa da sanatlı mimarisi, üstlendiği rol ve tarihi ile Tanpınar için müstesna şehirlerden biridir.

Tanpınar ve Bursa

Tanpınar için Bursa, zamanın durduğu, mazinin ânda bir olabildiği nadide şehirlerden biridir. Bu yüzden Tanpınar'ın Bursa ile ilgili kaleme aldığı her türlü yazıda bir şiirsellik sezmek mümkündür. Zira kendisi de Bursa'yı şiir gibi gezmiş, görmüş ve solumuştur. Hissettiklerini kâğıda dökmesi ise tıpkı bir ressam edası iledir.

Beş Şehir adlı âdeta bir şehrengiz niteliği taşıyan eserinde, farklı şehirlerden bahsederken Bursa'yı da ele alan Tanpınar, içindekiler bölümünde bahsettiği şehirlerin sadece ismini zikretmekle yetinmiş, Bursa için ise "*Bursa'da Zaman*" başlığını uygun bulmuştur. Bu kullanım, Tanpınar'ın Bursa'ya göstermiş olduğu alâkanın farklılığını gözler önüne serer. Tanpınar bu eserinde, geçmiş ile hesaplaşma içerisine girmiş ve "Mazi daima mevcuttur. Kendimiz olarak yaşayabilmek için, onunla her ân hesaplaşmaya ve anlaşmaya mecburuz" diyerek ona yüz çevrilmemesi gerektiğini ifade etmiştir (Tanpınar, 1969: IV).

Tanpınar, Bursa'da kaldığı sürelerde hem bir turist edâsıyla şehri gezmiş hem de bir araştırmacı kimliği ile şehrin ruhî derinliklerine dalarak özü kavramaya ve hissetmeye çalışmıştır. Bunu gerçekleştirirken ise kendisine yardımcı olan pek çok unsurun varlığından bahsederek tasvir ve tahlillerini kimi zaman bir mimar gibi estetik hazzın eşyaya aksini, kimi zaman iyi bir ressam ya da musikişinas gibi sanatın ruha sirayetini kelimelere dökerek okuyucularına üslûp ve derunî bir tarih zevki yaşatmıştır. Aslında bu zevki kendisi de bizzat yaşamıştır. Zira Bursa onun için tıpkı Sadrazam Keçeci Fuad Paşa'nın ifade ettiği gibi "Osmanlı tarihinin dibâcesi"dir. Dolayısıyla Bursa onun için sıradan bir şehir olmaktan çok uzak, medeniyetin timsâli, geleceğin başlangıcıdır denilebilir.

Tanpınar, Bursa'yı anlatırken şehir ile ilgili çeşitli nitelikleri ön plana çıkarmıştır. Bu niteliklerin temelinde ise ona duyduğu hayranlık yatar. Zira Bursa, gördüğü şehirler arasında belirli bir döneme olan aidiyetini derin bir

şekilde yansıtan nadir bir şehirdir…"Şimdiye kadar gördüğüm şehirler içinde Bursa kadar muayyen bir devrin malı olan bir başkasını hatırlamıyorum. Fetihten 1453 senesine kadar geçen 130 sene, sade baştan başa ve iliklerine kadar bir Türk şehri olmasına yetmemiş, aynı zamanda onun mânevî çehresini gelecek zaman için hiç değişmeyecek şekilde tespit etmiştir. Uğradığı değişiklikler, felâketler ve ihmaller, kaydettiği ileri ve mesut merhaleler ne olursa olsun o, hep bu ilk kuruluş çağının havasını saklar, onun arasından bizimle konuşur, onun şiirini teneffüs eder" (Tanpınar, 1969: 107).

Tanpınar'ın bahsettiği muayyen kimlik, şehirde yaşayınca idrak edilebilecek bir hüviyettir ki ikinci bir zamanın var olduğu hissini yoğun olarak yaşatır. "Bu şehre tarih, damgasını o kadar derin ve kuvvetle basmıştır. O her yerde kendi ritmi, kendi hususî zevkiyle vardır, her adımda önümüze çıkar. Kâh bir türbe, bir cami, bir han, bir mezar taşı, burada eski bir çınar, ötede bir çeşme olur ve geçmiş zamanı hayâl ettiren manzara ve isimle, üstünde sallanan ve bütün çizgilerine bir hasret sindiren geçmiş zamanlardan kalma aydınlığıyla sizi yakalar. Sohbetinize ve işinizin arasına girer, hülyalarınıza istikâmet verir" (Tanpınar, 1969: 109).

Tanpınar, şehrin kimliğini ortaya çıkaran, şehre ait pek çok nitelikten bahsetmiştir. Onları -*Beş Şehir* eseri özelinde- tarihî kişiler, ruhâniyet, mimarî, zaman, sevgi ve yeniye eleştiri olarak sıralayabiliriz. Bu unsurların hiçbirini birbirinden ayrı düşünmek mümkün değildir. Bilhassa şehre sinen ruhâniyette kişiler ile mimarinin payı oldukça mühimken Tanpınar'ın Bursa'ya karşı olan ilgisinin çocukluk yıllarına dayanması da söz konusu unsurların Tanpınar'da ayrı bir Bursa tahayyülüne vesile olur… "Daha küçük bir ilkokul talebesiyken, Bursa'yı çok seven babamın anlattığı şeyleri dinler ve muhayyilemde onları tarih kitabımda rastladığım isimlerle birleştirirdim. Böylece birdenbire sayfa, gözümün önünde canlanır, derinleşir, renk ve ışık dolardı" (Tanpınar, 1969: 110-111).

Tanpınar'ın babasının teşviki ile okul yıllarında ortaya çıkan bu tarih ilgisi, şehri müşahede ettiğinde bir kat daha artarak sevgi hâline bürünür. Ondaki bu alâka, şehre olan bakışını ve sokaklarındaki her ânın teneffüsünü farklı bir boyuta ulaştırırken şehrin muayyen kimliğini yaşayarak hissetmesini de sağlamıştır. Bundan dolayı, şehrin hüviyeti ile ilgili işaretleri ruha tesiri bağlamında iki başlıkta değerlendirmek mümkündür:

1.Kişiler ve Ruhâniyet

Tanpınar, Bursa'nın Osmanlı dönemi için bir ön söz niteliğine sahip olduğundan bahsederken kuruluş dönemine ayrı bir ehemmiyet verir. Zira Bursa'yı imar ve inşa eden, kuruluş devri tarihî kişileridir. Şehirde onların isimlerinin verildiği birçok yerleşim yeri ile mimarî unsur vardır ve Tanpınar da o isimlere tek tek yer ayırarak onlara haklarını teslim eder. Ona göre "bu adları bir kere öğrendiniz mi artık unutamazsınız, tenha saatlerinize küçük ve munis rüyalar gibi sokulurlar, sizi kendileriyle ülfete, esrarlı mahfazalarını zorlamağa, gizledikleri sırları tanımağa ve tatmağa mecbur ederler" (Tanpınar, 1969: 109).

O isimlerden ilki, kurucu Osman Bey'dir. Gümüşlü denilen eski bir Bizans manastırı ile olan bağından dolayı Osman Bey, Tanpınar için gümüş kelimesinin mavimtırak beyazlığını simgeler. Bu kelimenin ilk cetlerle beraber Orta Asya'nın yaylalarından baharı getirdiğine inanan Tanpınar, ş ve l harfleri ile oluşturulan kelimelerin -yeşil gibi- Bursa'ya ayrı bir anlam kattığını düşünür. Ardından bir masal kahramanı gibi muhayyilesinde yer edinen cengâverlikleri ile meşhur Konuralp'i zikreder ve onun, yeni fethettikleri bu şehirde, ilk attığı adımlar ile Bursa ovasını seyrederken neler düşündüğünü merak eder.

Nilüfer ise fetih zaferinin bahar esintisi gibi bir ganimet çiçeğidir. Orhan Gâzi'nin büyük aşkı olan Nilüfer Hatun hem bir semt ismi olarak mazinin izlerini taşır hem de "İznik'teki o güzel imaret beş kapılı revakı ve çok rahat kubbesiyle Nilüfer Hatun'a izafe edilir" (Tanpınar, 1969: 114). Dolayısıyla "Orhan'ın karısına olan sevgisi veya I. Murad'ın evlât muhabbeti bu kadının adını Bursa'nın ve İznik'in tarihine ayrılmaz bir şekilde bağlamıştır" (Tanpınar, 1969: 114)

Orhan Gâzi ise cömertliği ve yardımseverliği ile şefkatli bir derinliğe sahip kuruluş kahramanlarındandır. Onun şehre bıraktığı iz de tıpkı eşi Nilüfer Hatun gibi asla silinmeyecek cinsten olmuştur.

"Beylikten devlete uzanan çizgide tarihçilerin de dikkat çektiği noktalardan biri, ilk dönem yöneticilerinin velilik makâmına yükselen şahsiyetleriyle Osmanlı hanedanının örnek şahsiyetleri olduğu gerçeğidir" (Uçak, 2019: 328). Zira Orhan Gâzi, yaptırdığı camilerin kandillerini kendi yakan, imâretlerde yapılan yemekleri kendi elleriyle ihtiyaç sahiplerine

dağıtan yarı evliya bir merkez kahraman olarak kuruluş dönemine imza atmıştır. Tanpınar, onu daha çok bu imâret ve çarşı içindeki harap camisinde tasavvur etmeyi sevdiğinden bahsederek yaptıklarını düşündükçe içinin saadetle dolduğunu dile getirir. Ona göre "bir buçuk asır bütün imparatorluk için model, Orhan" (Tanpınar, 1969: 115) olmuştur.

Zikredilen diğer isimler ise "I. Murad, ufak tefek çizgi değişiklikleriyle Yıldırım Bayezid, 1402 felâketinden sonra imparatorluğu derleyip toparlayan o kadar akıllı ve iradeli I. Mehmed, büyüklükle sadeliği birleştiren devrinin birinci sınıf devlet ve harp adamı, sırasına göre şair ve estet II. Murad" (Tanpınar, 1969: 115) dır.

Tanpınar, Bursa'nın bir Türk şehri hâline gelmesindeki süreçte lider kişilerin yanı sıra mânevî kurucuların da rol aldığından söz eder. O isimlerden biri olarak gördüğü -yukarıda da ismini zikrettiğimiz- Orhan Gâzi, Bursa'ya ruh kuvveti ve mânevilik veren kaynaktır. Ona göre "Orhan hakikatte Horasan erlerinin silâh ve kerâmet arkadaşıdır. Daha doğrusu o devirden kalan birçok şey gibi onlar Orhan'ın devamıdır" (Tanpınar, 1969: 115).

Diğer isim ise Geyikli Baba'dır. O da tıpkı Orhan Gâzi gibi yeni Türk devletinin kuruluşunu yeni bir dinin doğuşuna benzeten Horasan erlerindendir. Ona dair çeşitli soru ve zihnî sorgulamalar ile şehrin sokaklarında dolaşan Tanpınar, onun sayesinde insanlarda nasıl bir aydınlanma olduğunu hâlâ idrak edemediğini dile getirmekten çekinmez. İsmail Hakkı Efendi ise XVII. yüzyılda Bursa'ya gelerek yerleşen celvetî şeyhidir. Çeşitli garipliklerinden bahsettiği İsmail Hakkı Efendi ile ilgili Tanpınar, çok çalışkan ve iyi niyet sahibi biri olduğunu belirtir.

Görüldüğü üzere tarihî kişilerin şehre kattığı anlam, mânevi bir tezahür olarak okuyucunun karşısına çıkmaktadır. Bu tezahür ise şehrin kimliğini dışarıya aşikâr etmekte son derece ehemmiyetlidir.

2. Mimarî ve Ruhâniyet

Tarihî kişilerin yanı sıra mimarî de Bursa'nın muayyen bir dönem şehri olmasında önemli bir rol üstlenmiştir. Mimarinin teşekkülünde söz konusu kişilerin tesiri ile sanata bakış açıları belirleyicidir. Dolayısıyla taş, sıradan bir taş olmanın ötesinde ruha fısıldayan bir sanat hâline dönüşmüş ve Bursa, Evliya Çelebi'nin de dediği gibi 'ruhâniyetli bir şehir' olmuştur. Nitekim

Tanpınar'a göre "cedlerimiz inşa etmiyorlar, ibâdet ediyorlardı. Maddeye geçmesini ısrarla istedikleri bir ruh ve imanları vardı. Taş, ellerinde canlanıyor, bir ruh parçası kesiliyordu. Duvar, kubbe, kemer, mihrap, çini, hepsi Yeşil'de dua eder, Muradiye'de düşünür ve Yıldırım'da harekete hazır, göklerin derinliğine susamış bir kartal hamlesiyle ovanın üstünde bekler. Hepsinde tek bir ruh terennüm eder" (Tanpınar, 1969: 130). Bu terennümün başlıca sebebini ise Tanpınar, sevgi olarak açıklar. "Onlar zaferin kendilerine ilk gülüşü saydıkları bu şehri o kadar sevmişler, o kadar candan kucaklamışlar ki hâlâ taşı, toprağı bu yükseltici ve şekil verici ihtirasın nurdan izleriyle doludur" (Tanpınar, 1969: 108).

Baştan aşağı yeşil ile boyanan şehir için bu rengin anlamı çok başkadır. "O ebediyetin rahmanî yüzü, bir mükâfata çok benzeyen bir sükûnun fâni bir saate sinmiş mânasıdır" (Tanpınar, 1969: 110). Bu yüzden Yeşil Cami ya da Yeşil Türbe denildiğinde ölüm, muhayyiledeki çehresini değiştirerek sükûneti çağırır. Çelebi Mehmed'in aile efradı ile metfun olduğu bu türbede, mukadder son olan ölümü güzel kılan tek şey, sanattır. Zira Tanpınar'a göre, sanat sayesinde "bütün ömrü boyunca didişen, yabancı şöyle dursun oğul-kardeş kanı dökmekten çekinmeyen insanlar, usta mimarların ve sanatkârların ellerinden sızan hüner ve rahmâniyet sayesinde bir evliya talihini paylaş[maktadırlar]" (Tanpınar, 1969: 124) Yeşil Cami ise huşu hissinin en yoğun yaşanıldığı yerlerden biridir. "Onun için mimarîmizin en mükemmel eseridir demek şüphesiz mübalâğa olur. Fakat Bayezid ve Süleymaniye'nin mükemmeliyetine ve ihtişamına doğru yol alan oluş hâlinde bir tekniğin bu camide en güzel ve en fazla telkin edici tereddütlerinden birini geçirdiği de muhakkaktır" (Tanpınar, 1969: 125). Yeşilin Bursa ile bütünleştiğinin tecrübe edildiği başlıca yerlerden biri olan bu camiye girer girmez insan ruhu, en tabii iklimlerinden birini bulur. Tanpınar'a göre buradaki her şey, gelen misafirlerine, âdeta şehrin Türkleşme serüvenini anlatır.

Şehrin medeniyetleşmesini sağlayan ve belirli bir dönemi hatırlatması bakımından bahsedilmesi elzem bir diğer mimarî eser ise şehrin tamamını âdeta ele geçirmiş olan çeşmelerdir. Evliya Çelebi, Bursa'yı uzun uzun anlattıktan sonra sözünün sonunda 'Velhasıl Bursa sudan ibarettir' derken Tanpınar da Çelebi'ye hak verir ve "Bursa bir su şehridir" (Tanpınar, 1969: 117) der. Şeyhülislâm Karaçelebizâde Aziz Efendi ise Bursa'nın bu şekilde anılmasının baş müsebbibidir. Nitekim Aziz Efendi'nin, servetinin büyük bir kısmını ihtiyaç olup olmadığına bakmaksızın çeşmeler için harcamış olması,

çeşmelerin 'Müftü çeşmeleri' olarak anılmasına vesile olmuştur. Tanpınar bu olayı öğrendiğinde ilk olarak şaşırır, fakat daha sonra aslına vâkıf olur ve Aziz Efendi'ye sonsuz bir hürmet beslemeye başlar. Zira bu çeşmelerden akan sular, günün her anına tılsımlı bir ayna tutmaktadır. Tanpınar'a göre Aziz Efendi "istemiş ki günün her saatinde bu çeşmeler, kendi ikbalperest ve muztarip ruhunun, doğduğu ve büyüdüğü şehirden uzak, hayat ve harekete yabancı bir menfada tükenmeğe mahkûm ruhunun feryatlarını gelen geçen anlasın. Bu ses onlara ömrün büyük dönüm noktalarını, mevsimlerin güzelliğini ve hayatın fâniliğini söylesin…" (Tanpınar, 1969: 118)

Aziz Efendi'nin çeşmeleri sayesinde suyun ruhu dinlendirici ve mekândan uzaklaştırıcı etkisinin zaman kavramıyla olan ilişkisine de değinen Tanpınar, çeşmeden akan suyu izlerken çeşmenin isminden yola çıkarak o döneme doğru zamanda bir yolculuk gerçekleştirir. Suyun sesi ile baş başa kaldığında ise göç ettiği dönemin asıl zaman olduğu karmaşası içine girer ve mutlak devam eden zamanın aslında o çeşmenin yapıldığı dönem olduğu, kendisinin de mücerret bir şekilde o dönemde yaşadığı duygusuna kapılır. Bu duygu, su sesini sıradanlıktan olağanüstülüğe taşır ve "şehrin üstünde görülmeyen başka bir şehir" (Tanpınar, 1969: 137) olduğu hissini kuvvetlendirir. Ona göre bu su sesi, insanı, ebedî tekrarlanan bir akis gibi düşten düşe seyahat ettirir ve şehri, zamanların ötesinde muhayyel bir mekân hâline getirir. Geçmiş, gelecek ve an bu mekânda birlikte canlanır ve insan, suya baktıkça, suyun sesini dinledikçe her an yeni bir ilhamla zamanı bu şehirde biriktirir. Bu duygular ile şadırvandaki suyun yanı başında, yaşadığı zamanı şu cümleler ile tarif eder: "Şimdi Bursa'da asıl zamanın yanı başında, bizim için ondan daha başka ve daha derin olarak mevcut olan ikinci zamanı yapan şeyin ne olduğunu öğrenmiş gibiyim. Bu ses ve onun etrafı kucaklayan, her dokunduğu şeyin özünü bir ebediyette tekrarlayan akisleri, bu mevsimlerin ve düşüncelerin ezelî aynası, zamanın üç çizgisini birden veren tılsımlı bir aynadır. Sanatın aynası da bundan başka bir şey değildir" (Tanpınar, 1969: 138).

Tanpınar'a göre Bursa, zamanın ayna karşısındaki tezahürüdür. Dolayısıyla şehre gelip burada konaklayanların, sokaklarında dolaşanlar için 'Bursa'da ikinci bir zaman daha vardır' diye düşünmelerini normal karşılar. Dışarıdan bakıldığında modası geçmiş gibi görünen ya da lüzumsuzmuş gibi algılanan şeylerin aslında o ikinci zamanı oluşturdukları gerçeğini dile getiren Tanpınar, bu şehirdeki zaman kavramını "sanatın, ihtirasla, imânla yaşanmış

hayatın ve tarihin bu şehrin havasında ebedî bir mevsim gibi ayarladığı velût ve yekpâre bir zaman" olarak tarif eder.

Şehrin çeşmeleri ve şadırvanlarındaki su sesi ile bir nevi "tayyi zaman" gerçekleştiren Tanpınar, yaşanan çeşitli olaylardan dolayı şehrin çehresinin değişmesine dair mahzunluğunu ifade ederken tarihî eserlerin bu değişimden çok etkilendiğini de ekler. Bilhassa 1271 yılında meydana gelen yangın vakasının Sarayiçi'ni ve bütün Bursa'yı âdeta silip süpürmesi, tarihin yığdığı hazinelerin kaybolması; Keçeci Fuad Paşa'nın 'Osmanlı tarihinin dibâcesi yandı!' diyerek ağlamasına da sebep olduğunu belirtir. Ardından gelen modernist yaklaşımlar ise şehrin hem mimarî hem de zaman algısına darbe vursa da yaşanan dramatik vakalara rağmen Tanpınar, Bursa'dan vazgeçmemiş, Bursa'daki zamanın bir başka ilerlemeye devam ettiğini ve edeceğini dile getirmiştir:

Su sesi ve kanat şakırtılarından
Billur bir âvize Bursa'da zaman.

Sonuç

Tanpınar, pek çok şehri gezmiş, içlerinden Bursa'ya ayrı bir ehemmiyet vermiştir. Bunu da kaleme aldığı yazı ve şiirlerinde son derece ahenkli bir üslûp ile bir musikişinas gibi terennüm etmiştir. Aynı zamanda nasıl ki bir ressam, gördüğü manzarayı tuvaline çeşit çeşit renkleri belirli bir ölçü ve muhayyel üzere kurguluyorsa, Tanpınar da o denli, kelimeler ile âdeta bir şehir panoraması çizmiştir. Dolayısıyla Bursa'yı iliklerine kadar yaşarken eserleri sayesinde yaşatmayı da başarabilmiştir.

Bu şehirde, kişiler ve mimarî ile canlı bir hâl alan tarih, tarifsiz bir zamansızlık oluştururken geçmiş ve gelecek aynı anda bir araya gelerek yeni bir zaman mefhumunu meydana getirir. İşte bu zaman, Tanpınar'ın Bursa'ya olan bakışını, yani onun muhayyilesindeki Bursa'yı canlandırmasını sağlamıştır. Dolayısıyla diyebiliriz ki, Tanpınar'ın Bursa'sı şehir olmaktan ziyade tarihtir, medeniyettir, gelecektir ve en önemlisi de zamanın ta kendisidir.

Kaynaklar

Bachelard, Gaston (2014). Mekânın Poetikası. (Çev. Alp Tümertekin). İstanbul: İthaki Yayınları.

Dellaloğlu, Besim (2013). Modernleşmenin Zihniyet Dünyası: Bir Tanpınar Fetişizmi. İstanbul: Ufuk Kitapları.

Güneş, Mehmet (2018). Şehre Yansıyan Medeniyet Edebiyata Yansıyan Şehir: Yahya Kemal Beyatlı ve Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Eserlerinde Şehir. Ankara: Hece Yayınları.

Gürbilek, Nurdan (1995). Yer Değiştiren Gölge. İstanbul: Metis Yayınları.

Lefebvre, Henri (2014). *Mekânın Üretimi*. (Çev. Işık Ergüden). İstanbul: Sel Yayınları.

Simmel, Georg (2009). Bireysellik ve Kültür. (Çev. Tuncay Birkan). İstanbul: Metis Yayınları.

Tanpınar, Ahmet Hamdi (1969). Beş Şehir. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.

Tanpınar, Ahmet Hamdi (2011). Hikâyeler. İstanbul: Dergâh Yayınları.

Uçak, Salih (2019). "Şehrengizden Monografiye: Lâmi'î Çelebi ve Tanpınar'a Göre Bursa", Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, 8/1, 319-333.